

આ પણી કવિતા સમૃદ્ધિ

વિવરણ સાથે

સંકલનાર . બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

‘We live by admiration, hope, and love.’

‘આશા, રતિ અને ભાવનાભક્તિ જ આપણું જીવન છે.’

પ્રકાશક . શ્રી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી લ્હોટી

સંસ્થાના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ

ભદ્ર . અમદાવાદ

વિ. ૧૯૮૭

રૂ. ૧-૦-૦

ઈ. ૧૯૩૧

स्वर्गस्थ लट्ठुभाई हलपतराम कुवेश्वर

લલ્લુભાઈ દલપતરામ કવેશ્વર ફંડની

પ્રસ્તાવના

સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઈ દલપતરામ કવેશ્વરનાં પુત્રવધૂ ખાઈશ્રી નિર્મળા દત્તભાઈ કવેશ્વર તરફથી રૂ. ૧૦૦૦૦)ની રકમ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને નીચેની શરતે મળી છે:

(અ) અમદાવાદની સરકારી મિડલ સ્કુલમાં ભણતા વિસનગરા નાગર જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓ પૈકી પ્રથમ આવનાર પહેલા, બીજા અને ત્રીજા ધોરણમાં ભણતા એકએક વિદ્યાર્થીને દર માસે રૂ. ત્રણની સ્કૉલરશિપ આપવી. તે ઉમેદવારોએ છેલ્લી આપેલી ગુજરાતી ને (ઇંગ્લેજ) પરીક્ષા ઉપરથી નક્કી કરવી:—આમાં રૂ. ૧૦૮) ખર્ચાય.

(બ) અમદાવાદની સરકારી આર. સી. હાઈસ્કુલમાં ભણતા ઉપલી જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓ પૈકી દરેક ધોરણમાં વાર્ષિક પરીક્ષામાં પ્રથમ આવનારને ધોરણ ચોથા પાંચમામાં દર માસે રૂ. પાંચની અને ધોરણ છઠ્ઠા સાતમામાં દર માસે રૂ. છ ની સ્કૉલરશિપ આપવી:—આમાં રૂપિયા ૨૬૪) ખર્ચાય.

(ક) મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ, રણછોડભાઈ કન્યાશાળા ને વનિતા વિશ્રામ ખાડિયામાં ભણતી ઉપલી જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ અને બાળાઓને સંસ્થા દીઠ રૂ. ૧૫) પ્રમાણે રોકડા ઇનામ દાખલ આપવા. તે રકમ સંસ્થામાં ભણી પાસ થતી દરેક વિદ્યાર્થીનીમાં વહેંચાય (વિસનગરા જ્ઞાતિની):—આમાં રૂ. ૪૫) ખર્ચાય.

(ડ) વ્યાજમાંથી વધેલા બાકીના રૂપિયામાંથી એક ‘સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઈ દલપતરામ કવેશ્વર સ્મારક ગ્રંથમાળા’ કાઢવી. તે ગ્રંથો લોકોપયોગી વિષયો પર ઇનામ આપી લખાવી છપાવવા. અને આ યોજનાની સંખ્યાવત બાબત તેમાં યોગ્ય લખાણ કરવું. તેમજ સ્વર્ગસ્થની છબી મૂકવી, તેના ખર્ચો કરવા. ફંડના વ્યાજમાંથી કરવું. પુસ્તકો સ્વતંત્ર રીતે કે અનુવાદ રૂપે પણ કરાવવાં.

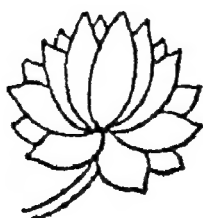
તદનુસાર સદરહુ ફંડમાંથી નીચેનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે.

નં. પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ	કિંમત
૧ અશોકચરિત્ર	રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા	૦-૧૨-૦
૨ આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ	પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર	૧-૦-૦

અ નુ ક મ ણિ

વિષય		પૃષ્ઠ
સમૃદ્ધિ	કવિ પપ : કૃતિ ૬૦	૧ થી ૭૭
વિવરણ		૭૮ થી ૨૦૫

પ્રેસ્તાવના	(૩)
નિવેદન	(૫) થી (૧૦)
પ્રવેશક	હસાત પેદી : પૂછું મહને કટેવ : તારીજ અને ભવિષ્ય (૧૧) થી (૪૦)
કવિતાલેખન માટે નિયમો	(૪૧) થી (૫૦)
સૂચિ ૧લી કર્તાઓની ક્રમવારી: જન્મતિથિ: સદ્ગતની મૃત્યુતિથિ	(૫૩) થી (૫૫)
સૂચિ ૨જી પ્રથમ પંક્તિઓની ક્રમવારી	(૫૬) — (૫૭)
સૂચિ ૩જી મુખ્ય વિષયોની	(૫૮) થી (૬૨)
શુદ્ધિઓ અને વધારા	(૬૪) થી (૬૬)

નિવેદન

વધારેમાં વધારે મુંઝવણ, ખેસક, સારા કવિઓમાંથી પસંદગી કરતાં, એક જ કૃતિ લેવી, એ નિયમને લીધે વેઠવી પડી છે. આ મુંઝવણ, આ વ્યથા, એટલી તો નહીં છે કે અવધિ ! જાતે કરી જુવો અને પાંચઠ પસંદગીથી આગળ ચાલવા માંડરો ત્યાં જ-એક જ કૃતિ લેવી, એક જ !-એ નિયમનું આકરાપણું સમજાવા માંડશે, તે પસંદગીકાર્ય પૂરું થતાં લગી ઠેક સુધી સાલશે. દલપતરામ, નર્મદ, ગોવર્ધનરામ, મણિશંકર, કલાપી, દામોદર, કેશવલાલ હરિરામ, વગેરે, * તેમ રા. રા. નરસિંહરાવ, ન્હાનાલાલ, ખખરદાર, હરગોવિંદ પ્રેમશંકર, કેશવશેઠ, ત્રિભુવન વ્યાસ, લલિત, રામનારાયણ, વગેરેની કાવ્યસમૃદ્ધિમાં, આમાં લીધી છે તે કૃતિના જેટલી, કે કેટલાકને મતે વિશેષ સવિશેષ ગુણવત્તા વાળી અને વધારે લોકપ્રિય થયેલી કૃતિઓ છે; એકબે ગું વધારે છે; એ સર્વ હું જ ખુશીથી સ્વીકારું છું. છુટી છુટી કૃતિઓની ગુણવત્તા ઉપર મોહી પડવું તે એક બાબત છે; ખેચાર કૃતિ કે ખેચાર જાતની કૃતિ કે ખેચાર કવિની કૃતિઓની તુલના કરવી તે બીજી બાબત છે; અને આ સંગ્રહ જેવું કાર્ય કરવું આટલા લાંબા સમય માટે સાઠ કૃતિઓની વિષય છન્દ આદિના વૈવિધ્યવાળી અને વળી અમુક જ કદની રસિક માલા ગોઠવવી, એ અત્યંત જુદી બાબત છે. એક જ દાખલા તરીકે જુવો, કે ઋતુવર્ણન, સ્થળવર્ણન, દરિયો, નદી, પ્રાતઃકાલ, સંધ્યા, રાત્રિ, મધરાત, વન, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, પંખી, ફૂલ, આદિ વિષે આ સાડાઆઠ દાયકા દરમિયાન આપણા કવિઓએ ઘણી કવિતા લખી છે, જો કે આ ટુંકા કદના સંગ્રહમાં એ વિશાલ વર્ગના બહુ જ થોડા નમૂના લઈ શકું છું. મતલબ કે ચોપડીનાં સ્થૂલ માપ અને વિશિષ્ટ લક્ષણને સિદ્ધ કરવા માટે જે ધોરણો નિયમો આદિ બંધાઈ ગયાં તે બંધાઈ ગયાં. પછી અંગત આકર્ષણોની સામે પણ તેમનો કડક નિર્વાહ જ મહારો પ્રધાન ધર્મ થઈ રહ્યો. અને નિર્ધારેલી સંખ્યા પૂરી થતાં મહેને જ કઈ મનોદુઃખ રહી ગયું અથવા ચોકખી કસૂર દેખાઈ, તથાપિ મહારે તો એ બાંધેલી મર્યાદાઓને

* આમાં બાલાશંકરનું નામ નથી ગણાવી શકાતું, એટલા જ માટે કે એ ખુદના બન્દાની કવિતાઓની સત્તાવાર અને પૂરી આવૃત્તિ, રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા જેવા કોઈ સંશોધનપૂર્વક સંગ્રહ કરીને આપરી, ત્યારે જ ગુજરાત બામરો. ગુજરાતને પોતાની ઉત્તમ કવિતાની પણ કેટલી તો ઓછી પરવા છે, તેને આ દાખલા કરતાં વધારે ચોકખો પુરાવો હોઈ જ શકે નહીં. વળી બાલાશંકરના પુત્રો આટલું પણ જોઈ નથી શક્યા, કે પચીસ વર્ષમાં જેટલી કેકારવના વેચાણથી કમાણી થઈ છે તેટલી બાલાશંકરના કવિતા સંગ્રહથી પણ મળત. મેં તો ભંડોળ કમિટિનું કામ ઉપાડ્યું તે ક્ષણથી બાલાશંકરની કવિતાઓનો સંગ્રહ સંગ્રહ કરવા ધારેલું, પરંતુ લાગતા વળગતાઓ સંગ્રહ તૈયાર કરી આપે ત્યારે પ્રકટ થઈ શકે ને !

નિવેદન

જોગવાઈ વગર આ સંગ્રહ બનવા પામત નહીં. અહીં મહારી પણ એક કૃતિ (કૃતિનો ખંડ) સામેલ છે, એમના આગ્રહને લીધે; એની પસંદગી અને તે ઉપરનું વિવરણ પણ એમનાં છે.

એમના કરતાં ય વિરોધ ઉપકાર સંખ્યાબન્ધ કવિઓએ કર્યો છે. તેમણે પોતાની કૃતિઓ રા. રામનારાયણ, અગર ખીજ મિત્રો મારફત કે સીધી મૂકને મોકલવા તરફી લીધી, અને સંગ્રહમાં લેવા ન લેવાની વાતે મૂકને કુલસુખતિયાર રાખ્યો. આવી નિઃસ્પૃહ ઉદાર સહાનુભૂતિ વડે જ આવાં કાર્ય સારાં થઈ શકે, અને એ જે પ્રમાણમાં મળી ગઈ છે, તેટલો (આશા છે કે) સંગ્રહને આધુનિક પણ બનાવી શક્યો હું. કોઈ પણ નવીનને તે ઓછો જાણીતો અથવા તો તે મહારા કે કોઈ મિત્રના સમ્બન્ધમાં આવેલો, એ કારણથી નથી લીધો; લેવા જેવી કૃતિ મળી આવી તે જ લીધી છે. રમણલાલ, મલયાનિલ, ગજેન્દ્ર બુચ, અને રા. રા. રામનારાયણ, એવા વિવિધ દાખલાઓથી સુસ્પષ્ટ છે, કે લેખક કવિ ગણાય છે કૃતિઓના જથ્થા ઉપરથી નહીં જ; થોડીક કૃતિ પણ કરોડોએ શુદ્ધ કુદ્દન સાખીત થતાં તેનો કર્તા કવિ છે, અને આવા સંગ્રહમાં સ્થાન મેળવવાનો અધિકારી છે. આમાં આપું છું. તે સાક કૃતિઓમાંથી આઠદશ તો એવી હશે કે કવિસંખ્યા વધારેમાં વધારે કરવી એવા નિયમને વજન ન આપનાર કોઈપણ સંગ્રાહકે તે લાગ્યે જ પસંદ કરી હોત. અને તોપણ કેટલાક જાણીતા અથવા જાણીતા કવિઓને આમાં સ્થાન નથી જ આપી શકાયું, વળી 'પ્રરથાન'માં વિષય ચાલતો હતો તેમાં લીધેલા વિદેહ કવિઓમાંથી પણ આ ચોપડીમાં છેલ્લી ઘણે છોડી દેવા પડે છે, એવું એવું પણ મૂકને ખુચે છે.

મહારે નિકાલ આણવો જ રહ્યો એવા પ્રશ્નોમાં છેલ્લા અને મુઝવે એવા આ બે પ્રકારના હતા:—

(૧) આ જાણીતા કવિનો નમૂનો લઈ કે આ નવાનો? કે ખ એ બે ય નવીનોમાંથી કયાની કૃતિઓ વધારે આશાસ્પદ? બે ય ઓછી જાણીતી કૃતિમાંથી કય લઈ? કયા વિષય ઉપર હજી પૂરતી કૃતિઓ નથી લેવાઈ?...

(૨) ઓછામાં ઓછા કેટલા પ્રતિનિધિકવિઓની બે બે કૃતિ આપું વારુ? જેટલાની આપું તેટલી એકંદર કવિસંખ્યા ઘટે, તથાપિ અમુક અમુકની તો લેવી જ પડે ને? વળી કેની બે અને ખની નહીં એ તો ખરે અન્યાય; અને ખની બે, તો ગ નું કેમ?...

મર્યાદાઓને વટાવી નથી જ શક્યા. કેટલીક ચોપડીઓ અને કેટલાક નવીનોની કવિતાઓ મળે નથી જ મળી, કેટલીક અપૂર્ણિતો રહી જ ગઈ છે. ખરીવાત છે કે ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થા નગૃતિ અને સારી વસ્તુ માટેની કદર, હજી જોઈતા પ્રમાણમાં ખિલેલા નથી. પુસ્તકાલયો આદિમાં કવિતાની ચોપડીઓ ચોપાનિયાં આદિનો વર્ગ, કે માસિકો વગેરે માંની કવિતાઓની જળવણી કે સૂચિઓ, ન જેવાં જ મળી આવે છે. અને આવી જિજ્ઞાસુઓને અમૂલ્ય થઈ પડે એ પ્રકારની વ્યવસ્થા અને નગૃતિના અભાવને લીધે પણ આવા કાર્યમાં સમય શ્રમ અને ખતીલા ઉદ્યોગની વધારે પ્રમાણમાં જરૂર પડે છે; અને એ સર્વ છૂટે હાથે ખર્ચનાર આગ્રહી માણસ પણ પોતાની ધારણા અર્ધીપોણી જ પાર પાડી શકે એમ છે. સહાયકોના ઉર્મગી સહકારનો પૂરતો લાભ લીધો છે, તથાપિ પસંદગી માટે મહારે તપાસવાના ક્ષેત્રનો કેટલોક ભાગ જોવાને પણ મેળવી શક્યો નથી, એ મહારે સ્વીકારવું જોઈએ.

સંગ્રહને ચોપડી રૂપે છાપતાં જરૂરી સ્ફુરણ સંક્રમણ કરી લીધી છે.† મહારા વિચારોના આ રૂપને જ કાયમી ગણવું. વિવિધ ધોરણે ચુંટાયલા અનેક સંગ્રહો વિવરણો સાથે અહાર પડ્યા કરે એમ ધર્યું છે. કવિતાનાં શોખ અને પરીક્ષારક્તિ ફેલાવવાનો, જાતી કલ્પનાપ્રધાન કવિતાના ગ્રાહકો પ્રજામાં વધારવાનો, એ જ ધોરી માર્ગ છે. શાક્ષોપયોગી પ્રકારોનો અને ટિપ્પણો આવી આવી સ્વર્ત્ર સંકલનાઓ વધતાં વધતાં જ સુધરશે. ગુજરાતમાં સાચી ઉમદા કવિતા વધવી ન વધવી તો અદ્યુદ્યાધીન છે,

† પ્રસ્થાન માસિકમાં વિષય ચૈત્ર ૧૯૮૫ થી આશો ૧૯૮૬ લગી ચાલ્યો. એમાં વિવરણ સાથે આપેલી અળીશ કૃતિમાંથી નીચેની આ સાઠ કૃતિના સંગ્રહમાં નથી લીધી, તે જિજ્ઞાસુએ ત્યાં જ જોઈ લેવી.—(૧) ન. ભો. દીવટિયાના હૃદય-વીણાના અર્પણમાંથી બે કડી (પ્રસ્થાન, આવણ ૧૯૮૫. આ વિષે એક બિંદુ ઉપર એમણે ચર્ચા ઉપાડી. એમની ચર્ચા અને મહારા ઉત્તરે માટે જુવો તે પછીનાં પ્રસ્થાન અને વસન્ત). (૨) બાબુરાવ દેસાઈ-સ્નેહનું સ્વપ્ન (કારતક ૮૬); (૩) દોલતરામ પૈડયા અને (૪) લલિત (માગસર); (૫) કે. હ. શેઠ (ચોખ); (૬) ભોળાનાથ સારાભાઈ (માહ); (૭) અર્જુન ભગત (કાગણ); (૮) હરિહર ભટ્ટ—“જય અચળેશ્વરી માત” (વૈશાખ); (૯) દામોદર ખોટાદકર (જેઠ); (૧૦) ભીમરાવ અને (૧૧) ત્રિભુવન બ્યાસ (આવણ-ભાદરવાનો અંક). પ્રસ્થાન માસિકમાં આ ચોપડીમાંના ત્રીશ નમૂના આવી ગયા છે, તેમાંનું વિવરણ પણ અહીં છાપતાં જરૂરી વધઘટ વગેરે કરી લીધું છે. ત્યાં દર્શાવેલા કોઈ મતથી અહીંનું લખાણ જુદું જણાય તેવે દરેક સ્થલે અહીંનાને જ મહારે સ્થાયી મત ગણવું.

નિવેદન

—પ્રો. ગજેન્દ્ર બુચ જેવા કુદરતી બક્ષીસવાળા કવિનું ઉગતી વયમાં અવસાન, એ આપણી કવિતાને માથે છેલ્લી મોટી હોનારત ગુજરી છે,—પણ જે તાજી તેમ વારસે મળેલી કવિતાસમૃદ્ધિ આપણી છે, તે પ્રજામાં ચલણી રહે, તેના ગુણદોષ સમજમાં ઠસી રસિક ગુણપૂજક અને કેળવાયેલી સુરચિવાળો વર્ગ વધવા પામે, અને એસમજ ગતાનુગતિક “સહુદયો” નો વર્ગ પ્રજામાં ઘટવા પામે, એવા વ્યવહારુ અને પરિશ્રમે જ મળી શકતા લાભ માટેની સેવાઓ, ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના આચાર્યો અને શિક્ષકો લેખે ગુજરાત મેળવતા હોય તેવા વિદ્વાનો ઉપરાંત સ્વતંત્ર સાહિત્યલક્ષ્મીએ પણ દર દાયકે દોઢ દાયકે કર્યા કરવાની જરૂર છે. અને એવી સેવાઓમાં સુપ્રતિષ્ઠિત માણસો જેમ વધુ લગે, તેમ તે ઝેલેલી અને સારી પેઠે હળી નીકળે, એ દેખીતું છે.

અહીં આપેલા પાઠથી કે વિવરણના કોઇપણ ભાગથી કોઇ કર્તાને અન્યાય થતો લાગે કે મહારી કરી ગેરસમજ વા ભૂલ જણાય, તો કર્તાએ પોતે અગર વાચકો-માંના કોઇએ મહેને લખવા કૃપા કરવી.

આ સંગ્રહ જલદી અને નામની જ કીંમતે ફેલાય એવી મહારી ઈચ્છા સિદ્ધ કરી આપનાર પ્રકાશક સંસ્થા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તથા તેના મહેરબાન પ્રમુખ મંત્રી અને સહમંત્રીનો આભારી છું. સોસાયટીને એક ચોપડી તો આપી શકું છું એ હકીકતથી પણ આનન્દ થાય છે. કવિતાકલાની જે ભાવના વિવિધ દાખલા દલીલો સાથે ગુજરાતના કવિતાભોગી વર્ગમાં ફેલાવવાના હેતુથી આ ચોપડી યોજી છે, તે ભાવનાનો સત્વર વિજય થાઓ !

રા. વ. પુરા, વ. ડો. દરા, તા. ૨૧-૧૦-૧૯૩૦

પ્રવેશક

“Contemporaries judge superficially: posterity by the depths.”

(તરજુમો) કવિતા કલા આદિ વિષે સમકાલીનોનાં મત ઉપલક્ષ્યાં: પછી આવતા વારસો જ ઉડાણો તાગીને મત આપે.

*

*

*

*

“The judgment of Literature is the final aftergrowth of much endeavour.”
—Longinus.

(તરજુમો) સાહિત્યમાં શિષ્ટ અભિપ્રાયો પુષ્ટળ બહાપોહમાંથી જ પરિણમે.

છ સાત પેઢી.

૧ “આપાની પીંપર” લખાઇ સારથી માંડીને આજ લગીનાં છયાશી વર્ષના ગાળામાં ગુજરાતે એકે મહાકવિ પાક્યો નથી.* ગુજરાતી પ્રજાએ આ સમય દરમિયાન કરેલાં ઉચ્ચારણોના વાહન લેખે મુખ્ય સ્થાન કવિતાનું નહોતું ગણતું છે. આ અભિપ્રાયનું પૂરતું વિવેચન

* આ જ ગાળામાં મહાપુરુષ તો પાંચ છ પાક્યા છે: નર્મદ, દયાનન્દ સરસ્વતી, જમશેદજી ટાટા, અને મોહનભાઈ ગાંધી વિષે તો મતભેદ પણ સંભવતો નથી. એટલે મહાકવિ કહી શકાય એવી વ્યક્તિઓ મહાપુરુષો ગણાય એવી વ્યક્તિઓ કરતાં આછી જ પાકે છે. એક દેશ અને એક સમયને બદલે દુનિયાના આખા ઇતિહાસપટ ઉપર—સાધકલોપીડિયા જેવા સર્વસંગ્રહોમાંના જીવન ચરિત્રો ઉપર—દિ ક્રેવશો, ત્યાં જ મહાપુરુષોને મુકાબલે મહાકવિઓ કેટલા તો આછા પાકે છે તેની ખાતરી થઇ જશે. અને હોયું જોઈએ પણ એમ જ ને? મહાકવિ એટલે કવિતાક્ષેત્રમાંના મહાપુરુષોની સંખ્યા ધર્મ, સત્યકારણ, વેપાર, ઉદ્યોગ, હુન્નર, કલાઓ, વિજ્ઞાન શાંધખોળ, ફિલસુફી, આદિ અનેકાનેક ક્ષેત્રોમાંના મહાપુરુષોની એકઠી સંખ્યા કરતાં આછી, ઘણી આછી, હોય જ.

અને સમર્થન કરવા જતાં અહીં લખ્યાણ થઈ જાય (જે અપ્રાસંગિક પણ ગણાય), એટલે તેના કામચલાઉ ટેકામાં આપણા સેંકડો ગદ્ય લેખકોમાંથી એક છોટીશી નામાવલિ જ ટાંકું છું. નર્મદથી માંડીને આપણા ગદ્ય લેખકોમાં ઉત્તમ વીશ કોણ, એવા પ્રશ્નપત્રના જવાબ સૌના સરખા આવવા તો અસમ્ભવિત છે, પણ એવા જવાબો સંખ્યાબન્ધ સંસ્કારી વાચકો કનેથી મેળવવામાં આવે, તો તેમાં 'નીચેનાં દશ નામ આવ્યા વિના નહીં રહે એવું મહારું અધીનું મત છે:—નર્મદ, નવલરામ, ગોવર્દનરામ, “ ખીરખલ,” મણિલાલ નલુભાઈ, વાડીલાલ શાહ, મોહનભાઈ ગાંધી, દત્તાત્રેય કાલેલકર, કિશોરલાલ મશરવાળા, અને અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી. અને જોવાનું આ પણ છે કે આ દશમાંથી ચારે કવિતાઓ લખી છે, કવિ લેખે નામના પણ મેળવી છે, તથાપિ એ દરેક કવિ લેખે ગણાય છે તે કરતાં ગદ્યલેખક તરીકે વધારે મોટો ગણાય છે, ખેશક.

૨ અને તોપણ આ અરસામાં કવિતા એ સારી પેઠે વિવિધ વિષયો ઉપર અને અનેક જાતિની સ્ફુરી છે. જૂનાં વહન આજાં થયાં સુકાયાં અને લગભગ થમ્લી ગયાં, તેમની જગા નાના પ્રકારનાં નવાં વહનોએ લીધી છે. અને વર્તમાન યુગની પરિસ્થિતિથી મળતો યુરોપ અને વિશેષે ઈંગ્લેન્ડ દ્વારા આખી માનવજાતિના વિચારસમૂહ અને કલાસમૃદ્ધિની સાથે વધતા જતા પરિચયનો જે લાલ ગુજરાતી ગદ્યમાં લેવાયેલો જોઈએ, તે ગુજરાતી કવિતામાં પણ લેવાયેલો જોવામાં આવે છે. અંગાળી પ્રજા અને સાહિત્યને સુકાબલે ગુજરાતે આ વર્તમાન તત્વ (મોડર્નિટી modernity) મોડું ઝીલ્યું, તો તેની ગ્રાહકતામાં ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર કરતાં તો આગળ, અને ઉત્તર હિન્દ કરતાં ઘણો આગળ છે, એ હકીકત અંગાળી ગુજરાતી મરાઠી અને હિંદી-ઉર્દૂ વાંઝમયોને સાથે સાથે જોતાં પ્રથમ પહેલી દીસી આવે એવી માતખર રેખાઓમાં અંકાયેલી છે.

૩ કવિતાની સંસ્કૃતિપોષકતા સજીવનતા અને અમરતા શેમાં

હેખાય વારુ ? સૈકાઓથી ઉતરી આવેલાં કલારૂપોને કલ્પના ભાવ અને વિચારરસનાં એવાંને એવાં તાજાં હૃદયગમ પ્રતીક રાખવામાં; અને તેથી વધારે એ બન્ધાયલાં સ્થિતિત્રને પ્રતિકૂલ ન પડે એવાં અવનવાં કલારૂપો સર્જવા અને અપનાવવામાં. કિશોરાવસ્થાના અતિશોખ અને દષ્ટિમાં પર્યેષકતાનો અભાવ કવિતાની ગમે તેવી પ્રશસ્તિઓ લલકારે, કવિતાને પ્રજાની સમુત્ક્રાન્તિમાં આવશ્યક અંગ તેટલે દરજ્જે જ ગણી શકાય, જેટલે દરજ્જે તે પ્રજાની આ સેવા બજાવવામાં વિજય મેળવતી જોવામાં આવે. અને જે પ્રજાઓની સાથે આપણે સમ્બન્ધમાં આવતા જઈએ, તેમનાં આપણાથી જુદી જાતભાતનાં કલારૂપોને આપણી સુરચિ વધાવે નહીં તેમ અપનાવવાં, એ કવિતા સર્જનોમાં (અને સાહિત્ય સર્જનોમાં) સમુત્ક્રાન્તિનો ખાસ પ્રકાર છે. વિ. સં. ૧૯૦૧ થી આજ લગીની ગુજરાતી કવિતા તપાસતાં કવિતાની સંસ્કૃતિપોષકતા અને સજીવનતાનો આ પ્રકાર આપણું સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એ કુદરતી છે.

૪ સારા કવિનું કવિતાસર્જન વીશ વર્ષ લગી એકસરખું ચાલ્યા કરે એમ ભાગ્યેજ બને છે. કવિનું આયુષ્ય લાંબું હોય, તો તેમાં સર્જન શૂન્યતાના કે ઉતરતી રચનાઓના ગાળા પણ લાંબા પડે. માનવી જેવા જન્મમાં મૌલિક સર્જકતાનું આયુષ્ય આટલું ટુંકું હોય એમાં શી નવાઇ — આટલું પણ જોવામાં આવે છે એ જ મોટી નવાઇ છે. (વળી મહાકવિ તો મૌલિક ઉપરાંત અલૌકિક સર્જકતા જોવામાં હોય તે જ; તેથી જ મહાકવિ આટલા બધા ઓછા પાકે છે.) એટલે આ આઠ સાડાઆઠ દાયકાને એક દષ્ટિપાતે જોવા જતાં, તેમાં કવિતાની ત્રણ ચાર નહીં પણ છ સાત પેઢીઓ એક પછી એક પોતાનું સ્થાન લેતી જોવામાં આવે છે. †

† અહીં કેટલાક ભાગ ઈ. સ. ૧૯૨૭ આખરે વડોદરા કોલેજમાં એક ભાષણ પ્રસંગે પ્રમુખ લેખે જોલેલો, જે ‘ પ્રસ્થાન ’ વિ. સં. ૧૯૮૪ માગસર-પોષના અંકમાં છપાયું હતું, તે આ પ્રવેશકની વિચારણામાં વણી લઈ છું. હું જેને પેઢી કહું છું, તેને કેટલાક ‘ યુગ ’ કહે છે. કેમ જાણે ‘ ગોવર્ધન પેઢી ’ ને બદલે ‘ ગોવર્ધન યુગ ’ બોલિયે, એટલા શાબ્દિક ચાતુર્યથી જ ગો. મા. ત્રિ. ને જે છે તેમાંથી વધારી

પહેલી પેઢી નર્મદ-દલપત-ભોજાનાથની ખીજી નરસિંહરાવ-ગોવર્ધનરામ
બાલાશંકર-મણિલાલ-હરિલાલ વગેરેની; ત્રીજી મણિશંકર-રમણભાઈ
ત્રિભુવન-હરગોવિન્દ-નથુરામ-જટિલ વગેરેની; ચોથી કલાપી-
નહાનાલાલ-ખખરદાર વગેરેની. પાંચમી લલિત-મોટાદકર-રામનારાયણ
મનહરરામ-કેશવ હ. શેઠ-વસન્તવિનોદી વગેરેની. છઠી સાતમી એ
નવી પેઢીઓ કુસુમાકર, મલયાનિલ, લાનુશંકર વગેરેથી માંડીને ગજેન્દ્રધ્રુવ,
સુન્દરમ, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, વગેરે છેલ્લાં દશબાર વર્ષમાં કવિઓની
અખંડ પલટણમાં થતી નવી ભરતીની ગણું છું. આ તો માત્ર સંજ્ઞાથી
સુઝતાં ગયાં તેમ નામો ટપકાવ્યાં છે. એકે પેઢીની આખી યાદી નથી
આપતો. છઠીસાતમી પેઢીની પૂરી યાદી આજથી થઈ પણ ન શકે. વળી એ
પેઢીનિર્દેશોમાં નામોને જે અનુક્રમે મુક્યાં છે, તેમાં અનુક્રમ પ્રમાણે
ચડતી વા ઉત્તરતી ગુણવત્તાનો અર્થ કાઢ્યો ન વાંચવો. ઉપર કલાપી-
નહાનાલાલ-ખખરદાર એમ નામ મુક્યાં છે, મુકાઈ ગયાં છે, તેને ફેરવી
ફેરવીને ૧--૨--૩ ને ઠેકાણે ૨--૬--૧, ૩--૧--૨, ૧--૩--૨, ૨--૧--૩,
૩--૨--૧, ગમે તે અનુક્રમે ગોઠવી લ્યો. કાઢ પણ પેઢીમાં ખીજાં તે સમય
અને વર્ગનાં નામ ઉમેરો, વા આપ્યાં છે તેમાંથી કમી કરો, કાઢે તેમ કરો.
પહેલી પેઢી જરા લાંબી ચાલી, ખીજી ત્રીજી પેઢીએ ખંધાર પડતાં વિશેષ
જવાબદારી દેખાડી અને વિલમ્બ કર્યો, ચોથી પછીની પેઢીઓ પણ પાછી
ખંધાર આવતાં કંઈક ખંચાતી જણાય છે,—પણ આખા સમયને એક
દષ્ટિપાતે સામટો નિહાણી રહેતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે, કે નવી નવી પેઢીનું
ઉત્થાન સવા દોઢ દાયકે થયું છે; અને આ ઉત્થાનોની સંખ્યા મહત્તે તો
છસાતથી ઓછી રાખવામાં આવે તો પૂરતી નહીં લાગે. ઉપર નામ આવી
ગયાં તે તેમ ખીજા કવિઓને વિષે તેમાનો કાઢ ઉપર નિર્દિષ્ટ પેઢીમાં મુકાય

મોટા યુગપ્રવર્તક બનાવી શકતા હોઈયે! અને હું તો પેઢીને પણ એક જ નામે
ઓળખાવવા રાજ નથી.

કે તે પહેલાંની વા પછીની * એ વર્ગકિરણની આપતમાં મતભેદનો સમ્ભવ સ્વીકારું છું, અને એવી એવી રસિક ચર્ચાઓ થવા માંડે એમ હચ્છું છું. આમાંની બધી નહીં તો કેટલીક પેઢીમાં, ખારીક અભ્યાસ અને નિરીક્ષણથી કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણ પણ જણાયા વગર નહીં રહે, એટલે દરેક કવિના લક્ષણો તપાસતાં તે એના પોતાનાં કેટલાં અને એની પેઢીનાં કેટલાં ગણાય, એવી તુલનાત્મક ચર્ચાનું ક્ષેત્ર પણ હજી અણખેડયું છે. વળી ખીજા દેશોમાં કાષ્ઠ કાષ્ઠ કવિ એક પછી એક બે પેઢીનો વતોઓછો પ્રતિનિધિ ગણાયો છે, એવા દાખલા આપણા કવિઓમાંથી પણ મળી આવવા સમ્ભવ છે.

૫ વર્તમાન તત્ત્વને સત્કારવામાં હિન્દની પ્રજાઓમાં ગુજરાતીઓ પછાત નથી, તો એ હકીકત આપણા પ્હરવેશ, આચારવિચાર, સમાજ-વર્તન, ખાનપાન, રોજની રહેણીકરણીમાં અને આપણા બહેપાર ઉદ્યોગ-મુસાફરીઓ આદિમાં જણાઇ આવે, તેમ આપણી ગદ્યપદ્ય ગાંધગુચ્છીમાં પણ ક્યાં દાકી રહે એવી છે. અહીં આપણે વાવેલો લણેલો કવિતાકાલ જ આપણો વિષય છે, અને તેમાં જૂના છન્દ, જૂનવાણી શૈલી, કલામયતાનાં વારસે મળેલાં ખીખાં અને આદર્શો, પરમ્પરાપ્રાપ્ત વિષયો અને તે દરેકની શિષ્ટસંમત માંડણી, સુંદર સ્મૃતિઓ પડ્યા ઊભિયા ભાવતરંગો વિચારસ્પર્શો અને સૂચન સ્પન્દો જગાડતી રૂઢ કવિતાચિત મનાયલી પદ્ય-વલિ (પોએટિક ડિક્શન poetic diction), આદિ અનેકાનેક

* કવિની પેઢીનો નિર્ણય કરતાં માત્ર જન્મતિથિ બસ નથી; દિધાં છોડી પિતા-માતા, ચંદા, કલાન્ત કવિ વસન્તવિજય, હૃદયત્રિપુટી, પિતૃતર્પણ, એવી મુખ્ય અને લાક્ષણિક કૃતિની જન્મતિથિ પણ ધ્યાનમાં લેવી ઘટે. જન્મતિથિઓ તો મેં જરા શ્રમ લઇ લેવડાવીને આ ચોપડીની કર્તાઓની સૂચિમાં દાખલ કરી છે. આ ખીજા સાલો દરેક અભ્યાસી પોતપોતાની મેળવી લે એજ ઊચિત છે કેમ ને જુદાં જુદાં દષ્ટિબિન્દુ પ્રમાણે એક જ કર્તાની જુદી જુદી કૃતિ તેના ગુજરાતી કવિતામાં પ્રેરક બલ લેખે અવતારના પુરાવા તરીકે પસંદ થવી સમ્ભવિત છે.

† હિસ્ટરિક સાઈ નીચ બે જાતનું તેમ પોયેટિક ડિક્શન પણ વખાણવા લાયક નિર્દેશ.

ઝીણીમોટી વિગતે આપણા દરેક કવિ વિષે તેમ આપણી દરેક કવિતાપેઢી વિષે પૃચ્છા ઉઠાવવી, તપાસ કરવી, અને ચર્ચા વિસ્તારવી પ્રાર્થ થાય છે, જે તેમાં પુરાપ્રાપ્ત અંશ કયા કયા, નવીન અને વર્તમાન પરિસ્થિતિપ્રેરિત કયા કયા, અમુક કાવ્ય અમુક કવિ કે અમુક શૈલીનાં જ અનુકરણ જેવું શું શું,—ઉદાહરણ લેજો, ન્હાનાલાલની “ડોલન” કેટલે દરજ્જે વ્હીટમાનક વર્સ લાઇખર (Whetman: vers iiber) છે, કેટલે દરજ્જે નથી, —નવા જૂનાનો મેળ કેવો સધાયો છે, પ્રધાન સૂર જૂનો છે યા નવો, પડઘો માત્ર છે કે નવું સર્જન, વિનય જૂનાને લખતે છે કે નવાને, નવીન કેટલે દરજ્જે તલપદા જેવું સોહાવાયું છે, કેટલે દરજ્જે બાલ્ય અલંકરણ કે વિલાયતી વિચિત્રતા કે વર્ણસંકરતા જેવું રહે છે, વગેરે, વગેરે, વગેરે.

દુ પરન્તુ આવી આવી ચર્ચા ફેલાય અને લોકમત કેળવાય તે ખેલાં કવિતાઓ જ વધારે વંચાય અને વંચાય તેટલી સંગીત-લલકાર કે ભાવને તેમ પરિચિત વા પસંદ વિચારલઢણને માત્ર ઘુંટયા કરવાને નહીં, વધારે ઉંડી અને સ્પષ્ટ સમઝથી અને ઉદાર સુસંપન્ન તુલનાત્મક રસિકતાથી વંચાય, એ આવશ્યક પગથિયું છે. આ સંગ્રહની યોજનામાં વિવરણને આટલી જગા આપવામાં આવે છે એવા અભિપ્રાયથી, કે સારી કવિતા સારી કેમ, નબળી કવિતા નબળી કેમ, નેહારી કવિતા નેહારી કેમ, એ માત્ર લાગણી સંબંધ અને રુચિલિ-નતાનો વિષય નહીં, પણ સિધ્ધાંતોને વળગીને એવી શાસ્ત્રીયતાથી ઠસાવી શકાય એવી વસ્તુ છે, કે આ પ્રતિપાદનો સર્વમાન્ય અથવા લગભગ સર્વમાન્ય થવા પામે. કલાના દરેક ક્ષેત્રમાં તેમ કવિતામાં થોડી ઘણી પક્ષાપક્ષી અને ઓછાવત્તા રુચિભેદ રહેવાના જ. તથાપિ એવા અનિવાર્ય અપરિહાર્ય મતભેદોનું વર્ણવ કલાની દુનિયામાં વસ્તુતાએ

ચોચ્ય બંને જાતનું હોય ખેલાં જાતનો કવિતાચિત પદાવલી કહું છું. ખીજી જાતને કવિતાભાસી પદાવલી. ખેલાં જાતના હેટરિકને વાકછટાં અને વાગ્વૈભવ કહું છું, ખીજી જાતનાને વાગ્ડરજાર; બંનેનાં મનમાન્યા ઉદાહરણો રા. રા. ન્હાનાલાલની કૃતિઓમાંથી મળી રહેશે.

અતિમર્યાદિત છે, લેલાગુઓ માનેમનાવે છે એવું વિશાળ નથી. વળી સ્ફુટાર્થવતી વાણી જે કલાઓનું વાહન, તે કલાઓમાં તો ખીજી કલાઓને મુકાબલે મતભેદવર્તુલ વધારે મર્યાદિત છે. પક્ષાપક્ષીથી અલગ, બિનંગત, નહીં માત્ર યશોગાન કે નહીં વિપરીત, કારણ અને દાખલા આપી આપીને જ ડગલું ભરે, અને મત કરતાં તેનાં કારણોને જ પ્રધાન ગણે, એવી શાસ્ત્રીય નિખાલસ સૌંદર્યપ્રીત્યર્થ સેવાભાવી ટીકા અને તુલનાને કવિતા અને સાહિત્યકલાના ક્ષેત્રમાં તો એટલું વ્યાપક સ્થાન છે, કે આપણે શાસ્ત્રીય વિચારણામાં જેમ જેમ ટેવાતા જઈએ, તેમ તેમ તેનો વિસ્તાર વધતો જતો જ અનુભવાય છે. ખેશક, આવી સમીક્ષા યથાયોગ્ય કરવાને માટે નાના પ્રકારની યોગ્યતાઓ મેળવવી પડે છે. પુખ્ત વિવેકની સાથે સૂક્ષ્મ સચિત્ર, કવિતાપરમ્પરા છન્દ પરમ્પરા આદિનું ઝીણું અને સંગીન જ્ઞાન, બહોળો અનુભવ, વિવિધ શૈલીઓ અને કલાગતિઓ સાથે સહાનુભૂતી, પરિસ્થિતિમાં તેમ કવિના ચિત્રિત્રમાં પ્રવેશવાની કલ્પના, અને ખીજું પણ ઘણું શાસ્ત્રીય તુલનાત્મક ઐતિહાસિક પ્રયોગક વિવેચનાનું ચંલીર પરચંચી કર્તવ્યે માગી જ લે છે, જે બધુંયે કામ પણ એક વિવેચકમાં પૂરતા પ્રમાણમાં સંચિત હોતું જ નથી. મતલબ કે આવા ઉચ્ચ આશયોથી વિવરણ લખવાનું લાઘ્યેસવામાં સાહસ પણ છે, અને વિજય કેટલો મળે તે છેક જ અનિશ્ચિત રહે છે.

હ એ બધું જે હો તે હો,--કીસ્તી ઝુંકાવું છું. ખીજા બન્ધુઓને આવી સફર ખેડવાને નિમંત્રણ પણ છું. જૂના સર્જકોની વર્ષોથી બહાલી થઈ પડેલી અને સુંદરતાનો સાર લાગેલી કૃતિઓ જાણે પહેલી વાર વાંચતા હોઈએ એમ નવેસર અનુભવવાનો, નવા નવા સર્જકો સાથે નવોજ શુદ્ધિ સમ્બન્ધ બાંધવાનો આનંદ, આનંદ ઉપરાંત તાજગીભર્યો ઓરિયો પણ છે.

પૂછું, સહુને કટેવ !

(સોરઠા)-પુખ્ત કવિતા માત્ર અવલુરંજની: તે વિષે

પૂછું રસિક સુખાત્ર,--કવિતા ખસ વાદિત્ર કે ?

પુષ્કળ કવિતા માત્ર લાલચવશ, જશ જોડતી :
 રસિક વિવેકિ સુયાત્ર, —કવિતા શું ભાટણ સુધડ ? ૨
 પુષ્કળ કવિતા માત્ર ફૂલણફિસિયારી, વળી
 પુષ્કળ કવિતા માત્ર પોચટ, આંસૂ સારતી : ૩
 પુષ્કળ કવિતા માત્ર ખોરો ઝોપ, અસત્રભલા :
 પુષ્કળ કવિતા માત્ર બલિહારી ભાષાતણી. ૪
 વળિ કવિતાના થોડ દાણે, દોળે, વાયુમાં
 જુરસા જે, જે શોક, નર્યાજ પડ્યા તેહના. ૫
 “કવિઓ” ના પણ થોડ જથો જેહ માને, લહે,
 પિરસી તેહ જ લોક વાહ વાહ રળતા ફુલે. ૬
 કવિ તો ગુરુ, ઋષિ, દેવદૂત, વગેરે સાંભળ્યું :
 પૂછું, મહેને કટેવ, —સાચું આ, કે ઊપલું ? ૭
 કવિતા દેવી ભવ્ય, સંસ્કૃતિ રક્ષે, ઉદ્ધરે :
 તો કોનાં કર્તવ્ય નીરક્ષીર વિવેકનાં ? ૮
 ને કવિતાના હંસ નીર ક્ષીર વિવેચકો,
 તેને મામા હંસ ગણી શું ગરદન મારવા ? ૯

૮ શ્રવણુરંજની : લલકારતાં કે સાજ સાથે મીઠે કંઠે ગવાતાં
 સારી લાગે એવી. જશ જોડતી, ફૂલણ ફિસિયારી : “મોટા” એટલે
 નામાંકિત સત્તાધારી ઉચ્ચ પદવીના ધનાઢ્ય માણસો વિષેની, અમુક ગામ
 શહેર વિષેની, સ્વદેશ વિષેની, સહગત મહાપુરુષો અને ભૂત કાળના બનાવ
 વિષેની, અને એજ વર્ગમાં પડે એવી બીજી ઘણી કવિતાઓમાં ભારોભાર
 અનૈતિકાસિક અતિશયોક્તિઓ હોય છે, માયું કાઢી નાખે એવી ખુશામદો
 ચ હોય છે. જેમ પ્રજા પોચટ અને ઊર્મિલ તેમ તેની આ વર્ગની કવિતા ઉતરતી.
 આના માત્ર દિગ્દર્શન લેજે જુવો “ગુજરાતનાં પ્રશસ્તિકાવ્યો” એ વિષય
 ઉપરનું ન્યાખ્યાન.* મિત્રભાવે કવિતાપ્રીત્યર્થ અને આજડતી પણ ટીકા
 કરિયે છિયે, ત્યારે મોટે ભાગે એક જ જવાબ મળે છે, જે આ ઇતિહાસ,

* ગાંધીવ સાતવારિયાનો તા. ૩-૨-૧૯૩૦ નો ખાસ “વસન્ત” એક.

ભૂગોળ વિદ્યા, કે શાસ્ત્રચર્યા નથી, આ તો કવિતા છે ! આવા ઉદ્ધત એજવાખદાર જવાબથી તો તે દૃઢને હાથ ધોઇ નાખનાર માણસોના વિચાર ગોટાળામાંની કવિતા વિષે જે લાવના લાવનાશૂન્યતા વા ભ્રમિત લાવના વ્યક્ત થાય છે, તે જ મહને તો કવિતાને ભારે મોટું અપમાન થતું હોય ને, એમ હરહંમેશ લાગ્યા કરે છે. કલાના ગૌરવથી જ અજ્ઞ અને સૌંદર્યપ્રેમી, એ એ પક્ષો વચ્ચે મધ્યમ માર્ગ મેળવવા માટેની વ્યવહારુ ઝાંધછોડ (કોમ્પ્રોમાઇઝ compromise) ની પદ્ધતિ શક્ય જ નથી.

૯ ખોટો એપ, અસત્પ્રભા. શૃંગાર રસ, દેવલકિત, આત્માની સુકિત, કે પુરાણકથાને નામે ચલાવી લેવામાં આવતી, અને પોતાના વર્ગમાં વળી વખણાતી, કેટલીક કવિતા ગંદી અને અનીતિમય હોય છે. ‘લિરિક’ માં લખી ગયો છું જે એવા કોઇ કોઇ નમૂના છેક કચરો હોય છે તેને ઉસેટી દેતાં પણ પગ જ વાપરવો ઘટે, અને પછી પગને પૂરેપૂરી સંભાળથી ધોઇ લેવો ઘટે (પૃ ૧૩૪). આટલે દરજ્જે નિંદા નહીં તથાપિ આ વર્ગમાંની કેટલીક કવિતા, ખીજા સર્વ વર્ગમાંની મળીને ઘણી કવિતા, ખોટી સોનેરી જેવી ક્ષણિક ચળક વાળી જ હોય છે; અથવા થોડી ઘણી વિપથગામી હોય છે. કવિએ પોતે ભૂલથાપ ખાધેલી છે, એણે માની લીધેલું અમૃત મૃગજલ છે. અને કૃતિ ઉપરથી જે આ જોઇ શકે, તેણે તે કવિને પોતાને પણ ખતાવવાનો યંત્રધર્મ બજાવવાની તક તેની છે. ખતાવ્યા છતાં કવિ વત્તાઓછા સમય લગી જોઇ ન શકે, મંડયો રહે, ઉજ્જટ દુરાગ્રહી અને, તો તેનું ભવિષ્ય. પરંતુ અમુક અમુક કવિતાઓના આ પ્રકારના દોષ ખુલ્લા દેખાડી દેવાનો મુખ્ય હેતુ ખીજાઓ ચેતતા રહે, એવે એવે વાડીમાં સડો ન ફેલાય, એ હોવો જોઇએ. અને ઉંચામાં ઉંચો હેતુ

† To Advance art men's lives must be given, and to receive it their hearts.—Ruskin. (તરબુસો) જીવનમાં કલા પ્રવૃત્તિ સાધવા માટે, જીવનનું જ સમર્પણ કરવું પડે; અને કલાસંદેશ પણ ઝીલાય, હૃદય તેને સંવાદી અને તોજ.

કવિતાભાવનાની શુદ્ધિ સંરક્ષવા અને પોષકનો જ હોય. આમ વિવેચનના સામાજિક કર્તવ્યક્ષેત્રમાં દોષ ચોકખા જોઈએ તથાપિ મૌન પાળવું એ કર્તવ્યચ્યુતિ છે, વિનય અને મીઠાશથી પરંતુ ચોકખી દલીલો વડે દોષને દોષ રૂપે જણાવી છૂટવું, એજ ધર્મ છે. આ ક્ષીર છે નીર નથી, આ તો નીર છે ક્ષીર ન જ કહેવાય. એમ બંને અન્યોન્યાશ્રયી કથન યથાયોગ્ય ભાર દઈને કહેવામાં આવે, ત્યારે જ વિવેચનાપ્રવૃત્તિ કવિતાભાવનાનો દેખાદેખી વિનિપાત અટકાવી શકે. ઉત્તમ કૃતિઓ એવી હોય નહીં, કેમકે એવી તો દરેક ઉપજાવવાને માટે તેવી શકતીઓ જોઈએ. સુપ્રાટિયા ક્ષણિક કૃત્રીમ અને ભૂલવનાર ઝળકઝમક વાળી કૃતિઓ જ એવી હોય.

૧૦ ભાષાબલિહારી. દેહ અને દેહીની જેમ વાણી અને તેમાં વસેલો અર્થ, એ જોડી અ-યોન્યસંપૃક્ત અને એક જ છે. એ યમલને પૃથક્ પૃથક્ જોઈએ, કાળી બાજુએથી જોઈએ જમણી બાજુએથી જોઈએ, જોડીમાંના દરેક અર્થના ગુણ અને દોષ જુદા જુદા જોઈએ, તે માત્ર વિચારણાની સફાઈ અને સરલતા માટે કરવું પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થગર્ભ નહીં એવી કવિતાભાસી પદાવલી (પોએટિક ડિક્શન), વાગુમ્બર (ઉતરતી પ્રતિનું હેટરિક rhetoric) અનુચિત અલંકરણો, પ્રકાશ બલ અને પ્રસાદ છટા છટા શબ્દ કે શબ્દગુચ કે લયખંડ કે એચાર પંકિતમાં જરા ચમકે પણ કૃતિને સમગ્રે લેતાં તેનો અભાવ અથવા બાધક દોષ—દોષોની પ્રધાનતા, વગેરે બાબતોને આ ‘ભાષા બલિહારી’ ટીકા સ્પર્શે છે. ‡ નવજુવાનીમાં, અમુક સંજોગોમાં, કે દેખાદેખી, થોડી કવિતા તો ઘણાય સાહિત્યથી ટેવાયલા માણસ લખી શકે; અને ક્ષણિક કલ્પના વ્યાપાર પ્રેરિત નિખાલસ વિનમ્ર માણસની કવિતા છબીરાગી (રીયલિસ્ટિક realistic) અને સારી પણ હોય.

‡ બાણુરાવ દેસાઈ કૃત. ‘સ્નેહનું સ્વપ્ન’ આ દોષનો સારો નમૂનો છે. જુવો કાવ્ય માધુર્યમાં એ કવિતા. સને ૧૯૮૬ ના પ્રસ્થાવના અંકમાં એ ઉપર વિવરણ પ્રસ્થાવનામાં આપેલી લેખમાલામાંથી અહીં ચોપડી રૂપે સંગ્રહ કરતાં કેટલીક નમૂના છોડી દીધા છે (૧) નવા કવિઓ માટે એટલી જગા મેળવવાને; (૨) વિવરણમાં દોષોના નિરૂપણનો ભાગ અને વાદવાદી જેમ બંને તેમ ઓછાં કરવાને.

વિધિએ કલ્પનાનો કવિઓનેજ મળશે આપેલો /
 ફેલાત જ નહીં. કલ્પનાશક્તિ આખી જનતામાં છે,
 દરેક માણસમાં હોય છે જ, તેથી તો કવિતા અને કલા
 સામાન્ય રીતે જેની કલ્પના માત્ર લોકતા થવા જેટલી હોય છે, ત
 સંજોગોમાં અસાધારણ પ્રવૃત્તિ પ્રકાશે, અને એમ અકવિ માણસને હાથે
 પણ સારી કવિતા રચાવા પામે. પરંતુ આ ઉપરથી જો તે વિનમ્ર મટી
 “કવિ” બનવાની મહત્વાકાંક્ષાનો શિકાર થઈ પડે, તો પરિણામ શો
 આવે વારુ? વળી આ જરા વર્ણુઓ તેવા ઇતિહાસ વગર પણ ઘણા
 માણસોને કવિ કહેવાઈ, કવિ બનું, એવા દોહડ પ્રકટે છે—મહત્વાકાંક્ષા
 અને પોતાના સાથીઓમાં કોઈ ને કોઈ રીતે સરસાઈ મેળવવાની ઇચ્છા
 જિજ્ઞવિષાનો જ એક પ્રકાર છે,—અને આવા માણસો ઝમાને ઝમાને
 પાકે છે, અને વધતા જાય છે. એવા લેખકો અને કવિપદોલુપોના
 મથનનો પરિણામ ઉપલકિયા ટાપટીપ અને આલાસી પદાવલિ વાળી
 રચનાઓમાં જ આવે. એઓ જે ગોંડ ગૂંથે છે અને ઉપર ‘આ કવિતા
 છે હોં!’ એવી ચિઠ્ઠી આંધળો પણ વાંચી શકે એમ ચોંટાડે છે, તેમાં પ્રભા
 ન જેવી કે અસત, ઓપ ખોટો અને અલ્પજીવી, અને અર્થ સજ્જતા કે
 નવીન કલ્પનાદર્શન વિનાનો એટલું જ નહીં. પણ નિખાલસ પ્રતીતિ
 વિનાનો અને સામાન્ય બદકે પામર જ હોઈ શકે. આવી રચનાઓ જે
 સમયે જન્મે તે સમયની ખાસિયતો અને વિચિત્રતાઓને આવા લેખકો
 અતિ ઉપર ખેંચી જવાના. કેમ જે ક્યાં અટકવું, ઔચિત્યમાંથી
 અનોચિત્ય ક્યાં થઈ જાય, ગાલ ઉપર તલ કયો કહેવાય, લાખું કયું
 કહેવાય, લોહી બગાડશેને કહેવો, તે એમનું અપકવ રચિતંત્ર ખીચારું શું
 બળે ‡ અલંકારિક કવિતા લોક પ્રિય હોય તે અરસામાં જન્મેલી આવી
 રચનાઓમાં પહેલા દિલમાં પ્રેમઘોડો હણહણે, ખીજામાં પ્રેમહાથી ડોલે,
 ત્રીજામાં પ્રેમસિંહ ત્રાડે, અને ચોથામાં તે ચંદ્રના કિરણલાલાથી વીંધાઈ
 જઈ મરવા પડે. શબ્દોની કટિમાં લચકવાળી નાજુકતા લોકપ્રિય હોય,
 તે અરસામાં જન્મેલી રચનાઓમાં આંખલડીની પાંપણલી ફરકે, ત્યાં

કુતિ ‡ રાજકીય સામાજિક આર્થિક પ્રદેશોમાં પણ પ્રબોધાય છે સત્ય શિવં
અન્દર, અને આચારમાં મુકતાં મુકતાં તેનું ઘેર ઘાતક અસત્ય કરી નાખવામાં
આવે છે. આપણા દેશ પૂરતું કે ચાલતા સમયને માટે જ નથી કહેતો; ત્રિશુભાગક
સુષ્ટિની એક સનાતન અવગાઈ ઉચરવા મથું છું.

મંત્રદષ્ટા કહે છે—સ્વદેશી. સેનાપતિ આની નગાકૃતિ (નેગેટિવ ફોર્મ
negative form) પકડીને વટહુકમ છોડે છે—ખડિષ્કાર. વિભાગી નાયકો આનો
અર્થ કરે છે—કપડાંની હોળી. અને શહેરો ગામડાં બનરો અને સ્ટેશનોમાં સ્વયં-
સેવકો મુસારિયા અને મોસલિયા મકાનો અને દુકાનો ફેંટે છે, પેટીઓ અને
પાર્સલો (parcel) તોડે છે, તાકા ને થાન ઉઠાવે છે, અને છીંડે ઝલાઈ જતા
દેશબન્ધુઓને નવસ્રા પણ કરે છે.

મંત્રદષ્ટા કહે છે—સમાવૃત્ત. સેનાપતિ આની નગાકૃતિ પકડીને વટહુકમ
છોડે છે—સંઘબલ. વિભાગીનાયકો આનો અર્થ કરે છે—મનૂર દલ, મૂડીદાર
મહાજન. અને આ બે સામ સામે મોરચા બાંધે છે, પેંતરા ચલાવે છે, છાપા મારે
છે, ધસારા કરે છે, સામાને નુકસાન તેટલો પોતાને લાલ એવા ઉંઘા હિસાબ જ
ગણ્યા કરે છે, અને ઉંદર બીલાડાંના જીવન જીવતા થઈ નય છે. એકને સ્વપ્નાં
આવે તે પણ કાંતો સામાના અત્યાચારનાં, કાંતો તેને કેવો ફસાવ્યો એ રૂપનાં.

મંત્રદષ્ટા કહે છે પ્રજાશાસન. સેનાપતિ આની નગાકૃતિ પકડીને વટહુકમ
છોડે છે—વંશપરમ્પરા ઉત્તરતી ખાસ પદવી માત્રનો ખડિષ્કાર. અને પરિણમે છે
રાજવંશને ઠેકાણે ઔદશિયા પ્રમુખોની હાર, ખાનદાની માનસના ધારા બાંધનારાઓ
અને આગેવાનો અને પ્રતિનિધિઓને ઠેકાણે ઔદશિયા અને કાયદાબાજ ચોવટિયા,
જિલ્લા શેડર અને ગામડાના કુલીન પેઢીદારોને ઠેકાણે પક્ષાપક્ષીના કીડા.
સમગ્ર દેશહિતને ઠેકાણે કાવાદવા અને લાંચ લાલચથી ભેગી કરેલી ક્ષણિક બહુ-
મતિ ક્ષણિક ‘કાયદા’ અને કરવ્યવસ્થા બિખળવે છે, ઉપજવે છે અને તે તુટ્યા જ
કરે છે, દેશને લાલ કરતાં ગેરલાલ જ હાંસલ થયા કરે છે, શાન્તિ સમૃદ્ધિ અને
પ્રગતિની જગાએ આખી પ્રજામાં રાજકીય અને આર્થિક ઝઘડાઝઘડીનો જ્વર
ફેલાઈ નય છે. (ઔદશિયા = સ્વાર્થસાધુ, પોતાને આબરૂનો ને પ્રાપ્તિનો લાલ
પ્રથમ તાકનારા). આ ગાળાગાળી, મારા મારી, વગેરેનો અધિક જ્વર અને કોલાહલ
એટલો તો વધીનય અને દુરાગ્રહી બને, કે શાસ્ત્ર અને નીતિ અને દૂરઅંદેશીનો
અવાજ સંભળાવાને નામે આરતી! લઘુસંખ્યાવાળા પ્રજાવિભાગોને પોતાના
વ્યક્તિત્વના રક્ષણ માટે પણ શસ્ત્રાસ્ત્ર સજ્જ બંડ કરવા લગીનો વખત આવે !

સત્ય રૂપ અને હિત બંધુએ તેમ રજે રજ—પ્રમાણસર, મર્યાદિત, સંજ્ઞક,
ભાવાત્મક (પોઝિટિવ positive) તથાપિ તેમાંથીજ બેલગામ અતિમાત્ર હિંસક
નબોદિયાં અસાવપ્રસારક અસત્ય અપરૂપ અને અહિત ફેલાઈ નય છે. વારંવાર

આંખલડા ડાળે કાચલખ્હેનડી ટહુકે ને મહારી રસિકડીનું હૃદયલડું હેલે ચડે. ચંટોળિયાના મહિનામાં ઘર દહાડામાં એટલી વાર વળાય એટલી વાર એટલી ને એટલી ધૂળ, તેમ રાસ વગેરે લોકપ્રિય હોય, તે સમયમાં રાસ, ગરબા ગરબી ગાડાં ભરાઈને શાકપીઠમાં આવે, અને ચીલડાં દૂધી વેંગણ ગાજર હોય એમ ટકે તેર શેર વેચાય.....

૧૧ એક હતો ચીતારો. તેણે જાપાની સ્ત્રીનું ચિત્ર આલેખ્યું તેના હાથમાં પંખો આપ્યો હતો. અને પંખાનો લમ્બગોળ, તેનાથી ઉચિત ઉંચાઈએ સ્ત્રીના મુખનો લમ્બગોળ, સ્ત્રીની નાભુક દેહ આ બે લમ્બગોળ સમેત ચિત્રના જે મધ્ય ભાગમાં, તેનો રસ્તાની બંને બાજુએ છોડ વેલા તરુ આદિ વડે રચેલો મોટો લમ્બગોળ, તથા ઉપર આકાશ અને નીચે ધરતીના આખા ચિત્રપટનો બે છેડે સીધી લીટીએ કાપેલો વિશાળ લમ્બગોળ,—એ સર્વ તેની ચિત્રસૃષ્ટિમાં એક બીજાને અનુરૂપ હતું. તેમ એ જાપાની સ્ત્રીનાં નેત્ર અને તેનું અદ્ભુત મુખ પણ અતિનાભુક લમ્બગોળ આકૃતિમાં જ દોરીને ચીતારાએ આખું ચિત્ર મનોહર બનાવ્યું હતું. અંગોપાંગની ઉચિતતા અને સપ્રમાણતા સ્ત્રીના મુખ તર્ફ જ પ્રેક્ષકની આંખને આકર્ષી લેતાં; અને એ મુખ ઉપર ચૌવનો-દલાસના રંગ પૂરવામાં એ કુશલ કલાકારે વિજ્ય મેળવ્યો હતો.

ચિત્ર એકદમ ચોતર્ફ વખણાવા લાગ્યું. કેટલાક અતિચતુર નિરીક્ષકો હાથપગ વૃક્ષવેલ આદિની કંઈ કંઈ ખોડ ઉપર ટીકા કરતા, પણ તે કાંઈએ સાંભળ્યું નહીં, અને સૌ શ્રીમન્તો જ્યાં કાંઈ ચીતારો જોવામાં

વારંવાર આવે બને છે. ‘ઇન્કલાબ ઝિન્દાબાદ!’ એ ડંકાગજન આ અર્થમાં અમર છે. એની સામે ઝઘડવું ઝઘડ્યા જ કરવું, એ સર્વોપરિયંષ્ટ બેસવાની અણી ઉપર આવે આવે ને તેને ફાવવા ન દેવું એજ પ્રતિભા અને ચારિત્ર, શાસ્ત્ર અને કલા સત્ય અને રૂપનાં જીવન અને તેમનો ઇતિહાસ છે. “અતિ સર્વત્ર વર્ણયત” કહિયે છિયે કહિયે છિયે અને તેનો અમલ કરતાં સંયમ પ્રમાણ અને મર્યાદા ભૂલિયે છિયે, અને જ્યાં જોઈવું જે પ્રકારે ભૂલિયે છિયે, તેટલે દરજ્જે, તેટલો સમય, તેટલા પાત્રો દ્વારા, તેટલી કૃતિઓમાં—ચડી આવીને ફાવે છે અને જીવે છે અને ઘોર નફરતાંડવ નાચે છે વળી અદ્ભુત ગજવે છે અસ્લુસૂલ ઇન્કલાબ (primordial chaos).

આવે ત્યાં તેને પૂછે, ‘તહમે આવું કંઈ દોયું’ છે ખરું ? હોય તો દેખાડો.’
એ ચિત્રની નકલો ઉપર નકલો થવા લાગી. દરેક નકલિયો પોતાની કંઈક
વિશિષ્ટતા પણ દાખલ કર્યા વગર ન રહ્યો.

એક નકલિયાએ સ્ત્રીના બંને હાથમાં પંખા આપ્યા. બીજાએ
સ્ત્રીના હાથ પગ અને મસ્તકના છેડા લમ્બગોળના પરિધને સ્પર્શતા હોય
એમ ગોઠવ્યા. કેટલાક નકલિયાને આંખ મુખ ગાલની સુરખી લાલતું
તેજ એવું કશું આલેખતાં ન આવડે, એ ખામી તેમણે ઢાંકી દેવાને આસપાસ-
ની વિગતો અને અલંકૃતિઓને વધારી દીધી. કેટલાકે લમ્બગોળની ઝાડી
જ ઉપજાવી, જેમાં સ્ત્રીનું મુખ પણ ધારીને જુલે તે જ જોવા પામે. ઘણા
ખરા મૂલ ચીતારાની નાચિકા જાપાની યુવતી હતી એ મુદ્દાને પણ
અવગણીને પોતાના ફાંટામાં આવી તેવી, ન તો ધરતીની ન પુરાણની.
એવી સ્ત્રી જ ચીતરી મુવા.

એ સમાજમાં જેમનો પડયો ખોલ જીલાતો એવા બે ચાર ખાનદાન
યુવાનોએ એક દિવસ મૂલ ચીતારાને ચાહ પીવા ન્હોતર્યો, અને તેને
આગળ નકલોનું આ જંગલ રજૂ કરી દીધું, તેના અભિપ્રાય માટે. ચીતારે
અતિથિધર્મ શાને ચુકવો એમ ગણીને, ત્રીસ ચાળીસ મિનિટ લગીતે
આ નકલોનાં જંગલમાં તે યુવાન ઉમરાવો સાથે ફર્યો. પણ પછી તેનાથ
રહેવાયું જ નહીં; અને જે પહેલી ખુરસી દીઠી તેમાં એ બેસી ગયો. એ
યુવાને શરમત આણ્યો, બીજા પંખો નાખવા લાગ્યો, ત્રીજાએ ‘કેમ કંઈ
અસુખ છે ?’ એવી અત્યંત વિનયથી પૂછ્યા કરી. ચીતારે તો આંખોને
હાથથી દાખી દબને બેઠો હતો, તે થોડી વારે ચિત્રો તર્ક પીઠ ફેરવીને
બોલ્યો. “સાહેબો, અસુખતો શારીરિક, તેવું કશું મ્હને નથી થઈ આવ્યું
બેદકર રહ્યો. પણ મ્હારી વ્યથા માનસિક છે.” અને યુવાનો પણ
ખુરસીઓ ખેંચી કુંડાળું વળીને બેઠા, એટલે તે આ ઉપચીતારા, અપ-
ચીતારા, લેલાગુ, અને અહંભાવી (ઇગોઇસ્ટ egoist) ધુસણિયાને
ગાળ ઉપર ગાળ દેવા લાગ્યો. “અમે કલાકારો (તે કહે) દુનિયાને
તરછોડી અમારા લોહીનું પાણી કરીને ભાવનાઓને મોહક-સુગમ રૂપ

અવતારવાને સારુ પ્રાણુ પાથરિયે છિયે, પણ પ્રજાને અમારી કલાનો લાભ મળવા પામે તેમાં આ મૂળુઓ જ આડે આવે છે...”

લાંખી વાતચિત ચાલ્યા પછી ચીતારાને જવાનો વખત થયો, એટલે એ યુવાન ઉમરાવોમાંનો એક કહે, “ આ ઉપચીતારાઓ વગેરે આપ કહો છો તેવા જ છે. પણ, ગુરુજી, આ ઢાલને પણ ખીજી બાજુ નહીં હોય શું ? આ કલાની દ્રષ્ટિ પાકતા કપૂતોમાંથી પણ ફેટલાકના પ્રયાસનું ફલ આવું નહીં આવતું હોય વાર, કે એમને લીધે જ કલાનલિપિ વર્ગો પગથિયે પગથિયે કલાના સ્વચ્છ બલ્ય પરન્તુ કંઈક જલદ વાતાવરણ લગી ચઢતાં શીખી શકે છે, જે સીડીએ ચડી શક્યા તેને જ પછી લાત મારવાનો વિશેષ પાઠ પણ શીખીને તેઓ શુદ્ધ કલા અને સાચા કલાકારોના ભોક્તા પણ બની શકે છે. કલા એકલા અમીરી ખસલતના મૂઠીભર સંસ્કારીઓને માટે થોડીજ ઉપજી છે; માનવજાતિનું સાચું શ્રેય તેના વડે સધાય, એ તો તમામ વસતી એના ચેલા બની શકે ત્યારે જ ને ? ”

ચિત્રકાર તે સમયે તો આ સાંભળી જ રહ્યો. પણ થોડા દિવસ પછી જ્યારે તે યુવાન પોતાને ત્યાં કોઈ નવું ચિત્ર જોવા આવી ગયો, ત્યારે તેને ખાંસ રોકી, એણે તેને પોતાના મિત્ર લેખે સ્થાપી દીધો, અને વિના સંકોચે સ્વીકાર્યું: “ તે દિવસે ત્હમે ત્હમારા પ્રત્યગ્ર ચિત્રનો ઉચિત ઉપયોગ કરીને મ્હને ઉદાર સહાનુભૂતિનો અમૂલ્ય ઘડો આપ્યો, તે હું કદાપિ નહીં ભૂલું.”

અર્થાત્ કડકમાં કડક લાવનાલકતે પણ સદૈવ ધ્યાનમાં રાખવાનું જે ખીજનિપાતથી માંડીને ફલના પરિપાક પર્યન્ત દરેક દશામાં સદોષ અથવા હાનિકારક, એવી એક પણ સરજત આ સૃષ્ટિમાં તો નથી. વિપથગામી કેવિ અને કુકેવિ, ઉપકેવિ અપકેવિ અને અકેવિ, નકલિયા અને ડાંગી, તલસંતા વેરાગી, અને વેદાન્તીમાં ખપવા મથતા વિલાસી, ગમે તેવા તોય માણસ છે; આપણા બન્ધુ છે; એમનામાં પણ ક્યાંક કોઈ ને કોઈ પ્રકારની નિખાલસતા, સ્નેહબદ્ધ સેવાશુદ્ધિ અને અતૃણ તત્ત્વોભયતા હોય છે ખરી—તો વિવેચકને તે પ્રથમ પરિચયે જડે નહીં માટે

નથી જ એમ માની લેવું, એમાં ઉતાવળ છે એટલું જ નહીં પણ પોતાની અશક્તિના જ ગુલામ બનવા જેવું છે. સુરચિ કરતી જાય છે તેની સમુત્ક્રાંતિના ઇતિહાસમાં યગથિયાં જોવાનું કાર્ય ગમે તેટલું વિકટ હોય, તથાપિ વિદ્યમાન કવિઓમાં આજે પણ જોનાર જોઈ શકે એમ છે, કે મૂળ શક્તિ મુદ્દલ નહીં એવામાંથી કવિ થઈ શકેલાઓ છે. વળી અનુકરણિયામાંથી થોડાજ વખતમાં સારી પેઠે સ્વતંત્રતા ખીલવી શકેલા, એવા વર્ગના આપણો ઉત્તમોત્તમ દાખલો “કલાપી” છે.

૧૨ જથો પામર લોકસમૂહ. કવિ તો ગુરુ, ઋષિ, દેવદૂત, કવિતા તો દેવી, કલાઓ સર્વે નિઃસ્વાર્થી નિરાડખર, અનન્ય તપોમય ભકિતભાવે સેવવા યોગ્ય: વગેરે અન્યોન્યપુષ્ટ ઈશોની બનેલી ભાવના એટલી તો પ્રતિષ્ઠિત છે કે તેના વિવરણ અને સમર્થનમાં દુનિયાના અગ્રેસર કવિઓ અને સૌંદર્ય મીમાંસકો, ફિલસૂફો જ્ઞાનીઓ અને ચિન્તકોનાં મહાવાક્યો જ ઉતારિયે, તોય પાનાં ને પાનાં ભરાય. અહીં ગુજરાતમાં સારી રીતે જાણીતા એક લેખક એવાં ત્રણ આપ્ત વચનો એક વાક્યમાં સાથે સાંકળે છે, તે વાક્ય જ ઉતારીશ.

“Poets are the heralds of philosophy (ફિલસૂફી મોડુંમોડું ભાષે છે તે કવિઓએ તો આગળથી કહેલું હોય છે), એ વર્ડસ્વર્થ (Wordsworth) નું સૂત્ર: “જ્ઞાન એ કવિતાનો આત્મા છે” એ ગોવર્ધનરામનો સિદ્ધાન્ત; “કવિ એકલે દષ્ટા” એ ગીતા-ઉપનિષદોનું અર્થરહસ્ય.” *

૧૩ આ નવ સોરઠામાંથી એ નવા છે, બાકીના ‘વસન્ત’ માસિક (વિ. ૧૯૮૫ અષાઢ) માં છાપ્યા, ત્યારે ‘પ્રજ્ઞબન્ધુ’ સાતવારિયામાં ભાષ્ય “સાહિત્યપ્રિય” (રા. રા. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ), એમણે પોતાના

* ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ. “કવિ એટલે દષ્ટા” એમ લાઘવ માટે વાપરેલા ત્રણ શબ્દોનો અર્થ એવો નથી કે કવિ માત્ર દષ્ટા. સંસ્કૃત પ્રણાલિકા કવિ કુલગુરુને પણ દષ્ટા નથી કહેતી. વેદસૂક્તોના કવિઓ, વાદમીઠિ અને મહાભારત સંહિતાનો વ્યાસ એટલા જ દષ્ટા આ કલિયુગી ઝમાનામાં તુલસીદાસ, જ્ઞાનદેવ, અને પ્રેમાનંદ જેવા માટે દષ્ટા પદનો દાવો થાય છે, ત્યારે હું પૃથીશ-પૂછું, નહીં કેટલે !-શું આ અર્વાચીનો કાલિદાસથી અડે ?

સામયિક 'સૂક્ષ્માવલોકન' નિમિત્તે એજ વિચારમાલાની પુષ્ટિમાં ત્રણ સોરઠા પોતે જોડયા (તા. ૧-૮-૧૯૨૯ નો અંક), તે શાબ્દિક ફેરફારો સાથે અપનાવી લઇને વિચારતનુને આગળ ચલાવું છું.

ધણીય કવિતા માત્ર

નીરસ, કર્કશ, દુર્ગમ:

જેતાં ગળતાં ગાત્ર

—અથકિણી પાણુ વા ન વા! ૧૦

નીરસ બદલે કર્કશ કવિતા કે દુર્ગમ કવિતાને ઉઘાડી પાડવા માટે વિવેચકની જરૂર પડતી નથી; પ્રભુ જાતે તેનો અસ્વીકાર કરે છે. પણ ઉલટ પક્ષે બહારથી અનાકર્ષક છતાં આંતર ગુણો એવા કે સાચા અધિકારીને શ્રીફલ જોવી લાગતી કવિતા પણ હોય છે, જે કે વિરલ; અને એવી કવિતાને સામાન્ય વાચક માટે સુગમ બનાવનાર નીરક્ષીર વિવેચક પણ ઘણા નથી હોતા.

જટાળ તલિક-કઠોર† છોલી ફોલી નાળિયર

કોપરું શરણત આર આપે વિરલો હંસલો. ૧૧

સ્થલ સ્થલ હંસ ન સ્થોય સ્થલ સ્થલ નહૈં સ્થિ કે કવિ;

સ્થલ સ્થલ કવિતા ન્હોય: સ્થલ સ્થલ રસિક સુપાત્ર તા. ૧૨

મહારી પણ એજ જિંદગી છે. અને રોજિંદા ઉપયોગની ઘણી વસ્તુઓનું મૂલ્ય આપણે તે ચીજના સર્વસાધારણ (અવરેજ average) નમૂના ઉપરથી આંકિયે છીએ, તે ખોટું નથી; પણ એ જ ધોરણે માણસની લાવનાઓ અને માણસના શ્રેયને લગતી બાબતોનું મૂલ્ય રખે આંકતા! લાવનાપોષક સમુદ્ધાનતક વસ્તુઓમાં તો ઉત્તમ નમૂના વડે જ મૂલવણી થાય; ઉત્તમ નમૂનાઓને જ એ વર્ગના શુદ્ધ સાચા નમૂના ગણાય. વળી

(મિશ્રજાતિ) કાનૂં આખું, કાનૂં હૈયું ગળેલું

કાની સાચી, કાની ખોટી પરીક્ષા,

એ પ્રશ્નોને તે જ જાણે ઉકેલી

જે દેખતો સાર નિઃસારમાંનો.

નિઃસાર જે નિરખતો વળિ સારમાંનો.†

† તલિક-કઠોર, કઠણ કાયલીવાળું; શરણત, પાણીયા નાળિયેરમાંનું સ્વાદુ પાણી.

૧૪ ગળેલુ: દરિયાઇ નાળિયેર, અન્દરથી ગભીંઇ ગયેલું પણ કાચલી
ચગેરે રક્ષાકલેવરને જરાય ધૂળ પહોંચી ન હોય, તે જીવન્મુક્ત માણસના
દૃષ્ટાન્ત લેખે યોગ વેદાન્ત સૂરીવાદ અને ભગતોનાં પદોમાં જાણીતું છે.*
આ એક શબ્દ શિવાય આ-છેલ્લી કડીની ત્રણ લીટી (બધું કરીને) ભાઈ
“કુસુમાકર” (રા. રા. રામલુપ્રસાદજોશીપરા)ની છે. યોગી લીટી પણ એમની,
પાંચમી સાથે આખી કડીના લયસંવાદ કાળે, જરા છન્દ ફેરવીને મુકી છે.
કવિતા કલાની જીવન્મુક્ત અને ફિલસૂફી તેમ ધર્મની જીવન્મુક્ત સહોદર
જન્મેનો છે; રૂપક ફેરવીને કહિયે તો, ભાવનામય જીવન રૂપ એકજ હીરના પ.
અને એ પાસા છે. અને આ કારણથી અને આ અર્થમાં હું ધ્રુવેવી વીશમી
સદીનો લેખક પણ આપણી આર્યસંસ્કૃતિના શાસ્ત્રકારોની જૂનામાં જૂની
પરમ્પરાને આ ચોંપડીના આરમ્ભમાં અનુસરી શકું છું. દરેક આર્યશાસ્ત્રકાર
પોતાના શાસ્ત્રના આ મ્હમમાં પ્રતિજ્ઞા કરે છે જે એનું શસ્ત્ર મોક્ષમર્ગ પ્રવાસી
ને અપ્રતિકૂલ અને ઉપકરક હોવાથી જ તે એનો બોધ કરે છે. દુનિયામાં
જીવવું અને પ્રાપ્ત કર્મો કરવાં તે ભાવનામય હૃદયે થાય તેમાં જ સાચું
જીવન છે અને કત વ્યપાલનની શાન્તિ છે, તથા હૃદયની આવી ભાવના-
મયતા ખિન્નવા પોષવા અને ટકાવવા માટે કવિતા અને કલાનાં સાધન
નિર્મલ, આકર્ષક, આનન્દ જેનાં સ્થાપી ભાવ છે એવાં, અને ફલપ્રાપ્તિ
મધ્ય આપે એવાં છે. બહાલી ગૃહિણી અને સન્મિત્ર જેવાં એ ડગલે ડગલે
સદ્બોધ આપે છે, અને સાત્ત્વિકતાનું વાતાવરણ જમાવે છે. સદ્ગુરુ અને
સન્તસમાગમ તેમ મહત્સમાગમના જેવાં એ પાવક અને શ્રેયસ્કર છે. વળી

* અને આવા ગળેલ હૈયાથી હંલકું તે આખું, એટલે વ્યવહારુ, ભાવનામૂઢ,
દુન્યવી, કદાચ આ એક શબ્દ ફેરવતાંજ મૂલ કર્તામા કથનની આખી ઓક હું ફેરવી
નાખતો હોઈશ. માટે આને પણ અપનાવી મ્હારી કડી બનાવી લીધી છે.

† પહેલી ત્રણ પંક્તિ શાલિની છન્દની, જેનું માપ-મ ત ત ગા ગા; વિવરણમાં
વાપરેલી પરિભાષા પ્રમાણે આની વ્યાખ્યા, મા(તારા) તા(રાજ) તા(રાજ) ગા ગા.
૪થી પંક્તિ ત ત ત ગા ગા એ માપની એટલે શાલિનીનો ડબ્બે વર્ણી ગુરુ, આમાં લઘુ,
એટલો જ એ બે વચ્ચે ફેર છે. આ છન્દનું નામ પ્રાકાર બન્ધ (અને બીજા ત્રણ-
જુવો રણપિંગલ પૃ ૨૮૪). છેલ્લી પંક્તિ વસન્ત તિલક છે.

ચોતેક ફેલાઈ રહેલી આકાશ, દરિયો, ગિરિ, નદી, વાડી, ઉપવન, જંગલ, પંખી, વાદલ, ઉષા, સંખ્યા, વર્ષા, વસન્ત, દિવસ, રાત, આદિ અનન્તરૂપ અનન્તવેશ અનન્તોર્મિ કુદરત, જે આપણો સદાનો સાથી છે, તેને પ્રિયમાં પ્રિય, અને ગુરુઓનો ગુરુ પણ બનાવી લેવાની અદ્ભુત શક્તિ ખિલવીને, કવિતા અને કલા, માનવીને તેના એકાકી જીવનમાં દૃષ્ટ્ય પોતાની બહારથી પણ જોતો, શ્રોતવ્યને પોતાની બહારથી પણ સાંભળતો બનાવી શકે છે. તો આ મહારો રંક વિવેચનાયત્ન જેટલે અંશે કવિતાની સાચી કસોટીઓ ગુજરાતમાં સ્થાપવા અને ફેલાવવામાં સાધનરૂપ છે, તેટલે અંશે પરમ પુરુષાર્થનો નમ્ર સેવક પણ છે. સત્ય સૌહાર્ય અને આરિત્ર એ ત્રણ વચ્ચે એટલો તો મેળ છે કે એ ત્રણ નથી એક જ છે; અને આ મહાસિદ્ધાન્ત વિષે જે બુદ્ધિ હજી શંકાશીલ, તેની કંતે કવિતા કલા અને તેમની મીમાંસાની મૂલવાણી ધચ્છતો પણ નથી.

૧૫ છેવટ, મહારે વિષે નથી લખતો પણ-જે શ્રેષ્ઠ વિવેચકને કવિતા કે સાહિત્યપ્રદેશમાં લાવનામય દષ્ટિ સિદ્ધ થઈ ગઈ હોય, જે વિવેચકમાં રાજહંસ હોય, તે ગુજરાતના મહાલેખક શ્રી હેમાચાર્યનો દાવો પણ કરી શકે:—જે અમો અનેકાનેકની કૃતિઓ તપાસતાં અને વિચારતાં, તેનું તેનું હૃદયગત યથાર્થ પકડવા અને કસી જોવાને માટે તે તે કર્તા વિષે પ્રથમ દષ્ટિ-એ અંગત દીસે એવું લખાણ પણ કરવું અનિવાર્ય થઈ પડે ને કરિયે કદાપિ, તથાપિ તેમ કરવામાં અમારો આશય અંગત ટીકાનો મુદ્દલે હોતો જ નથી. ભલે આ ન સમજી શકે, અમારી આટલી યોગ્યતા ન સ્વીકારે. કિંવા તે તે કર્તાના મોહપાશમાં નિખાલસ પણે બંધાયેલા હોય. તેવા બંધુઓ અમને નિન્દવા હોય તેટલા નિન્દો, પોતાનો ઘોરો આલે અને ત્રિશુલાત્મક રોષ ધરાઈ રહે ત્યાં સુધી:—

અહોં નિન્દુ કોઽવિ જગુ અહ્મં વણ્ણુ કોઽવિ ।

અહો નિન્દુ કંવિ નવિ નહ્મં વણ્ણુ કંવિ ॥

(તરુણો) નિન્દો અમને કોઈ જન સ્તવો અગર જન કોયે,
નવ નિન્દાસ્તુતિ કોઈની ભણિયે અમો કદીયે !

તારીજ અને લવિષ્ય

૧૬ હું તો વિચારપ્રધાનકવિતાને * કવિતાસૃષ્ટિમાં દ્વિજોત્તમ સ્થિતિની માનું છું ને ? સંગીતકાવ્ય લાંબું હોઈ શકે નહીં, એક લગની એક ભાવ એક ભિન્નિતું જ તો ન જરા લાંબું ચાલતાં અનાકર્ષક અને વધતી જતી ઝડપે કંટાળો દેનારું બની જાય; ગ્રેય કવિતાના દૃઢ પુનરાવર્તી લયમાં વિચારણાનો સજીવન (ફ્લુઈડિટી) લહરીઓવાળો અને કલાત્મક લીલાએ સર્જક પ્રવાહ ભાગ્યે હોય; કલાના મિનારા તો લાંબા તથાપિ એકે અક્ષર વધારે પડતો નહીં એવાં ઉદાત્ત વિચારપ્રધાન સર્જનો જ ચાલી શકે : એવી એવી મહારી પ્રતીતિઓ હું તો પંદરેક વર્ષથી આગ્રહપૂર્વક અને પ્રસંગે તેમ અપ્રસંગે જાહેરમાં પણ જણાવતો આવ્યો છું ને ? ખરી વાત છે. અને આવો સવાલ અંગત વિસંગતિ (ઇન્કન્સિસ્ટન્સી inconsistency) સ્વીકારવાને, અગરતો આ સંગ્રહમાં ગ્રેય કવિતાના મોટા પ્રમાણને સ્વીકારવા કાળે ઉદાવવામાં આવશે જ, એમ સમજી લઈને તેનો આગળથી જવાબ આપી લઉં.

આ સંગ્રહ પાછળ મેં દોઢ વર્ષથી વધારે સખ્ત મેદનત કરી છે તે મહારાં અંગત વલણો પ્રમાણેનો સંગ્રહ રચવ ને નથી કરી. પ્રજાને સમજીને વાંચતો વર્ગ વધારે સમજતો થાય, અને સારી કવિતાનો વધારે શોખી બને, એટલા માટે આ સંગ્રહ મેં અનેક કવિઓની અનેકાનેક કૃતિઓ વિચારી વિચારીને કર્યો છે. વળી સંકલ્પિતા વ્યાસ લગવાનનો અવતાર હોય ને, નાચ પોતાના હવાડામાં તે પાણી લઈ શકે મૂલ કુવામાં જે હોય તે જ. અને આ ચોપડી માટે તો (છેલ્લી વાર પુનરુક્તિ કરી લઉં), કર્તા જેમ અને તેમ વધારે લેવા, કાઢી કર્તાની બે કૃતિઓ પણ તૂટીકે લેવી આખો સંગ્રહ માફકસર કદનો જ રાખવો, સદ્ગત કર્તાઓ પ્રસિદ્ધ કર્તાઓ

* “Anoble & expressive language invaluable as the vehicle of thought but by itself nothing”—Ruskin

(તરજુમો) “ઉમદા અને સ્પષ્ટ વાણી, વિચારના વાહનલેખ અમૂલ્ય, પણ જાતે કુટી બદામની કીમતની ચે નહીં.” રસ્કિને આ કહ્યું છે. ચિત્રકલા અને કલા માત્ર વિષે. જેમાં એણે ગદ્યકલા અને પદ્યકલાનો સમાવેશ પણ કર્યો છે. (જુલો-“અર્વાચીન સીતારા”, “વાલ્યુમ-૧ પ્રકરણ બીજું.”)

અને ઉછરતા એ ત્રણે વર્ગની સંખ્યાને પ્રમાણસર રાખવી, વિવરણ મિતાક્ષરી પણ આવશ્યક લાંબાઇનું લખવું જ, એવી એવી પ્રતિજ્ઞાઓ પણ પાળવાનું ઠરાવેલું.

ગુજરાતી સાહિત્યનો સક્રાન્તિકાલ હજી પૂરો નથી થયો. નર્મદથી આર-મ્ભાયલો યુગ હજી પ્રવર્તે છે. સંગીતકવ્યની પરમ્પરાપ્રાપ્ત અલિરુચિ, કવિતામાં માત્ર પદ્યલય બસ નથી ગાણું પણ હોય તો જ પૂરતી મીઠાશ-એ શોખ, હજી બલવાન છે. વિચારપ્રધાન કવિતા પોતાની કલાએ વિવિધતાએ અર્વાચીનતાએ ચોટે અને સર્જકતાએ નવા નવા કવિ-આત્માઓને પોતાનાં વોહન બનાવતી જાય છે. પરમ્પરાપ્રાપ્ત કવિતા-આદર્શમાંના દોષ એમાં ઘટતા જાય છે. અને, દાખલા તરીકે, દલપતરામ અને નર્મદને અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં પણ પ્રાસ આવશ્યક ગણવા પડેલા, એવી લોકરુચિની દશા ક્યારની યે ભૂતકાલની થઈ ગઈ છે. વર્તમાન બલો પ્રજનાં ચિત્તંત્રને હલમલાવી રહ્યાં છે, તેનું એક આ તાળું પરિણામ પણ લક્ષમાં રાખવું ઘટે, જે એજ બલો પાછલા સમયના બુદ્ધા બુદ્ધા દટાઈ ગયેલા અંશો અને અવશેષો—લોકકથા, રાસ, ગરબી, લજન, દૂહા, આદિ—ને વધુ આકર્ષક બનાવી રહ્યાં છે. આ સંગ્રહમાં ગેય કવિતાને પ્રાધાન્ય તો નથી મળ્યું એટલું જ સૌએ સ્વીકારશે તોય મહને સન્તોષ છે. જે ગેય કવિતા લીધી છે તે પોતાના વર્ગમાં ઉંચી જાતની લાગશે એવી પણ આશા રાખું છું. સવૈયા, શિખરિણી, સગ્ધરા, હરિણી, આદિ કેટલાક બન્ધ ગેય ગણાયા કરે છે, જો કે શાસ્ત્રદષ્ટિએ હોવાં જોઈતાં સંગીતના લક્ષણો અર્બંધોમાં ઓછાં છે, તેનો ખુલાસો મહને તો આવે લાગે છે, કે સંગીત લેખે ઉતરવું જે કંઈ પણ સ્વીકારવું પડે—તેને સારી કવિતા ગણાય જ કેમ, એ જૂની બ્રાન્તિનો અમલ હજી ચાલે છે. અને એ ગમે તેમ, સંગ્રહને દીકવા કાજે તપાસનારાઓને પણ, હું આશા રાખું છું, કે કમ્પૂલ કરવું પડશે, જે આમાં વિચારપ્રધાન વિચારાનુસારી લયવાળાં પદ્યમાં રચેલી કવિતા પણ પુષ્કળ મનોવેષક અને ઉંચી કોટિની છે. રામ-નારાયણ અને ગજેન્દ્ર, ત્રિભુવન વ્યાસ અને સુન્દરમ, કૃષ્ણલાલ અને બેટાઈ, દેસળજી અને મનસુખ, કાંતા સૌંદર્યે કાંતા ગાંભીર્ય, વિષયે કે માંડણીએ,

તરંગે કે દર્શને, માર્દવે કે વિશાલતાએ, કલાએ સહાનુભૂતિએ માધુર્યે અને વિશદતાએ પ્રજ્ઞના હૃદય ઉપર વિજયી ધસારો કરી રહ્યા છે. સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં પ્રજ્ઞની વ્યવસ્થાશક્તિ જેમ વધશે, તેમ આ વિચારપ્રધાન કવિતાનો ફેલાવો પણ વધશે જ. છઠ્ઠી સાતમી પેઢીના ઉછરતા કવિઓને ઉદ્દેશીને કંઈ પણ લલામણ કરવાનો અધિકારી હોઈ તે તે આટલી જ:-લખ લખ કર્યાંથી કવિત્વ નથી ખિલતું. લખાય તે ધ્રુવજ પ્રકાશન યોગ્ય કર્યાંથી હોય ? લખેલું સુધારવાની કલા સર્જકતાની જ નહાની બ્હેન છે. અને એ મોટી બ્હેનના તો આશક જ બનો. બાહ્ય અને મૂર્ત વિષયોમાં કલ્પનાને વધારે ખેલવો. સાહસિક સર્જક બનો. કયું કરે તે શાનો કવિ ! વળી કૃતિમાં તહમારા વ્યક્તિત્વની છાયા જેમ ઓછી રહે તેમ તહમારી કલા વધારે વિજયી, એ કલાભક્તિ સેવો. ક્ષણિક પ્રસંગ પણ લલે આલેખો, તુચ્છ મનાતા વિષય ઉપર પણ લલે લખો. પરંતુ પેલું ખાખોગિયું ગગનનું પ્રતિબિમ્બ બની રહે છે, એ જ કલ્પનાકીમિયાનો ખરો આદર્શ છે. તુચ્છ લઘુ ક્ષણિક કે સવાક્ષણિકના નિરૂપણમાં અનન્યતા અને અજબતા સાથે સાથે જુને બતાવે તે જ કલ્પનાનેત્ર. ફરતે અક્ષર કરે, અણુને મહાન કરે, આ કાને પેંસી બીજે કાને નીકળી જવાની પ્રકૃતિવાળાં શબ્દજુનખાને મગજમાં ચોંટાડી દે, રે સ્વપ્નામાં પણ તેમનું રટણ કરાવે, તે જ કલાનો વિજય અને કવિતાની સિદ્ધિ. નવું * સંગીત અને બિનંગત, બિનંગત સંગીત અને નવું ઉપજાવે તે સાહસિક

* કવિતા અને કલાના ક્ષેત્રમાં નવું એટલે શું, એ સવાલ બેશક અટપટો છે.

કવયોગ્યેત્ર મોહિતા: વિષય કે માંડણીની નવીનતાને જવા દઈ, લય નવીનતાજ વિચારિયે. વાલ્મીકિએ અનુષ્ટુપ નવો સાચ્યો, ત્યારે તેમાં નવીનતા કેટલી સૂક્ષ્મ હતી તે એ વેદયુગ-અને પ્રથમ પ્રાકૃતના યુગ-માં ચાલતા છન્દોને મુકાબલે બરાબર અને પૂરે પૂરું સમજી લ્યો. કોલમ્બસ (C. Columbus) વિષેની પેલી દંતકથા જણો છો ને ? ઇંડું ટેબલ પર ઉભું મુકો; એ એની સમસ્યા. વિદ્યા બુદ્ધિ અનુભવ આદિમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષો ટેબલ-આસપાસ હાજર હતા, કોઈથી એ કોયડો ન ઉકલ્યો. કોલમ્બસે ઇંડાને એક છેડે જરા ટોચીને ઉભું રાખી દેખાડયું. કાન્તના વસન્ત-વિજયમાં, દ્યારામની લાવણીમાં, ગો. મા. ત્રિ. ના કટાવમાં, પ્રવાહી પૃથ્વીમાં, ગુલ-અંકીમાં, સર્જકતા છે, કેમ કે તેમાં વિષયાનુકૂળ નવીનતા અને લક્ષ્યસિદ્ધિ છે.

સૌંદર્યસેવક જ કવિ અને આપણી કવિતાનું લવિષ્ય કેવું લાગે છે, એ સવાલનો પ્રથમ પહેલો જવાબ આ, જે વિચારપ્રધાન કવિતા હજી ઉંચી ચડશે, નવાં ક્ષેત્રો સર કરશે, અને વધારે ફેલાશે નિઃસંશય.

મહાકાવ્ય વિચારપ્રધાન કવિતાજાતિમાં જ શક્ય છે. ‘વેનચરિત્ર’, ‘ધ્રુવજિત વધ’, ‘શાન્તિસુધા’, ‘કલિકા’ વગેરે લખાયાં છે તે બાણું છું: પણ યથાર્થનામ મ હા કા વ્ય હજી નથી જ મર્જાયું, એમ નન્નો ભણવામાં લખાયાં છે તે લાંબાં કાવ્ય બાધક નથી. સાચું મહાકાવ્ય રચાય અને કવિતાશોખીને તે હૈયે તે વસી જાય, ત્યારે જ આ નર્મદયુગ વા સંક્રાન્તિયુગ--જેને હું “સુખારિ” યુગનું નવું નામ આપું છું (જુવો આ પ્રવેશકના છેલ્લા ટિપ્પણમાંની આર્યો,) તે-આલ્યા કરે છે, તેનો મોક્ષ થયો સમઝાય, નવા યુગનો અવતાર ત્યારે જ જોવામાં આવે, તથા તેની કવિતા ક્યાં લક્ષણ-લક્ષણોએ વિશિષ્ટ થવાની એ તદ્દન નવો સવાલ ત્યારે જ વિવેચકના દષ્ટિવર્તુલની ઉગમણી દિશાએ ઉગવા પામે. એ નવો જન્મ ગુજરાતી કવિતામાં જાતે જોવા પામીશ એવી મહામોટી આશા મને ધ, સ, ૧૯૦૦-૧૯૨૦ લગી હતી. હવે નથી.

દરેક બાલક જન્મે છે ત્યારથી તે પોતાની નવી સૃષ્ટિ જન્માવે છે. પણ બહોળા વારે કે પેઢીએ પેઢીએ કે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’, ‘કુસુમમાલા’, ‘કલિકા’, ‘લગવાન કૌટિલ્ય’, ‘સત્યાગ્રહના પ્રયોગો’, ‘કાન્તા’, ‘ધન્વકુમાર’, ‘ઉષા’, ‘એ નકારા આદમી’, ‘અનન્તા’, કે ‘અશક્ય આદર્શો’ જેવી જરા વધારે ધ્યાન ખેંચનારી ચોપડી બહાર પડતાં નવા યુગપ્રભાતનું ફૂકડુંઝીક લલકારીને.

દુન્યવી અને સ્થૂલ ત્રાજવે કાટલે મપાય એવી એ નવીનતા મુદલે નથી. અગ્રાન્દસ “વર્સ લાઇબર” નો તો એમાં પાશ પણ નથી. ચાલતા રુચિતંત્રનો લાલ લહ તેને જરા નવું વલણ આપી દેવું, તે જ આ રૂઢિરક્ષિત રુચિતંત્રના પ્રદેશમાં સૂક્ષ્મ તથાપિ તેની લક્ષ્યસિદ્ધિએ મહાન નવીનતાનો પ્રકાર છે. અથવા દેવનાગરી લિપિને આપણી ગુજરાતી લિપિ જોડે સરખાવો; ફરક કેટલો તો સૂક્ષ્મ છે, તથાપિ રૂપ અને લેખનકાર્ય માટેના પ્રવાહીપણામાં કેટલો તો મહાન તફાવત પ્રગ્નની ઔચિત્યસાધક પ્રેરણાએ ઉપજવી લીધો છે. સર્જક પ્રતિભા પણ સ્ફુટ અને શાસ્ત્રીય તત્વાન્વેષણની વિચારણા કરતાં પ્રેરણાને વધારે મળતી આવે છે. એનું સ્વરૂપ પાંડિત્યલ્પલાનું નથી, બાલોચિત લીલાનું છે, અજબ ચમત્કારનું છે, નિયતિને તોડવાના આભાસ દ્વારા સવિશેષ પાળતા વિધિ ખેલના જેવું, સૌ અધિકારી પ્રેક્ષકને મોહચકિત કરી મુકે છે.

નાયતું, -તે ઉપલા ફિલસૂફીપ્રદેશના ગમ્ભીર તેમ ગહન સત્યને અનુરૂપ આચરણ છે નહીં. 'ગોવર્ધન યુગ', 'નરસિંહ યુગ', 'કલાપી યુગ', 'રણજિત યુગ', 'કવિ યુગ', 'ગાંધી યુગ', 'મુનશી યુગ', 'હાજી યુગ', 'મસ્તકદાર યુગ', 'શયદા યુગ', વગેરેને દર સમ્પ્રતાહે ને દર મહિને લકાવે નહીં, એ વાવટા ફરકાવ્યા જ ન કરે, એ ધ્વજરોપણ ધ્વજવન્દન આદિ માટે યુવકોને હાકલ કરે નહીં, તો સારી પ્રજાના માનસને નવું જ વલણ આપવાનો ધ્વજરો લઘ બેડેલા એ કલમખાત્તે, ફાઉન્ટેન કે સીસપેનને ચાવતા ચાવતા અથવા ચાહકાશીના પવાલાં ને પવાલાં મટકાવીને પણ, -પોતાની કટારો ભરે શી રીતે, પોતાના વાદિત્રો નિયમિત રીતે ચલાવે શી રીતે, તથા રોજ ત્રણ ટંક બેઘતું ચવેણું ઉતારે પણ બીજે ક્યે ઝાડથી, એ મોટી વ્યવહાર મુશ્કેલીનું મહેતે 'પૂરેપૂરું' ભાન છે. એમાંના પંચાણું ટકાથી વધારે પોતપોતાના જન્મ પહેલાં પ્રકટ થયેલી ચોપડીઓ વાંચી પણ શકતા નથી, એ એમની વિદ્વતા કોષથી ચે અજાણી નથી. અર્વાચીન દુનિયામાં સત્યકામી, કલાભક્ત શાસ્ત્રમર્યાદિત વિચારણાએ આ અર્વાચીન મુશ્કેલીને પણ જીત્યે છૂટકો છે; કેમકે પહેલાં કોષ કાળે નહોતો એવો બેસમઝ બેજવાબદાર છેક જ અનધિકારી, અરે ઉદ્ધત અને તુંગરો કોલાહલ અત્યારે ચોતર્ધ ગાળ રહ્યો છે અને વધતો જ જશે. સાહિત્ય અને કલાના પ્રદેશ વિનમ્ર નિખાલસતાના, દૃઢ ચારિત્રના, સ્વતંત્ર અભ્યાસ, સંશોધન અને મનન વડે રચાતા અધિકારના, ગુરુ-સત્ય -કલા એ ત્રિપુટીની ભક્તિના અને યદચ્છાએવિહારિણી પ્રતિભાના પ્રદેશ છે. ઘૂંટતાથી કોલાહલથી વાક્યચાપલથી કે કેવલ બુદ્ધિચાતુર્યથી એ નન્દનો-પવનમાં દાખલ થવાની ટિકિટ નહીં મળે, એ અંસરસ્તીર્થથી સુશીતલ ચતી લહરી પણ તહમ્મરો આશાએ તકતકતા-જ્ઞાપકુસુમે સુવાસિત-લમણાં ને નહીં સ્પર્શે.

આ પંચાવન કર્તામાં સ્ત્રીકવિ એક પણ નથી; આદિણો અને તેમાં પણ નાગરોની સંખ્યા ખાસ મોટી છે. પારસી, બ્રહ્મક્ષત્રિય, તેમ ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં શ્રીમાળી, વાણિયા, અને પાટીદાર, વળી બીજી પણ કોષ કોષ ન્યાતના કેટલાક ભાગને કેળવણી સંસ્કૃતિ કે કુલસંસ્કાર, કશામાં ઉત્તમ નાગર

કુટુંબોથી જરાયે ઉંતરતા ગણાવી શકાય એમ નથી. ઉઘટ પક્ષે બ્રાહ્મણ ન્યાતોના કેટલાક વિભાગને ગુજરાતમાં તો વસતીના છેક ઉતરતાં થયે જોડે જ મુકવા પડે એ પણ બાણીતું છે. વળી અનવરમીયાં, અર્જુન, અને ઋષિરાય જેવા ભકતોનો પન્થ જેટલો ન્યારો તેટલો વિશિષ્ટ સંસ્કારો વડે ઉર્જવલ છે, અને ન્યાતવાર ગણતરી કરવા જાયે તેને ખોટી પાડવામાં સંસ્કૃતિવૈવિધ્યે ટેકો આપે છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડની સંસ્કૃતિ બહુતન્તુ પચરંગી અને અવ્યવસ્થિત છે. સિદ્ધરાજના સમયમાં તો શું ઔરંગઝેબના સમયમાં પણ આપણી પ્રજામાં પ્રધાન સુર કયા પ્રવર્તતા હશે તે કશું જ અન્યારે આપણે બાણતા નથી. અને કામ પલુ ઐતિહાસિક કે સ્થૂલ લક્ષણો વડે પ્રજાનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે, તે આપણને બહુ માર્ગદર્શક નીવડે એમ લાગતું નથી. તથાપિ આ પંચાવન કવિઓનું ન્યાતવાર વર્ગીકરણ કરી જોશો. “દ્વિજેતર” કવિઓની સંખ્યા વસતીના પ્રમાણમાં છેક ન્હાની છે એ વિષે એ મતને અવકાશ જ નથી. વર્તમાન સમયની ગુજરાતી સ્ત્રીઓ કવિતામાં હજી પડદા પાડવાથી કે સાથિયારંગોળી રચવાથી આગળ-સ્વતંત્ર સર્જકતા-લગી નથી ચડી, એ વિષે એ મતને અવકાશ જ નથી. અને સાહિત્ય તો આખી પ્રજાની વાણી, એ અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈનું અર્થઘન સૂત્ર જો માનનીય, તો ગુજરાતી કવિતામાં હજી પ્રજામાંના ધણા સુર ભળતાજ નથી, એવા તારીજની સ્થૂલ સત્યતા સ્વીકારવી જ પડશે. સંક્રાન્તિકાલ જ ચાલ્યા કરે છે, એ મતનું આ દૃષ્ટિએ પણ સમર્થન થાય છે. વસતીનાં નીચલાં થરોમાંથી સ્થાયી અને ઉંચા સાહિત્યમાં ખુરસી મેળવે એવા કવિઓ પાડવા જ જોઈએ. અને આપણી કવિતાનું ભવિષ્ય કેવું લાગે છે, એ સવાલનો ખીજો જવાબ આ, કે એમાં નાગરો અને મહારા જેવા, રા. રા. ભાઈ ‘વસન્ત વિનોદી’ કે ખજરદાર જેવા, સ્વં કલાપી કે દામોદર જેવા, તેમ ખીજા (ન્યાતે નાગર નહીં તોય કેળવણી આદિની પરિસ્થિતિમાં “દ્વિજેતમ” ની હારના) કવિઓનો ફળો ઘટતો જોઈએ. એ વર્ગની વ્યક્તિઓ પોતાની ગુણવત્તા ખોટા નીચાં તળકડે આવી પડે એમ બિલકુલ નહીં; નીચે તળકડેથી ઘણી વધારે વ્યક્તિઓ—સ્ત્રી પુરુષ બંને—યોગ્યતા

મેળવી ખીલવીને મોખરે આવી જાય, બલ્કે હાલના મુખડાને જ પોતાની શક્તિ વડે કંઈક ડગલાં આગળ ધપાવે એવી થાય, તેમ તેમ જ ગુજરાતી કવિતાનું ભવિષ્ય સુધરતું આવે. પ્રજાની સજીવનતા મહત્તા અને વિવિધતાની હૂબહૂ રેખાઓ કવિતામાં તો જ વધી શકે. પરંતુ આવો ફેરફાર હુંકી મુદતમાં થઈ શકે એવાં કશાં ય ખાસ ચિહ્નો અત્યારે તો વર્તાતાં નથી. પ્રેક્ષકીય કેળવણી-પ્રાથમિક, માધ્યમ, અને ઉચ્ચ-રાજ્ય અને પ્રજા અનેના પ્રયાસ વડે વધારે ગુણવત્તાવાળી બને અને પ્રજાનાં તમામ થરોમાં ઘણી વધારે ઝડપથી પ્રસરે, તેમ તેમ જ સાહિત્ય અને કવિતામાં આપણી પચરંગી પ્રજામાંના થરે થરમાંથી વિભૂતિઓ પૂરતી સંખ્યા અને વિવિધતામાં પ્રવેશ પામતી જાય; અને કેળવણીની આવી પ્રગતિ કે તેનાં આવાં પરિણામ આપણને મળવા માંડતા હજી તો કેટલાયે દાયકા વહી જશે, નજાને.

અહીં સંગ્રહેલા પંચાવન કવિઓમાં ઈ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૧૧ લગીમાં જન્મેલા નવ જોવામાં આવે છે.

ઇ. ૧૯૦૧-ચંદ્રવદન મહેતા, ચતુરભાઈ પટેલ;

૧૯૦૨-ગજેન્દ્ર ભુચ

૧૯૦૩-'સ્નેહરશ્મિ';

૧૯૦૪-સુન્દરજી ખેટાઈ;

૧૯૦૫-ઇન્દુલાલ ગાંધી;

૧૯૦૭-મનસુખલાલ ઝવેરી;

૧૯૦૮-'સુન્દરમ'

૧૯૧૧-કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી.

ઇ. ૧૯૦૨ માં જન્મેલા ગજેન્દ્ર ભુચ તો ગયા. આ ૧૯૦૧-૧૯૧૧ લગીના દાયકાના ખીજા કવિઓ પણ હશે, પણ જેમની ઉત્તમ કૃતિઓ મહારા જોવામાં નથી આવી તેમને મહારી ગણતરીમાં લઈ પણ ક્યાંથી શકું. એ ઝમાનાના કેટલાક હવે પછી કવિતા લખવા માંડે એમ પણ બને. આમ મહારી ગણતરીના પાયામાંજ અપૂર્તિઓ છે તે સ્વીકારું છું. પણ ગણતરી માટેનાં સાધનો વધે તેમ તેમ પરિણામમાં ફરક એક રૂપનો જ પડે,

એ પરિણામને વધારે વિશ્વસનીય અને વધારે આશાવન્ત બનાવવાનો. એથી ઉલટા પ્રકારનો ફરક ના જ પડે એવો આ વિષય છે, તે ઉપર ભાર દેવો અનુચિત નથી. અને આ આઠ ઉપરથી થે હું તો આપણી કવિતા ના લવિષ્યને માટે આશાવન્ત છું; કેમ કે એ પ્રત્યેકમાં નહીં તો એ સમૂહમાં પ્રતિભા અત્યારે પણ નિર્વિવાદ ખીલી આવી છે. વળી કોના કોનામાં છે, અથવા કેટકેટલી છે, એવી અટકળોમાં કોઈ પણ એક દ્રષ્ટા ભૂલ આપી જાય એવો સમ્ભવ પણ ઓછો નથી, એટલે એ વિષે વાચક પોતપોતાના મત આડે કવિની અને તેટલી કૃતિઓ જોધને-જોતા રહીને-સ્વતંત્રપણે અને ધીરે ધીરે બાંધવાનો રસ્તો જ ઉત્તમ છે.

ઇ. ૧૯૦૦-૧૯૦૧ માં જન્મેલા અત્યારે ત્રીશ વર્ષના. એથી મોટી ઉમરના, આ સંગ્રહમાંના ૫૫-૨૮=૨૭કવિઓ વિદ્યમાન છે; સૌથી વૃદ્ધ રા. રા. છોટાલાલ નરભોગમ ભટ્ટ અને રા. રા. ડાહ્યાલાલ દેરાસરીથી માંડીને રા. રા. રંજિતલાલ, મેઘાણી અને રસિકલાલ લગીના. અને આ સત્તાવીશમાં ખીજા ઓછામાં ઓછા પાંચ સાત અહીંની વિચારણા માટે ઉમેરવા ઘટે, જો કે તેમાંના કોઈનો એક પણ નમૂનો અહીં લઈ શક્યો નથી; (૧) મહારી ચોપડી નહાતી એટલે, સદ્ગત કવિઓમાંથી વીશથી થે ઓછી સંખ્યા તો છેક ઓછી પડી જાય એવી સમજે. (૨) મહત્તે જોધતો (જન્દ. શૈલી, વિષયમાં) ચોપડીની વિવિધતા વધારે એવો દાખલો ન મળવાથી. મતલબ કે અત્યારે આપણા વિદ્યમાન કવિઓ ત્રીશ વર્ષ અને તેથી નહાતી વયના આઠ દશ છે, તો મોટી વયના એથી ચારગણા છે જ. અને ઉછરતા લેખકો માટે હું આશાવન્ત છું, તો આ પાકા ઘડાઓ વિષે શું હું ઓછો આશાવન્ત છું ? શા માટે ? પણ અશુભ વર્તારો તેમ શુભ વર્તારો ભલે ઓછામાં ઓછા તથાપિ લગભગ નકકી જેવા લાગે એટલા ટકા રૂપે જ જાહેર કરવામાં જોખમ ઓછું એમ દુન્યવી શાણપણ કાનમાં કહે છે, તેને જવાબદારીના ભાનવાળો માણસ ના જ અવગણે. આપણા સૌથી જુવાન આઠ કવિઓની હુકડીમાં પ્રતિભાદિરણ મુદ્દલે ન હોત, તો તેમ ચોકખું કહી દેતાં હું જરાયે ખંચાત, એમ ગુજરાત મહારે વિષે માની શકે શું ? પાકી ઉમરના કેટલાકમાં

પણ હજી પ્રતિભા અને કલાસર્જકતા ચમકી રહી છે, અને સૌથી ન્હાના આઠમાં પણ છે, એટલું તો ચોક્કસ.

૧૭ પ્રતિભાને પૂરતી ન ખીંચવા દે એવાં ત્રણ વિદ્યો પણ ધ્યાનમાં રાખવાનાં છે. પહેલું વિદ્ય 'આયુષ્યનું' આપણા પ્રાન્તમાં અલ્પ પ્રમાણ. કલાપી મલયાનિધિ, અને ગજેન્દ્ર એ ત્રણજ દાખલા યાદ કરો, એટલે આ વિદ્ય વિષે વધારે લખના જરૂર નથી. આયુષ્યનું અલ્પપ્રમાણ અને ખીંચ અવજોગ કેટલીકનાર કવિને એવી રીતે પણ નડે છે, કે તે જાતે જીવે તો છે, પણ તેના આખો સંસાર કથળી જાય છે, તેનું કવિજીવન પણ ચુંથાઈ જાય છે.

ખીંચું વિદ્ય પ્રજામાં કવિતા નામને દીપાવે એવી કવિતા માટે કહરેતો અને તૃષ્ણનો અભાવ. રમણભાઈનો દાખલો આ સમ્બન્ધમાં હું વરંવાર ટાંકું છું. રમણભાઈમાં પ્રતિભા નહોતી શું ? સારે એ પ્રતિભાવૃક્ષનો કવિતા ફાલ આપ્યો જ કેમ ? આ વિદ્ય કવિ જેવા પટુફળ જન્મને કેટલું તો નડે, તેનો જડ ગુજરાતને અસારે ખાલ પણ આપી શકાય એમ નથી. પરંતુ આવા વિદ્ય સામે કમર કસીને પોતાનો ઇષ્ટ માર્ગ કરી લે, તે પ્રતિભા જ પ્રજામાં પ્રેરક બલ બની શકે. અસમભાવી પરિસ્થિતિ સામે દૃઢ રહી પોતે પોતાના જ જન્મસિદ્ધ કર્તવ્યકર્મમાં મગ્યા રહેવાનું સંકલ્પસામર્થ્ય. દાખલા તરીકે ના. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામે ખીલવ્યું છે, તેટલું કાન્તે ખીલવ્યું હોત, એમ ધ્રુવીનાર કલ્પોઃ તો ત્હમને નથી લાગતું શું કે 'વસન્ત વિનય' અને 'ચક્રવાકમિથુન' નો કર્તા 'દેવયાની' કાવ્ય પૂરું કરત, એટલું જ નહીં પણ તે પછી એક મહાકાવ્ય પણ ગુજરાતી ભાષામાં ઉમેરત ? ઇટાલિયન મહાકવિ દાન્ટિના એ એક સર્ગ તો એમણે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા પણ હતા; કેટલાક લાગેતો પહેલો ગદ્યાનુવાદ લખેલો, કેટલાક લાગ પ્રથમથી પદ્યમાં લખેલા. તેય પછી ફાટી નાંખ્યા જણાય છે. સ્વીડનબોર્ગી વિચાર મિનાર સાથે મેળ નહીં એટલે આમ ક્યું હશે ? ગુજરાત નહીં જીસે એવા સન્દેહથી ? સારા નથી લખાયા એમ ખાતરી થતાં ? નજાને.

ત્રીજું વિદ્ય સંક્રાન્તિકાલના વાતાવરણમાં કવિતાપ્રવૃત્તિને પ્રતિકલ ન્હાના મોટા વાયુ ચાલ્યા કરે, એ રૂપનું છે. કાન્ત તો જાણે ધર્મશોધના ઉંડા અને

હલાદિષ્ટિએ અન્ધારા કુવામાં સરી પડ્યા, તથા તેમાંથી સત્યપ્રાપ્તિ પછી જામવા પામે છે તે શાન્ત વતાવરણમાં પાછા આવી જ શક્યા નહીં. પણ આવા દાખલા અતિવિરલ. મનુષ્ય જીવનમાં જ કેટલીક અનિશ્ચિતતાઓ ઉંડી અને સનાતન છે. એટલે આવા અપવાદ તો ગમે તેવા સ્થિતિસ્થિતિ દેશ કાલમાં પણ કાઢક બને. અહીં આપણે વિચારવાના છે સંક્રાન્તિકાલના ખાસ વાયુઓ. જે કેટલીકવાર એવા તો જોરથી ચાલે છે, કે આખા સમાજને તળે ઉપર કરી નાંખે છે. તેમાં પટુકરણ કવિને તો તે ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ઉત્તરથી ઉંચકીને દક્ષિણમાં ઉસેરી દે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

ખીજા વિઘ્નની સામે તેમ ત્રીજાની સામે ત્રાચી ઢાલ એક જ છે, જીવનની ખીજ મુશ્કેલીઓ અને આપત્તિઓમાં માણસને જે જવાબ દે છે તે: એટલે કે દૃઢ ચારિત્ર્યભલ.

૧૮ અને પ્રતિભા સાથે ચારિત્ર્યનો પાવક સુયોગ આપણા જીવન અને નિવડેલા વિઘ્નમાન કવિઓમાં જે પ્રમાણમાં સધાયો છે, સધાય છે અને સધાશે, તે જ પ્રમાણમાં ગુજરાતી કવિતાનું ભાવિય અહીં તોળી તોળીને આંકું છું તે કરતાં વધારે ઉજ્જવલ નીવડશે. પ્રતિભાની લોકોત્તર વાંસળી પોતાની અમીઝરતી મધુરતા લલકાર્યા વગર રહી જ ન શકે, એ રા. રા જન્મશંકરે ગાયું છે, તે હું પણ અનુભવ અને શ્રદ્ધા બંને નેત્રે જોઉં છું, બુધ્ધિ અને હૃદય બંને કરણે માનું છું. આ પ્રવેશક એમની એ કડી ટાંકીને જ પુરો કરું છું:—

“ નિર્જરણી જન્માન્તરની :

કરણી તૂં ડાલાન્તરની :

અભિસરણી શી અન્તરની :

અમિઝરણી શી નદવરની :

—જરૂરે ક્યાંથી વાંસલડી ! ”

વડોદરા, ૨૧-૧૦-૧૯૩૦, મંગળ, વિ. સં. ૧૯૮૬-૧૨-૩૦.*

*વૃષની છેલ્લી તિથિએ ડાબ્યલાવના કમરુચિરે કથવા
સુખારિ સમય તણી આ રચી બલિ સમૃદ્ધિ સવિવરણા.

વૃષ્ટિ વિ. સં. ૧૯૮૬ નું વિશેષનામ; તેની દીવાળીને મંગળવારે રચી પૂરી કરી આ વિવરણ સહિત કવિતા સમૃદ્ધિ, બલિ નામે લેખકે, રચિકર પદ્ધતિએ કાવ્યની સાચી લાવના આલેખવા માટે રચેલી. કયા અરસાની કવિતાઓમાંથી ચુંટીને ? આ ચાલતા સુખારિ સમયના: સુખ=૮, અરિ=૬. સુખારિ=૮૬ (સીધો ક્રમ જ રાખ્યો છે): વૃષ્ટિ સંવત્સર લગીના આ છયાશી વર્ષના ગાળાની કવિતાઓમાંથી. વળી સુખારિ સુખી સુન્દર શોભન શાન્તાનન્દક વગેરેથી હિલટો એવો સાહિત્યમાં સંક્રાન્તિકાલ, જે દરામયાન ગુજરાતી કવિઓની શક્તિઓ પૂરેપૂરી ખાલી શકી નથી, તે કાલની કવિતાઓમાંથી કરેલી આ સંકલના પુરી કરી. સુખારિનો અર્થ સાચાં સુખથી વિરક્ત એવાં જડ દુન્યવી સુખમાં માણસોને ધસડનારાં એવો પણ થઈ શકે. અને સાદામાં સાદો અર્થ સુખ=શાન્તિ, જેના વિના કલા ખિલે જ આછી, તે જેમાં ઓછી.

આ આર્યાછન્દનામાપ માટે જુલો વિવરણ પૃ. ૮ મું. આ ૨૧૦૦ થી થોડી વધારે પંક્તિઓના સંગ્રહમાં આર્યા એક પણ નહીં; એ તો ઠીક ન લાગવાથી ચાર આર્યા ઉમેરી છે. -સંગીતકવિતા પ્રશસ્તિ (સંસ્કૃત સુભાષિત તરજુમો) પૃ. ૮ મા વિવરણને અન્તે; કવિતાપ્રશસ્તિ વિવરણને અન્તે (સંસ્કૃત સુભાષિતના ઉદ્ભવિત તરજુમો); સમૃદ્ધિને અન્તે; અને પ્રવેશકને અન્તે કર્તા, વિષય, વિષયપ્રદેશમર્યાદા, અને પૂરી કર્યાની તારીખ નોંધતી આ આર્યા.

કવિતા લેખન માટે નિયમો*

૧ વિવૃત ઉચ્ચારણ કવિતાલેખનમાં પંક્તિનો લય† શુદ્ધ દર્શાવવો એ મુખ્ય, જોડણીશુદ્ધિ એ મુકાબલે ઉતરતી, બાબત છે. આપણી ભાષામાં એ એા સ્વરોનાં બે લિન્ન ઉચ્ચારણ થાય છે. સરખાવો—કેાઠ કોળજો; કેતુ અને ફેમ.

આમાંના પહેલા ઉચ્ચારણને લાંબુ કે સંવૃત કહિયે તો બીજું પહોળું કે વિવૃત કહેવાય. આ બે માટે જુદાં જુદાં ચિહ્ન આપણે વાપરતા નથી, અને નવું ચિહ્ન ખરેખરી અને પૂરેપૂરી અને સૌના ધ્યાનમાં તુર્ત બેસી જાય એવી અગત્યને માટે પણ જવાબદાર સુધારક તો અત્યંત વિરલ દાખલામાં જ ઉમેરવાને તૈયાર થાય, અને વળી દૃઢ મર્યાદાઓ બાંધીને જ પોતે પણ વાપરે. એ એાના વિવૃત (પહોળાં) ઉચ્ચારણ માટે અવળી માત્રા મેં ગદ્યમાં પ્રથમ સ્વ૦ નવલરામ કૃત ‘અંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ (ગુજ-સા. પ. ભંડોળ કમિટી માટે) છાપ્યો, તેમાં (ઇ. સ. ૧૯૧૪માં), માત્ર અંગ્રેજ કે ફારસીમાંથી આવેલા શબ્દો-મુખ્યત્વે વિશેષ નામો-માટે વાપરી. અને આજે પણ ગદ્યમાં અવળી માત્રા હું તો

(૧) એવાં સ્થાનોમાં, અને

(૨) વાચકને (જોળ છે કે જાળ એમ) અર્થમાં શંકા પડવાનો

* અંગ્રેજી કવિતાલેખનના ઇતિહાસમાં લયને શુદ્ધ પ્રતિબિમ્બવામાં કેટલી પ્રગતિ થઇ છે તેનો ખ્યાલ આવવાને જુવો ટેનિસનથી માંડીને છેલ્લા રાજકવિ ઓલિવિસ અને વિદ્યમાન રાજકવિ મેઝરીલ્ડની પોતપોતાની કવિતાની જોડણી. અંગ્રેજી કવિતાલેખનમાં ઓલિવિસની પદ્ધતિ કાલક્રમે જતી સર્વસંમત બનશે એમ લાગે છે. પરંતુ આપણી ભાષાના ફેલાવને મુકાબલે, અંગ્રેજી જેવી આખી દુનિયામાં ચાલતી ભાષાનો ફેલાવ જેટલો વધારે, તેટલો આવશ્યક સુધારાને થણ સર્વસંમત બનતાં વિલમ્બ લાગે જ.

† પદ્યલય અને અવળી માત્રાને વળી સમ્બન્ધ જ શો એમ રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા પૂછે છે, અને લખે છે:—“ નેન લખો કે નેન, લયમાં તેથી શો ફેર પડવાનો ? મહારી અલ્પમતિમાં કંઈ નથી ઉતરવું. ” (બુદ્ધિપ્રકાશ માસિક, વનસ્તુવારી ૧૯૩૧, પૃ. ૨૭)

સંગીતના ચક્ષુમાંથી જ પદને જોનાર “લય” શબ્દનો સંગીતશાસ્ત્રની પરિભાષામાંનો અર્થ જ લે, એ કુદરતી છે. હિંદમ *rhythm* રવ સંવેદન, લઘુગુરુસ્વર-વ્યંજન-રવ-પ્રવાહની કાન ઉપર પડતી છાપ (પરેશન ઓફ ધ સાઉન્ડ-ફોર્મ) નો અર્થ સંગીતમાં તાલવાળો સારીગમ પ્રવાહ થાય છે; પદમાં નિયમિત ગણપ્રવાહ થાય છે; અને વિજ્ઞાનમાં (ફિઝિક્સ ના સાઉન્ડ-વિભાગમાં) કેવલ રવ-પ્રવાહ થાય છે. વિજ્ઞાન ઘોડાની હેષા અને ગધેડાની ભૂંકમાં પણ લય—હિંદમ—જુવે છે. પરંતુ એટલા આધા નીકળી જવાની જરૂર નથી. કલાગ્રથિત ગદ્યમાં પણ લય હોય છે તથા તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે, ત્યાં લય શબ્દ સંગીતમાંના કે પદમાંના લય કરતાં વધારે વ્યાપક અર્થમાં જ વપરાયો હોય છે.

થોડા દાખલા જોતાં બાબત વધારે સ્પષ્ટ થવા સંભવ છે.

પ્રથમ માત્રામેળ રચનાઓ લઈએ. એક જ બન્ધ એટલે ખોખામાં ગુરુલઘુ યોજના અને પ્લુતસંખ્યા તથા પ્લુતસ્થાનો સિન્ન સિન્ન આવતાં, તે કડીઓ જો કે એક જ છન્દની ગણાય, તોપણ જુદા જુદા રાગમાં ગાઈ શકાશે. અહીં છન્દ એક જ રહે છે; તથાપિ તેમાં સંગીતશાસ્ત્રીને પણ સ્વીકારવું પડે એવું લય વૈવિધ્ય આવે છે.

હવે સંગીતને પર્યંત મુકો. દોહરા છંદ વિષે પિંગલ શાસ્ત્રીઓ નોંધે છે જે ગુરુલઘુ યોજનાના વૈવિધ્યે એ કડી ત્રેવીશ જુદી જુદી ભતની રચાય (જુવો કૃતિ ક વિવરણમાં ટિપ્પણ †) આ ત્રેવીશ ખોખાં દોહરાનાં જ ખોખાં છે. ત્રેવીશનો રવ-પ્રવાહ એકસરખો લાગશે ખરો? નહીં લાગે. ‘અહીં’ પણ લયવૈવિધ્ય આવે છે એમ સૌને સ્વીકારવું પડશે. અને ત્રેવીશ જુદા જુદા “રાગ” થાય છે એમ તો કોઈથી પણ નહીં કહેવાય.

વાણીમેળ અને સંખ્યામેળ છન્દોપર આવિયે. શ ષ સ ત્રણે લઘુ, એકને બદલે ખીજો આવતાં વાણીમેળ રચનાઓમાં પણ માપમાં ફેર ન પડે. તથાપિ પંક્તિમાં કવિ શ ષ સ ની જેવી યોજના રાખે તે પ્રમાણે કાન ઉપર જુદી જુદી છાપ પડે; કેટલીક યોજના ખાસ મધુર લાગે, કેટલીક સાધારણ લાગે, કેટલીક કર્કશ લાગે, કેટલીક તો ઉપહાસ જ પોષે.

✓ (૧) રાધાસું સ્ટંભાર અને હાખ્ય ગોપાવંદ શાય (પૃ. ૧)

✓ (૨) સ્વદેસ શુધારવાની ષલાનો છું શલાષદ (ક: ૪૬);

એમ એ પંક્તિઓને ચાંચનારો તેમનો ઘાણ જ વાળે. આ ખોટા ઉચ્ચારણથી શું છન્દ તુટે છે? ના. ખોટા ઉચ્ચારથી આપણને ચીડ ચઢે છે, અને તેમાં પંક્તિનો લય પણ બગડવાથી વધારો થાય છે.

કવિ વ્યંજનશૃંગારથી પંક્તિને વિવિધ રીતે મીઠી, ચોટદાર, મૃદુ, વગેરે બતાવે છે, તેમ સ્વરવૈવિધ્યની શૃંગારીથી પણ કરી શકે છે. આમાંની કેટલીક કરામતને આપણે શબ્દાલંકારને નામે ઓળખિયે છિયે. આ જ લયવૈવિધ્ય છે, જે જ્યાં કોઈ પણ રીતે અર્થપોષક કે લીલામય હોય ત્યાં ઉચિત છે. છન્દનું માપ તે મોટા

કવિતા લેખન માટે નિયમો.

સમ્ભવ જણાય એવાં અતિ વિરલ સ્થાનોમાં જ વાપરું છું. અને આમાં પણ છાપખાનાં ઘણે ઠેકાણે મ્હારી પ્રુફ સુધારણાનો એમલ નથી કરતાં તે સહી લઉં છું. પરન્તુ કવિતાલેખનમાં એ ઓ માટે એવી અવળી માત્રા છૂટથી વાપરવી સારી છે. એ ચિહ્ન નવું તો છે, પણ એની નવીનતા નજેવી હોઈ એની સામે બહુ વાંધો નહીં ઉઠે એવી આશા રાખું છું. છાપખાનાઓમાં એને માટે નવું બીજું વસાવવું નહીં પડે, મુદ્રકને પણ માત્રાને આમ અવળી ગોઠવતાં ટેવાયા પછી એમ કરતાં કશીચાર લાગતી નથી.

૨ (ક) ધ ઉ લઘુ અને ગુરુ. ધ ઉ લઘુ કે ગુરુ બોલવામાં આપણે ગુજરાતીઓ વિરલપવાદી છિયે, બદ્ધે ઘણા અ દ્રુત બોલિયે છ, તેમ ઘણા ધ ઉ લઘુ બોલિયે છ. એ ધ જોડેજોડે ગુરુ કે એ ઉ જોડેજોડે ગુરુ આપણે નં છુટકે જ બોલવાના. અને પ્રયત્નલઘવનો નિયમ કુદરતી જ છે. આ સામાન્ય રૂઢિમાં શિક્ષિત અને શિષ્ટ બોલનારા પણ મોટા અપવાદ એક જ સ્વીકારે છે. ગુજરાતી શબ્દ “તત્સમ” હોય, એટલે સંસ્કૃત ભાષામાંનું એનું રૂપ અસલ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં પણ ચાલતું હોય, તો એવા શબ્દમાંના ધ ઉ મૂલ સંસ્કૃત પ્રમાણે જ તેઓ બોલશે અને લખશે. અને કવિતાલેખનમાં પણ આપણે આ તત્સમશુદ્ધિ દૃઢતાથી પાળવી. એટલે કવિ, ઇશિ, ઉચિત,

લયપ્રવાહ, તે મોજાઓની હાર; અને તેમાં આવાં આવાં વૈવિધ્યની લહરીઓ મોજા એક પછી એક આવતા જાય છે તેમ ભાત પાડતી જાય છે.

એ, ઓ ઓ ઓ, અને જોડકાં માપમાં ગુરુ છે. પણ એ ઓ ગુંથણીનો એક જ દાખલો જુવો:—

(૩) એના એક ક્યારે અને હુંમ બન્યા નેક મિત્ર (પૃ. ૧૮).
અહીં ક્યારે અને એ બે શબ્દોનો સંવૃત એ એક અને નેકના સંવૃત એ જોડેલો. લાંબો નથી, મુકાબલે “દ્રુત” છે; અને આ ચોળના વડે જ કવિ જ્યાં ખાસ ભાર આવવો જોઈએ-અર્થના પૂરા ગ્રહણ માટે—ત્યાં ભાર આણે છે.

લયવૈવિધ્ય અને રવરચ્યંજનમાધુર્યના અંગેજી કવિતામાંના કેટલાક જાણીતા દાખલાથી વિષય વધારે સ્પષ્ટ અને કદાચ, પરન્તુ ગુજરાતી કવિતામાં સંગીતલયથી અને પદમાપથી ભિન્ન અને પદમાપમાં ભાત પાડતો લય એટલે શું, તે જ અંતાવવાનું હોવાથી અંગેજી દાખલા નથી આપતો.

ઊલૂક, કુટિલ, અધીન, અતીન્દ્રિય, અતિથિ, અહ્ભુત, ભૂત, દ્વિતીય, અનિષ્ટ, અનભીષ્ટ, અનાદિ, નિમિત્ત, અનિલ, અનુકૂલ, અરિ, અરુણ, એવા એવા અસંખ્ય તત્સમ શબ્દોને કવિતામાં પણ શુદ્ધ જ લખવા. એમાંના કોઇનો લઘુ કવિને પંક્તિમાં ગુરુ વંચાવવો હોય તો ઉપર ગુરુસૂચક—ચિહ્ન કરવું, એમાંના કોઇનો ગુરુ કવિને પંક્તિમાં લઘુ વંચાવવો હોય તો ઉપર લઘુસૂચક ચિહ્ન— કરવું. પરંતુ દરેક કવિએ ધ્યાનમાં રાખવું જે આવી છૂટ ગુજરાતી કવિતામાં ઘણી જ ચાલે છે અને વધતી જ જાય છે, તે જેમ બને તેમ ઓછી છોક જે નજેવી કરી દેવી આવશ્યક છે. ઉગતા કવિએ તત્સમ શબ્દોની જોડણી શુદ્ધ રાખીને જ પોતાની પંક્તિઓ રચવાની આદત પ્રથમથી જ પાડવી જોઇએ. આ બાબતમાં ઉગતા કવિને સ્વં મંત્રણશંકર રતનજી ભટ્ટને પગલે ચાલવાની ભલામણ કરું છું. આજ સુધીમાં થયેલા ખીજા કોઇ પણ ગુજરાતી કવિએ તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ કાન્તના જેટલી ઝળખી નથી. અને દરેક ઉગતા કવિએ તો પોતાની પંક્તિઓમાં તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ કાન્ત કરતાં પણ વધારે રક્ષવાનો આગ્રહ રાખવો. —ચિહ્નો પોતાની આખી ચોપડીમાં પ્રાચલ્લ ઠેકાણે પણ તત્સમ શબ્દો ઉપર મુકવાં ન પડે એ સમાધી લેવું. અને તત્સમ શિવાયના શબ્દો ઉપર તો એ ચિહ્નો વાપરવાં જ નહીં, એ મ્હારા આ નિયમનો અર્થ છે, જે આગળ ચાલતાં સમગ્રાઇ જશે.

આપણી ભાષામાં ઘણા તત્સમ શબ્દોનાં પણ એ રૂપ ચાલે છે, એક શુદ્ધ તત્સમ. ખીજાં વ્યંજન કે હ્રસ્વદીર્ઘમાં (કે ખીજા અત્યંત વિરલ) ઓડાક જે દેરવાળું. આ ખીજાં રૂપોને આપણે તદ્દલવ કહીએ છીએ. સંસ્કૃત શબ્દ પ્રાકૃતમાં ઉતરતાં ફરી ગયો, અને આપણો આ ગુજરાતી શબ્દ આપણે સંસ્કૃતમાંથી સીધો ન લેતાં, વચ્ચેની પ્રાકૃત ભાષામાંથી લીધો એ ઐતિહાસિક કારણથી અને રૂપ સાથે ચાલે છે; જેમાંના કેટલાક દાખલામાં ગુજરાતીમાં પ્રથમ પ્રકૃત શબ્દ ઉતર્યા પછી પાછો મૂળ સંસ્કૃત, તો ખીજામાં એથી ઉલટા ક્રમનો ઐતિહાસ છે.

હવે મ્હારી ભલામણ એ છે જે આવા જોડકામાંના અતત્સમ રૂપની

જોડણીમાં અને ઉચ્ચારણમાં ધ ઉ વિષે પ્રજ્ઞ ચીકણી નથી, તો વિક્ષાનોએ પણ ચીકણા ન થવું; પોતાની સાક્ષરતાનો આ સ્થાને દેખાડો ન કરવો. અને કવિતાલેખનમાં તો પંક્તિનું માપ માગી લેવું હોય તે પ્રમાણે લઘુગુરુ લખી જ નાખવા.

°થી, °ની, °નું, — નૂં, ° °ઉ—°ઉં (ઉદાહરણ મહારું—મહારું), એ પ્રત્યયો આપણાં વાક્યોમાં—ગદ્યમાં તેમ કવિતામાં—ડગલે ડગલે આવવાના જ. કવિતાલેખન માટે મહારી નમ્ર લલામણુ આ છે, કે આ પ્રત્યયોને પંક્તિ લઘુ સ્વર માગે તે ઠેકાણે લઘુ લખવા, ગુરુ માગે તે ઠેકાણે ગુરુ લખવા, અને કવિતાલેખનમાં અને રીતને એક સરખી શુદ્ધ ગણવી. આવા પ્રત્યયો ઉપર પંક્તિનું માપ માગે ત્યાં — ચિહ્નનો મુકવાનું ચોખ્ખલિયાપણું વર્જવું. ગદ્યલેખનમાં, ખેશક થિ કે નિ ના જ લખાય પરંતુ તો પદ્યમાં ય ના લખાય એ જોડણીશુદ્ધિના હિમાયતીઓની માગણીને ગણકારવી જ નહીં; કેમકે ગદ્યમાં પણ સર્વત્ર થી, ની જ, લખિયે છિયે તથાપિ ઘણે ઠેકાણે પૂરું દીર્ઘ ઉચ્ચારણ નથી જ કરતા, એ નિવિવાદ છે; અને પદ્યનો દેહ લખેલી લિપિમાં નથી ઉચ્ચારાતા અવાજોમાં જ છે. તો ઉચ્ચારણ પ્રમાણે એટલે પંક્તિમાં કવિએ ગુરુ લઘુ ગોઠવ્યા હોય તે પ્રમાણે જ કવિતાલેખનમાં આ પ્રત્યયોને લખવા. પંક્તિમાં કવિએ થિ ઉચ્ચારણ ગોઠવ્યું હોય તો તે માટે થી લખવું જોઈએ નહીં; થિ ને જ થી જેટલું જ શુદ્ધ ગણી લઈને તે જ લખવું જોઈએ અને ઉચ્ચારવું.

અને કરી, ખમી, ગઈ, તુટી, નમી, વહી, એવાં ઇકારાન્ત રૂપો આપણી ભાષામાં ઘણાં આવે છે; વળી વળી, કદિ. ફરિ-ફરી, જેવાં અવ્યયો, ખરી, ગળી, જુનિ-જૂનિ-જુની-જૂની, તિણિ-તીણી-તિણી-તીણિ, જેવાં વિશેષણો, કળિ-કળી, જેવાં નામો, વગેરે વગેરે આપણી ભાષામાં અનેકાનેક છે. ટુંકામાં ઉપલા જે પેરામાં અતત્સમ શબ્દરૂપો અને પ્રત્યયો વિષે કહ્યું તે જ આ પેરામાં તમામ તદ્દલવ અને દેશ્ય શબ્દો અને તેમનાં રૂપો વિષે કહું છું. આ શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં આપણે ગુજરાતીઓ પ્રયત્ન લાદવનો ફરજતી ત્યમ પાળતા વિરૂપવાદીઓ છિયે. ધ ઉ ઉચ્ચ કે દીર્ઘ

કવિતા લેખન માટે નિયમો

બોલવાની સુગમતા અને વાક્યની ઝોડ પ્રમાણે જ ઉચ્ચારિયે જિયે. તો ગદ્યના લેખનમુદ્રણમાં જોડણીની શુદ્ધિ અને નિયમિતતાના હિમાયતીઓ આપણને ગમે તે નિયમો પાળવાનું ફરમાવે તે ભલે, કવિતાલેખનમાં તો આપણે એ કે દશા જ નિયમ પાળવા નહીં, પંક્તિનું માપ જ્યાં લઘુ માગે ત્યાં આ શબ્દોના ઈ ઉ લઘુ લખવા, -ગદ્ય જોડણી પ્રમાણે ગુરુ લખી ઉપર ૭ ચિહ્ન કરવું એ ચોખલિયાવેડા વર્જવા; તેમ જ પંક્તિનું માપ જ્યાં ગુરુ માગે ત્યાં આ શબ્દોના ઈ ઉ ગુરુ લખવા, -ગદ્યજોડણી પ્રમાણે લઘુ લખી ઉપર-ચિહ્ન કરવું એ ચોખલિયાવેડા વર્જવા. અને આ બંને લેખનને -કવિતામાં-શુદ્ધ જ ગણવાં. આમ વિકલ્પવાદી થતાં એક જ પંક્તિમાં પણ ફરિ ફરી કે ફરી ફરિ, નમું નમૂં કે નમૂં નમું, વિનવું વીનવું, એમ આવશે; ભલે આવે.

૨ (ખ) અનુસ્વારચણા ઉ (ઉં). આને આપણે લઘુ કે ગુરુ કાવે એમ જ બોલિયે જિયે. કદાચ કહી શકિયે કે શબ્દાન્તે આવે ત્યારે એને ગુરુ ગણિયેછ. અને જોડેનો જ સ્વર લઘુ ગુરુ હોય તેમ એનું ગુરુ લઘુ ઉચ્ચારણ કરતા હોયે-ઘણે ખરે ઠેકાણે-તો નવાઈ નહીં. રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્રુવ ગુરુ ઊ અને ઊં ને પ્રતિષ્ઠિત વિક્ષાનોમાં સૌથી વધારે લખે છે. પણ જો એકસરખી જોડણીના આગ્રહને કવિતાલેખનમાં સ્થાન નથી, તો એ દષ્ટિએ આમાં શુદ્ધ શું અને અશુદ્ધ શું એ કાયડો પણ મહારે અહીં ઉદ્દેશવાતો નથી. કવિતાલેખનમાં તો પંક્તિમાપને અને તેમાં પણ લયશુદ્ધિને મુખ્ય ગણવી એ આપણા ધોરણ મુજબ ઉ ઊ ઉં ઊં પણ પંક્તિમાપની લઘુગુરુ વ્યવસ્થા પ્રમાણે જ લખવાં, અને બંને રીતને એકસરખી શુદ્ધ ગણવી. વળી આ નવો નિયમ કે અપવાદ છે નહીં; ઉપરજે આપણી પ્રગ્નતા વિકલ્પી ઉચ્ચારણને અનુસરતું ધોરણ બાંધ્યું (તત્સમ શિવાયના શબ્દો વગેરેના કવિતાલેખનને માટે), તેના જ આ એક દાખલો છે.

અને આમાંથી આ બીજા નિયમ પ્રમાણે ગુરુ લઘુ ચિહ્ન ૭ -ની કવિતાલેખનમાં જરૂર જ રહેતી નથી, અને પહેલો નિયમ તત્સમ શબ્દો વિષે છે તેમાં આપણે કહ્યું છે કે એ ચિહ્નો જરૂર પડે ત્યાં વાપરવાં ખરાં.

તથાપિ કવિએ ખરું સાચવવાનું તો આ છે કે તત્સમ શબ્દો શુદ્ધ રાખીને જ એણે પોતાની પંક્તિઓ રચવી. ગુજરાતી કવિઓ જેમ જેમ આ ભલામણ વિશેષ પાળવાનો આગ્રહ રાખતા જશે, તેમ તેમ જ - એ લઘુગુરુ-દર્શક ચિહ્નનો ગુજરાતી કવિતાના લેખન અને મુદ્રણમાંથી ઘટી જઈ જશે. એક જ વિરલ થઈ જઈ, પૂરેપૂરો બહિષ્કાર પણ પામશે. અત્યારે તો એ ચિહ્નનો પાતે પાતે શું કડીએ કડીએ પણ અનેક જોવામાં આવે છે, તે ગુજરાતી કવિઓની તત્સમ શબ્દો વિષે બેદરકારીનું, તેમ ગુજરાતી જોડણીકારોની એકસરખી જોડણી માટેની માગણી કેટલી તો અદુરતી અને વધારે પડતી છે, તેનુંજ સાપ છે.

૩ બે અનુસ્વાર. આપણા ઉચ્ચારણમાં અનુસ્વાર પણ બે છે, પોચો અને દૃઢ. સંજ્ઞાઓ આંખ - આંશ, માં - આંદિર. ખરી રીતે આંક, આંજલિ, ખંડ, મંદિર, કંપ, એવા શબ્દોમાં અનુસ્વાર માત્ર પ્રતિનિધિ છે. એ દરેક શબ્દમાં બીજો વર્ણ જોડાક્ષર છે, અને તેના પહેલા આંશ, - અનુક્રમે રૂં મૂં છૂં નૂં મૂં લખવા છાપવાની તરહી ટાળવાને જ અનુસ્વાર વાપરીને ચલાવી લઈએ છીએ. કવિતાલેખનમાં સ્વર ઉપરનો પોચો અનુસ્વાર, લઘુ સ્વરને ગુરુ ન અનાવવા હોય ત્યારે તથા ગુરુ સ્વર ઉપરનો પોચો અનુસ્વાર, અનેને માટે નહાનું ચિહ્ન - અનુસ્વારનું પરિચિત ચિહ્ન * - વાપરવું. પણ લઘુ સ્વરને ગુરુ અનાવતાં અનુસ્વારને માટે, તેમ દૃઢ અનુસ્વારને માટે મોટું મીઠું કે પોલું વર્તુલ ૦ વાપરવું. આ ચિહ્ન નથી નવું, નથી નવું વસાવવું પડે એવું, નથી કોઈ પણ મુદ્રકને વાપરતાં ન આવડે કે વખત લાગે એવું. વાચકને પણ એ નવું નથી. અને આ બે ચિહ્ન યથાયોગ્ય વાપરવાનું ધોરણ રાખે તો લઘુગુરુનો તદ્દાવત નિઃશંક પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે; પોચા દૃઢનો ઉચ્ચારણ ભેદ પણ નિઃશંક પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. કવિ જે પ્રમાણ ઇચ્છે છે તે પ્રમાણ જ વાચક પંક્તિને ઉચ્ચારી શકશે. અને કવિતા લેખનને માટે આવશ્યક નથી, તથાપિ અહીં પ્રતિનિધિ અનુસ્વાર વિશે સૂચના પણ ઉમેરું છું, જે અન્દર, અમ્બ, સમ્બન્ધ, સામ્પ્રત, ઇન્દ્ર જેવા શબ્દોમાં, અર્થાત્ જોડાક્ષરનો પ્રથમ આંશ ન કે મૂં હોય અને જોડાક્ષર ત્રણ આંશનો હોય તથાપિ ત્રીજો રૂં હોઈ બીજાના કાના કે ગોળામાં ભળી જઈ

કવિતા લેખન માટે નિયમો

શકે, એવા દાખલામાં (કવિતામાં તેમ ગદ્યમાં) પણ અનુસ્વાર-પ્રતિનિધિ ન વાપરવાની રીત જ ઉત્તમ છે.

અહીં પહેલા વાક્યમાં લખ્યું છે કે જોડણીશુદ્ધિને ભોગે પણ લયનું શુદ્ધ પ્રતિબિમ્બ પાડે એવું કવિતાલેખન રાખવું. પરંતુ સૂક્ષ્મ વિચારક જોઈ શકશે કે નિયમ ૧ લા કે ૩ જામાં જોડણીશુદ્ધિનો ભોગ આપવાનો પ્રસંગ જ નથી. તેન ને નેન લખવું, કોણ (ખૂણો) અને કોણ (જ્યાં જે હોય તે) લખવું, ખીજો વર્ણી લઘુ ગણાવવા છછુંદર લખવું, પણ ગુરુ ગણાવવાને છછુંદર કે છછુંદર લખવું એમાં જોડણીની શુદ્ધિ અશુદ્ધિનો સવાલ આવતો જ નથી. † વળી ખીજ નિયમ વિષે પણ કરોને કહું કે તત્સમ શબ્દોને શુદ્ધ એટલે સંસ્કૃત ભાષામાં એ શબ્દોની નિશ્ચિત જોડણી પ્રમાણે જ લખવા. - ગદ્ય અને કવિતા બંનેમાં; પરંતુ ખીજ શબ્દોને પણ એક સરખા લખવા, એવી જોડણીસુધારોની માગણીને હું વધારે પડતી ગણું છું, ગદ્ય લેખનને માટે પણ; અને કવિતાલેખનમાં તો પંક્તિના ગુરુ લઘુ માપ પ્રમાણે જ એ શબ્દોના વિકલ્પે ઉચ્ચારતા ધ ઉ સ્વરોનું લેખન રાખવું. પ્રત્યયો અગ્ર્યયો વિશેષણો અને ધ ઉ આદિમાં કે અન્તે હોય એવા હુંકા તદ્દલન શબ્દોનું લેખન ગદ્યમાં એકસરખું રાખવાની માગણી થાય તે સમઝી શકાય એવું છે, પરંતુ તે માટે નિયમાવલિઓ ભાષા અને તેના ઇતિહાસની ધણી વધારે ખણખોદ પછી જ થઈ શકશે એમ મ્હારું માનવું છે. અત્યારથી એવા નિયમો બાંધવામાં બહુ ઉતાવળ થતી મ્હને લાગે છે, તેથી એ શબ્દો રૂપો આદિના લેખન માટે ગદ્યમાં પણ હું તો વિકલ્પવાદી છું; હું પોતે બનતાં લગી એકસરખી જોડણીવાળું લખું છું. તો પણ ખીજ ખીજ રીતે જોડણી કરે તેને “ અશુદ્ધ ” નથી ગણતો. અને કવિતાલેખનમાં એ શબ્દોને પંક્તિના લઘુગુરુ માપ પ્રમાણે જ કવિઓએ લખવાજાપવાની ભલામણ કરું છું.

† આમ તો કવિ સુંદર શબ્દના પહેલા વર્ણીને લઘુ ગણાવવા સુંદર પણ લખે, એવો ભય અસ્થાને છે. સુંદર શબ્દ તત્સમ છે. વળી એને તદ્દલન કરી નાખીને કવિ જે પંક્તિમાં સુંદર લખશે તે પંક્તિમાં છન્દનું માપ તુટે છે એમ જ ખધાય વચાચક ગણશે.

કવિતા લેખન માટે નિયમો

૪ કવિની છૂટ (poetic license પોએટિક લાઇસેન્સ):
હું બહુ થોડી ભાષાઓ જાણું છું તેમાં કવિઓ શબ્દોને લંબાવવા ટુંકાવવા મચડવા મરડવાની કેટલીક છૂટ લેવાનો હક્ક ભોગવે છે. પરંતુ આ છૂટ શીખાઉં કવિ શરુવાતમાં-ભાષા અને છન્દ ઉપર હાથ જામે તે પહેલાં વધારે પડતી જ લે છે; જેમ તેનો હાથ ખેસી જાય તેમ તે ઓછી છૂટ લે છે એ જાણીતું છે, અને ઉગતા કવિઓએ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે. કવિની લોકપ્રિયતા, પ્રતિષ્ઠા, કે અમરતાને અને આ છૂટને સમ્બંધ જ નથી. પરંતુ પદ્ય એવર્ણી શબ્દ છે કે એકવર્ણી પૈ જ છે? ખર્ષ (ખૈ=ક્ષય) ને પ્રાન્તિક ગણાય, પણ પાર્ષ જ શુદ્ધ શિષ્ટ રૂપ, પર્ષ પ્રાન્તિક, કાંઈ (કાંઈ) શુદ્ધ અને શિષ્ટ પણ કર્ષ (કૈ) અશુદ્ધ, કે અશિષ્ટ, એવું ફરમાન શા. આધારે વારુ? કવિ પૈ કૈ વગેરે લખે તેનો “કવિતોચિત છૂટ” લેખે બચાવ શોધવાની જરૂર જોતો નથી. હા નહીં નહિ એવર્ણી જ ગણો અને નહીં ગદ્યમાં ના જ વાપરો, તથા પદ્યમાં કવિ વાપરે તો “કવિતોચિત છૂટ” જ ગણો, એ કંઈક સમજાય એવું છે. વધારે દાખલાની જરૂર નથી. કવિતાને જેમ અને તેમ થોડી તથા સારી પેટે મર્યાદિત છૂટનો તો હક્ક છે, એટલું જ વક્તવ્ય છે.

કવિતા છાપતાં સામયિકોના તંત્રીઓ અને ચોપડીઓના પ્રકાશકો આ સાદા નિયમો સ્વીકારશે, તો વાચકોને કવિતાનું વાચન યથાયોગ્ય કરવામાં સુગમતા ઘણી વધશે. કવિઓએ જાતે તો કવિતા ઉચ્ચારણમાં જ વસે છે લેખનમાં નહીં, એ સૂત્રને વળગી કવિતાલેખનને-આપણી લિપિની મગફૂર પ્રમાણે-ઉચ્ચારણનું જ પ્રતિબિંબ્ય અનાવવાને ચીવટ રાખવી જ જોઈએ.

છેવટ, આ ચાર નિયમની ભલામણ કવિતાલેખન માટે જ કરું છું; છતાં મૂળે એ નિયમો માટે પણ કોઈ જાતનો હકામત નથી. કવિતાના ઉચ્ચારણને વળગવાનો સિધ્ધાન્ત સ્વીકારે તે જ જોડણી અને લેખન સર્વ સંમત થવાં ઘટે, અને આ સિધ્ધાન્ત ઓછા કે વધારે સાદા નિયમો વડે પંજાય એમ કોઈ બતાવી આપશે, તો આ નિયમો છોડી દઈને તે વધારે સારા નિયમો સ્વીકારવા હું તૈયાર છું.

ગદ્યલેખનના પ્રદેશમાં પણ એકસરખી જોડણી માટેનો ખુમાર કેટલો તો અર્થહીન છે તે વસન્ત માસિકના ૧૯૮૫ના છેલ્લા એ અંકમાં પ્રકટ કરેલા છે.

પત્રોમાં પૂરતા દાખલા ટાંકીને અને બનતી સરલતાથી ઉઘાડું પાડ્યું છે. ઇ. સ. ૧૯૦૬ થી આંજ લગી જોડણીશુદ્ધિનો વિષય મેં યથાશક્તિ વિચાર્યો. અને ભાષાશાસ્ત્ર, જૂની ગુજરાતી, તથા પ્રાકૃતમાં પણ ગમ પડવા લાગી, તે પછી જ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું. વિષયને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમજ ગાળી મરાઠી હિન્દી-ઉર્દૂમાં અત્યારે જોડણીની જે સ્થિતિ છે તેની તુલના સાથે જે ગુજરાતી વિકાન જોશે, તેને પોતાની ભાષાની જોડણી તો સુકાળે બહુ જ સારી સ્થિતિમાં છે, ઉપર ગણાવેલી ભાષાઓના વિકાનોને અદેખાઈ આવે એવી સ્થિતિમાં છે, એમ લાગ્યા વગર નહીં જ રહે. અને પોતાની માતૃભાષા માટે ભાવ ધરાવતા દરેક ગુજરાતી જિજ્ઞાસુને આ નિયમાવલિની સાથે ઉપલા બે પત્રો પણ સ્વતંત્રપણે વિચારો જોવા નિર્મત્તુ છું. હુંકામાં હું બે જ ઘોરણને વળગું છું;—(૧) તત્સમ શબ્દોના લેખનમાં શુદ્ધિ માટે પૂરો આગ્રહ રાખવો; (૨) અને ખીજા શબ્દોમાં તેમ લખાણના ખીજા અંશોમાં દરેક લેખકે પોતે પોતાનું લખાણ એકસરખું બતાવના મથવું, પરંતુ ખીજાઓ ખીજા જોડણી કરતા જણાય, તે પોતાને ન એસે તથાપિ “ ફલાણું તો અશુદ્ધ ! ” એમ કહેતાં ખંચાવું, નહૂટકે જ કહેવું, ઉદાર વિકલ્પવાદી રહેવું. લેખકો વાચકોનાં ભાષાજ્ઞાન વધતાં જશે તેમ તેમ જોડણી-વિ. સંવત ૧૯૦૧ થી આંજ લગી સર્વસંમત નિયમો વગર પોતાની મેજે સુધરતી આવેલી છે, તેમ હજી પણ દાયકે દાયકે પોતાની મેજે સુધરતી જશે. વિકાનો પોતપોતાનું ભાષાજ્ઞાન વધારે, અને પ્રજામાં ભાષા અને વ્યાકરણના ઇતિહાસનું જ્ઞાન ફેલાવા પામે, તેમ તેમ ભાષાશુદ્ધિ અને શુદ્ધ જોડણીના વધતા જતા ફેલાવાનાં ફળ. એ ખીસતાં જ્ઞાનવૃક્ષ ઉપર પોતાની મેજે આવશે. જે પ્રજાએ ગુજરાતી જેવી લિપિ, જેની સુન્દરતા સુવાચ્યતા અને ચાલતી કલમે લખવાની સરલતા એ ગુણત્રિપુરીના સંયોગમાં જોડી જ નથી તે, પોતાની મેજે ઉપજીવીને આખી પ્રજામાં એક સરખી ફેલાવી છે, તે પ્રજાની વ્યવહારુ ભાષાસુધારણાશક્તિમાં મહેને તો શ્રદ્ધા છે. એવી પ્રજામાં વિકાનોનું કર્તવ્ય વ્યુત્પત્તિ સંશોધન અને વાસ્તવિક ઉચ્ચારણા અને અયોગોના વૈવિધ્યની પૂરી નોંધ રાખવી, એટલામાં જ સમાપ્ત થાય છે. (તા ૧-૨-૧૯૩૧.)

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

And I know not if, save in this, such gift be allowed to man,
That out of three sounds he frame, nota fourth sound, but a star.

Consider it well : each tone of our scale in itself is nought;
It is everywhere in the world—loud, soft, and all is said :

Give it to me to use ! I mix it with two in my thought :
And tuere ! ye have heard and seen : consider and bow the head !

— R. Browning

Tey light alone—like mist o'er mountain driven,
 Or music by the night-wind sent
 Through strings of some still instrument,
 Or moonlight on a midnight stream,
 Gives grace and truth to Life's unquiet Dream.
 Love, Hope, and Self-esteem, like clouds depart
 And come, for some uncertain moments lent.
 Man were immortal, and omnipotent,
 Didst Thou, unknown and awful as Thou art,
 Keep with thy glorions train firm state within his heart.

— Shelley

કરુણ અને કોમલ કવનો કે વીર સમી વીરહાક,
 ચેતનવન્તી પુન વીણા ત્યાં તાર ન એક અવાક
 —હારા શુદ્ધ સનાતન પન્થ હો ! હારા યુગ યુગ લે આદેશ

—ગજેન્દ્ર યુચ

ઓ માલણ રે ! ક્યાંક્યાં ફૂલ ખિલે તારા બાગમાં ?
 જગમાલણ રે ! ક્યાંક્યાં ભેદ દિયે તું પરાગના ?
 ગુલાબ સુન્દર ક્યાં ખિલે ?
 ચરપાપરમલ ક્યાં મિલે ?

મહેને કહે ને કમલ જૂલે કો સલિલે — ઓ માં

—રત્નેહરશિમ

મહારાઅન્તરમાં જ્યોત એક જાગી—સુહાગી કોઇ રશ્મિ ઝિલો, ૨૦
 જેની દીપ્તિથી માયા દૂર લાગી—સુભાગી કોઇ ૨૦ ૨૦

—શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય

૨ ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા—

રસિકોને સૂક્ષ્મ સહચાર માટે નિમત્રણ.

આવો આવો બહાલાં સાથે ઊડિયે
લોગવવાને મધુરા સૂક્ષ્મ વિલાસ જો:
ઊંચાં ઊંચાં તેજોમય આકાશ છે,
ઊંચા ઊંચા આત્માના અભિલાષ જો: આવો ૧

એકલવાયું ઉડવું મુજને ના ગમે,
ચાહે આત્મા રસિકોના સહકાર જો:
ઊણાં ઊણાં સુખ તે મુજને લાગતાં
કનેહી નહિ જ્યાં સાથે લોગવનાર જો: આવો ૨

મહારાં છો ને મહારાં રહેશે સર્વદા,
ખાંધ્યા પ્રભુએ સૂક્ષ્મતા-તુલ્યઅન્ધ જો:
વિધિનિર્ઘ્યાં સમ્યન્ધો કરવા સાર્થ એ
સંચરિયે સાથે આ વ્યોમ અતન્ત જો: આવો ૩

૪ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ—

કવિ ચક્રોરની લગની

કવણુ રસિકતા જાણુશે
હૃદય રસિકની ?
લગની કવણુ પિછાણુશે
હૃદય રસિકની ?

કહીં ધન્દુ સુધાસિન્ધુ ગગનમંડલે,
કહીં રંક પંખિ જ્યોતિર્જંખિ ભૂતલે !

આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ—૩

એ દિવ્ય જ્યોતિના ધ્યાને
એ અમૃત રસના પાને,
એ અમીટ મિટના તાને,
અતિદુર્ઘટ ઘટયોગ કવણુ ઉર આણુશે
સુલગ ભોગીનો ?
લય શુચિ કવણુ પિછાણુશે
નવલ યોગીનો ?

૨

હળેલ અતિધાર ધારણુ વિષે
અન્યું નર્યું અચેત ચેતન દિસે,
તમોમય જ છે
તહિ દીન રસવિલીન,
રજનિગુહામહિ લીન,
એ ચકોરકેરિ સમાધિ,
મિટ ઝીણુ રસલીનિ સાંધી,
ચકચકતા તારલિયા ચકિતનયન નાણુશે
અન્ધુ ઇન્દુનાઃ
સહૃદય સંગિ પ્રમાણુશે
સુધાસિન્ધુના.
હૃદયરસિકની તે જ રસિકતા જાણુશે
રસિક હૃદયનાઃ
તન્મયતા તે માણુશે
પ્રણયિ પ્રણયના.

૩

૪

૪ કૃષ્ણપ્રસાદ ગિરિજાશંકર ભટ્ટ (નૂતનશ્રી)

કવિનું સમણું.

સમણું દૂરનું દૂર રહે એઃ
સમણા વાંસે દિવાનો બન્યો હૂં, એકલેહ ચકચૂરઃ સમણું—ટેક.

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ—૪

- આશા અન્તરમાં ઉભરાતી,
ભાવ રસે ખુદી છલકાતી,
શબ્દમાળા કંઠે ગૂંથાતી,
તો ય ન આવે કૂર: સમણું ૧
- રસપુષ્પોની સેજ ગિછાવૂં,
ઉરહિન્દોળે પ્રાણુ ઝુલાવૂં,
આસન્નણુ ફરિફરિ દઇ આવૂં,
તો ય કંરે છ અસૂર: સમણું ૨
- ના'વે તો ય ન લુપ્તે થાયે,
દગસીએ ફરિફરિ ઝંખાયે,
કદિકદિ તો પગલી સંભળાયે,
જાણે આ આવે જરૂર: સમણું ૩
- આશ નિરાશથિ ઉર રહોરાયે,
મન વ્યાકુલતામાં અકળાયે,
નૂતન શ્રી-કુંઠ લગિર પમાયે,
તો સમણાંનાં પૂર: સમણું ૪

૫ હરગોવિન્દ પ્રેમશંકર કવિ—

કવિ અને જગત વચ્ચે વિરોધ.

સુણું ક્યાં પ્રેમનૂં ગાણું	મળે ક્યાં ઊરની મિજલસ ?	
દહે ક્યાં ભાવ દિલતખ્તે ?	—ખતાવી દેતું એ હિસમત !	૧
વદી તું દે અરેઓ આલ !	ખલક સારી જ તેં વીંદી,	
દિઠી છે એવિ તેં દુનિયા	દિલે દિલ પૂર ઝીલે ન્યાં ?	૨
ગળાવે ધક્કને નાસે	અરે દરિયા ! બધા કાંઠા,	
દિહું તેં કોઇ ખંદર, ન્યાં	પિછાણે દિલ તલપતું દિલ ?	૩

ધરી ખુશ બો ફરે દિનરાત	સદાગતિ, બોલ એ ક્યાં ફૂળ,	
સદૃષ્ટાં ઊર ઉર સાથે	ગળે લાગે જ્યહાં સાથે ?	૪
અસી વર્ષાવતી ચન્દા,	જુવે છે ગુહ્યતમ ખૂણા,	
કહે તે એવું દીઠું ક્યાં	દિલે દિલ જ્યાં રહે ખુદલાં ?	૫
નહીં ઇર્ષ્યા, નહીં તૃષ્ણા,	પ્રવૃત્તીના નહીં પાખંડ,	
સુહાતાં હેત હૈયાનાં	મળે ક્યાં, કહે રહેને કિસમત ?	૬
સરવમય જ્યાં બને એકેક	સરવસાં સર્વ ગળિ જાતાં,	
જુદાઈ ના, નહીં શંકા,	જનો એવાં ક્યાહાં, કિસમત ?	૭
ખુદાઈ ઇશકનૂં દીપૂં	પડયું ઉર તે વહલોવે ઉર,	
અરે તારા અમર, બોલો,	હતું કો કાળમાં એવું ?	૮
હશે એવું ક્યાહાં આજે ?	થશે વા એકવું ક્યારે ?	
—ન બોલે કો, ન જાણે કો,	પિછાણે કો ન ઊર્મી આ !	૯
અરે બો ઊર ! તૂં એકલ	ખુદાઈ ઇશક કેરી એ	
ધરે આશા ! જુરે એકલ !	—દિલે છે એ જ પુજ કિસમત !	૧૦

૬. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ—

બાપાની પીંપર

વિચરીને વઢવાણથી	લિધો લીંબડી પન્થ,	
વીતક વણવતાં વધે	ગ્રીષ્મવર્ણન ગ્રન્થ—	
ગ્રીષ્મવર્ણન ગ્રન્થ,—	પન્થમાં ન મળ્યું પાણી,	
તપ્યો પ્રલય સમ તાપ	રહી શિર રામ કહાણી;	
દાખે દલપતરામ,—	રામનૂં રદણુ કરીને	
અતિશય ક્યાં ઉચાટ	વાટ મધ્યે વિચરીને.	૧
લગલગ આવી લીંબડી	દોઢ ગાઉ પર દૂર,	
ત્યાંતો ધોમ ધજ્યો ઘણો	ન રહ્યું તનમાં નૂર;	
ન રહ્યું તનમાં નૂર	સૂરજે શરિર તપાવ્યું,	
છાયો ન મળે છેક	એક પણુ ઝાડ ન આવ્યું;	

દાખે	દલપતરામ,	ભાલી નેતાં મન ભાપી	
પીંપર	આપાતણી	લીંબડી લગલગ આવી.	૨
આપાની	પીંપર ખડી	પૃથ્વી પર અખ્યાત,	
અસિદ્ધ જેવો	આગવડ,	વિશ્વ વખાણે વાત:	
વિશ્વ	વખાણે વાત,	પીપળો પ્રભાસ પાસે,	
કદમ્બ	જમનાકુલ,	કદપતરુઓ કૈલાસે;	
દાખે	દલપતરામ,	ઉપમા એ આપ્યાની	
ભલે થઈ	ભૂમહી	ખડી પીંપર આપાની.	૩
ત્યાં બેસીને	ત્રણ ઘડી	કવિએ કર્યો વિરામ,	
અતિ સુખ ઉપજ્યું	તેથડી	આશિષ દીધી આમ:	
આશિષ દીધી	આમ,	-નામ પુજ નવ જુગ રહેલો!	
પુજને	વાવી તેહ	લાખ સુખ સ્વર્ગે લેલો !	
દાખે	દલપતરામ	પરમ પદમાં પેસીને	
લેલો	ઉત્તમ દહાવ	ખડૂ જુગ ત્યાં બેસીને.	૪
આંખા કરતાં	અતિ ભલું	દીસે તહાઈ ડાળ,	
શેલડિ શા	હીસાખમાં	આપે સાકર ગાળ:	
આપે	સાકર ગાળ	તાપ તનનો ન મટાડે;	
સુરતરુ	સ્વર્ગે વસે	ન દેખે નર કોઈ દહાડે:	
દાખે	દલપતરામ,	સરવ તરુના ગુણ સ્મરતાં	
પુજમાં	અમૃતતત્ત્વ,	અધિક તૂં આંખા કરતાં.	૫
ખ્યારી પીંપર	પદમણી	શાન્તિ દાન દેનાંરી	
ભૂપતિ	વિક્રમરાજ સમ	તૂં અતિશય ઉપકારી:	
તૂં	અતિશય ઉપકારિ	તહારિ કીર્તી શૂં કહિયે,	
જે ઉચરૂં	તે અદ્ય,	એમ અન્તર ધરિ રહિયે.	
દાખે	દલપતરામ,	કોટિધા તૂં ગુણકારી,	
રાણિશ	તહાઈ નામ	પૃથ્વી પર, પીંપર ખ્યારી !	૬
આપે	ગામ ગરાસ કે	દ્રવ્ય વસ્ત્ર દે દાન,	
એમાંનું	એકે નહીં	શાન્તી દાન સમાન:	

શાન્તીદાન સમાન જગતમાં કશું ન જાણું,
તે માટે હું તહને વિશેષે કરી વખાણું.
દાખે દલપતરામ, કષ્ટ કાયાનાં કાષ્ટે
દુનિયા મધ્યે દાન કહો એવું કે આપે !

૭

જ્યાં સૂધી આ જગતમાં મુજ કવિતા કહેવાય,
ખાપાની ખીંપર તણા ગુણ જગમાંહિ ગવાયઃ
ગુણ જગમાંહિ ગવાય, -પામજો ખડું પ્રખ્યાતી,
કીર્તી દેશવિદેશ મુલકમાં થાજે માતી !
દાખે દલપતરામ, અરે સુખના અરુણધી !
જીવે તું જગમાંહિ જિવે કવિતા જ્યાંસૂધી.

૮

ઐગણિસેં ઊપર થયે વિક્રમ વરખે એક
વદ દશમી વૈશાખની વાસર શની વશેકઃ
વાસર શની વશેક ધીંપરે તાપ ઉતાર્યો,
નિશ્ચલ રહેવા નામ આમ આ વિષયઉતાર્યોઃ
દાખે દલપતરામ ભલે જતસી આ ભૂ પર !
વિક્રમ વરસ ગણાય એક ઐગણિસેં ઊપર.

૯

૭ નર્મદાશંકર લાલશંકર—

કબીર વડ

ભુરો ભાર્યો ઝાંખો દુરથિ, હુમસો પહાડ સરખો,
નદી વરચે ઊલો નિરભયપણે, એક સરખો;
દિસ્યો હાર્યો જોઈ હરિતાણું હ્રદે ધ્યાન ધરતો,
સવારે, એકાન્તે; કબીર વડ એ શોક હરતો.
કદે દેખાવે એ અચરતિ જણાયે જગતમાં,
ખરે એ રહેરાનો મગરુર રહે દેશ નવ કાં ?
મનાયે સત્સંગે પવિતર કબીરાજગતમાં
પ્રજાની પૃથ્વીએ નિત અમર કહેવાય નવ કાં ?

૧

૨

જતાં પાસે જોડી
મળે આડા ઊભા
વડો જાજા તોયે
વળી સન્ધ્યાઓનું

કુટી ડાળોમાંથી
ખુએ તેવા તનૂ
જટાની શોભાથી
જટાને સંકેલી

જટા લાંબી લાંબી
નિચે ભૂમી સાથે
મળી મૂળીયામાં
થડો બાંધી મોટાં

વડો વરચે વરચે
વડોથી ઊંચાં છે,
ઘણા આંખા લેગા,
બિન્નં જાડો છોડો

ઉંઘાળાનો ભાનૂ
ઘટા ઊંચે એવી,
ખુલી બાજુઓથી
કરે ચોકખી રૂડી,

ઘણાં જનૂ પંખી
ઘણા જાત્રાળુઓ
ઘણા શીકારીઓ
હજારો લોકોને

ઘટા થાળાં લીધે
બખોલો બન્ધાઈ,

વડ ન હિ વડોનું વન ખરે,
અતિનિકટ નીચે ઉખર જે;
મહુ ભળિ ગયે એક દિસતો,
અસલ જિવતું એક મુળ તો.

અથમ તરુ કેરી નિકળતા,
વધિ જમ નિચે જે લટકતા;
અતિશ શરમાઈ શિવ ઉઠ્યા,
વડ તજિ ગિરીએ જમ રહ્યા.

મુળ થડથિ થોડેક દુર જે
અટકિ પછિ પેસે મહિજ તે,
ફરિ નિકળિ આવે તરુરુપે,
ઘણિક વડવાઈ ફરિ રહે.

તરુ અવર આસોપલવનાં
ખિચખિચ ભર્યાં પત્રથિ ઘણાં;
વળિ ઘણિક સીતાફળિ ઉગે,
વડનિ વચમાં તે જમ ધુસે.

અતિશ મથિ લેદી નવ શકે
જન શિતલ છાયા મુખ લિયે;
ખહુ પવન આવી જસિનને
પછિ મિત થઈને ખુશિ કરે.

અમલ મુખ પાસે અહિં રહી,
અહિં ઉતરતા પૂણ્ય સમગી;
ગમત કરતા રહે ખહુ અહીં,
અડચણ સમાતાં અહિં નહીં.

ઘણિક ફરવાને ગલિ થઈ,
રમણિય ખહુ એઠકે બની;

નિરાંતે જેમાં તો	ખુશિ થકિ રમે લાલલલના,	
નિરાંતે જેમાં તો	ખુશિ થકિ રહે જોગિ જપમાં.	૬
દિયે છાઈ ભડાં	હરિત કુમળાં ખત્ર કુમસાં,	
વળી રાતા દેટા	ચુગિ ખહુ જિવો પેટ લરતાં;	
પડે બાજૂઓથી	ખહુ ખુશનુમારંગિ દિરાણો,	
નિયે અળકે તડકે	ખરફ સરખાં ઠારથિ પડો.	૧૦
ઠરી મહારી આંખો	કંઠિર વડ તૂંને નિરખિને,	
ખરી પાપી ખુદી,	ખરિ જ રુડિ જાત્રા થઇ રહેને.	
વિશેષે શોભે છે	ગલિર વડ, તૂંથી નરમદા:	
કૃતાર્થી મોટો હું	દરશન વડે છું નરમદા.	૧૧

૪ દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર— ✓

શત્રુંજય

ભીંજયેલા ઉરેથી જગત લિંજવતો (રનેહલીના કવિ શો),
ભાનુના આગમાર્થે બન ગિરિ નગરો છાંદવા ચિત્ત મહાતો,
મુક્તાના સ્વસ્તિકોથી તૃણ કુસુમ તરૂંપત્રને પૂજનાર,
આછેરા અજ્ઞ જેવો દશ દિશ ધસતો એકલો આ તુષાર. ૧

તે મધ્યે આ હિમાદ્રિવિરહવિપદના શોકથી સ્તબ્ધ જેવો,
ગિચી દષ્ટી કરીને જનકપથ ભણી ધ્યાનથી જોઇ રહેતો;
દેવો ને માનવોના મધુ મિલન તણા સ્થાન સંકેત જેવો,
દૈવી વૈમાનિકોના વિરતિભવન શો સિદ્ધ શૈલેશ ઊભો. ૨

દેખીને શબ્દ સ્વાદુ, સલિલ ખહુલતા, વૃક્ષની વાડિઓ ને,
ઊતાર્યો સ્વર્ગમાંથી નિજ ગજપતિને વાસવે વ્યોમ વાટે;
તે તો સંતુષ્ટિ એવી-અચલ બનિ રહ્યો નન્દનાનન્દ છોડી!
હારીને ઇંદ્ર પાછો અમરપુર વિષે હા! ગયો આશ મૂકી! ૩

તો યે વીસારતાં એ ક્ષણ નવ વિસરે આંગણે ઊછરેલો,
ખાળેલો પૂર્ણ પ્રેમે, પ્રતિ સમરપથે વાહરૂપે વસેલો;

તેથી પૃથ્કે પનોતું નગર નિરમિતે દિવ્ય દેવાલયોનું,
 દેવોના વૃન્દ સંગે સુરશચિપતિએ શૂં અહીં સ્થાન કીર્ત્ન! ૪

ઓઢેલી જૂલ લીલી પદસરણિ તણી મધ્ય રાજે કિનારી,
 ને આર આતિરાઓ પથિક વિરતિના શ્વેત ગુરછા સુહાગી;
 ડોલતો મસ્ત વાયુ શ્રમ સહજ હરી સ્પર્શથી શૈત્ય આપે,
 ને ઇંદ્રોદ્યાન કેરી કુસુમસુરભિથી દોષ દૂરે હઠાવે. ૫

શીળું આ કુંડ કેરું સલિલ ચિર ખની શાન્ત એકાન્ત સેવે,
 તેને ધીમે રહીને રવિકર રસિલા આપિ ઉખા જગાવે;
 ને પેલો વાયુ વેગે વ્યજન વિરચતો ઉબણતાને ઉડાવે,
 એ સ્પર્ધા જોઇ સીઠી હસિ હસિ હળવે વારિ નાચે વિનોદે. ૬

ઊંચે ઊંચે અહો આ શુચિતર શિખરો લોક બેને વિલોકે,
 મૂળવીને ધનઓ કનક કલશની કાન્તિથી ચિત્ત ચોરે;
 ને ઘેરો દુર્ગ ઊંચો અડગ સુભટ શો શૈત્ય સન્તાપ સહેતો,
 રક્ષાર્થે રચ્યતાની અનિમિષ નયને એક પાદે ઉભેલો. ૭

આ પ્રાસાદો અનેરા કર દંઠ કરમાં રાસ રંગે રચીને
 ઊભા દેવાંગનાનાં રસિક હૃદયનાં ઝીલવા ગાન હર્ષે;
 ચિત્રોનું ને કંઠાનું વિવિધ હૃદયના ભાવ ને વૃત્તિઓનું,
 સૌંદર્યોનું, રસોનું, ઉચિત ખચિત આ સંગ્રહસ્થાન સાચું. ૮

ગન્ધર્વોએ અમૂલાં કંઈ કંઈ કુસુમો શાન્તિ આપે સુવાસે,
 ઘંટાના ઘોર ઘેરા ગગન ગજવતા, સ્પર્ધતા સામસામે;
 તો યે એકાન્તનું ને કવિહૃદય તણી વીચિઓ વાધવાનું
 ભક્તિની ભવ્યતાનું અચલ વિરતિનું સ્થાન શોભે સદાનું. ૯

૪૬ ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ—

ગીરનાં જંગલ.

ઘોર અતીવંકી ધરતી ને વંકા પથરાયા બહુ પહાડ,
 વિકટ અને વંકા પગરસ્તા ગીચ ખિચોખિચ ભર્યાં ઝાડ;
 ઝરે ઝરણુ બહુ નીરતણાં —જો ગાજે જંગલ ગીર તણાં. ૧

- ઉતાવળી ને ઉંડી નદિયું સઘન ઘટાથી છાધ રહે,
કાળાંલગ્નમર પાણી એનાં ધસતાં ધમધોકાર વહે:
ઝુક્યા તરવર તીર તણા —જો ૨
- શિયાળ સસલાં સાબર હરણાં મનગમતી સૌ માન કરે,
વાધ વર ચિત્તા પારાધી શિકારિઓની ફાળ ફરે:
જીવનસાટાં શિર તણાં —જો ૩
- સિંહ સમા શુરવીર તરોની દુર્ગમ ધરતી શાખ પુરે,
કુંગરની વિકરાળ કરાડું ઊભી મિત્રવિનોગ ઝુરે !
સ્મરી ધિગાણાં ધીર તણાં —જો ૪
- અજબ ખંજરી બજે ભયાનક પ્રચંડ ધોધપછાડ તણી,
ઝીલે તેના પડછન્દાઓ પ્રભ અડીખમ પહાડ તણી:
ભીષણ સૂર સમીર તણાં —જો ૫
- બહુ રંગી વન વ્યાઘ્રચર્મ શાં અંગ ધરી યોગી ગિરનાર
બહુ યુગથી બેઠો દઢ આસન, પ્રેમભર્યા કરતો સત્કાર
સાધુ સન્ત ફકીર તણાં: —જો ૬
- પુષ્પિત તરુ વનવેલ વસન્તે નવપદ્મવ દેધૂર બને,
ફુંદ ખાખરા બિલે કેસુડે મધુકર ગુંજન છાય વને,
કલરવ કોકિલ ફીરતણાં —જો ૭
- સ્વતંત્રતા ને સ્વાભાવિકતા સુન્દરતા સહ રાસ રમે,
કુંગર કુંગર દેવ વસે, ને વિરાગિઓ અલમરત ભસે
વિસરી જતન શરીર તણાં: —જો ૮
- મોટી ગોળી સરખાં માથાં ઊપર સુન્દર ફૂંદાં શીંધ,
કુંજરનાં ખરચાંઓ જેવી ભેંસૂંની બહુ લઇને ધીંધ,
નેસ વરયા આહીર તણાં: —જો ૯
- વર્ષાની ઘનઘટા ચડે નલ, કુંગર પર વિજળી ઝબુકે,
મેઘદુન્દુભી ગડે ગગનમાં મત્ત બની મોરા ટહુકે;
ત્રાડન કેસરિ વીર તણાં: —જો ૧૦

૧૦ ગજેન્દ્ર ગુલાબરાય ખુચ— ✓

ગિરનારની યાત્રા.

ક્ષિતિજમાં કંઈ એવું સમો રમે નજર આંડિ જંહીં દિનરાત મેં;
 અંહિં ઉભો પડછન્દ પહોડ એ -નમન હો ગરવા ગિરનારને! ૧
 મેં સ્વપ્નમાં સુન્દર આળખ્યો 'તો ને મોહમાં એરુ સમો ગણ્યો 'તો;
 એ આસરાકીડન શૈલ ક્યાં, ને આ આભને ચે ભરતો ગિરિ ક્યાં! ૨
 પિપીલિકાના ગણુ જેમ જાય, અનન્ત લોહો ઉરમાં સમાય:
 ખાતાલ ભેદે પદ, ઉર્ધ્વસૂર્યા, -વિરાટના દર્શન આજ લીધાં. ૩
 જો પ્રકૃતિતાંડવરાસ આંહીં, જો માનવીના ઇતિહાસ આંહીં;
 આ પૃથ્વે પૃથ્વે પ્રાણવન્તો, આ એક સાક્ષી યુગ કૈં સ્મરન્તો, ૪
 પડળ આંખ થકી ઉતરી ગયાં, અમર દર્શન આજ રહને થયાં;
 ખણુ પ્રભો, અડતાં ક્યમ ક્ષોભ આ? જિવન શું મુજથી નિરવાય ના? ૫
 અગર શું કંઈ કાળ રટયા છતાં વિરલ યોગ થતાં મન થમ્ભતાં?
 ક્ષણિક ક્ષોભ; હવે ખમવું નહીં: ગિરિ ઉભો: જમને શમવું તંહીં; ૬
 અડિ જઈશ હવે ભર મોહમાં, શમિશ હું મુજ માતનિ ગોદમાં;
 ગહન સાદ હવે અવણે પડયા, પરમ ઉન્નત પન્થ રહને જડયા. ૭
 હજોલતાં થંખિ રહને વધાવે, ને વાદળીઓ મુજ સંગ આવે;
 ના પુણ્ય આવે પણ આ ફરીને, અડું હવે ફાળ ભરી ભરીને. ૮
 ઘડિ ઘડી ઘન ધુમ્મસ ઘેરતાં, ઘડિકમાં ગિરિ શૃંગ ગળી જતાં;
 ઉઘડતાં ઘનઘોર ઉંડાણુ જ્યાં, ક્યમ ઉભાય અગાધ જ આલમાં? ૯
 અવનિથી કદિ ઉચ્ચ ભૂમિ કો? નજર આવરતાં ઘન ધુમ્મસો;
 જરિકે ઝાંખિ થતી નહીં થતી, તુરત ત્યાં સ્મૃતિ સાત રૂઢે જતી, ૧૦
 ક્ષણિકે આવરણે નવ હૂં ડહું, તિમિર પાર જવા ડગ મેં ભર્યું:
 ઘડિકમાં ઉગશે રવિરાજ જ્યાં તિમિર આસરશે મુજ પન્થનાં, ૧૧

ના, ના, હશે સ્વાગત આ ગિરીનાં, છંટાય જોને મુજ પત્થ ન્યાં ત્યાં
 ને પત્થ થાક્યો ગણિ પાઠવ્યા ના શું સ્નાન આ અદ્ભુત સિંચનોનાં! ૧૨
 સદામતો સ્વાગતના નિસર્ગે એ મંત્ર મૂક્યો ગિરનારશીંગે;
 ને કંઈ સતો મત એ જિલીને યાત્રાળુને સ્વાગતથી નિર્મત્રે, ૧૩
 અધવચ્ચે શિર ઉપર આ ઉલો ખડક લૈરવનો ભય પ્રેરતો;
 તહિ ચડી પડતું મુક્તાં મળે નૃપતિનું પદઃ ભાવના ફળે, ૧૪
 પ્રકૃતિ પૂજનમાં પણ વાસનાઃ મનુજને ઉડવા અવકાશ ના,
 પેતન પામરતા ક્યમ લે વરી? પ્રભુ પ્રભુ! જનતા જડ કાં કરી? ૧૫
 નૃપતિના પદની પરવા નથી; ફરિ ફરી તપ આદરવાં નથી;
 નૃપતિ એ અંહિ આખર આવિયા, -અમર ભર્તૃહરી તણિ આ ગુહા, ૧૬
 ચડિ ગયો મુજ ધૂન મહીં કહીં, ફફરતી ધ્વજ કોટનિ જો રહી,
 ભવનથી ભરચક્ક કોટ એ, નગર જો ગિરનાર તણું દિસે, ૧૭
 અખૂટ લક્ષ્મી, સઘળે સમૃદ્ધિ, ને શિદિપઓના ખડુ સૂક્ષ્મ ભુદ્ધિ:
 એ જૈન કેરાં ઘન મંદિરો આ, ચાલો અહીં યત રહેને પડે ના, ૧૮
 આ ખંડિયેરો કંઈ કાળજૂનાં, આજે પડ્યાં એ પણ સાવ સૂનાં:
 શૂં પત્થરોમાં પગલાં પડે ના? -આ રહેલ તો રાણકદેવડીના! ૧૯
 એ અપસરા આભથિ ઊતરીને વાસો વસી શૂં ગિરિના ઉછંગે ?
 શૂં વ્યોમને વીંધતિ વીજળી એ ? ઉલી હશે રાણક આ અટારિએ ? ૨૦
 સૌન્દર્ય ને શૌર્ય મહાસતીનાં સ્મરી સ્મરીને ઉર નેહલીનાં;
 કુંકે ઉરાડે ગિરનાર એવી સૌરાષ્ટ્રની રાણક એક દેવી. ૨૧
 નમું લહે, નમું, આણુ પ્રેરજે, કંઠણ ચીરચ તણા અઢાણુ છે:
 નવ હવે પણ એક ગાળવી, ક્ષણ અહીં મુજ આત લાળવી. ૨૨
 ઉતરતી અંહિથી વનવાટ આ, ચિકટ પહાડ, ખચે ઘન શી ઘટા;
 કંહિ કંહી વનવાનર હૂંકતા, કંહિ મૃગેન્દ્ર ખખોલ ભરી પડયા. ૨૩
 ગહન મોહક સુન્દર પત્થ એ, પથિરને પગલે પગલે દમે;
 પ્રકૃતિપૂજનમાં લળવું નહીં, કંઠણ દ્યેય, વને વળવું નહીં. ૨૪

કુદિ જઈ જ્યમ કો કવિહૃદયના, પગ દઈ જઈ આલ અગાસિમાં;
 ચરણમાં તુજ સસ્તક આ ઢળે, શરણ, મા—મુજ જીવન આ ફળે ! ૨૫

દિડ-મૂઠ ઊભો, ઉર આ ભરાય; અચ્ચાર ત્હારા નહિ જીવવાય;
 મા, ચિત્ત આ શાન્ત જરી થવા દે: મા, ગાંધ ત્હારે જરિ અચવા દે રફે
 છૂં ગાંધમાં કે ઉડતો હવામાં? શાં ચિત્ત દોર્યાં મુજ આંખ સામાં!
 પહણે ગિરીના ફલકે પડ્યો ને શૂં કોતર્યો કોટ બહુ રુપાળો!
 ને ઊધડ્યાં નેત્ર પહણે ગિરીનાં, એ તો ભર્યાં નિર્મલનીર ચશમાં.
 દેખાય ના શૂં મુજ બિચ્છ એમાં? આ કાંકરી શૂં પડશે નહીં ત્યાં? ૨૮

ને શહેરની સુન્દર છાંટ છાંટી રસાળ આ સોરઠની સપાટી;
 ત્યાં સાપ જેવી સરતી સરીતા, ને નીર ને સાગરનાં અગે ત્યાં, ૨૯

નજર આમ જરી વળતી ત્યહાં કંઈક ઉન્નત શૃંગ હજી ઉભા;
 સરલ સૌમ્ય નથી પ્રદેશ એ, વિકટ એ અવધૂત પન્થ છે. ૩૦

૧ ગુરુ મહન્દર વંચિત ભેખથી જગવિયા જમને અહોલેકથી;
 'અડગ યોગિ તપ્યા તપ, એ અહીં ગગનમાં ટુકે ગોરખની રહી. ૩૧

અહિં કમંડલ, જગતિ આ ધુણી, વસન્ધિ ને ગુરુ દત્ત તણી અણી;
 તહિં રહી ટુકે કારમિ કાળકા: ભીષણ ભવ્ય શિરો ગિરનારનાં. ૩૨

જળહળે નભ ને રવિ ડૂબતાં ધણધણે ગિરિ, ઘંટ બધે થતા;
 જિલિશ ઝાલરના જણકાર, મા: જણજણે મુજ જીવનતાર, મા. ૩૩

મા, કંઠ ત્હારો અહિયાં રુંધાય; મા, આરતી ના મુજથી ગવાય;
 મા, આંખમાં એમૃત ઊભરાય, મા, આંખિએ શૂં મુજને ન થાય! ૩૪

મા, દર્શને હું તુજ દ્વાર આવ્યો, મા, ભાન ભૂદ્યો ભવમાં ભમાવ્યો;
 મા, બન્ધ ક્યારે છુટશે, રહને કહે! મા, પાંખ ક્યારે ફુટશે, રહને કહે! ૩૫

મા, દૈત્ય જેવાં દુરિતો દમો જ્યાં, મા, પૂરજે પ્રાણ સદા રહને ત્યાં;
 મા, બાળ ત્હારોબળ યાચતો આ, તૂં આઘશક્તી, જગની જનેતા! ૩૬

સરસ્વતી ના, સ્તુતિ શી કરે હું? મા, અદ્ય આ જીવનને ધરું હું:
 અબોલ એ અર્ધ્ય ત્હને ધરીને નમૂં, નમૂં, માત, ફરી ફરીને. ૩૭

ઉતરવાં બહુ રહેલ સદા હશે, ઉતરવા અંહિથી ખગ ના ખસે:
ગગનચુમ્બિત આ ગિરનાર ક્યાં ? - ખરિ પહૂં ફરિને ક્યમ લોખમાં ? ૩૯

૧૧ ગોવર્દનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી—

દૃષ્ટિ પછી દુઃસ્વપ્ન મૌઢ્ય

૧ જો ! જો ! જો ! આ તુટી પડ્યો શાં મેઘ જરથી,
નભકંટિપરથી પ્રસારિ લાંબા ધારા-કરને,
ધરતીને ઝટ બાજી પડવા !

અહો પવન પાણી

વચમાં આવી સુ સુ સુ સુ કરતો ઝટ જાપટી

૩ ગલરાવી લઘ લેઘ બાથમાં ધારાપટને
શાં આ દોડે હા હા હા હા કરિને હસતો
ઉચ્ચ સ્વરથી ! અરે, સુકી આ પાછો દેઘ
તેને ચાલ્યો અવર દિશામાં માતરિશ્વ, ને
મન્દ જાપટું પડી ગયું, તે રુમઝુમ રુમઝુમ

૧૧ રુમઝુમ કરતું, થાકે હાંકતું હળવે હળવે
પાછું પડે એ જાય ભૂમિભણિ.

નિવતો રૂહેજે

નિવતો રૂહેજે અગણિત વર્ષા વિષે તું રસધર !

સ્નેહગર્ભ તૂં : તહાશી પેઠે, જો ને, આજે

૧૬ ભુવન સર્વ છે; અમી દૃષ્ટિ તે ઉપર કરી તૂં
રાચ ! રાચ રત્તિ સજિ રે !

વિશ્વમાં રાત્રે ઘણી હજિ રે !

પડી રહ્યો એ મેઘ એટલે શાં ખેચરનાં
ટોળેટોળાં સ્વતંત્ર થાતાં સ્વ-સુખ કેરા

- ૨૧ અંક વિષે ફરિ કલોલથી કોલાહલ કરતાં
આવે પાછાં ! હર્ષપ્રસન્ન બનીને આવે,
એકબિજાને અંદીવાળે, ઉડે ઉપર ને
નીચે પાછાં ! ચક્રગતિ કરિ રાસ રમી, ગિત
ગાઇ સનોહર, આણિ મુક્યૂં વૃન્દાવન આળે
- ૨૬ વિષ્ણુપદમાં શું આ પાછું !
અહો, પહોણે પણ
જો ને અધિક જ કૌતકકર્ષિ થાય શું પેલું ?
સ્નેહ ! વળુરૂપ-કૃષ્ણમુકુટ-શિખિક્ષાપ કેરી
કમાન મુન્દર ! આછી આછી દિવસદીપ સમ
- ૩૧ અથમ ભાસતી !
વધ્યો જ પ્રકાશ ! વધ્યા વળિ રંગ !
વિલાસિ બન્યા રતિમૂઠ કરાકર સૂર્ય તણા
જલદોહરમાં પ્રસરી નવ રૂપ અહે અતિમુન્દર :
નામ કહે જગ ‘અમ્બુદયાપ’, રહને પણ લાગતિ
- ૩૬ સ્નેહકમાન વિંટી સઉ ભૂમિ અને નભને
લઇ લેતિ સ્વગોળવિષે જયિની.
મન, જો ! મન, જો !
રતિ રંગ કરે ઘતરેતર શું બહુ આજ સહુ :
નિલ, લાલ, પિળો, વળિ આર ઘિજા, રસિ એકબિજા
- ૪૧ તણિ સાથ રહ્યાઃ કર-અશ્વ ઉપર રવિ યેસિ ફરે
મુખ સપ્ત ધરે હય, તે જ ! હું તે મન, જો ! મન, જો !
ફરિ જો ! ફરિ જો !
પણ એ લણિ જો નિજ મૂલ વિષે
રતિ ગાઠ ધરી:—પ્રભુસ્નેહતણી અકળીત લિલા
- ૪૬ મન તેં પરખી, નિરખી પરખી
લિધ ! લીધ રતિ સળિ રે !
વિશ્વમાં રતિ ઘણી હળિ રે !

૧૨ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર—

રસત્રષ્ટિ

અરબખર્ ગળેં રે અરબખર્ ગળેં: સ્નેહ સૃષ્ટિની માંઘ:
વીજ અમ્કે રે વીજ અમ્કે: સીઠા મેહુલાની માંઘ: વીજ૦ દેક,

રસથી બ્યોસુલરાય, સીઠો મેહુલો છવાય,
અભ્ર અભ્ર અંગ અંગ જામે આનન્દ અર્ભંગ,
દિગ દિગન્ત બધા ય શાન્ત પ્રસન્ન દેખાય,
અંગ મહારાં રે અંગ મહારાં કુદે પ્રસન્નતા માંઘ: વીજ૦ ૧

ઉભી જોડજોડ એહ, લાગી રમવાની લેહ,
કુદડી ફરે કેં બાળ, ચૂસતી કંઈક ગાલ,
કંઈ હસી તાળી દેતી, કંઈ કણ્ઠુર્ગુજ કહેતી:
એની ગુંજે રે એની ગુંજે ઉરે મસતી રેડાય: વીજ૦ ૨

અવિચિછન્ન આ શો રાસ, જામે અભ્રનો વિલાસ,
કૃષ્ણ મૂરતી રી એક વાજે મોરલી આલેક,
આસપાસ અભ્રનાર થરબી જાતી મનબાલ:
ઉર થરલે રે ઉર થરલે કૃષ્ણ મોરલીની મહાય: વીજ૦ ૩

થરલે ઉદાધનું અંગ, થરલે સરિતા તરંગ,
જાડયાનશૈલશૃંગ થરલે ઉવીં અંગ અંગ,
જડ એતર્નતરીક્ષ દશે જામી જાતી દીશ:
ઉર થરલે રે ઉર થરલે, હવે ધૂન તા સમાય: વીજ૦ ૪

મેઘ આલે ગરજન્ત, ઘોષ અવની જીલન્ત,
અનિ દલહરી અનન્ત અનન્તોદાધ જીલન્ત,
ઊઠે ગળું જાડયાન સરિતસરવર આગાન:
ઉર ગળેં રે ઉર ગળેં, ઊઠે આનન્દની માંઘ: વીજ૦ ૫

આલે વાદળાં રમન્ત, કેકા નૃત્ય ભૂ કરન્ત,
સિન્ધુ મોજ હારોહાર કરે નૃત્ય બેશુમાર;

મરુમુત્ય મીઠું ઢહાય, તૂત્યે નદી સરી જાય,
અન્તર્ મહારૂં રે અન્તર્ મહારૂં જામે નર્તનની માંઘઃ વીજ૦ ૬

વૃક્ષ વૃક્ષ ડાળ ડાળ મળે પર્ણ પર્ણ ફાળ,
ચંચુ ચંચુ પાંખ પાંખ ખગ લેટે આંખે આંખ,
સરવર ઊર્મિદહેર લખે ગળે મહેર મહેર,
ઉડે ઊરે રે ઊડે ઊરે ઊર્મિ ઊર્મિ લખી જાયઃ વીજ૦ ૭

વ્યોમ અખિલે છવાય મેઘ એકતાર થાય,
દિશા સર્વ રસરૂપ જ્યાં જ્યાં જોઉં ત્યાં અનૂપ,
શાન્ત લગ્ય રસ માંઘ વાયુવેગ સૌ સમાય,
ઉર વેગો રે ઊર વેગો જોતાં જોતાં રિથર થાયઃ વીજ૦ ૮

જોઉં પર્વતની માળ, શીતળ શાંતિજમાવ,
જોઉં સરવર સરિત, જોઉં સિન્ધુ એક ચિત્ત,
જોઉં વૃક્ષવેલ કૂલ શાન્તિ જામી છે અતૂલ,
ઉર મહારૂં રે ઊર મહારૂં શાન્તિ માંઘ જાસી જાયઃ વીજ૦ ૯

૪૩ બેહરામજી મેહરવાનજી મલખારી—

અદ્ભુત મિત્રભાવ

કેમ અને ક્યારે માણું મન તહારું મહારી સાથ ?
દિલ સાથે દિલ માણું ? હાથ માણે હાથ શૂં ?
એના એક ક્યારે અને કેમ બન્યા નેક મિત્ર ?
તહારામાં સમાવા રહેલાં મહારામાં સમાત તું ?
કાણી કથાય એવો દૈવી એકતા સ્વભાવ ?
એના એક થયા રહેલાં એકના એ થાત શૂં ?
હા, કરું અશક્ય નથી સર્વશક્તિમાન ! તને,
એકના એ કરી બતલાવે જગતાત તું !
એક ધર્મ એક કર્મ એક અધિકાર એને,
એક કંઈતાર, તારનાર એક જોઉં છું ;

એક જ સંસાર, એક આચારવિચાર એને,
એક અહંકાર,—તહારામાં હું મહારો ખોઉં છું;
આવેશ ઉદ્દેશ એક, વિશેષ કહું શું બીજું,
એકેય-અવલોકનમાં ચિત્ત અદૃષ્ટ પ્રોઉં છું;
ઉર્મિગતર્જને ઉછળાઇ હું સમુદ્ર આંહિ
શાન્ત સુવદન તું શશી ઉપર મોહું છું.

૩

શી એ મિત્રતા જ ! જેમાં જોઇ ન જુદાઇ કંઈ:
ભલી જ ભલાઇ ભાઇ તહારીથી તણાઉં છું;
ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! જગતતવાઇથી પોકારતો હું
આવી તહારી શીતળ છાયા તળે ભરાઉં છું;
શાન્તિ શીખવી તું નિવૃત્તિએ મન શુદ્ધ કરે,
એ તહારા અપાર ઉપકાર નિત્ય ગાઉં છું;
મિત્રતું ચરિત્રચિત્ર અદૃષ્ટ આ ઉતારી અત્ર
એકત્ર સંગથી તું જની પવિત્ર થાઉં છું.

૩

શા હું તહારા હૃદયવિસ્તારના વિચાર કરું,
કેમ વર્ણવું, વીરા, ગામ્ભીર્ય મુખાવિન્દનૂં ?
કેમ અને ક્યારે તહારે મહારે પ્રીતિપાસો પડયો ?
—હું ગુર્જર ગુંજકર, તૂં કમલ સિંધનૂં !
ધન્ય મિત્રતા એ સગાભાઇથી સવાઇ એવી
દયારામ માર્હિ દેખું દયા મધ્યગિ-દું હું.
ના, ના, એ ભાટાઇથી મુગાઇ કાં ભરાઇ નાય ?
તહારામાં શરૂયો હું, તો તું પોતે પણ હું જ છું.

૪

૧૪ રંજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા (કાશ્મલન)—

કોટિલને

સખિ, આશ્રમંજરી મહીં કહીં વિરાજતી

કહીં વિરાજતી, રસીકડી વિલાસતી : સખિ૦ દેક.

છત્ર થઈને બેસતી પર્ણપુંજ મોઝાર
નોતમ્બવાદ્ય બળવતી કરતી કુહુકુહુકારઃ
ગાતિ ગાન મેનકા તપસ્વિવંચનાર્થ શૂં
ખાળું તો ચ કોકિલા ન ભાળતો રતી ! સખિ૦ ૬

પુન મૃદુ રવથી કાનનો લલિત ધરત શૃંગાર,
મોલાવૂં શા નામથી પ્રણયીઆત્માધાર ?
મૃદુલ ગાનથી દિલે અનન્ય દિવ્યતા ભરી
બદ્ધ ચિત્તદેશ કે અમી સરો સ્ફુરીઃ સખિ૦ ૭

રંગ વસંત ગતવતી હીંચી આંખાડાળ
ઝૂલી ઝૂલી નર્તતી નિર્ગમતી નિજ કાળઃ
જગના પટ કંઈ તોડન્ત દિલના દ્વાર થકી
પુન મંજુલ મંજુલ ગાન ઉઠાવત ચિત્ત વીચી સખિ૦ ૮

અમિવર્ષણ પુન ગાનમાં લલિત સૌરભ્ય રણકારઃ
યામિની ધનમાં તૂં કરે વિદ્યુત વત ચમકાર
ઊર અન્નબુધી તણી અનેરિ ચંદ્રિકાદ્યુતિ,
ગાન ગાય મધુ અહા સુમધુ ફરી ફરી ! સખિ૦ ૯

ઉદ્ભવતા પુન કુહુરવે હ્રદયે અવનવ ભાવ
શી રીતે વર્ણવિ શકૂં નાજુકે તીવ્ર ઉઠાવ !
સ્મૃતિઓ સુતેલિ આત્મની અહો શિ જાગતી
સ્મરૂં ભુલૂં દશા અનેરિ એવિ કે થતીઃ સખિ૦ ૧૦

મનુકલની સુરખાલિકા નહિ પુનને વય કોય,
અખંડ એ પુન રેલજો અમૃતમય જગ શોરઃ
હ્રદયદ્વાર ફેડિ આત્મમાં ઉડી પ્રવેશતી
વન્દિતા સુનન્દિતા વસંતનન્દિની ! સખિ૦ ૧૧

૧૫ ચતુરભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ—

અજળ તાર ખેંચ્યાં અહા !

૧ પહોળે નગરપાદરે બકુલવૃક્ષ ફેરી ઘટા,

- વિશાલ, મન રેન્જતો, અતલ પ્રેમવાપી ન્યહાં
ગભીર વળી ભવ્ય (કિંતુ રમણીય એની છટા),
ઉભોજ ગત કાલના અમર શેષ જેવો મહા.
- ૫ જલાર્થ પુરયુવતીગણુ સદા સ્થલાકર્ષણે
તણાઈ અહિં આવતો; મચત ગોષ્ઠિ ગુંઠરવ;
અને રસ ગુલનત કુંદગજરા શું સ્ત્રીસંડલ
રહે જ કૂંપ ઘેરું; મહિં અજોડ લીલાભરી
- ૬ ભળે પણ જુદી તરે ગુલછડી શિ મહારી સખી.
પહણે શિતળ અતિરે અવનવાં જ તોફાનમાં
અમે પુરકિશોરજૂથ વટરાજની છાયમાં
રમી ગજવિ કુંજ શોર કિકિયારિ કેં કેં કરી
- ૧૩ વિતાડિ મધુ સાંજ થાકિ થઈ શાન્ત આદ્યા જતા.
છતાં રમતમાંય મહારું મનહૂં કુવે દોડતું,
અને નયન શોધતાં ફરિકરીજ મહારી સખી.
ભરેલ અલવે ઘડો કનક જહેડલે નામતાં
- ૧૭ થતા દગ દગે અહો ગુપ્ત વીજસન્દેશડા !
મુખે વિચલ હાસ્યરેખ કુટિ ને ન કૂટી વળી
શમી થતિ અલોપ, ને શરમ રમ્ય સંધ્યા સસી
ધિરે વદન આવરી નયનને ઢળાવી જતી.
- ૨૧ અમે દિનદિને ત્યહાં અજળ તાર ખેંચ્યાં અહા !
અજાણુ વણચૂકે એ અતલ પ્રેમવાપી જતાં.
અમે દિન દિને નવાં અકથ ભિંમિતાને ભર્યાં
મુગાં નિજ ગૃહે જતાં, વિકલ તોય રાજી થતાં.
- ૨૫ અને મધુર તીંદરે સ્મરણુ એ અધૂરાં મિઠાં
અને નિશિનિશી નવાં સ્વપ્નવારિસીંચ્યાં નવાં.

૧૬ ડાહ્યાભાઈ પીતામ્બરદાસ દેસાસરી—

ચમેલી

પાસે નથી તો પણ, ચમેલી ! કલ્પના નયનો થકી

તેના જ પાદ મહિં પાંખ પડી ગઈ સૌ,
તેને જ કાજ ઉરતાખત થયું જ ખાલી.

૫

સ્તમ્ભલી જરા વદન એ નવ કોણુ જોશે ?
આદ્યાં જશે નચત એ નિરખ્યા વિના કો ?
એવી ન કાર્ય તણિ કાંઈ જ તોમતા છે,
કર્તાતણો અહિં ન જે ઉપકાર ગારો.

૬

સૌન્દર્ય આતું ધરતી ઉપરે નિહાળી
હર્ષ ક્યું હૃદય ના મગરૂર થારો ?
તો છો યુવાન પણુ આ નિજ આંખ ઢાળે,
છો પાંખને નવિન આ લહરી ઉસારે.

૭

હજી એ કન્યા છે નવિન મૃદુ કો પુષ્પ ખિલતું,
કંઠી પાંખો ખીલી, કંઠિં હજી ખિડાઈ કંઠિં ખિલે;
સુગન્ધીની વેળા મધુતર હશે કોઈ જ નહીં:
સુરંગોની લક્ષ્મી વધુ વળિ હશે સુન્દર કંઠી ?

૮

જે કીડા મૃદુ ઉચ્ચતા સભરતા લાવણ્ય જાદૂભર્યા
રૂપે ચૌવનની સ્વર્ણ રસિલી મૂકી દશા જે શકે,
તે કો તાનમહી ઉંડા હૃદયના એકાચતા ધારતાં,
જોનારાં નયનો અને ઉર નહીં એકાચ કોનાં કરે ?

૯

વિનિમય મધુ એવો યોધ સાધી રહ્યો છે,
પૂરમહિં ઉર નહેવા છૂટ છે પૂર્ણ પાંખ્યું;
ખડક જગત કેરું આજ પાણી થઈને
વિપુલ રસતણા કો બ્રોધમાં જાય આદ્યું.

૧૦

ભરે છે દૂર ત્યાં વારિ કન્યાની સખિ તો હજી,
ફરે છે તીરની કુંજે લોળો એ મૃદુ આંખડો.

૧૧

થોલી ઉભી જરિક એ સખિ કાજ ખાલા,
પહાની રહી પગતણી જરિ એક ઊંચે;

તેને અડી ફરફરે અનિલે નિમાળા,
એડા પરે અલક એક વિંટાઇ ભાડે. ૧૨

સામે જ ગૌર મુખ છે સ્થિરતા ધરીને
ને નેત્ર કાંઈ તિરછાં બનતાં ફરે છે;
પહોંચી હતી નજર એ ત્યંહિં યોધ પાસે
બ્યારે હતાં નયન હંસ પરે ઠરેલાં. ૧૩

પાદ ને આંખડી એ તો હતાં ત્યાં સ્થિર થૈ રહ્યાં;
હૈયાનાં આંસુડાં સીકાં સામેની છબિએ ઢળ્યાં. ૧૪

મનહર છબી ભાળી નેત્રે અને હૃદયે ઢળી,
પરવશ થતાં લહેરી સીકી નસેનસમાં ચડી;
હૃદય કુમળું એ યોદ્ધામાં જડાઇ ગયું, અને
સહુ અરપવા, અપીં દીધું છતાં, અધિરૂં બને. ૧૫

યોદ્ધાની તો નજર હજિ છે ત્યાંજ ચાંટી રહેલી,
તો એ તાળૂં તન મન થતૂં સૂચવે આંખ કાંઈ;
'હૂં એવું' એ !' —ઉર સમજિ એ કાંઈ આનન્દ માને,
સંસારીને પ્રણયમુખની એ જ સીમા અંહી' છે. ૧૬

ક્ષણ થઇ અને બાલાનાં એ ઢળી નયનો જતાં,
પણ સુરખિ કે ગૂલાબી શી છવાઇ કપોલમાં;
ધડ ધડ થતૂં હૈયું લોહી વહાવિ રહ્યું બધે,
થર થર થતાં ગાત્રો સર્વે ધ્રુજે બનિ મુગ્ધ છે. ૧૭

બાદુલચાં નેત્ર વહાવિ બાદુ કે અન્યના બાદુમહી ફસાતાં;
તે બાદુનું જેર ઉતારવાનું કેની કનેઔષધ કે મળેના. ૧૮

૧૮ જન્મશંકર મહાશંકર બુચ (લલિત) —

સ્વજનોની રસરેલ

દિલના અબોલ બોલ ઝીલતાં બતાવો કોઈ,
ઉરસૂર પડછન્દ જળી ગુંજતાં બતાવો કોઈ— ૨૬

આણુ અને પ્રિયજન અભૂ દિલ વસનારાં દેવ,
એ તો હસિ ઓલાવતાં રેલાવે રસરેલ :
રસની એ રેલમાં, અસ ! ધૂમતાં ખતાવો કોઈ
નેહ નિતરતાં નયનાં ગળી ચૂમતાં ખતાવો કોઈ:— દિલનાં ૧

આણુ કિરણ એતન ભરે શાન્તિ સ્વજનનાં હેત,
હેતતેજહિન્દોળે વિભૂ ! ઝૂલે એક અનેક:
એકું એક અનેકમાં આનન્દતાં ખતાવો કોઈ:
વન્દતાં ખતાવો કોઈ:— દિલનાં ૨

૧૯ ભાનુશંકર ધીરજરામ ભટ્ટ (ભાનુ) —

ક્ષણિક શ્યામિકા પછી વિશેષ ખીલતી પ્રેમજ્યોતિ

આપાદી પાછલી રાતે ગોકુલે ગોપગોપિકા
પોઢેલાં સ્નેહશય્યામાં, ઝખૂકે કોક તારિકા. ૧

ધીરેધીરે ઝમઝમ ઝમે મેહુલો મેઘમાંથી,
ઝીણોઝીણો રવ સમસમે શૂન્યના ગર્ભમાંથી;
ધેરૂંધેરૂં ઘન ગરજતું આભ ઊંડાણમાંથી,
મીઠીમીઠી રણકે ઉઠતી ઘેનુના નૂથમાંથી. ૨

સૂતેલાં સ્નેહશ્રદ્ધામાં રસગોઠ કરીકરી,
હેતની હૂંફમાં ઊંઘે, જાગે વ્યય વિભાવરો. ૩

એવામાં આભ ચીરી જળહણિ વિજળી અંધકારે સમાયે,
ઘોરંભી ઘોર નાદે ઘરરર કરતી વ્યોમથી વૃષ્ટિ થાયે;
ઘોરી ધારા ધકેલી દશદિશ ધુમતો જોરથી વાયુ વાયે,
માયાની રૌદ્રલીલા નિરખિ મનુજનો આસરી ગર્વ જાયે. ૪

મેઘના ગર્જને જાગી ગોપ કરપ અતુલવે;
દીવાના હાલતા તેજે ગોપિકા પાસું ફેરવે. ૫

યુવક ચંચલ દીપશિખા જુવે પ્રકૃતિનૂ પરિવર્તન ચિન્તવે;

યુવતિના સ્વર સ્વપ્નથકી સ્ત્રવે, શ્રુતિમનોહર સંજુલતા દ્રવે. ૬

“મોહન મીટ માંડીને આમ શું નિરખી રહ્યા ?
માર્ગમાં મહિ સાગીને પીવાનું વિસરી ગયા ?” ૭

એસે ઉડી શયનમાં સુષ્ણિ શબ્દ ગોપ,
ગોપી મુખે સુલગ લાવ રમે અનોખ;
શંકામહીં યુવક-અન્તર જોડે ખાય,
રોષે ભરાય ગૃહદીપ અલોપ થાય. ૮

અંધારે સ્વપ્નની શાંતિ ગોપને અકળાવતી,
જરૂરમાં જઈ જૂએ, પ્રકૃતિ સ્વાસ્થ્ય ધારતી. ૯

ઘેરાયલી ઘનઘટા વિખરાય જાય,
વાયુ જિણી કરમરે લહરાય વાય;
ભૂલી પડી તડિત કો તિમિરે ભરાય,
ને દૂર દૂર હુખતો સ્વપ્ન સંભળાય. ૧૦

નાથના નેહને ઝીલી સાથે ગન્ધવતી બને
પ્રાચીમાં પ્રગટે જોવા અંદર એ ધન્ય દશ્યને. ૧૧

સાહી નીલાંબર જુવે મુખ યામિનીનૂં,
હેતાળ ઈંદુ મનવે મન માનિનીનૂં;
પામી શશી પ્રણયને રજની મનાય,
રેલાય નિર્મલ ઉભસ દિગન્તમાંદા. ૧૨

પ્રેમનાં પૂર શાં બહેતાં નીકમાં નીર બિછળે,
માનિનીનાં મદાશ્રુ શાં નેવાં રહિ રહી ઢળે. ૧૩

કિરણ નૃત્ય કરે જલબહેનમાં, યુવક દશ્ય જિલે ઉરનનમાં;
શયનમાં જણકાર સુણી કરે, કનકવેલ ભણી ડગલાં ભરે. ૧૪

ઝોટીને કૌમુદી જાણે નીંદરે નવયૌવના;
અજાણ્યે ગોપહૈયામાં હિટલોળે રસભાવના. ૧૫

મરકતી મધુઈ મનમોહના, અધુકડી કળિશી ત્રિયદર્શના;

ઉમળકે નમતૂં મુખ ગોપનૂં, કરતું પાન અમીમય ઓષ્ઠનૂં. ૧૬

મૃદુલા સ્પર્શથી જાગી દાખવી નેહ નનમાં,
‘પિયૂ’ બોલી કુકી પાછી ગોપિકા રસધનમાં ૧૭

ધીમે રહી રસભિનો શયને સુવે છે.
ને ચંદ્રચારુ વદને કર ફેરવે છે;
એવે સુણાય રસનિર્જરતા સરોદ,
જાણે સ્ત્રવે યુવતિના ઉરથી પ્રસોદ. ૧૮

“વાશેા મા વાંસળી કાના, વાછડિયું વછૂટશે,
કાણુ જાણે કયહિંથી ચે દો’વાટાણે છતા થશે.” ૧૯

એવૂં ગાતાં મધુર સમણે હાથ ગોપી પ્રસારે,
વેણુવાતા વજરમણને કેમ જાણે ન વારે;
લંબાવેલો કર રસિકના કંઠનો યોગ પામે,
આહીરાણી પુલકિત બને સ્વમ્ભસંગીત વામે, ૨૦

ઉપાની આરુણી રત્ન સરે વ્યોમ સરોવરે,
કુર્મુખી કંઠપના જાણે લહેરે કાવ્ય કલેવરે. ૨૧

ત્યાં તો ઝગે તડિત ભાસ્વર તેજ ભવ્ય,
પ્રત્યક્ષ થાય મનમોહન રૂપ દિવ્ય;
પ્રહ્લાંડમાં મધુરતા ભરિ વેણુ વાય,
જે નાદમાં નિખિલ વિશ્વ વિલીન થાય. ૨૨

“નાગનાથ્યો, ગિરિ તોળ્યો, બહાલમા, કરપદલવે,”
જાગીને ગોપિકા જાણે, “ભક્તિ આપો ભવે ભવે,” ૨૩

આભ ભેદી રવિરશ્મિ સ્વપ્નાને સર્જને ઉગે;
શંકા છેદી પ્રભુજ્યોતિ પ્રેમીને જીવને ઝગે. ૨૪

૨૦ મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ (કાન્ત) —

વત્સલનાં નયનો અને આશાગીત

તિમિરાશયના ગહને પડતાં સયનાં વિધુરાં નજરે ચડતાં;

સહુ તે: પણ કેમ શકાય સખે -સહિ વત્સલનાં નયનો રડતાં? ૧
 નહિ તે કંઈ દોષભર્યાં નયનો: પણ નિર્મલ નેહ સરોવર સા-
 રસચમ્પ સમાં પરિપૂર્ણ દયા- રસ: એ જખમી દિલનાં શયનો! ૨

અહા, શા આજ વર્ષાએ સ્વરો આત્મા પરે, આશા !
 ખળેલો આર્ત એ શા એ સ્વરસ્તાને ઠરે, આશા ! ૧
 અરે, શું આવશે ત્યારે ફરીશું સાથ એલો દિન
 કદાપી સ્નેહને સ્વર્ગે ? કહે છે શું ખરે, આશા ! ૨
 અને શું ફરશે આખિર જખમ એ શુદ્ધ હૈયાનો ?
 અને એ ચાલશે સાથે ? દયા કેવી કરે, આશા ! ૩
 નહીં પરવા જરા અમને ફરી એ વસ્તુ ઐહિકની
 કરે સન્તાપ લે તેને, રહે તે ઉદ્ધરે, આશા ! ૪
 નિહાળું હા ! ભવિષ્યે લે ઘડી પણ નેત્રરસ જૂનો
 સખીનો સૌમ્ય, હૈયું તો મુખે ભવસાં તરે, આશા ! ૫
 રહેને મીઠી રહી આસ્થા સદા તવ ગાનમાં, દેવી !
 સ્વરો એ દિવ્ય હૃદયને ભરે ને સાંભરે, આશા ! ૬

૨૧ નરસિંહરાવ લોખાનાથ દીવટિયા—

ઉત્તરા અને અલિમન્યુ

“ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ઊગારો અગ્નિ જાળથી !”
 —લવતી જખમી જાગી નવોડા આંસુ ઢાળતી.

“મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર રહારી,
 કાણે તને મધુર નીંદરમાંહિ ડારી ?
 સુતો સમીપ અલિમન્યુ પતિ અર્થડ
 તે ભૂલિ કાણુ રમતો અંહિ મૃત્યુ સંગ ?”
 એવું વદી જ રણધીર નવીન નાથ

દામે ધિરે ધબકતું ઉર ઊર સાથ;
 “શૂં છે, મિઠી, થયું શું? આવડે કેમ કાંપી?”
 મુગધા ફરી હૃદય સાથ ધિરેથી આંપી. ૩

ઉમેડી ભૂમિથી નનો રોપિયાં પતિનનમાં
 લસતાં દીર્ઘ પદ્મોમાં આંસુડાં ગૂંથિને નવાં, ૪
 “આજે, નાથ, બન્યું વિપરીત, તહમને તે કહું શી રીત?
 જાણે પુરુષવેશ જ ધારિ મેં અશ્વે કરી છ સવારિ, ૫
 ધારી ધનુષબાણ હું ચાલિ મુગયા કાજ વનપથ ઝાલિ;
 સુન્દર એક ત્યાં સહકાર, તે પર બેઠું છે સુકુમાર ૬
 જુગલ કપોત કેરું મીઠું કરતું પ્રેમકેલિ દીઠું.
 મૂર્ખાં હું ખરે બનિ કાંઈ બીજું કાંઈ સૂઝ્યું નાંહિ, ૭
 ને શર ફેંકે નર તરુડાળ પરથી પાડિયો તડાળ.
 સહસા ત્યાંહિ અગ્નિવાળ ઉપનિ કપોતિ કેરે લાળ— ૮
 કુદતો એહ અગ્નિ કરાળ આન્યો મુજ કને લરી ફાળ,
 જિહ્વા તીવ્ર નયનિ અનેક મુજને વીંટિ વળિયો છંદ— ૯
 છોડી સર્વ બીજાં અંગ અંબોડો ધર્યો નિઃશંક!
 છળિને એકદમ પછિ જાગિ કરવા રુદન હું તો લાગિ.” ૧૦

એમ વદીને નાર સહસા આંસૂ રેડતી:—
 “સ્વમાનો શો સાર હશે કારમો નાથ ઓ? ૧૧
 અભાગણો હું મોઘ ઊંઘી મતિ શાણે સુઝી?
 બીજું જડ્યું નહિ કોઈ -કપોત પ્રેમી શે હણ્યો!” ૧૨
 “શાને મિઠી પું ગલરાય અરે અતીસેં?
 આ સ્વપ્ન માંહિ નય વાસ્તવ કાંઈ દીસે—
 જો પેલિ વાગિ રણુદુન્દુલિ રસ્યધોર!
 રે. અશ્વ, અશ્વ! -સળિ, કંઠે હવે પું છોડ.” ૧૩

“ઠહાલા, નહાય દુન્દુલિનાદ, એ તો મેંધ ગાન્યો આજ:

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ—૨૨

કીરત કેરી કારખી હો એક અખંડિત ભાત:	રહારાં	૩
નાથ, ગડો રણધોડલો, રાજ, હું ઘેર રહિ ગૂંથીશ.		
ખખતર વજની સાંકળી, હો ભર રણમાં પાઠવીશ:	રહારાં	૪
સંગ લિયો તો સાજ સબ્દ, રાજ માથે ધરૂં રણમાંડ:		
ખડ્ગને માંડજ ખેલવાં હો મહારે રણલીલાના કોડ:	રહારાં	૫
આવતાં જાલીશ ખાણને, રાજ, ઢાલે વાળીશ ધાવ:		
ઢાલ કુટયે મહારા ઊરમાં હો જીલીશ દુશ્મનદાવ:	રહારાં	૬
એક વાટ રણવાસની, રાજ, ખીજ સિંહાસન વાટ:		
ત્રીજ વાટ શોણિતની સજિતે હો શૂરાંતો સ્નાન ઘાટ:	રહારાં	૭
જય કલગીએ વળજે, પ્રીતમ, લીંજશું ફાગે ચીર:		
નહ તો વીરૂંને આશ્રમ મળશું હો સુરજગાને તીર:	રહારાં	૮
રાજસુગટ, રણરાજવી, રાજ, રણધેલા, રણધીર:		
અધિરો ઘોડલો થનગને, નાથ, વાધો રણે મહાવીર:	રહારાં	૯

૨૩ મનસુખલાલ મગનલાલ ગવેરી—

અભિમન્યુનું વીરોચિત મૃત્યુ

આપહીન થયે એને ઉર ઉત્સાહ અસિર્યા,
ને વાધી પલમાં પાછો ગદાથી એ કુદી પડ્યો.

ધૂમન્તો કૌરવોના અતલ ગગનમાં મેઘ શો ચંડમૂર્તિ,
જીલન્તો શત્રુવર્ષ્યા પરશુ શર અને તોમરો અગ્નિતીર્થાં
વીજન્તો વ્રેગથી એ વિષમ વડિ ગદા કાળની શક્તિ જેવો,
કુદી ઉન્મત્ત ઘેલો કુરુકુલદલને ફૂદતો ઘાતઘાતે.
જેવો કમલિની કેરી કુંજે કુંજર ફૂદતો
એમ કૌરવકુંજમાં ફૂદતો પાકુકુંજર.
પ્રોઢા પાદપ્રહારે ધરણિ ધમધમાવતં ભૂકરૂપ જેવો,

- અર્વાલા સિંહનાદે ગહન ગગનના ગાલને ગાળનારે,
હારેલા તાત કેરા, પુસુલ લધ ગદા, વૈરને વાળવાને
તૂટયો દૌઃશાસનિ ત્યાં, રણુરમણુ ચડયા શૂર સૌભદ્ર માથે. ૪
- ભર્યા જેમ ઘનો ગર્ભ આથડે આભમાંગણે
તેમ જોખનઘેલા જે આખડ્યા સમરાંગણે. ૫
- ઝંઝાવાતો સમા એ ધુમિ ધુમિ ધુમિને લોક કર્યાવનારા,
તોળો તોળો ગદા એ કડકડ કરતો ઝીંકતા સામસામા;
ગર્જને દાખવતા નિજ કરણલ એ મત્ત માતંગ જેવા,
ખેલતા શૌર્યકેરાં સમર, અમરને આંજતા, ચૌવનાળા. ૬
- મત્ત માતંગ શા યંને કરકૌશલ દાખવી
વિરમયે લયથી હર્ષે શૂરનાં ઉર પૂરતા. ૭
- સરર તોળી ગદા અભિમન્યુએ કડક ઝીંકે જદા પ્રતિપક્ષિ શૂં,
ચરર ચિત્ત ચિરાધ જતાં તહીં ‘ચરર !’ ઘોષ થયો કુરુસૈન્યમાં. ૮
- પણ ત્યાં ઝંગવ્યાપદ્યે સરકી કુરુકુંજરે
ઝીંકી ભીમ ગદા સામી કરતાં ગર્વગર્જના. ૯
- સ્વખલથી અભિભૂત જ એ થયો, ક્ષિતિતલે અભિમન્યુ ત્યાં પડયો;
કડક કુંયું અનન્તનું આંગણું, ખળભળ્યા ક્ષિતિના સહુ સન્ધિઓ. ૧૦
- પડ્યા ભૂમિ પદે યંને વીરો ત્યાં નિજ વેગથી,
પણ ત્યાં પલમાં પાછો દૌઃશાસનિ ઉલ્લો થયો. ૧૧
- ઉલ્લો થતાં જ ઉઠતા અભિમન્યુ માથે
વિદ્યુત સમી નિજ ગદા પળમાં જ ઝીંકી:
વ્યાયાસશ્રાન્ત રણુવીર રણે હણુતાં
ગાળ રહ્યો કુરુકુલાંકુર સિંહનાદે. ૧૨
- ગૌરક્ષા કાળ આલ્યા નિજ જનક તણી આમ કર્તવ્યપૂર્તિ
થાતાં, એના શરીરે અમર દિપિ રહ્યો એક આનન્દન્યોતિ:
ઉત્કંઠી અપ્સરાઓ અમર કુસુમ ત્યાં વીરને ઝીંગ વર્ષે
ડૂળન્તો ભાનુ ચે ત્યાં કનક કિરણથી વીર્ય એનાં વધાવે. ૧૩
- સૂર્યમંડલ ભેદીને વીરનો ન્યોતિ આત્મનો
અક્ષમાં લળતાં, વિશ્વે શોકોદધિ ફરી વળ્યો. ૧૪

૨૪ હુલેરાય લાખાલાઈ કરાણી— ✓

ઝારાનું મયદાનેજંગ ✓

ધમ ધમ ધરણીનો પટ ધૂળે, કળી કાળ ધૂળે વિકરાળ,
શેષનાગ પર સૃષ્ટિ ધૂળે, ધૂળે દિશા તણા દિકપાળ,
પૃથ્વીનો પલટાતો રંગ! ઝારાનું મયદાનેજંગ! ૧

કરછ તખત પર રાવ ગોડજી અડગ શૌર્યમૂર્તિ સાક્ષાત,
જીવણ શેઠ દિવાન પદે ને સદી ઓગણિસની શરુવાત:
સળગી રણસૈયામ—સુરંગ! ઝારાનું ૨

દિવાન પદ ન અપ્યાની ઝાળે જળતો લોહજ પૂંજે શેઠ:
મધ્યાની પાવક તરપતવા અઘટિત કાળે ખાંધી લેઠ:
ખંચો અવર સાધવ મનલંગ! ઝારાનું ૩

વાયુવેગે સિન્ધ સંચર્યો, શોધ્યો ગુલામશાહ સરદાર,
સાયર સમ લશ્કરમાં લાંચો સિન્ધી સાડૂ સાઠ હજાર:
માતા સદ્ગરતા માતંગ! ઝારાનું ૪

જીવંતણાં આસંચણુ ઝીલી ઠેક્યા જાડેજા જુડધાર,
કંકલ જાડેજા વંશજ ને કરછ લોસના જાગિરદાર,
રાજભક્ત લાયાતો રંગ: ઝારાનું ૫

વિઝાણ દીલે વીર લખાજી સીંઢળ ખાંધ્યા જેતા હાથ,
ભીમ સમો લડવીર ભીમજી જેને શિર છે લોખાનાથ,
નરા તણા ઠાકોર અઠંગ, ઝારાનું ૬

કૂંકાયા રણશિંગા કરા ઉર રણજણતા કે રણકાર,
જાડેજા કુલદેવી કરા ગગન ગાજતા જયજય કાર,
આઈ આશાપુરા અલંગ, ઝારાનું ૭

વંકા કરછ તણા વીરો ને વંકા થતગતતા તોખાર,
વંકા વાંકડિયા શિરપેચો, મૂછો પણ વંકી વળદાર,
વંકી કરછધરા પણ વ્યંજ્ય! ઝારાનું ૮

- ભાટો પર જાંબલો ચાલી ચાલી ખનૂકો ને તોપ,
રણે ચડ્યા બહાદુર ખખતરિયા મસ્તકે ધારી ધીંગા દોપ,
લડક્યો ભુજિયા તણો ભુજંગ! આરાનું ૬
- સાંજ સમે સિન્ધી સેના અંત જળ વણુ થાકે થઇ હેરાન,
કરછી વીર મહારથિઓનાં આરા ફુંગર પર મેલાણુ:
અમક્યા કાનન તણુ ફુંગર: આરાનું ૧૦
- વિશ્વાસુ કરછી પર તોડી કાલે બિલટયા દગ્ગલખાળ
ઝાકળમાં ભાંભળકે લડતાં 'નિજ' 'પર' લેદ ગયો 'સહસાળ':
અસિ ચાલી ત્યાં એક સળંગ! આરાનું ૧૧
- ચડાવનાંકે માંડેલી તે પ્રથમ લડાકે ફાટી તોપ;
મચી રહ્યો ભય ને કોલાહલ, —કિસમતનો આ કેવો કોપ,
પલમાં પલટી ગયો પ્રસંગ! આરાનું ૧૨
- શિર પડતાં ય સતાણી શૂરે સિન્ધીમાં વર્તાવ્યો કર,
મસ્તક વણુ મદમસ્ત ધુમે ધડ ને ધૂમે આવની આંસર!
આરાનો રણવીર અલંગ! આરાનું ૧૩
- કૈંકે પડ્યાં ધડ ચરણુ ધરણિ પર, કૈંકે કપાતાં ઉડતા હાથ,
કૈંકે રવડતાં મુંડ તુચ્છડાં કરકરતા સોવાળા સાથ!
વ્યોમે વર્ષે ઝંગ પ્રત્યંગ! આરાનું ૧૪
- ચંડી નાચે કાલો રાચે રુંદમાળ શિવની ઉભરાય!
શિયાળ સમડા ગીધ તણી પણુ હા! હા! શી બિભાણી થાય!
રુદ્રજટામાં કરપે ઝંગ! આરાનું ૧૫
- શોણિતની છાંજો ઉછળે ને મડદાનાં દગલા ખડકાય,
લૈરવ કાળો હસે ભયાનકે ખખપર જોગણિનાં છલકાય,
રુદ્રજટામાં કરપે ઝંગ! આરાનું ૧૬
- મીર પડ્યાં રણધીર પડ્યાં કે આશાવન્ત અમીર પડ્યા,
કો પીઠી ચોળેલે ઝંગે સુરાંગના લગને ઉપડ્યા
ચડ્યા તણ ને નવલ પલંગ! આરાનું ૧૭

ચડાડ પડયા દાતાર પડયા કે શૂરાના સરદાર પડયા,
સમરાંગણ મખડુંડ પાવડે લક્ષ માકુ બલિદાન ચડયા,
દીપકમાં જેમ પડે પતંગ! ઝારાનું ૧૯
ઝારા કેરા ચુદ્ધ ધોરનો અસ્ત થયો એ રીતે શોર,
માણસ માત્ર નિમિત્ત બને ને કુદરત પડે એ ચોર,
કંચિલ વીર્યનો ફટકો રંગ! ઝારાનું ૧૯

✓૨૫ ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર (સુન્દરમ)-

બુદ્ધનાં ચક્ષુ

ભલે ઊગ્યાં વિશ્વે નયન નમણાં એ પ્રભુતણાં,
ઉગ્યાં ને ખોલ્યાં ત્યાં કિરણકણિ આછેરિ પ્રકટી;
પ્રભા ત્યાં ફેલાઈ જગત પર દિવ્યા સુદતણી;
હસી સટ્ટી; હાસે દલ કમલનાં કુદત બનિયાં. ૯
પ્રભો, જન્મે જન્મે કર ધરિ કંઈ શસ્ત્ર ઉતર્યા,
નખાગ્રે, દન્તાગ્રે, દમન કરિયું શબ્દહલથી;
સન્ધ્ય કે કોઈડ, અહિ પરણુ, અકે ચિત ધર્યું,
પ્રભો, આ જન્મે તો નયનરસ લેઈ અવતર્યા. ૧૦
વિદ્યાતાનાં દીધાં નયન કરિને બન્ધ જગ આ
ભુલએ જૂઝતું કુટિલ મનનો આશ્રય લઈ;
પ્રભો, આવી આપે નયન જગને અર્પણ કર્યા,
ભમનું અન્ધારે જગત નવ અક્ષે જગવિયું. ૧૧
મથ્યા લોકો પુલ્કાં નયન કરવા બન્ધ પ્રભુનાં,
પુર્યાં કિલ્લે, રહેલે, રમણિભુજને પંજર વિષે;
વિદ્યાર્યા એ બન્ધો, નયન ઉઘડ્યાં ચેતનભર્યાં,
ત હાંધ્યાં જાગેલાં, મુરછિત દગોને જગવિયાં. ૧૨
ફરી ખૂણે ખૂણે જગત નિરખ્યું નેત્ર સદયે,
લહું—સટ્ટીખાડે બદબદિ રહ્યા કીટ જગના

જરા વ્યાધીમૃત્યુ ત્રિવિધ વમળે હૂમિ મરતા;
 અને બીજા જીવો ઉપર નભતા જીવ નિરખ્યા. ૫
 ધુન્ધ્યાં શાન્તીઅર્થે વન વન તપો તીવ્ર તપિયાં
 ન લાઘ્યું ધરજેલું: નયન ભમતાં ત્યાં વિરમિયાં:
 સર્ચાં તે મીંચાઈ નિજ હૃદયને સાગરતલે,
 ઠરી આત્માગારે વિરલ લઈ મુક્તા ઉઘડિયાં. ૬
 અને આત્મસ્નાને અધિક થઈને આર્દ્ર નયનો
 ખુલ્યાં ના ખૂલ્યાં ત્યાં પ્રણયરસગંગા અવતરી:
 વહી તે ફેલાતી સભર જડ ને ચેતન વિષે:
 કૃષ્ણગંગાસ્નાને અવગતિ ટળી જીવ સહુની. ૭
 ઉધારી સૃષ્ટીને નયનજલથી ચક્ષુ પ્રભુએ
 શમાવ્યાં, ત્યાં બીજાં નયન જગને અન્તર ખુલ્યાં.
 પછી ઝંજાવાતો ઉમટી કદિ એને મુજવતા,
 -તુફાનો દાખો એ દિગુણ બલથી તે ચમકતાં. ૮

સુંદર જોકબહાસ-ખેટાઈ—

મદનવિજયી લોચનદાન

પુણ્યની શાંત મૂર્તિશી સાધ્વી, લલિતલોચના,
 સુવર્ણા, નીરવા, જાણે નિર્વાણામિતણી શિખા; ૧
 ખુદબોધમયી ખાલા, કૃષ્ણાંગી, કરુણાપરા,
 પ્રેમથી એ ભરી, જાણે જલગભાં વસુંધરા; ૨
 કુટીમાં એકલી બેઠી જ્ઞાન ધ્યાન ધુરંધરા,
 વિલોકે વિશ્વ બંધાયું બંધારે, આત્મલોચના. ૩
 સુષ્ટિ ધ્વનિ દમધીમો કોઈના ચાલવાનો;
 હરિણો સમ વિકાસે દાંષ્ટ ઉત્કંઠ ખાલા;
 અમકતિ જરિ હૈયે જોઈ આવૃત લિલુ
 નિજ કુટિ પ્રતિ આજે, -કેમ એ કાણુ જાણે ? ૪

ઉઠી સત્કારવા સાધવી ખારણે જોઇ લિધુને
છવાયેલી દિઠી આને મ્હાનિ સાધુતણે મુખે. ૫
જેએ એ આસને પાસે સ્વીકારી આવકારને
કિંતુ સહોદરા વૃત્તિ આજ ના વદને રમે. ૬

આને મટી સુર અસુર હૃત્ થયેલું
એનું શુચિ હૃદય કામવડે ગ્રહેલું;
સંભાધિ એ નવ શકે શુભ 'જહેન' શબ્દે,
ઊંડે ઊંડે લગિનિભાવ ધુપેલ તો યે. ૭

દીર્ઘ કાલ દકયું મૌન; અંતે બોલી સુલોચના,
“અંધુ, તું મૌન કાં સેવે? પીડે શી ઉર વેદના?” ૮

ઊંડે જળા અનિલની લહરી અડચેથી
ધૂંધી રહ્યો અનલ જે ચિરકાલ સુધી;
ઊઠ્યો જળા ધુંધવતો સ્મર સાધુ કેસે,
વાણી શિખા મહિ તપસ્વિનિ શબ્દ વાયો. ૯

“અપૈયો હું સુરે બહાલી, પ્રેમ વહિ વિષે મહા
શીખું પીયૂષ વર્ષાને ઠાર એ શશિશીતલા!” ૧૦

વીંધાય કેવિ હરિણી શરપાત થાતાં!
આશ્ચર્ય ને ભય થકી તડકે બિચારી!
તેવી વિંધાય હૃદયે અનલિજ્જ બાલા,
આશ્ચર્યમુગ્ધ, ભયકંપિત, કામિશબ્દે. ૧૧

દે ઢાંકિ વાદળપટે મુખ તારિકા શૂં
લજ્જાભરી, નિરખિ લિધુની પાપવૃત્તિ?
કોએ ભરી પ્રણયચીસ અચંડ દેતી
આને શું આ ધુરંડતી સઘળી દિશાઓ? ૧૨

ઊઠ્યો મહા અનલ સાદિવ તણે દિલે, ને
તેની અચંડ સંળળી નયને શિખાઓ;

એને મહાખલથિ સંયમ આડ ખાંધી
ખાલાં દ્યાર્દ્ર ભરંચેમ સુશાંત ખાલી: ૧૩

“ખંધૂ, અરે કયમ ભુલે! હું હું ખુદપુત્રો,
તહારાય મા વિસર! ખુદ પિતા વળી છે;
ખાંધ્યાં સખા ઉર સહોદર ભાવ સૂચે,
તે તોડવા વિપથ ચત્ત કરે તું શાને?
કાં રે ભુલે શુભ મતો ગુરુ ખુદ કેશં?
શેણે ખુઝયો પુનિત આત્મતણો પ્રદીપ?” ૧૪

“જ્ઞાન ને નીતિનાં ઠાલાં થોથાં ના મુજને રુચે:
ઘેલું ઘેલું લવે તેથી પ્રેમહિંસા ન શું ખતે?” ૧૫

“નહિ નહિ ભ્રમકેરી જાળ ગૂંથી ગુંથિને
વધુ વધુ સપડાવું આમ તુંને ઘટે છે:
નવ નવ કદિ હોયે પ્રેમ ને કામ એક:
નવ પરખિ શકે શું અગ્નિ ને આગિયાને!” ૧૬

રસર રસર જરિ હૈયે તાતતા બોધ ઊઘા
જરેર જરેર તુંને લેઇ લેશે ઉગારી:
પતન સમજળે આ પાપકેરી ખિણોમાં,
નવ નિકળિ શકાશે, જો પડયો એક વાર.
નિરખ નિરખ કેતૂં કોણુ, ને કોણુ હું ચે!
જરેર સમજળે આ દેહનો મોહિ કૂટો:—” ૧૭

“ઓ સુંદરી, રસિકને રસદહાણુ હીણો
તું રાખ કાં, રસિકડી, ખંડુ વાર સુધી?
આ હું રસાર્ત સહતો રસશોષ ઊડો
તો એ દયા કયમ સદુરે નવ, આરુણાગ્નિ?” ૧૮

લળળહીન વદી આમ સાધ્વીને સ્પર્શવા ઉઠે,
પરંતુ તરત ખાલાની દિટિની વીજળી પડે.” ૧૯

ચસી નવ શક્યો ભિક્ષુ, કિંતુ કામ ઘટયો નહીં,
અંધ જોધ રહ્યો કાંઈ બાલાના મુખડામહીં. ૨૦

દુખિ થઈ અતિ બાલા પાપિની જોધ પીડા,
બળતિ હૃદયમાંહે શોભના ચારુશીલા;
હૃદયમહિં વહ્યાં કે વારિ મીઠી દયાનાં,
સરલ હૃદય ઇચ્છે પાપિને પ્રેમ પાવા. ૨૧

હૃદયદુખ દબાવી ખુદબાલા દહા એ
વદન જરિ નસાવી પાપિને આમ પૂછે,
“વદ નિરખિ રહ્યો શું આમ આમે મહેલા
મુજ મુખમહિં, ઘેલા, રક્તમાંસે ભરેલા?” ૨૨

“અમી નિર્ગલતાં તહારાં લોચનો શાં મુલોચના!...” ૨૩

“હું હું હું બહેન, શું આ!” વદતો રહે લલિત લોચન હસ્ત વિષે પડે:
હૃદય ઇંધતિ સ્થૂલ શિલા ખસે, ઉર તણાં જલ આંખથિ ઊલટે.” ૨૪

૬૭ કૃષ્ણલાલ જેઠાલાલ શ્રીધરાણી—

સ્વરાજ્યરક્ષક ✓

ધીમે સરી શાશ્વત બ્રહ્મચારિણી ઉપા પ્રસારે ભગવી પ્રભાને,
કર્મણ્યતા પાય વસુન્ધરાને, મુધાસ્મિતે ચેતન દેહ ધારિણી. ૧
વાંછી મુખે લોક સમાજ સર્વનાં પાત્યા પ્રવાસે નિજ કર્મદેડી,
સમર્થ સ્વામી અહિ ધર્મજેડી સ્વરાષ્ટતા પ્રેરક મુક્તિપર્વતા.
ઇચ્છ્ય મળે સ્વામિ શિવાજિરાજને શિષ્યો થયા ચાર સમર્થ સાથ;
ધમે નભે ધોમ પ્રકાશનાથ, સહે ગણી ધર્મ સ્વરાષ્ટ કાજને. ૩
મધ્યાહ્નના અગ્નિ અસહ્ય વર્ષતા, સ્વામી સુતા શીતલ વૃક્ષ છાંયે,
લળી લળી વૃક્ષ સુવાય વાયે; જ્વાલા જરે; સ્વામિ અગરુષ હર્ષતા. ૪
શિષ્યો ફરે ખેતર, આસપાસ હસી રહ્યો શંભડિવાઢ ભાળો
પેઠા, નથી કે ક્યહિં યે નિહાળો, ચૂસી છુસી સાંઠ કરે ખલાસ. ૫

ટીપે ટીપે ખેડુત સ્વપ્નસેવે એ શેલડીમાં રસ મિષ્ટ પૂરે;
 જોઈ રહે સર્વ ઘડીક શૂરે, હાથે ધરી ડાંગ પછી ધસે એ. ૬
 “ઊભા રહો, આ ઘડિ રે હરામી! આ શેલડીનો પણુ સ્વાદ આખો!”
 દેખી ધસી આવતિ લાલ આંખો નાકા જ્યહાં વૃક્ષ તળે જ સ્વામી. ૭
 સમર્થ હાસે મધુકું સુહાસ ખેડૂ અપાટે ત્યાહિ આવ બિલો;
 “ચોરો બધા, તું સરદાર સૌનો!”—સોટા અપાટયા તવ લીધ શ્વાસ. ૮
 સ્વામી હસે, લાલિ ચડત ગાલમાં, સોટા સહી થાય ગુલાલ વાંસે;
 કુદી પછાડે કૃષિકાર શિષ્યે,—સ્વામી વદે, “ખેડુત હાથ જાલ મા!” ૯

સ્વહસ્તે સ્વામિને રાજા શિવ સ્નાન કરાવતા;
 નિહાળી લાલ વાંસાને કોધથી રાય કાંપતા. ૧૦
 “કહો કહો કારણ શું સમર્થ?” “કશું નથી, વત્સ,” સમર્થ લાખતા;
 પુછી પુછી રાય શિવાજિ થાકતા; કર્યા પ્રયત્નો સહુ જાય બ્યર્થ. ૧૧
 શિષ્ય એકે કંઠી વાત, રાયનો કોધ માય ના;
 “સેવકો ખાંધિને લાવો, જરા ચે ઢીલ થાય ના.” ૧૨
 ઊભો ધ્રુજે ખેડુત રાય સામે, કાંપી રહ્યા કોધથી ઓષ્ટ રાયના;
 શિષ્યે મુક્યું શીર્ષ તથાપિ પાયમાં,—“શિક્ષા કંઈ શી હું સમર્થ આને?” ૧૩
 હસી વધા સ્વામિ સુમન્દ હાસ, “શિવાજિ, એનું કર દાણુ માફ.”
 રાજા ખની સ્તબ્ધ હુવા અવાક: ખેડૂ પડયો પાય સમર્થ પાસ. ૧૪
 “ખેટા, અમે સર્વ હરામ ભક્ષક; ડર્યો નહીં શિષ્ય સમીપ ચાર;
 વડો ગણી ચોર કર્યા પ્રહાર:—સન્માન એવા તું સ્વરાન્યરક્ષક.” ૧૫

૨૮ રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ (મૂસીકાર)—

કલાદષ્ટિનો વર.

માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તાપથી દિલને દહે
 સ્વેદથી આર્દ્ર કો પાન્ય નીસાસા નાખતો ભમે. ૧
 પ્રણયિની હૃદયે સ્મર તો હતો, હૃદયને સ્મર તો દહતો હતો;
 મૃદુલ ભાવલિની સ્મૃતિ પૂર્વની ભજવતી રસકેલિ પ્રિયાતણી. ૨

વિવશ ચિત્ત થયું સ્મૃતિખેલથી, વિફલ દેહ થયો રવિતાપથી,
દહુકિ કોયલ આશ્રધટાયકી, પથિક-આત્મ તણી હરતી ધૃતિ. ૩

વાયો ત્યહીં અનિલ આર્દ્ર સરિત્તટેથી
દીઠો વિશાલ સહકાર ભરેલ મહારે;
ખેઠો જઈ વિવશ પાન્ય રસજ પ્રેમી
જામી સમાધિ હૃદયે રસિકેશ્વરીની. ૪

કામાવસ્થા અનુભવિ હતી પૂર્વ ના આવિ કો દી,
જેમાં મૂર્તિ પ્રણયિની તણી હોય આલમ્બને ના;
ગાળી લેદો જગત ભરના વ્યાપિ હૈયે સમાધિ,
ધોમે ધોમે તનમય થયું ચિત્ત એ તત્ત્વમાંહી. ૫

રસભીત થતાં તે તો લેદલાન ભુલી ગયો;
પ્રકૃતિરૂપને પામો શક્તિને શરણે ગયો. ૬

ત્રિપુરસુન્દરી ત્યાં કમેલાનના લલિત ભાવ ધરી અવકાશમાં
જગતના અવકાશથી નીકળી મધુર મૂર્તિ રસેશ્વરીની સ્વયમ્! ૭
વિશદ ભાલ પ્રભામય દેવીનું સુભગતા જગની તિલકે ધરે,
નયન નેહસુદા વરસાવતાં, અધર મોહક, મૂર્છક, વણ્યના! ૮
ધ્રુવલ અંશુક છાદિત દેવીના મદભર્યા ઉરનો શું ભરાવ એ!
મદનનો જિતનાર જિત્યાયકી ગરવથી વિલસે શું પ્રભાવ એ! ૯
અલક પુષ્પભર્યા અભિલાષથી પૃથુ નિતમ્બ તણા પરસે રમે,
કુસુમમંડિત દેવી કવીશ્વરી મધુર દર્શન ભક્તદિલે દિયે. ૧૦

દેવીના દર્શને મોહ્યો આત્મભાન ભુલી ગયો

ભકિતથી મોહિને દેવી રસારવાદ દઈ ખસે. ૧૧

કૃતાર્થ નને નિરખી રહી વદે “સહીશ શી રીત વિયોગ, દેવિ હું?”

કૃપાળુ દેવી કરુણાર્દ્ર કંઠથી સુણાવતી તત્ત્વ નિગૂઢ વિશ્વનાં. ૧૨

“વિશ્વમાં સર્વ વ્યાપી હું ભૂત પદ્મવ આણિમાં

મૂર્તિ મહારી વસે તો એ સ્ત્રીલાવણ્યતર્જનમાં. ૧૩

કલાથી રીઝનારી હું, કલાઘરો રહને પ્રિય,
સ્ત્રીને જે અર્ચનારાઓ તે બંધા ભક્ત માહરા. ૧૪
રસમાં રીઝનારી હું, આનન્દમય મૂર્તિ હું,
આનન્દ દષ્ટિથી દેખે રસિકો કવિઓ રહને. ૧૫
પ્રેમ ને ભક્તિ હું જોઈ રીઝું છું આજ તાહરી,
—અમોઘ દઉં છું દષ્ટિ કલા-આનન્દની તહને!" ૧૬

પ્રમુદિત થઈને સુણી રહે એ અનુભવતો કંઈ ભાવ એ નવીન;
અવિદિત ગતિથી સરે ય દેવો અકલકલા કવિ એ રહે નિહાળી. ૧૭

૨૮ નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા—

ઘતિહાસની આરસી

ઘતિહાસની આરસી સાહી	મેં જોયું માંહી,	
થિરથાવર દોઢું ન કાંઈ	ફરતી છે છાંહી.	૧
આ મુલકે બધામાં આજ,	ક્યાંના ક્યાં રહેતા,	
ધણેજ કરે છે રાજ,	જગમાં જશ લેતા	૨
પણ અંશો જ વર્ષ પછાત	જો જોઈયે જાંખી,	
દિસે દક્ષણીઓ ગુજરાત	ધમતા ડર દાખી.	૩
શે પેશવાધનો દોર!	પુણેથી સંચરતા,	
બહુ ચક્રો જાલમ જોર,	"ધકડે યા!"-કરતાં.	૪
માંડ્યા રાજ્યે અધર્મ અપાર,	ધર્મનું ક્ષોભે જે:	
કરિ ચાર દિવસ અમકાર	શૂન્ય થયું રહેજે.	૫
પેશવાધ પહેલાં મુઘલાધ	આલતી આપાસે;	
અંહિ રથાપી અકબર શાહ,	બાંધ નીતીપાશે.	૬
નહિ જુલમ, ન જાઝું દાણ,	નહી પક્ષાપક્ષી	
દિધુ દેશોને માન સમાન,	દેસાધગીરી બક્ષી.	૭
ટકિ બસે વરસ મુઘલાધ,	તે આને યોગે	
જ્યારે રાજ્યનીતિ બદલાઈ	પડી મરવા રોગે.	૮

આ ખર્ચે વરસ પણ ખાદ	કરી જો પછવાડે,	
પાદશાહી અમદાવાદ	સ્વતંત્રપણે લાડે.	૬
“કુત્તે પર આયા સસ્સા	-ખસાયા શહેર શાહને”	
આ આસા લિલને અસાઉળે	-ગરબું તેજાને!	૧૦
થયો રહમદ બેગડો એક	છેક મહા મોટો;	
ખાંધ્યાં મસિદ મિનાર અનેક,	શહેર, સર્ણગ, કોટો.	૧૧
હતો ઝખરદસ્ત રહાશૂર	મહા મોટો જંગી,	
ચડી બહાણુ, લડી, ચકચૂર	ક્યાં બહુ ફીરંગી.	૧૨
પણ ચૌદસે ખાર અગાઉ	હતું ક્યાં શહેર જા:	
હવે પાટણપુરને ગાઉ	-થયો અકરાકેર જા.	૧૩
સન તેરસે પૂરાં માંહ	થયા હિન્દૂ પૂરા,	
પડયું પાટણ, વત્યોં ત્રાહ્ય	-ધિક્ક નાગર નગરા!	૧૪
પેઠા મુલકમાં મુસદમાન	‘મારું માઈ!’ કરતા;	
હુંદે ઝૂંદે, વટાળે, લે જાન,	વહૂ દિકરી હરતા.	૧૫
લજ્યા પજ્યા હજારો શૂર,	‘લલે સારી મરિયે’;	
વહું લોહિ જેમ જળપૂર,	કુખ્યો દેશ તે દરિયે.	૧૬
એ દિવસ પડી જે પોક,	હજી ગગને ગાજે!	
એ દિવસ દેશીઓ શોક	કરોને મળી આજે!	૧૭
એ દિવસ થકી પરતંત્ર	થયા, લાગિ ખાંપણ રે!	
એ આગે હતા સ્વતંત્ર	હિન્દુ સૌ આપણ રે!	૧૮
વધ્યો શોક થંભ્યું મુજ ગાન:	જ્ઞાન આ એક જ રે:	
વિણ ધર્મ નવલ આ સ્થાન	ચલિત સૌ છેક જ રે.	૧૯

૭૦ નર્મદાશંકર લાલશંકર—

મુરત

આ તે શા પુજ હાલ,	‘સુરત, સોનાની સૂરત!’	
થયા પુરા બેહાલ,	સુરત, પુજ રડતી સૂરત!	
રે હસી હસી ને રડી	ચડી ચડિ પડિ પું ખાંડી,	
દિપિ કુન્દનમાં જડી,	પડી રે કથિરે ઝાંખી!	૧

કન્યનમણિનો	દેવ	જેમ	વેચાયો	કડકે,	
મુકુમારો	પુન	દેહ	તેમ	વહેચાયો	લડકે!
ભર ઉપર	એ	ગુરજ	શોભતા	ઉડતા	ફંગે,
ઢળી પડ્યા, નહિ	નૂર	જ,	ક્ષોભ	પામે	છે ઢંગે!
નન તણા	ચળકાટ		—પડ્યાં	ફૂલાં	કહાં આજે!
ભર્યાં	ગાલના	ઠાઠ	—પડ્યા	ફૂવા	કહાં લાજે!
ઠર્યાં	હોઠ	જે	ધુજે	તે	ફીક્કા
દાંત	તણાતા	હાલ,	—સુકે	મરવાના	આળા!
રુડું	અણિયાળું	નાક	મેઠું	ચાંકાંએ	લાસે!
ગચું	હાચ	રે	—નીચું	મોડું	નીરાસે!
તેજસ્વી	મુખ	જેહ	સુરતનું	સૂરજ	જેવું,
ડરામણું	ફિકું	તેહ	સુરત	પુન,	ધૂવડ
ગોરું	કારમું	રૂપ	ખમાં	પૂનેમે	જેવું,
થયું	વેઠતાં	ધૂપ	અમાવાસ્યાએ		તેવું!
તન	પર	સુરખી	હડી	રહેતી	ચડતીમાં,
ધૂળ	ઉડે	છે	હુડી	દુખદા	પડતીમાં.

૭૧ દલપતરામ ડાહ્યાલાઈ—

ગુજરાતી ભાષા વિષે

શોધ્યું સંસ્કૃત દીક્ષિતે ભટજિએ, અન્તે તણ ગર્વને
ભાષા સોરઠની છટાચિ ભણુવા શિક્ષા કહી સર્વને;
જે શિક્ષા સધળે પ્રમાણ ગણિ છે ગીર્વાણ વાણીપવરે
તે ભાષા ગુજરાતિ મધ્ય મુજને આપી રુચી ઈશ્વરે.
જે ભાષા નરસિંહ નાગર કવી શોધી ગયો સૂલભે,
પ્રેમાનન્દ ભટે વખાણિ વળતી, ભાખી ભટે વલ્લભે;
દેવીદાસ, મિઠો, અખો, અિતમ તે, સંખ્યાસોમા ના મળે—
કૃષ્ણે, ને રણછોડ, કહાન રઘુએ, શોભાવિ છે સામળે.
ભારત ને ભાગવત રચેલી છે રામાયણ,
દેવાખંડ શંકરપુરાણ પણ સારાં છે;

વૈદક, જ્યોતિષ, ને વેદાન્ત વાદ, બારતાઓ,
નાગરી નારીનાં ગીત ચિત્ત ચોરનારાં છે;
જોડેલા જે જતિઓના રાસમાં કચાશ નથી,
પ્રેમભરી ગર્ભીઓ ને પદ પણ પ્યારાં છે;
ભારતીનો ભેદ રહેને ભાવી ગુજરાતી ભાષા,
સારે શણગારે જેનાં ઝાંગ શણગાર્યાં છે. ૬

આવ ગિરા ગુજરાતિ તહેને અતિ શોભિત હું શણગાર સજવૂં,
જાણુનિ પાસ વખાણુ કરાવું, ગુણી જનમાં તુજ કીર્તિ ગજવૂં;
ભારતવર્ષ વિષે બિનિ ભારતી માનવતી તણું માન તજવૂં,
દેશ વિષે દલપત કહે ભલકો તુજ જે ભલિભાત ભજવૂં. ૮

પણ પ્રભુની સહાયતાથી પાર પાડી શકું
સરપૂરણુ જોઈએ સ્વદેશીની સહાયતા;
વિદવાન મંડળ મળીને મીડે એ જ કામ
ચિત્તમાં ધરીને નિજ ભાષાની અહાયતા;
ગૂંથીને અનેક અન્ય સુધારો વધારો કરે,
નિશ્ચલ થઈને નિત્ય આપશે જે ન્યાયતા;
કહે દલપતરામ તો જ થાય પૂરું કામ,
એ વિના તો અન્ય નથી સુઝતી ઉપાયતા.
સ્વદેશ સુધારવાની સલાનો છું સલાસદ,
સુખોધક સજ્જનોના સાથમાં સામીલ છું;
ઘોડામાં લુંટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી,
જાણી તેણું દુઃખ ઘણો દીલગીર દીલ છું;
હિન્દી ને મરાઠી હાલ પામી છે પ્રતાપ પ્રૌઢ,
સ્વદેશી શિથિલ રહી, તે દેખી શિથિલ છું;
કહે દલપતરામ રાજ અધિરાજ સુણો,
રૂડી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વડીલ છું.
વાણી ગુજરાતી રૂડી રાણો જાણી આજ
હું વજીર તેનો અની કરું તેણું શુભ કાજ.

૪૨ જીવાલાઈ અમીચંદ પટેલ—

માડીની ઝૂંપડી

દુઃખિયાંનો વીસામો રે માડી ત્હારી ઝૂંપડી,

રણુવગડાનો છાંયો રે આંધળિયાનો લાકડો:

કુંજનિકુંજે લયી વલ્લરી નિર્જરણું સન્તાય,

યમલ કમલદલ પર યંખીડાં બ્રહ્મલીલા શાં ગાય:

રઠિયાળી એ વાડી રે સોહવતી ને ઝૂંપડી:

આને ખાવા ધાતી રે નિર્જન રણુમાં ઝૂંપડી:

ધર્મ કંઈ રસ કંઈ લુંટાયાં ઘર ઘરવખરી હીર,

છતી સન્તતિ સત્ત્વ લુંટાયું ખેંચાયાં તુજ ચીર:

લુંટાતી એ માડી રે ખાલી ત્હારી ઝૂંપડી:

ખાલી તો એ રહારી રે માડી ત્હારી ઝૂંપડી:

ધણુ ખૂટયાં ખેતર સૂકાયાં દવ દેદ્યો ઓપાર

રાત્રી વિભુની આંખડિ દેખી જેખી પામે ત્રાસ:

તેને ચોડે રહાતી રે વહાલો માતા રાંકડી:

ચોપણિયાં શી પાતી રે આછી જાડી રાખડી:

વન વીંટયાં સીંચાણે સઘળાં અવશ પડયાં તુજ ખ

ઠામ ઠયાંને હડધુત કરિને રણુવગડે દે ચાર:

એકે લેવા ધાતી રે તેને માતા રાંકડી,

શીળી જાયે જાતી રે માડી ત્હારી ઝૂંપડી

ચણુ કણુ કાજે વન વન વીંજે તુજ ખાલૂડાં પાળ,

પણુ સુખદુઃખનાં લહાણાં લેવા ઠરતી તુજ પર આંખ

અન્તે તૂં સંધરતી રે માતા રહારી દૂખળી,

પ્રભુ પન્થા દાખવતી રે માડી ત્હારી ઝૂંપડી:

તૂં જ જીવન અમ, તૂં સર્વસ્વ, તૂં જ સુધાનો સાર,

મૂર્તિમતી વત્સલતા દેવી સુરલોકનૂં તૂં કાર:

નન્દનવન શી વહાલો રે માડી ત્હારી ઝૂંપડી,

જન્મભૂમિવત પાળી રે રણુગારીશુ ઝૂંપડી:

૩૩ હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ—

શાંત સ્વસ્થ કેસરી : વિકરાલ વીર કેસરી

લાંબા ખડાળા પ્રસારી કર, અરધ મિચી આંખ, માર્થૂ વચાળે,
ફલાતી કેશવાળી, ચળકતિ શિ ઝલે દેહ દેહીપ્યમાને!
સંકોચે લે છુટે કેં નિકટ નિજ વશા, બાલ સ્વચ્છંદ ખેલે,
મુદ્રા શૃંગાર—વાત્સલ્ય—અતુલ બલની! કેસરી કોણ હેલે? ૧
લેદે કુંભસ્થલો જે મદકલ ગળનાં વળશકતી રામી છે;
આપે ગર્ભો ગળે રે વિકલ સૃગલિના, ગર્ભના બે ખમી છે;
બ્યાળા ના તે જણાયે ધખતી અસહના, તપ્ત અંગાર ઝરતી,
પંખા કંઠે દગે શ્રી હવત્રિયુતિમાં સુખત શી સૌમ્ય સ્ફુર્તો! ૨
અન્ની આંમેર વર્ષે, ગિરિ પણ ડરતો ધૃક્ષગુહમાદિ જાય
આપે આપે અમાપે! ઝરાણુ જલકણે લીન શી લહેર વાય!
ના કોઈ દ્વારપાળો, સમિપ અતુચરો, રાજમર્યાદ તો યે:
ઝહી ઝહી વાયુ વહે ત્યાં ઇતર રવ કહી! શાંતિસામ્રાજ્ય સોહે. ૩
ભીતિ ને ત્રાસ સ્થાને ભઠડિ મિટડિએ પ્રીતિએ વાસ પૂર્યો;
સંતાપોત્તાપબાધા કરુણ અવધિમાં દૂરનાં દૂર રે રહો!
નિર્ભાંતે ને સ્વચ્છંદે પરસપર વળી પ્રાંતસીમા બચાવી,
ખેલો આનંદિ વૃંદો હરિણ ગળકુલો, મોજમાં લાવિ લાવી. ૪
એ એ ઝીણાં સલૂણાં તમ તમ તમરાં સાદથી લહેર લાવે,
છૂટે છૂટે દહૂડી છુપિઅછુપિ ઝરે કોકિલા કેલિલાવે;
ધૂ ધૂ હોદલો ઉદહાસે, કંઈ કંઈ ચકવીશોર, ના ઘોર લાસે;
કુંજે ગુંજ મુકાએ, નદજલવસળે, નાદ ધૂમે વિલાસે. ૫

ધુધૂ ધૂ ધૂ ધુધવતી ગહન ગિરિ ગુફા કાનને ગાજિ ભેઠે
રહાડો એ ત્રાહ તોડી ગગન ધુમિ જતી,—આલના ગાલ છૂટે!
ભણી છે પિંગલાશી ચટપટિત સદા, પુચ્છ શૂં વીજ વીજે!
સ્વારી એ કેસરીની ત્રિભુવનજયિની! ચંડિકા એથિ રીજે! ૬

એ તે શૂં નાદ કેરો અવિરત ઝરતો ધોધ આકાશ ફૂટયો !
 કે એ શૂં ગર્જનાનો ત્રિભુવન દળતો ગંધી ગોળો વછૂટયો !
 વલ્લિ વર્ષે શું કરશે નયન પ્રજળતાં ! વળ પંકે અગંભે
 હા હા શૂં રંજ ! અંબે હૃદય ! ભડકતા શૂંરના ચૂર ભંજે ! ૨
 ઝંઝાવાતે ધુમાડો અતલ વિતલ સૌ એક આકાશ કીધૂં !
 ઉલટાવાતે ધુમાડો તિમિર મિહિર સૌ ઘેરિએ ઘોળિ ખીધૂં !
 શસ્ત્રાઘાતે ચલાવ્યું શર-વહનિ-ઝરે લોહિયું સ્રોત સીધૂં !
 ડોહ્યું મિંહાસને રે નૃપસુકુટ પડ્યો ! કાન્તિએ રાજ્ય લીધૂં ! ૩
 કો કો કોની સહાયે ? સહુ ભયવનમાં ભ્રાન્તિમાં ભીરુ ભૂલ્યાં !
 મૌરવે કાણુ પડ્યે ? મરણશરણમાં લક્ષ્યલક્ષે ચ દૂલ્યાં !
 તેં તેં તેં કેસરી તેં તકુડિ તલપિ તેં છિદ્ર છિદ્રે વિધાવી
 સંકોડી અંબ અન્તે રુધિર ઝરણમાં ભીષ્મવૃત્તો સુહાવી ! ૪

વીરશ્રી ધન્ય એ ભક્તિ ! ધન્ય પ્રોદ પરાક્રમ !

અખંડોદ સામ્રાજ્ય કેસરી વનવિભ્રમ ! ૫

૪૪ અવેરચંદ કાલીદાસ મેઘાણી—

કાન્તિ અખતા

મહારી માઝમ રાતનાં મોણુકાં ચમકી ચમકી આલ્યાં જાય,
 મહારી આતમ-નયોતના દીવડાં ઝળુકી ઝળુકી અંખવાય : —ટેક

ઝંપે જરી રોતાં લોચનિયાં ત્યાં અખકીને જાગી જવાય,
 આઘે આઘે આછા યુગનર કેરા પડછાયા પથરાય રે

મહા વીર મોટા દરશાય : મહારી ૦ ૧

આલ લગી એનાં મસ્તકે ઊંચાં ને પગ અડતા પાતાળ,
 જગ જુગના જેણે કાળ બહલોવ્યા ને ડોલાવી હુંગર માળ રે

કોડી છવન કંઈણુ પાળ : મહારી ૦ ૨

ઠપકો દેતી હસતી મૂરતી એ ઝળહળતી ચાલી જાય,

સ્વપ્ન સરે મહારે કાન પડે મહારા દેશની ઊંડેરી હાય રે

એનાં અંધન ક્યારે કપાય : મહારી ૦ ૩

ધન ધન અંધારાં વીંધણુહારો જાગે કો ભડવીર,—

ડરતાં ડરતાં ડગલાં ભરતાં આ તો વામન સરખાં શરીર રે

અણુભીજલ ઊભાં છ તીર : રહારી ૦ ૪

જરિક જરિક ડગ ચાંડતાં રહારી જનનીને ના વળે અંધ,

આવો વિપ્લવ ! આવો જ્વાલામુખી ! આવો રૂડા ભૂમિ કમ્પ રે

તોડો જીર્ણતા દારુણ થંભ : રહારી ૦ ૫

✓ ૩૫ ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ (સ્નેહરશ્મિ) — ✓

ભારતીય ક્રાન્તિનો રાસ

ઉગી આજ જા આથમણી રાત કે ઢોલે કુંગરા રે લોલ :
 ચગતા કુંગર કુંગર રાસ કે ગાજે કાળધૂધરા રે લોલ. ૧
 કાળજાકાળાં આથમણાં કંઈ પૂર કે ધૂમે ધરતી ઉરે રે લોલ :
 ગર્જે ગભીરા કાળમયૂર કે ટોકા નલે ચડે રે લોલ. ૨
 આલે અથૂકે ઝીણી વીજ કે વજ્જર રુમઝુમે રે લોલ :
 સુણી રવ કાળકા નિસર્યાં ખહાર કે ઊંડે નલે જુવે રે લોલ. ૩
 આઁચાં વળી ભારતી પુલ્કે ચક્ર કે આઁચાં સ્વરવતી રે લોલ :
 આઁચાં તનિ કંસળા વિષ્ણુલોક કે આઁચાં ઉમાસતી રે લોલ. ૪
 દેવીએ કરિયલ દટ્ટોપાત, કે છલક્યા સાગરો રે લોલ :
 દેવીએ ભોમે માંડ્યા પાય કે ગાજી કાળકંઠરો રે લોલ. ૫
 દેવીએ ત્રિશૂળ ધરિયલ હાથ કે કેશ છૂટા મુક્યા રે લોલ :
 ગર્જ રજની કાલ-કરાલ કે નભતારા ખુડ્યા રે લોલ. ૬
 સાથે લીધા ગરબાદીપ કે રમણે દેવી ચડ્યાં રે લોલ :
 સળગી ઊઠ્યા આથમણા દ્રીપ, ઊગમણે દીવા થયા રે લોલ. ૭
 દીવડે દીવડે ચેતનવાટ જગાડે ભારતી રે લોલ :
 કાળજાકાળી રજની કેરે ઘાટ કે ઊગમણી ઘુતી રે લોલ. ૮
 અંજર અમકે આગયો રાસ, કે કુમકુમ પગ ઝવે રે લોલ :
 જાગે ઊગમણા સૌ વાસ, કે આલે ઉષા જુવે રે લોલ. ૯

૪૬ ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ (વસન્તવિનોદી)—

જનનીસેવામાં પ્રાણદાન

જનનીસેવનનો મધુમધુરો અવસર ક્યાં મળે રે ?

અવસર ક્યાં મળે રે ! જગ જીવ્યું ફળે રે ! —ટેક.

નવનિધ લાડે નિશદિન જીલવે, ઉરહોર પાતી હૈયે હુલવે,

અદ્ય સાદું પણ અમિત પાડનું ક્યાં વળે રે ! જનની ૧

અભુપુરગૌરવ વઢને મલકે, મંજુલ મોહક અંતર ઝળકે,

નવ નવ સાને શિખ દે સાને પળે પળે રે ! જનની ૨

ઉત્તમ શોષિત જનની કાળે રેલાયે સ્વર્ગેથી ગાળે

પિતર પૂર્વજે—એવાં લાચગ ક્યાં લળે રે ! જનની ૩

૩૭ દેસાળ કાનજી પરમાર—

મૃગચર્મ

હોંડતી કન્યાની પુરપથઉડી ચૂંદડિ સસી,

અરે આત્મા કૂળા, અરવ તુજ છાયા પડિ ગઈ

મુજ સદન ખંડે શમિ રહી. ૧

એની સુવાળી પર હાથ ફેરવું ને નેત્રથી કાંચ સરે દયાજીવ્યું

વન તુણાકુર ને ઝરા ઉલા જોશે વાટડી;

વન્ય કો ના પેખશે તહારી પરિચિત શીંગડી:

આ બહાલસોહાં મુંખ પીઠ પાયનું ચાલી ગયું અંચળ નૃત્ય ક્યારનું. ૨

તું જે દિનાન્તે વનમાં વિધાયલું ને મૃત્યુની અન્તિમ આતનામાં,

—આણુ કેટું છિદ્ર આ, હોંક આ મરડાયલી,

આ રુપેરી છાતિની ચે કંપતી રોમાવલી;

વૈરી-વિખેરી વળિ અશ્રુમાલ તે: તે જોઈં છું સૌ, મૃગચર્મ તું માં! ૩

અને સૌ જીવોનો ક્ષણિક લવસંગાથ વસતો:

મને સંજન-ધોનો કપટપટ સંમોહ ખસતો:

નયન તુજ લગવો જ લસતો. ૪

૩૮ ચન્દ્રવદન ચિમનલાલ મહેતા—

ધલારમારક

લે થોભ આંહિ પણ સમારક માટ આજે
 હૈયું કરી કુલ સમું કરિયે વિચારઃ
 જો કે ખરી કુસુમ શી, પણ તું બિરાજે
 મીઠી સુગન્ધ વહતી નહિ સ્વર્ગદ્વાર.
 ત્યારે કંઈ દગ ભરી નિરખાય એવું
 કે શિક્ષણ ચિત્રમંહિ મૂર્ત સ્વરૂપ તહાઈ
 રૂં રૂં તિમિરલોપક ચન્દ્ર જેવું,
 જેથી હું શોક મમ અન્તરનો ઉતાઈ
 ના ના નથી સરજવાં કંઈ મૂર્ત રૂપ,
 એ છે બધી ક્ષણિક મોહક નેત્રલીલાઃ
 હૈયામહી અચલ રૂપ રહ્યું અનૂપ,
 એને સદા ધરિશ હું સ્મૃતિમાંહિ ઇલા.
 ને આ પદો ત્રુટક તેજવિહીન તો એ
 કૂળાં બે અન્તરોની પરિમલ મધુરી ફારિ રૂહેશે સદા એ.

૩૯ શમ્ભુપ્રસાદ છેલશંકર જોશીપરા (કુસુમાકર)—

અમરાપુરીનાં અતિથિઓ

અમરાપુરિનાં અતિથિ, ંહાલાં, આવજો ! દેક
 મધુરાં કીધાં કરંબ્યાં શું રસપાન જોઃ
 રસવીથિ સુરવાડીની સોહામણી
 લલચાવે? નવ દીધાં હજિ ઉરદાન જોઃ અમૃ
 સરજનજૂની કોકિલકુંજનિ પ્રીત જો,
 પુષ્પિત પુંજપદ્મિલની ઉરચાસ જો,
 ઊંચે ઊંચે ઉડવાની ઉરજંખના,
 નવ પોપાયે અદને અમ આવાસ જોઃ અમૃ

હૈયાને હિન્દોળે હો હિન્દોળશૂં,
 ફૂળી કળિ શા ઉર જાગ્યા રસકોડ જો:
 આત્માના ઐશ્વર્યમાં પ્રિય જળકોળશૂં,
 વામ વિધી શૂં હસવાની એ હોડ જો: અમૃ ૩
 અલુ થીજેરાં પાળવવાં એ પાપ છે,
 ઉચિત જ એને ઊંચા ંયોગવિહાર જો:
 પિંજર પાખ્યાં, બહાલાં, ફૂલો એ સાફ છે ?
 મરકલડાં ક્યાંથી અમ માનવદ્વાર જો: અમૃ ૪
 નેહનગરનાં રઢિયાળાં રસરાજવી,
 થાપ્યાં થોડું તેજોમય ઉરતપ્ત જો:
 કુસુમકલેવર ! હૈયાની કુલ પાંદડી
 વજ્રતીખિ ને લાગી કદિ કદિ સપ્ત જો: અમૃ
 તમ તેજોમય હાસે, ઐશ્વર્યદીવડાં,
 ઊડ્યા ઊડ્યા આત્માના અન્ધાર જો:
 અજવાળાં શાં ઉઘડ્યાં અભિમય આંગણે,
 સ્વર્ગસુધા રેલી રહિ શૂં સ્મિતધાર જો: અમૃ ૬
 માનવની મિટ્ટીમાં દેવલ દીપ્તિ છે,
 દેવદૂતનો મનુકુલને અધિકાર જો:
 કુલડાં શા ફીરતતા ઉતર્યાં આંગણે,
 સૌરભને શુચિતાના તમ શણગાર જો: અમૃ ૭
 મધુજર તમ માયાનાં શુચિ સજ્જારણાં,
 છાયા છળિને સમણે સુખલંકાર જો:
 આત્માના ઐશ્વર્યસ આગળી આગળી
 હેત પૂતળાં ઉર ધડશે સ્મૃતિસાર જો: અમૃ ૮

૪૦ જીવનરામે લક્ષ્મીરામ દવે (જટિલ)—

હ. હ. ક્રુવનો વિરડ

રહારો હતો મધુર સુહૃદ એક હિંસ,

- એને હતો ન કદિ કોઈશું વૈરભાવ;
એ સિત્તની છવિ હજી નયને તરે છે,
ઔહાર્દ એ હૃદયનું હજિ ઊભરાય. ૧
- જેણે ખતાવિ મધુસૌ લહરી રાતની
સરનેહ ને લહરિમાં શિખવ્યું ખિલતાં,
જેણે ઉપાડિ ધરિયો રસના સરે તે,
કાલે હર્યો સુહૃદ એ મુજ સંગમાંથી. ૨
- એને હણ્યો; હણ્યું હણ્યાં શરીર માત્ર;
છે નામ વ્યાપ્યું, ન હણ્યાં, સહુ સ્થલોમાં:
ને મૃત્યુના જ શિરે ધરિ પાય ગાજે,
વિચાર ને હૃદયરાગ યુવાન થાતાં. ૩
- એણે શ્રી વિષ્ણુ તણું નામ હરી ધર્યું 'તું,
ને પૂર્ણ ચંદ્ર ઉપજાવિ શિરે ધર્યો 'તો;
ને જ્ઞાનને નવનવીન સજી સજાવી
એના વતી જ સહુ જીવિત પોષતો એ. ૪
- એવો હણ્યો જ મુજ સુહૃદ મૃત્યુ પાપે,
એવો હણ્યો પરમ ખાંધવ આપણો એ;
ભાગે પડ્યું રસિકને રડવાનું હાવાં,
ઠહેવા જતો અતુટિતા જલધાર ઘો સૌ. ૫
- એ ઊર્ધ્વગામિ દિનમાં દિનરાજ રૂપ,
સંમાન સર્વ વિષુદ્ધોમહિં પામનારો;
પ્રહ્લાનિ શારદાને રનેહપ્રસાદો ધારી
એ સાથમાં વિચરતો રસલોક સૌમાં. ૬
- ઔહાર્યની સરિત બહાણિ જહાં વહે છે,
અન્યોન્યને વળગિ મત્સ્ય જહાં જિવે છે,
વ્યાપાર બ્યાં સદયવૃત્તિતણો જ ચાલે,
તે દિવ્ય સ્થાન હતું ઠહાલું અતીત એને. ૭
- એ સ્થાનનો અતિ પરિચય ધારિધારી

સૌ અન્યને પણ ઉપોડિ જતો ત્યહાં એ;
હું એ સુભાગિ વળગી કર એહને ને
એ સ્થાનનું સુલગ દર્શન પામિયો 'તો, ૮
કલ્પોલ ત્યાં રતિતણા વનનો સુણ્યો 'તો;
ગર્જન્ત પ્રેમ અનિલે ચડિ હું ઉડ્યો 'તો;
પાર્થિવ પાશથકિ સુકત શકે થયો 'તો;
એ દહેરમાં ઉપકૃતિ કથવી ભુલ્યો 'તો. ૯
આને હવે ઉર ઝાલ્યું ઉડા જ ધાવે,
આલ્યો હુલાસ, ઘટ ઘેરિ રહી નિરાશા;
એ આર્દ્ર ઊર ધરતો ખગરાજ ખોલ્યો,
ઠહેવા જ તો અતુટિતા જલધાર ઘો સૌ. ૧૦
ન્યાંથી સુભાગ્ય મળ્યું સારદ સંગતીનું,
તે દહેર શું ઉર થયું રમતું જ ન્યાંથી,
ત્યાંથી ઉરે રસનું અર્થપણ પ્રમાણ્યું,
પાર્થિવ અર્થ ન જ પ્રાપ્ય રહ્યો ઉરે તે. ૧૧
અૌદાર્યની સરિતની થઇ ન્યાંધિ ઝાંખી,
અન્યોન્ય શું વળગિ મત્સ્ય જિંઘું જ નાણ્યાં,
ત્યાંથી અલેદ ધરિ ઊર ખન્યું પ્રપૂર્ણ,
આઆર એ જ થકિ વિશ્વ ટકું લાભ્યું. ૧૨
છે પ્રાણિમાત્ર શિર અંતિમ આ જ લેખ,
ઠહાલાં ત્યજ દઇ જ એકલ છે જવાનું;
દેખાય વિશ્વ મહિં આતું અનુલવેથી,
એવો અનુલવ રડેલ જ પૂર્વજે એ. ૧૩
ઠહેવા જતો અતુટિતા જલધાર ઘો સૌ:
રેતાં જનું જ: રડતાં પ્રિય મૂકવાં જો:
એ સિત્ર એ ખલિ થયો કુર કાલનો છે,
એનો તથાપિ રસબોધ હતો જ જૂદો. ૧૪
એના મતે હતું જ વિશ્વ તમામ કાળે
આનંદથી સ્થલર, એ થકિ ઊલરાતું;

ને રાગ અંતર વિષે પ્રકટયા પછી ના
 શોકોમિના પ્રલયને સહવાનું કો દી. ૧૫
 એના સતે ન હતું કાળસમૂં કશું કે,
 આવાહિ હર્ષ પડતો કુદિ ધર્મમાં એ;
 સંબંધ વ્યક્તિ બહુ એ સહ ધારતો એ,
 ખાંડો થયો જ ન હતો પાણુ ઊરરાગ. ૧૬
 એ મિત્રની હતિ જ પ્રકૃતિ એવિ ખાસ,
 એનાથિ દુઃખ નયને નિરખાતું ના જઃ
 દુઃખીનું દુઃખ હરવાનિ સ્વૌકારિ દીક્ષા
 એ ચરમાં નિવિત-આહુતિ અર્પતો 'તો. ૧૭
 આર્દ્રાર્દ્ર એ નયનમાં ઉલ્લરાપિ લાવ
 વિસ્તારિ પાંખ નિજ આશ્રયિને ધરતો;
 દુઃખીનું દુઃખ સહિ પુર્ત શમતું ક્યાંય,
 -વિશ્વે વસ્યો વદન હર્ષ છવાઈ રહેતો! ૧૮

૧. ઈંદુલાલ કેલર્ચંદ ગાંધી—

ભાષનો બહેન પાછળ વિલાપ

રતન તૂં અમ પાસર દીનતૂં, વિશદ જ્યોત નરોત્તમ ફૂલની, પ્રકૃતિ કાદવમાં કમળો રથે, નિવનની તપમંગલ સાધના કંઠણ અન્તરમાં અસિ હોત તો નવ ગવાડત ગીત વિલાપનાં પવનમાં તરતા પુજ પ્રાણુની મિટ અખોલ પ્રકાશ મહીં ભરી પવનમાં તરતા પુજ પ્રાણુની તરુવરો બનિ શાન્ત નમી રહે,	સુરભિ તૂં કરમાયલ ફૂલની; નયન અન્તરનાં ચરણે ધર. સમ ઉરે રચિ તે શુચિ લાવન ઠરિ ગઈ પુજ શૈશવને તટે કુમળિ વેલ ઉખેડત ના [વૃત્તિ નિજ સત્તાતન કૂર નહોરથી બલ સરોવરમાં પડતી પ્રભ જળચરો નિરખે અવકાશમાં સુરભિ સર્વ દિશા પ્રસરી ન સ્મૃતિ પવિત્ર રહે ભૂતકાલન
--	--

પવનમાં તરતા પુજા આણની
વિરમતાં અહિં પંખી રમી રમી
ઠરિ ગયાં સરતાં નિર નનમાં,
તનમનાટ ગયો રુદને ગળી,
શમિ ગયા ઉર શ્વાસ ધિમે ધિમે,
રસિ રહ્યું સ્મિત મુખ પ્રભા પરે,
ફરિ ફરી પૃથિવી અટકી જશે,
પણ જડેલ ઉરે સ્મૃતિની કંડી

શિતળ ઝાય ઢળે ભર ગ્રીષ્મમાં;
અમિત પાંખ ઘડીકે પ્રસારતા. ૬
ખચિર ઊર ખન્યું પડ્યા ભરી;
પણ ખુટી નહિ અન્તર વેદના. ૭
ઠરિ ગઈ નિજ લોચનદીવડી;
કુખિ ગઈ મુજ ચિન્તનનાવડી. ૮
જગતમાં સહુ અંક જશે ખડી;
મરણથી ચ કંદી નવ તૂટશે. ૯

૪૨ રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ (મકરંદ)—

તું ગઈ અને હવે ?

ત્યારે ગઈ શું અહિંથી પ્રિયા તૂં ? મુકી ગઈ આ હૃદયું રિખાતૂં.
હવે મિહૂં તે મુખ તાડિતાડી નિહાળવાતૂં નહિ શું કદાપી ? ૧
ચિન્તા અને દુઃખથી પિડાતા આ ચિન્તને દેવવાનિ આશા
તહારા પ્રિયા પ્રેમાથ આવતો જે, હવે પછી શું સહૂ મૂકવી તે ? ૨
શરીરને ને મનને જરે આધા પ્રદેશે ફરતાં હવે ને
સ્વસ્થાન પાછું બલ જો અનારૂં, શું તે વિના દૂર હવે જવાતૂં ? ૩
અહો ફરે છે રવિ આસપાસ, ઝાયા ફરે જ્યાં વચમાં પદાર્થ,
પ્રદક્ષિણા એ પ્રિય કેરિ સર્વેઃ ક્યાં હૂં ફરે તે પુજ વીણ અધ્યે ? ૪
તારાનિ પેઠે સ્થિર એક ઠામ દુઃખો મુખો સૃષ્ટિ વિષે તમામ
જોઈ રહી ક્ષોભ વિના જશે એ રહું જડાઈ ? ન અને કંદી એ ! ૫
શરીર ઝડાડું સ્થિર રહે કદાપિ, આ ચિન્તને તો ન શક્તું જ રાખીઃ
સ્વસ્થ નહ તે તો ભ્રમતૂં ફરે છે, —રે તૂં ગઈને સ્થિર કેમ રહે એ ? ૬
શું કોઈ શોધૂં કહિં ધૂમકેતુ જેને અગાડી વધતો જ દેખૂંઃ
જેને ન મધ્યે કંઈ જો અનારૂંઃ પાછો ફરે જે નહિં કોઈ સાડ ? ૭
ને છોડિ સર્વે મુખશાન્તિ પ્રીતિ સ્વીકારિને સંગત તેની નિત્યે
નવા નવા રોજ પ્રદેશ ભાળૂં ? જહીં અહીંથી, અહિંથી જ જાગી ? ૮

૪૩ બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર—

જીવતું મોત અને દ્યુતિકણી

- સખે ઉર થયેલ એક ચમ વળવાએ દ્વિધા
કરી, શકલ એકને ફગવતો ન દગ બાય ન્યાં.
રહું શકલ તે ચ તે ધુજતું તન્તુ તન્તુ વિષે
વહે વખત કારસો અમકમિશ્ર મૂર્છામહી.
૫ વહે વખતઃ પ્રાકૃતન સ્મરણ સૂર જાગે, વધે,
ખિલે, ઉર નિર્મત્તા અચુક એક તહારા લાણી.
તું જે મનુજ આપડું, સહજ ધર્મ પ્રીછતું જે,
તણાઈ અંહિ તે થકી સદય આર્ત આઠ્યા કરે.
લલૂં પુજ હજો સદા, —દુખસમુદ્રના દ્વીપ હે,
૧૦ સુરીતલ સુઝાય પદ સજતો જ દુર્વાતણા,
અનેક ઝડબું ધંકિમાં વહન ખાસ રેલાવતો,
ઝહને વિરમવા, ઝહને રુજવવા, ઝહને દારવા,
નવા ઉજમથી ઝહને ફરિ ચડાવવા ચૌવને.
સખે, વિરમ. બન્ધુતા પ્રકટિ જે સુઝા ફૂટતાં,
૧૫ ટકો તન ટકે નયહાં લગણ ત્યાં લગી આપણી.
વડીલ સુજ તાહરાં, પુજ વળી થયાં માહરાં,
તથૈવ શિશુ બેયનાં ઉલયનાં રહેજો બની.
વળી હિત વિશેષ મર્ત્ય જગમાંહિ જે જે કંઈ
મળે ક્ષણિક, વા સવાક્ષણિક, —તે હજો તાહરાં!
૨૦ શું કામ અમકે, સખે? ફક્ત દાખવું છું તહને
પદાન્તર વિમુક્ત, ધર્મ પુજ જેહ જોવા તણો :
મોત, જીવતું મોત, બેમાં વધુ વસમૂં કર્યું,
એ જ્ઞાનાગ્નિજ્યોત થકી લલે ઉગર્યા સખી !

અલો, ગદ્ય. રહી સદા તદપિ વ્યસ્ત પ્રહાંડમાં,
રહી દ્યુતિકણી વળી વિમલ પંડ ઉંડાણમાં.

રહી ઘુતિકણી સળે વદન વ્યસ્ત બ્રહ્માંડથી,
જુવે મુજ ભણી ઘણી વખત લોચનો માંડતી.
ઉઠે ઘુતિકણીથણી કવચિત શબ્દછાયા વળી.
ઉઠે વદન સૂર એ અસલરૂપ માસે થયાં,
—નહી ફક્ત સ્વપ્નમાં, વિજનમાંહિ, ઐકાગ્રમાં,
નહી ફક્ત થાકમાં, વિપદમાં, ઉરગ્દાનિમાં,
—અકારણ ઉઠે શમે, સ્થલ બધે, દશા સર્વમાં,
ભમે મુજ સહે, સદા ય, મુજ દેહ છાયા સમાં.
નથી વદન એ, નથી રટણ એ રહ્યાં સ્થૂલમાં:
—સહે નયન શ્રોત સ્થૂલ કયમ સૂક્ષ્મ હુમલા જ એ ?
સહે, નવ સહે ભલે: ઘુતિકણી જગે સર્વદા:
બનો વિમલ વિમલ વિમલ નયન શ્રોત ઉર પૂંડ આ.

૪૪ વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસત્થી—

મીઠી માથે ભાત

કુંગર કેરી ખીણમાં	ગાંભૂ નામે ગામ,	
ખેતી કરતો ખતથી	પટેલ પાંચો નામ.	૧
સીસ થકી છેટી હતી	વાડી એક વિશાળ,	
લોંચ બધી ભગરી અને	ફડી અધિક રસાળ.	૨
તવાણુ છે તવ કોસનૂં,	ફરતાં જંગી ઝાડ,	
સોપાંચી તેમાં શેલડો	વાધ્યો ફડો વાડ.	૩
પટલાણીએ પુત્રનૂં	મુખ દીકૂં છે માંડ;	
મીઠી ઉંમર આઠની	બહેન લડાવે લાડ.	૪
શીયાળો પૂરો થતાં	પાક્યો પૂરો વાડ;	
વાઘ શિયાળ વડૂં તણી	રહેતી વગડે રાડ.	૫
કેળ સમી સૌ શેલડો	જૂકી રહિ છે ઝુંડ,	
રસ મીઠાની લાલચે	ભાગે વાડો ભૂંડ.	૬

ચીચોડો	એસારવા	પાંચે કડી વિચાર	
બાવળનાં નથ જૂતડી	ગુર્તે ક્યાં તેયાર.		૭
સોંપ્યું સાથી સર્વને	બાકી બીજું કામ,		
સાંઘત ભેળું સૌ થયા	તવા તાવડા કામ.		૮
પટલાણી પેળી રડી	પટેલ કેરી વાટ;		
રોંઢા વેળા ગમ વાડી	પડતું ટાકું ભાત.		૯
કહે મા, “મિઠી લે હવે ભાત આપું, દિંદો લાવ મહારી કંને, જાતું બાપુ:			
હજી ઘેર આતા નથી વૂજ આવ્યા, ભુખ્યા એ હશે વાડ કામે થકાયા.” ૧૦			
“લલે લાવ બા જાકું હું ભાત દેવા, દિંદો છે કંઠી તેં ઉગ્યા મોલ કેવા ?			
મિઠી કેળ શી શેલડી તો ખવાશે, દિંદો છે કુંડી વાટ જલદી જવાશે.” ૧૧			
વાડી જાય છે વેગમાં	ફાવી ભરતી ફાળ		
ગણે ન કાંઠા કાંકરા	દોડે જ્યમ મુગબાળ.		૧૨
કુંગર ગાળી ગીચમાં	કેરે કુંદતી જાય;		
સામે વાડ અજૂમતો	જોતાં તે હરખાય.		૧૩
હમણું વાડી આવશે,	હમણું આપું ભાત;		
એમ અધીક ઉતાવળો	દોડી મળવા તાત.		૧૪
ખખોલમાંથી બહાર ત્યાં	વાઘ ધર્યો પિંકરાલ;		
થપાટ પાછળથી પડી	બાળા થઈ બેહાલ.		૧૫
ભાત જોડણી તો રહ્યું	અડામાં જડાઈ;		
મીઠી બાળા મોતના	પંજમાં સપડાઈ.		૧૬
વાઘ ઉપાડી ક્યાં ગયો ?	કુંદરતમાં કુંજાટ !		
વૃક્ષ ઉંભાં વીલાં બધાં !	સુની બની સૌ વાટ !		૧૭
સાંજ વહી સુનકારમાં	ઝોટીને અધાર:		
રાત રહે છે રાતમાં	આંસૂડે ઓધાર.		૧૮
પહોંચી ઘર પાંચો કરે	“મીઠી !” “મીઠી !” સાદ;		
“મહારે તો મોડું થયું	રોંઢો ન રહ્યો યાદ.”		૧૯
પટલાણી આવી કહે,	“મેલી છે મેં ભાત,		
મળી નથી તહમને હજી ?	રોકાણી ક્યાં રાત ?”		૨૦

“મળી નથી મીઠી રહને	મારગ ઘોરી વાટ;	
કહાં ગોત કરવી હવે?	ગઈ હશે પગવાટ.”	૨૧.
ખની ગયાં એ ઝહાવરાં	ખને મા ને આપ	
ગયાં પુર્ત તે ગોતવા	કરતાં કંઈ સન્તાપ.	૨૨.
નલથી આંદો નીરળી	વિલાય ફિક્કે મૂખ;	
ઝાંઝાં સર્વે ઝાડવાં,	દારુણ જાણે દુઃખ.	૨૩.
“મીઠી ! મીઠી !” પાડતાં	ખૂમ ઘણી સાખાપ;	
જવાળ પાછો ના મળે	તેથી કરે વિલાપ.	૨૪.
પળતાં આગળ પગ મહીં	અટવાયું કંઈ ઠામ;	
તે તો ઘરની તાંસળી,	લાતતણું નહિ નામ.	૨૫.
ખાલી આ ફાણે કરી-	હશે સીમનાં જ્ઞાન:	
મીઠી કાં મેલી ગઈ?-	બાલે નહિ કંઈ રાત.	૨૬.
વળી પગે અટવાય છે	ઝરડું, નીચે જાય;	
મીઠી કેરી ઓઢણી-	પોકે પોકે રોય.	૨૭.
હા મીઠી, તૂં ક્યાં ગઈ?	આ શૂં—ઝમે રુધીર !	
ઉત્તર એનો ના મળે:	ખધૂં ય વિશ્વ ખધીર.	૨૮.
નિરાશ પાછાં એ વળ્યાં	કરતાં અતિ કંકળાટ;	
“મીઠી મીઠી” નામથી	રડતાં આખી વાટ.	૨૯.
વાડ ગયો વેચાઈ ને	વીતો ગઈ છે વાત;	
તોપણ દેખા દે કદી	મીઠી માથે લાત.	૩૦.

૪૫ ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ—

સ્મૃતિશેષ વડીલ પૂર્વજ આગળ નવીનનું પ્રાયશ્ચિત્ત

પિતાજી, પત્ર ને પુણ્યે	એ જ આવી વસંત આ:	
ટૂંકો છે કોકિલા, એવાં	ટૂંકો છે રમરણો અહા !	૧
આંખાની ડાળ રહારી, ને	આત્મા એ મુજ રહારિયો;	
ગાય છે સાધુ ને સંતો	હરિની રસહોરીઓ.	

હું ચ તે લઈ આ વીણા	સ્મરું છું ગુણ આપનાં,	
પુણ્યશ્લોક પિતા, સંતો	જપું છું પિતૃભવના.	૩
છાયા તો વડલા જેવી,	ભાવ તો નદના સમઃ	
દેવોના ધામના જેવું	હૈંડું જાણે હિમાલય.	૪
ખુદ્ધિવૈભવ ને આસ્થા,	આશા, રસ, ઉદારતાઃ	
એ દૈવી દીપમાલાનાં	અંતરે તેજ રાજતાં.	૫
પૂર્વાં છે દુઃખ ને પાપ	મનુષ્યે જગમાં રુડા,	
પાડ્યા અંધારના પાટા	તેજસ્વી વિશ્વમાં વડા.	૬
દિઠું એ સૌ દીર્ઘ કાલ,	સુધાર્યું સુધર્યું ચ તે;	
પછી સંસારવાડીથી	સંકેલી લીધ દષ્ટિને.	૭
બહુ વર્ષો સુધી આપે	મૂલવ્યાં મોતિ બહારનાં,	
પછી પારખવા પેઠા	આત્મના દરિયાવમાં.	૮
ધૂમતાં સૌ દિશે તેને	ધાર્યાં એક સમાધિમાં,	
વોળી બ્રહ્માંડથી ચક્ષુ	પરોવ્યાં પરમેશમાં.	૯
સ્મિતની સુંદરતાના	કપોલે અંકુરો ઉભા,	
મધુરાં હાર્યની દીપે	મુખડે મધુરી પ્રભા.	૧૦
આત્માનું તેજ, વીંધીને	રોસરોસ, વિકાસતૂં;	
બ્રહ્મર્ષિ, આપને દેહે	બ્રહ્મવર્ચસ્ વિલાસતૂં.	૧૧
વેદ જેવા મહાભાવ,	દેવશા દિવ્ય કાન્તિના,	
પ્રકાશે પરમાનન્દે	એવી અખંડ શાંતિના.	૧૨
મહત્ત ધારથી જેમ	વર્ષે છે મેઘની જડી,	
લોકમાં વર્ષતાં તેમ	આપના આત્મના અમ્બી.	૧૩
સિંધુ પ્રત્યે વહે જેવી	ઊર્મિઓ નદીઓ તણી,	
લોકનાં હેતનાં પૂર	બહેતાં તેવાં તહમો ભણી.	૧૪
સારથ આશિષો બહારી	જનોમાં શુભ નામના,	
સંચર્યા લઈ સદ્ભાવો	આપ અક્ષર ધામમાં.	૧૫
દેહના સુરથે સ્થાપી	દેહી કેરો મહારથી,	
ઈંદ્રિયોના અશ્વ જોડી,	લગામો વૃત્તિની ગુંથી;	૧૬

વિવેક સારથી માંડી	અખંડ પ્રભુની દિશે,	
તહમે કીધી મહાયાત્રા	વિશ્વના વિષયો વિષે.	૧૭
નિત્યે જીવનમાં યોગી,	તત્ત્વચિંતક ચિંતને	
શાણા સંસારિ સંસારે,	તપસ્વી જ તપોવને.	૧૮
લક્ષિતદેશે મહાલક્ષ્મી,	ફૂંપળો લાવની ફૂળી,	
-આપને આંખલે એમ	ડાળિયો સૌ ફૂળી ફુલી.	૧૯
શૂં શૂં સંભારું ને શી શી	પૂર્ણ પુણ્યવિભૂતિ એ ?	
પુણ્યાત્માના ઉંડાણો તો	આલ જેવાં અગાધ છે.	૨૦

૨

ને એકું એ હતું જ્યારે	પડયો'તો પિતૃભાવથી,	
વિસારી પિતૃ પૂજા હું	ખડયો'તો પુણ્યદહાવથી.	૨૧
બહુ અવગણ્યા, તાત!	અસત્કાર્યા, અનાદર્યા,	
રે અપમાનને ગારે	આ હાથે દેવ અર્ચિયા !	૨૨
ખીજવ્યા પજવ્યા પૂરા:	કુમળું દિલ કાપિયું,	
ને તહમારા દિનો છેલ્લા	જેર કીધા:—સહુ ગયું.	૨૩
ગયો તે યુગ મસ્તીનો,	જંઝાવાતો ગયા બધા:—	
આપના મૃત્યુએ તાત,	આછાંનીર ઉંડાં નિધાં.	૨૪
પાપની મોહની જેએ,	ન તો એ મોહ પામતા:—	
પુરાણી ને પુણ્યવંતી	આર્યોની એ જ આર્યતા.	૨૫
જન્યની વેળ જે આપે	સંચી'તી મુજ ચિંતરે,	
નિભાવ્યો આર્યતાએ તે,	ને ખચાવ્યો પ્રભુવરે.	૨૬
લમે છે આગ્રહો આલે,	કોઈ તોયે નહીં પડે;	
ન છૂટે દાંડિથી જો કે	વીંજણો રમણે ચડે.	૨૭
રમીને ને લમીને હું	આવ્યો છું આપ છાયમાં:	
દેજો એ છાંયડો શીળી	દીધી છે જેમ કાચ આ.	૨૮
સૌ અળવીતરાંની એ	ક્ષમાઓ તાત, આપજો:	
ન જોશો માટિને, દેવા !	માનજો પંક પંકજો.	૨૯

૩

અંધારી રાત્રિએ ઉઠા	શબ્દ હો અંધકારના	
બોલે છે ઉરમાં એવા	શબ્દ કે ભૂતકાલના,	૩૦
ડોલાવે આત્મની જ્યોત	ઝંઝાનિલો સ્મૃતિતણા,	
પ્રચંડ સોજે ઉછળે	એ અવિરામ ઘોષણા,	૩૧
અદીઠા સિંહુની આવે	ગર્જના ક્ષિતિજે તરી,	
ગર્જે છે પડછંદા કે	એવા અંતર્ગુહા ભરી,	૩૨
ઘોરે જેવો મહાઘોરે	ઘેરો તોફાનનો ધ્વનિ,	
સમરત જીવનકેરો	ઘોરે એવો મહાધ્વનિ,	૩૩
અને એ સ્મૃતિના ઊર્મિ,	પડવા ભૂતકાલના,	
ને ખધા મુંઝવે એવા	બોલ ને મુજ બાદ્યના;	૩૪
તે સૌમાં તરતો, જાણે	ચંદ્રમા વ્યોમને જલે,	
સુણ્યો આકાશવાણી શો	શાંતિનો શબ્દ એક મેં,	૩૫
શમાવે પ્રભુના શબ્દો	આ કોલાહલ વિશ્વનો,	
એ શબ્દે એમ રહારો ચે	શબ્દો પોકાર ઉરનો,	૩૬
વર્ષા માધુર્ય દેવોનું,	અંધકાર ઉજળતો,	
પુરાણા એ યુગોને ચે	ઓળંગી શબ્દ આવતો,	૩૭
જ્યોત્સ્નાની ધારમાં જેવો	ભર્યો મંત્ર સુધાસય,	
એવો જાળી સુણ્યો મંત્ર:	—પત્તુ દેવો ભવ પ્રિય ।	૩૮

૪૬ હંસરાજ હરખણ—

ગરીબોનાં હૈયાં

માણેડ માંધેરાં દેરાં દેવનાં ગરીબોનાં હૈયાં:
 ન્યાં ભાગ્યાં પ્રભુનાં નામો નોંધેલાં અણુસૂણ્યાં નવાં: દેક.
 ઓળખજો આળાં એવાં પોચાં પોચાં ૩ જેવાં:
 બહાલા જો જો તા વધુ વીંધતા, લેટો ગ્રહી જૈયાં— ગાં માં ૧.
 દેવા નવ દમડી હોયે અમૃતજલ દેજો તોયે:
 વાંકી જુકુટીએ તા દૂભાવતા— ગાં માં ૨.

સ્નેહીને સૌ જે માને	જમણો ખદલો લેવાને:
સ્વાર્થહીન સેવે દીન દેવતા,	મળશે ક્યાં એવાં— ગાં માં ૩
જઠરા અધરાધ જ્યાં જ્યાં,	ચાળુક ચલવે સુરવંર ત્યાં:
માયાવી યજ્ઞો બીજા માનવા	ભૂલતા નહિ લેયા— ગાં માં ૪
પામરને પ્રભુજી વેચાયા,	બોલે બાંધ્યા જગરાયા:
આળસડાં આપણુ એ મહાઆપનાં	સૌ જે બેલડિયાં— ગાં માં ૫
પડતાં પડતાં પગ ધરતાં,	ડરતાં ડરતાં ડોલતાં;
ઉચ્ચરતાં વચનો આશીષનાં,	હુકડાનાં ભૂખ્યાં— ગાં માં ૬
દિલની ચૂતી આંખડિયે,	ડસડસતાં રેતાં હૈયે,
શબ્દો સૂણાયે કિરતારના:	સુણજો સુણનારાં— ગાં માં ૭

જીવ બાહારીકર ઉદલાસરામ—

ગઝલ

ગુજારે જે શિરે તહારે	જગતનો નાથ તે સહેજે:	✓
ગણ્યું જે ધ્યાનું ધ્યાનએ	અતિધ્યાઈ ગણી લેજે.	૧
દુનીઆની જુડી વાણી	વિષે જો દુઃખ વાસે છે,	
જરા જે અન્તરે આનંદ ના	ઓછો થવા દેજે.	૨
કચેરીમાંહિ કાળનો	નથી હીસાખ કોડીનો:	
-જગતકાળ બનીને તું	વહોરી ના પિડા લેજે.	૩
જગતના કાચને સંજો	ખરી વસ્તુ નહીં લાસે:	
ન સારા કે નઠારાની	જરાયે સંગતે રહેજે.	૪
રહેજે શાન્તિ સન્તોષે	સદાયે નિર્મળે ચિત્તે:	
દિલે જે દુઃખ કે આનંદ	કોઈને નહીં કહેજે.	૫
વસે છે કોથ વૈરી ચિત્ત	-માં તેને તણ દેજે:	
ઘડી જાયે લલાઈની	સહાસદમી ગણી લેજે.	૬
રહે ઉન્મત્ત દવાનંદે	ખઈ એ સુંખ માની લે:	
પિયે તો થી પ્રભૂતા પ્રે-	મનો ધ્યાલો ભરી પીજે.	૭
કટૂ વાણી સુણે જો કોઈ-	ની, વાણી મિઠી કહેજે:	
પરાઈ મૂર્ખતા કાજે સુખે	ના જેર તું લેજે.	૮

(ક-૫)

અરે આરબ તો ઘેલું રહે છે દૂર માગે તો:
 ન માગે દહિતું આવે: ન વિશ્વાસે કદી રહેજે. ૬
 અહો શૂં પ્રેમમાં રાએ? નહીં ત્યાં સત્ય ખામે તૂં:
 અરે તૂં એવકાઈથી ચડે નિન્દાતણે નેજે. ૧૦
 લહે છે સત્ય જે સંસાર તેનાથી પરો રહેજે:
 અરે એ કીમિયાની જો મજા, છે તે પછી રહેજે. ૧૧
 વકાઈ તો નથી આખી દુનીઆમાં જરા દીઠી:
 વકાદારી ખતા'વા ત્યાં નહીં કોઈ પળે જાજે. ૧૨
 રહી નિર્મોહ શાન્તીથી રહે એ સુખ મોટું છે:
 જગત બાજગરીનાં તૂં બધાં જલબલ જવા દેજે. ૧૩
 પ્રભૂના નામનાં પુષ્પો પરોવી, કાવ્યમાલા તૂં
 પ્રભૂની ધ્યાનિ ઝીવામાં પહેરાવી પ્રિતે દેજે. ૧૪
 કવીરાજ થયો શી છે પછી ખીડા તહને કાંઈ:
 નિબનનદે હસેશાં બાલ મરતીમાં મજા લેજે. ૧૫

૪૮ જગન્નાથ હામોદરદાસ ત્રિપાઠી (સાગર) —

અન્તઃ શ્રુતિ

‘રહેને તૂં ચાહે છે?’ શ્રુતિ પર પડ્યો શબ્દ પ્રભુનો,
 અને મેં વાર્યું કે મુજ હૃદય રહાતું પ્રતિ ક્ષણે;
 રહેને લાગ્યું કે હું પ્રભુ પ્રતિ બહુ પ્રેમ ધરતો;
 પ્રભુને ના ચાહું? ક્યમ કદિ અને એ મુજ થકી! ૧
 ‘રહેને તૂં ચાહે છે?’ ફરિયાદ લાણુકારો કેં થયો;
 વિચારોમાં ઝૂકી મગજ મુજ કેં ઘડાવતું અને:
 ન ચાહું કે ચાહું પરમ પ્રભુને હું હૃદયથી?
 પુછ્યું મેં પોતાને, પણ ન કંઈ થે સ્પષ્ટ સમજયો. ૨
 ખરું રહાવું તે શૂં? મુજ મન વિચાર્યું સ્થિર કરી;
 અને એ પ્રશ્ને તો મમ હૃદયનું લોહિ ઉડ્યું:

ઘણી અન્ધારીઓ દુર થઇ, કંઈ તેજ પ્રકટયું,
 અને અન્તરતેજે સકલ જગ તેજોમય દિઠું. ૩
 હતું શુદ્ધ જ્યોતીઃ વિભુમયહતું વિશ્વ સહુ આઃ
 વિહારી વ્યાપેલો વિકસિત વિલાસે હૃદયમાઃ
 ચિદાત્મા હૂં-તૂંમાં કરુણ વિભુ પ્રેમેવસિ રહ્યોઃ
 પ્રભો, ઓ, તહારાથી સ્ફુલ્લ જગ ચૈતન્યમય છે! ૪
 દિઠી તહારી સ્નેહી કરુણ સમદષ્ટિ સહુ પરેઃ
 અણુ ચે ના ખાલીઃ નિરખું વિભુને વ્યાપ્ત સઘળે.
 પું ચાહે છે સૌને, વળિ જગત આ તૂંમય અધું,
 છતાં હું અજ્ઞાની પુંજ જગતને ચાહિ ન શકું. ૫
 અહું છું શખ્દોથીઃ હૃદય પણ ચાહે નહિ તહને,
 અને એવું, કાં કે તુજ-મુજ અન્યાં એક જ નહીંઃ
 હવે લાગે છે કે હનિય પ્રભુને ચાહિ ન શકું,
 છતાં ચે છું જૂઠાં, પતિત, ઠગતો ‘ચાહું’ કહીને! ૬
 —અહું જો સ્વામીને ક્યમ નવ અહું આ જગતને?
 નથી એ એ જૂઠાં, જગત હરિ એ એકરુપ છે.
 અને શી આજ્ઞાઓ પરમ પ્રભુની શખ્દ શ્રુતિએ
 સ્મૃતિએ છે! —તો ચે કમનસિય ખાળી નવ શકું. ૭
 અન્તઃશ્રુતિ પિછાનું છું અરેરે, ખેદ થાય છેઃ
 ‘પ્રભુને ચાહું છું’ કહેતું હૈયું જાતે ઠગાય છે. ૮

૪૯ હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ—

નિરભિમાન

ભલે મન વિવેકહીન તિમિરે સદા આથડે,
 અને હૃદય કટપતારહિત કૂપમાંહી પડે;
 ભલે સકલ જિંદગાનિ રસરંગહીણી જતી,
 પરન્તુ ન હિ નમ્રતારહિત ચિત્ત થાજે કદી. ૧

ભલે સખલન પૂર્વનાં સમરણથી સદાયે ખળૂં,
 પરન્તુ ન હિ તે ભુલી મદ-નઠોર થાવા ચઢું;
 સદાય નિજ દોષ કાળ અનુતાપ વાળા પરે
 વહે પુનઃ દયા, વિલો, ફિકર શી પછી છે રહને? ૨
 દિનેશકર કોમળાં ધનુષ મેઘમાંહી રચે,
 નિહાળિ શિશુ ભાઈ ભાંડુ નિજને ખતા'વા ધસે;
 ધઈ વિવિધ વર્ણ એમ જગ આગળે સર્વ તે
 કટાક્ષ કરુણા તણા પુનથી જે લસે અન્તરે. ૩
 પરન્તુ કદિ વર્ણ એ મુજ ગણું, ગણા'વા કદં,
 અને હૃદયમાં પડેલ પુન રશ્મિને વીસરું,
 કરી પ્રખર તો, પ્રભો, કિરણ તાહરા તે સમે
 સુકાવ વિખરાવ એ હૃદય મેઘને, વર્ણ-ને. ૪

૫૦ અરદેશર કરામણ ખખરદાર—

વિશ્વસમુત્કાંતિ

સાગર હૃદે નિજ તાનમાં, ભરતી ભરે, ખાલી કરે,
 તે ગૂઢ લેખે જગતનો ઇતિહાસ તટ પર ચીતરે;
 ફરિ એ જ સાગરતીર હું આવી પડું તે વાંચવા,
 પળએકે કંઈ સમજું જરા ત્યાં હૃદય લાગે નાચવા. ૧
 એ ખળ વિજે ખડિ રેતમાં હું જોઉં ઊંચે ને નિચે,
 રજની ધ્રુમે અંધારજલ આકાશથી જગ પર સિંચે;
 પહાડો મિનારા વૃક્ષ સૌ, દુનિયા ખાધી તેમાં હુએ,
 એ નિત્ય પ્રલય જ નિરખવા તારા નલ્લે નિકળી ઉલ્લે. ૨
 દુનિયા હુએ દુનિયા તરે: એ જોય સાનવ સર્વદા;
 આ વિશ્વના પદ્મા તણી દાંડી રહે નવ સિંચર કદા:
 દુનિયા તરે દુનિયા હુએ: સાનવ ઉઠે સાનવ સુવે,
 ને ભાર વહેતા આણિશું આલી જલું સઘળું જુવે. ૩

દુનિયા હુએ દુનિયા તરે; તરતાં હુએ હુખતાં તરે:
હુખતાં વિણે મોતી અને તરતાં જિલે તારા કરે!
 એ વીણતું એ ઝીલતું આ વિશ્વ આદ્યું જાય છે,
 અગણીત વર્ષ થયાં ઉભય પલ્લાં હિંડોળા ખાય છે. ૪

દુનિયા બધી અધુરી દિસે: માનવ બધું સમજે નહીં:
 આ સત્ય શું, આ શુદ્ધિ શું, કરિને પડે શંકા મહીં.
 —અધુરું દિસે નજરે બધું તે પૂર્ણ સર્વ થશે મળી,
 છૂટી પડી લાગે કંડો, સંધાય ત્યારે સાંકળી! ૫

નહિ સત્ય દુર્ગમ કોથકી, નહિ શુદ્ધિ દુર્ઘટ કો દિલે:
 જોતા બધા તારા જુવે, કુસુમો બધા કાળે ખિલે:
 કર્તવ્ય કરતો માનવી નિજ લાગ નાખે તે વિષે,
 શંકા કરે નહિ કે ન ભેદાભેદ જાણે કો મિશે. ૬

માટી થકી કુંચન જડે, પત્થર વિષે રત્નો મળે,
 હા, તેમ માનવ દેહમાંથી દેવ આખર ઝળહળે!
 સુખદુઃખનું આ વૃક્ષ વધતું મંજરી ભર ધારશે,
 ફલફૂલથી ઝૂકી રહી આનંદ દિવ્ય પ્રસારશે. ૭

કંઈ પર્વતો પિંગળી જઈ ઝાકળસમા ઊડી જશે,
 પડશે ધરા સાગરમુખે, સાગર હઠી ખાલી થશે,
 ખરશે ઉડુ, રવિ શીત થશે, પડશે શશી કાળો ખમાં
 પણ માનવી કર્તવ્યવશ વધતો જશે નિજ તેજમાં! ૮

જે તેજ વેરાયું જગે તે ખિન્દુરૂપ રહ્યું બધે,
 આ વિશ્વમાં તારાસમૂં નિયમે રહી: આગળ વધે:
 અન્ધારમાં ઘસડાય, પણ છે દષ્ટિ દૂર દિશાભણી,
 કો મહાતેજ વિષે જઈ મળશે બધી ન્યોતકણી! ૯

નીચે પડી આ રેતમાં જોઈં ઉંચા આકાશને
 આગુર નયન નિરખૂં ગગનમંડળ રમાતા રાસને:
 બ્રહ્માંડ કુંડ ચમકારતું જ તણાય ઉડી તાનમાં
 ને આ ધરા પણ દોડતી લઇ જાય સૌ તે સ્થાનમાં. ૧૦

તો હે મહામુખ સાગરા ! તુજ ઘોષ નિત્ય ગળવજો !
 એ ઘોષમાં અમને સદા કર્તવ્ય અસ સમજાવજો !
 તુજ નિત્યગત હૃદયનું ખલ આપજો અમને જરા,
 આ પળસમી કંઈ ધન્ય પળ દેજો ઘણી, હે સાગરા ! ૧૧
 અન્ધારમાં આ તારલા નિજ પન્થમાં વાગે કેમે,
 આકાશ ભરતા દિવ્યતેજે જઈ પ્રભાતે સઉ શમેઃ
 ત્યમ આ ધરા પર ધૂમતા, હે સાગરા, આપણુ જશું
 તે દૂર દિવ્ય પ્રસંગમાં તું, હું, અથા સાથે થશું. ૧૨

પ્ર. ગણપતરાવ ગોપાળરાવ બરવે—

પણે બહાણડ

સૌ મુજમાં મુજમાં મુજમાં રે !

ધ્રુવ.

શૂં કુસુમો ખિલતાં મધુરાં,	શાં કુરંગ નાચે લોળાં,	
શાં હસતાં નદીઓ નાળાં,	શાં વરસે વાદળ કાળાં—	સૌં ૧
કરતા શૂં તારા ઝગમગ,	બળતો શો સૂરજ ધગધગ,	
શ્રી સ્મૃત્તા ઉપવન બગિચા,	ગાતાં શાં કોયલ મેના—	સૌં ૨
વસતાં શાં લન્દન પારિસ,	પૂળતાં કાશી મક્કા,	
ફરતા શૂં યોગી ઘરઘર,	ચાતી શી પૂળ હરિ હર—	સૌં ૩
દોડે શી ગાડી ફરફર,	ચાલે શી ઓટો ઝરઝર,	
દવમાં તરુવરના તડતડ,	લડતી શી ફાંજો મરમર—	સૌં ૪
શાં દર્શન વેદો મજ્જળ,	શા ત્રિપિટક, કુરાન, બાઇબલ,	
બુદ્ધ શંકર ઇસુ મહમ્મદ,	શં રહેલું સહેલું સૌતું—	સૌં ૫
તે કપિલ કણ્વાદ અકલાવત,	તે કપેન્સર કાન્દ હેમિલ્ટન,	
શ્રી રામ યુધિષ્ઠિર નટવર,	શૂં વિક્રમ શિવજી અકબર—	સૌં ૬
હું આગળ પાછળ હંચનિચ,	હું ગુપ્ત પ્રકટ વરચોવચ,	
સૌ માશુક આશક પ્રિયજન,	સૌ જીવોદેવો ત્રિદધન—	
	સૌ મુજમાં સોડહ સોડહ !—	સૌં ૭

પર અનવરતીયાં આઝમતીયાં કાળ (“જ્ઞાની”)—

સાક્ષાત્કાર સીડીનાં સાત પગથિયાં

કહોને સખી શ્યામ વિના કેમ રહિયે રે!

ટેક

શનિવારે સખી રહારા સ્વામી રે	મહાસુનમાં રહ્યા પ્રેમધામી રે,	
સુને મળતા નથી સોક્ષ્મામી :		કહોને ૧
રવિવારે મળે કોઈ રૂપો રે	સુને અગસગડ આવે મૂકી રે,	
સુનમાં પહોંચી ને થાઉં હું સૂખી :		કહોને ૨
સોમવારે તે સુખમણ સેજે રે	પાઠી દેખે શ્યામળિયાનું તેજે રે	
ત્યાંથી સૂરત સામેંયું લેજે :		કહોને ૩
મંગળવારે તે મહાસુન માંહે રે	તાલ મૃદંગ અનહદતા થાયે રે,	
ધોળ મંગળ પ્રેમનાં ગાયે :		કહોને ૪
બુધે શુદ્ધિ શરીરની ખોઈ રે	નિજ મૂર્તિ પ્રત્યક્ષે જોઈ રે	
નથી આપ વિના ધિન્નું કોઈ :		કહોને ૫
ગુરુવારે બ્રહ્મ રૂપ જોયું રે	ચિત્ત રહારું શ્યામળિયાથી મોહ્યું રે	
દુઃખ પાંચ પચીસતું જોયું :		કહોને ૬
શુક્રવારે શિખર ગઢ આવી રે	સુરતી અગસ અગોચર લાવી રે,	
દેખ્યાં અલખ નિર્નજન લાવી		કહોને ૭
સાત વાર કહ્યા સર્વ પૂરા રે	“જ્ઞાની” પ્રેમમાં યદ્ય અકચૂરા રે,	
રહે છે આઠ પહોર હજૂરા :		કહોને ૮

૫૩ હરજીવન કુળેરજી ત્રવાડી (ઋષિરાય)—

અવળ વાણી

આ દશા સદ્ગુરુ થકી આવે : લલા રે આ દશા ૦ ટેક.
 ધાંચીને ખાંધીને ફેરવે ધાણી, જલ અગ્નિને તપાવે, હાં રે હરિ જલ ૦ :
 ધોળીને જલ વિણ ધોતિયું ધોવે, અન્ન મનુષ્યને ખાવે,
 સોનારને સુવર્ણ તાવે : આ દશા ૦ ૧

દેખાય નિત્ય વદનમાંથી દર્પણ, જનનીને પુત્ર કુલાવે, હાં રે હરિ જનન :
ગોવાળને ચારવા જાય ગોધો, સાપ ગરુડને ડરાવે,

ઉડે બાળકને ઉડાવે : આ દશાં ૨

તીંગ લીડે અસવારને તોરી, ઢોલીને ઢોલ બજાવે, હાં રે હરિ ઢોલી
પુરતક જેસી પુરાણીને વાંચે, ખેડૂતને ખીજ વાવે,

મિંદુ માંદા સિંધુ સમાવે : આ દશાં ૩

સૂંપ કરી જ્ઞાન કાશીએ આદ્યાં, ચોપગને ચાર્યાં આવે, હાં રે હરિ ચોપન :
સિંહ ડર્યો સસલાતણી શહમાં, જનની સુતાને ધાવે,

ચાપીમાંથી ગંગા નહાવે : આ દશાં ૪

આંખ સુણે ને દેખાય કણે, વાયુને વૃક્ષ હલાવે, હાં રે હરિ વાયુન :
કાજૂનું શીષ હલાલ કરે અજ, ધનુષને તીર ચલાવે,

કુંભારને ચાક ફિરાવે : આ દશાં ૫

પંચુ ગરુડ સમો પંથ કાપે, મેરુને કીડી ઉઠાવે, હાં રે હરિ મેરુન :
બોમડો વેદ ચારે ચટ બોલે, અલાણુ લાણુયાને લાણુવે,

જીલ વિણુ ગંધર્વ ગાવે : આ દશાં ૬

અગ્નિને ટાઢ બારે માસ પીડે, ભૂખ્યાને લાંઘણુ લાવે, હાં રે હરિ ભૂખ્યાન :
ચિત્ર ઉઠીને ચિતારાને રંગે, ચાળને દેવ ધરાવે,

ઋષિરાજ પત્થર હસાવે : આ દશાં ૭

૫૪ મણિલાલ નલુલાઈ દિવેલી—

પ્રેમમય ઉપાસ્ય બ્રહ્મ

દગ રસભર મોરે દિલ છાઇ રહી :

છાઇ રહી : જલકાઇ રહી : દગ ૧

આંખ અપટ નિદ્રા નવ કાંઈ

પલક પલટ અણુખાઇ રહી : દગ ૨

પૂર્ણ ભરી મદ મન્દવિલાસિની

નવિન સુધા ખરસાઈ રહી : દગ ૩

દુઃખીસુખી વળી વિધવિધ રંગી	
ખલકે—સુરંગ મગાધ રહી :	દગલ ૬
ભીતર બાહિર બિપર નીચે	
મણિમય મોદ નગાધ રહી :	દગલ ૫

૫૫ કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ—

તારનું પુટલું

તૂટયો મહારો તરખૂરાનો તાર, ભજન અધૂરું રે
રહ્યું ભગવાનનું— દેક.

એક તૂટતાં બીજા રે તાર અસાર છે,
જીવાળામાં નહિ હવે જીવ જી :

પારા પડ્યા પોચાં રે નખલિયું નામનું— તૂટયો ૧

તરડ પડી છે રે બાતલ તુમખડે,
લાગે નહીં કૂટિ જાતાં વાર જી :

ખૂંટીનું ખેંચાવું રે કાંઈ ન કામનું— તૂટયો ૨

સ્વર મેળવિયે શેમાં રે તાલ બેતાલ છે,
ઢોલકમાં પણ કાંઈ ન ઢંગ જી :

અન્ધ થયું છે બાઈ રે હરિ રસ પાનનું— તૂટયો ૩

ખર્ચી હવે ખૂટી રે ખૂટી હવે બીજી નથી,
હરિ હવે જાણે હમે હાથ જી :

કહું છું કામ ન મહારે રે ધનજનધામનું— તૂટયો ૪

કેશવ હરિની કરણી રે કોઈ ન જાણી શકે,
વાણી મન પાછાં વળી જાય જી :

બલ ચાલે નહિ એમાં રે મહા બળવાનનું— તૂટયો ૫

૫૬ કેશવલાલ હરગોવિન્દદાસ શેઠ—

સુર વાટ

ભૂલી પન્થ ભમું દિનરાત રે કોઈ સન્ત બતાવોજી વાટ. કુવ.

ઉગે સુરજ વળિ આથમે એવી નહોતી રહારી મૂળ લોચ :
 જ્યોતિ અખંડ અંગે જ્યહિં, જેનાં તેજ હળે વીધી વ્યોમઃ કોઈં એ વાટ ૧
 સંસારને ઉન્હે વાયરે થાય ઘર ઘરના દીપ ગૂલઃ
 જીવન અહિં એવાં હોં તિયાં-રહારે મુલકતો અમરોનાં ફુલઃ કોઈં એ વાટ ૨
 ઉપાને અધરે ખીલતો ને સંધ્યાને કાંઠે વિલાયઃ
 એવા રે સ્નેહને સોણલે રહારું જિવતર જોલાં ખાયઃ કોઈં દિવ્ય વાટ. ૩
 પગલે પગલે પાવક પરજળે ને આંખે હર્યો અન્ધકારઃ
 પામર દેહની પીઠ પડી વહી લવરણ કેરો ભારઃ
 હવે સન્ત દોરો સુર વાટ ૪

૫૭ સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ (કલાપી)—

આપની યાદી

ન્યાં ન્યાં નજર રહારી ઠરે યાદી લરી ત્યાં આપનીઃ
 આંસૂ મહીં યે આંખથી યાદી ઝરે છે આપની. ૧
 માથુકોના ગાલની લાલી મહીં લાલી, અને
 ન્યાં ન્યાં ચમન, ન્યાં ન્યાં ગુલો, ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની. ૨
 જોઈં અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની સીઠી લહરઃ
 તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની. ૩
 તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં,
 તે યાદ આપે આંખને જળી કચેરી આપની. ૪
 આ ખૂનને ચરખે અને રાતે હમારી ગોદમાં,
 આ દમખદમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની. ૫
 આકાશથી વર્ષાવતા છો દુશ્મનો ખંજર બધાઃ
 યાદી ખનીને ઢાલ ખેંચાઈ રહી છે આપની. ૬
 દેખી ખુરાઈ ના ડરૂં હૂં, શી ફિકર છે ખાપની ?
 ધોવા ખુરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની. ૭
 થાકું સિતમથી હોય ન્યાં ના કોઈ ક્યાં યે આશનાઃ
 તાજ ખની ત્યાં ત્યાં ચડે પેલી શરાખી આપની. ૮

બ્યાં બ્યાં મિલાવે હાથ ચારો ત્યાં મિલાવી હાથને
 અસાનથી દિલ ઝૂંકતું, રહસત ખડી ત્યાં આપની. ૯
 ખ્યારું તજીને ખ્યાર કોઈ આદરે છેદલી સફરઃ
 ધોવાઈ ચાલી ત્યાં રડાવે છે જુદાઈ આપની. ૧૦
 રોડોં ન કાં એ રાહમાં ખાડી રહીને એકલો ?
 આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની. ૧૧
 જૂનું નવું જાણું અને રોડોં હસું તે તે ખખૂં
 જૂની નવી ના કાંઈ, તાજી એક યાદી આપની. ૧૨
 ભૂલી જવાતી છો ખધી લાખો કિતાબો સાસડીઃ
 જોયું ન જોયું છો ખને; જો એક યાદી આપની. ૧૩
 કિસમત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાખું ખધીઃ
 છે આખરે તો એકલી ને એ જ યાદી આપની. ૧૪

૫૮ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાન્ત) —

સાગર અને શશી

આજ મહારાજ જલ પર ઉદય જોઈને
 ચંદ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે,
 રનેહવત, દુસુમવત વિમલ પરિમલ ગહન
 નિજ ગગનમાંહિ ઉત્કર્ષ પામેઃ
 પિતા, કાલના સર્વ સન્તાપ શામે-
 નવલ રસ ધવલ તવ નેત્ર સામે, પિતા,
 કાલના સર્વ સન્તાપ શામે !

જલાધનલ દલ ઉપર દામિની દમકંતી,
 યામિની વ્યોમસરમાંહિ સરતી;
 કામિની કોકિલા કેલિકૂળન કરે
 સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતીઃ
 પિતા, સૃષ્ટિ સારી સમુદલાસ ધરતી—
 તરલ તરણી સસી સરલ તરતી, પિતા,
 સૃષ્ટિ સારી સમુદલાસ ધરતી !

પદ કાંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા (મલયાનિલ) —

હરિનો સંગ

સ્વજન, રહેને ગડિયા નેહના રંગ: (૨)

ગુલાબી જો ને વીંટળાઈ અંગો અંગ ! —ટેક

કવિતા સ્ફુરે છે કંઈ, ઉરે ઉર રહે નહીં,

વાહી જતી પ્રતિભા અનંગ: સ્વજન રહેને ૧

વિકસે છે નજી રહારી, કરણે શક્તિ પ્રસારી,

દેહ આજ ઊઘડયો અનન્ત: સ્વજન રહેને ૨

વહે છે ને નીતરે છે અંગથી અખંડ રંગ,

એ તો ભાઈ હરિ કેરા સંગ ! સ્વજન રહેને ૩

૬૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક (શિષ) —

સિંધુનું આમંત્રણ

આનંદસિંધુ આમંત્રે સ્વયં હસ્ત ઉછાળતો,

રંગબેરંગી અંચોનાં મોતીઓ વરષાવતો. ૧

નહીં માર્ગ નહીં કેડી, દ્વાર કે દરવાન ના,

જ્યાં હો ત્યાંથી અહીં આવો. પાઠ કે અહસાન ના. ૨

દેખાતા સામસામા જડ જમિનતરો તો ય આ એક સિંધુ;

લાખીલાખી વસેલા મનુજ જગ પરે આપણે એક બન્ધુ.

આવો આવો પ્રભાઓ ! અહિં યુગયુગનાં વૈર વામો ડંસીલાં,

સિંધુ સાથે મિલાવી નિજ સુર ગરવાં ગીત ગાઓ રસીલાં. ૩

આવો ફિલ્સૂફ આવો કવિગણ રસિકો ને કલાકોવિદો ચે !

ઊર્મિ, પ્રૌઢ તર્જોચલગિરિવરશા, રંગિલા બુદ્ધબુદ્ધો, ને

આ ઘેરા ઘેર ગર્વો અતલ, ઉલટતા વારિઓઘો અખાધ,

ને વિસ્તારો વિશાળા, સહુ દિશ સરખા: માંદા ખેલો અખાધ. ૪

સહસ્ર સ્રોતથી ઘેલી નદી જીવનની વહે,

ઘડી શુદ્ધ ઘડી મેલી, ક્ષણે ના સરખી રહે. ૫

તેમાં આ તટથી પેલે જતાં જન સથીમથી,
 અતુલ વહી આવેા પ્રવાહોના જ પન્થથી. ૬

અન્ધારાં ભેદવાને અંહિંથિ દિનકરે હસ્ત પહેલેા ઉગાસે,
 વિશ્વોમાં એક ચક્રે ફરિ અતુલખલે અસ્ત એ આંહિં પાસે;
 જીવો નિઃસંખ્ય સૌ આ અંતલ સલિલથી આદિમાં નિર્ગમે છે,
 ઊંચાનીચા ફરીને સમય નિજ થતાં આંહિં આવી શસે છે. ૭

આવેા સૌ પુણ્યશાલી અમલ કરણોના પુણ્યનો આ જ આસે,
 નિઃસંકોચે પધારે કલુષિત થયલા ! વારિધિ આ તહમાસે;
 આર્યાશિત્તે અહીંયાં પ્રજાળિ ન કરવાં દામણા દુઃખદાહિ,
 વામીને પાપપુણ્યોતાણું સમત, રમેા શુદ્ધ સુક્ત પ્રવાહે. ૮

સુણાયે સાદ એ દેશ કાલની પાર ફરથી,
 લોકલોકતાણા ઉડા અન્તરતમ ઊરથી. ૯

“નિત્ય એ સાદ આવે છે, સત્ય એમાં કશું નથી;”
 “જવાશે જઈશું ત્યારે,” ફરી કોઈ પ્રમાદથી ૧૦

ગયું ના. પણ એ સિન્ધુ હજી હસ્ત ઉછાળતો,
 આસંચે રંગએરંગી સોતીઓ વરધાવતો. ૧૧

જયન્તિ તે સુકૃતિનો રસસિદ્ધાઃ કવીશ્વરાઃ ।
 નાસ્તિ યેવાં રજાઃકાયે જરામરણજ મય ॥

(ઉદ્ભાવિત તરજુમોઃ આર્યા)

અતિભાસિદ્ધ જિતે છે, લયમધુરા વાગ્વિહારિ ઉન્નિવર તે
 જેના ધવલ સુકદયે કાલકાલિસા ય ના લાગે.

वि . प . र . ण

हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः—स्वारवि
हृदी ज भीठी हितलक्षणा गिरा.

Today poets lack the inestimable advantage of direct criticism. What poets need is the dead cat thrown at them by the dissatisfied members of the audience

—JOHN MASEFIELD

(તરજુમો) કવિઓને સક્રિય ટીકાનો અમૂલ્ય લાભ આજે નથી મળતો. (આગલા સમયમાં) શ્રોતાઓમાંથી નારાજ થતા લોક કવિ ઉપર મુવેલી બિલાડીની (અને એવી એવી) પુષ્પીજલિ વર્ષાવતા. આજે પણ (કવિઓને સાચા વિકાસને માટે) એ (નારાજપાનું ચોકખું અનુત્તર પ્રદર્શન) જરૂરનું છે.

Imitators, every one knows do not count in the history of poetry.

—B. CROCE

(તરજુમો) સૌ જાણે છે કે નકલી કવિઓને કવિતાના ઇતિહાસમાં સ્થાન જ નથી.

With poetry secondrate in quality no one ought to be allowed to trouble mankind.

—RUSKIN

(તરજુમો) ઉતરતા ગુણની કવિતા વડે માણસ જાતિનું મગજ પકવવાની ફરજ કોઈને પણ હોવી જોઈએ નહીં.

Truly great work never pleases at once, and the god set up by the multitude keeps his place on the altar but a short time. This rule is most directly confirmed in the case of pictures, where, as connoisseurs well know, the masterpieces are not the first to attract attention. If they make a deep impression, it is not after one but only after repeated inspections; but then they excite more and more admiration every time they are seen.

—SCHOPENHAUER.

(તરજુમો) મહા સાહિત્યને લોકાદર મેળવતાં વાર લાગે છે. લોક જેની દેવ લેખે પૂજા કરે છે તેને પછી થોડાજ સમયમાં અપૂજ્ય પણ રાખે છે. આ નિયમ સૌથી વધારે ચિત્રોના દાખલામાં પ્રત્યક્ષ થાય છે; અને ચિત્રોના પારેખો સારી રીતે જાણે છે, જે શ્રેષ્ઠ ચિત્રો તર્ક પ્રથમ ધ્યાન નથી ખેંચાતું. વારંવાર જોવાયા પછીજ ઉત્તમ ચિત્ર ઉડી અસર ઉપજાવે છે, અને પછી તો તે જોઈતી વાર જોવામાં આવે તેટલી વાર વધારે વધારેજ મોહની લગાડે છે.

વિવરણ

૧ સ્તુતિમંગલ :

રાધા શુ' શૃંગાર અને—છોડાહોલ નરભેરામ ભટ્ટ.

છન્દ ૩૧-વર્ણી * કવિત કે મનહર છન્દ. †

* વર્ણી ઉચ્ચારણ ક્રિયાનું એકમ, સિલેબલ; સિલેબિક એ વિશેષણ માટે પણ આ જ શબ્દ. (વચડી, વચડું, આ શબ્દનાં અપભ્રંશ રૂપ, અમુક અમુક સંકુચિત અર્થમાંજ વપરાય છે. અક્ષર શબ્દ વધારે વ્યાપક અર્થમાં પણ વપરાય છે.)

† કવિત મનહર ધનાક્ષરી અને તેમના ભેદો વિષે લખતાં પિંગલ શાસ્ત્રીઓએ ભેદો વ્યાખ્યાઓ અને નામોનો વર્ષાદ વર્ષાવ્યો છે:—જુવો રણછોડભાઈ ઉદયરામના “રણપિંગલ” એ મોટા ગ્રન્થનો ‘વર્ણમેળ છન્દ’ નામે વિભાગ પૃ. ૪૩૫ થી ૪૬૦. હિન્દી ભાષામાં તો આ એક જ છન્દનતિ ઉપર પિંગલશાસ્ત્રીઓએ પુરતકો લખ્યાં છે. એ સર્વ કવિતો ૩૦-વર્ણી, ૩૧-વર્ણી, ૩૨-વર્ણી, એટલે ત્રીશાં એકત્રીશાં બત્રીશાં કવિતો છે. એ દરેક નતિના ચાર પેટાભેદ ગણવા બસ છે : પંક્તિના છેલ્લા બે વર્ણીઓને જ ધ્યાનમાં લઈ આપણે તેમને લગાન્ત, ગાગાન્ત, ગાલાન્ત, અને લલાન્ત એ ચાર સાદાં વિશેષણે ઓળખી શકિયે. લ-લઘુ કે હ્રસ્વ વર્ણી, ૧ માત્રાનો; ગ (કે ગ)-ગુરુ કે દીર્ઘ, બે માત્રાનો. આ ચાર પેટા ભેદોમાંથી પહેલા બે ઉત્તમ છે. આ નમૂનાની ૧ લી કરી ગાગાન્ત અને ૨ જ લગાન્ત છે. ત્રીજા ચોથા પેટા ભેદમાં ગાલ ગાલ, લલ લલ એમ અન્તે દ્વિપ્રકૃતવાળી રચનાઓ પણ અસરકારક થઈ શકે.

આખી પંક્તિના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ બે જ ખંડ ગણતાં વર્ણી ૧૬+૧૪ ૧૬+૧૫, ૧૬+૧૬ એમ (ત્રણે નતિના અનુક્રમે) ખંડ પડે. પણ ૧૬ મી વર્ણીએ વિરામ (અટકવું) આવશ્યક નથી; જુવો અહીં કહી ૨ જ ની પંક્તિ ૧ લી અને ૪ થી. એટલે પંક્તિ અન્તે વિરામ, ચાર પંક્તિની કડી, અને ચારે પંક્તિ એક પ્રાસે સાધેલી, એટલું જ આવશ્યક છે. (આપણે એક પંક્તિ લખતાં છાપતાં બે લીટી કરી

(ક-૬)

વિષય અને અર્થ ૧ લી કડીમાં કૃષ્ણલીલાની સ્તુતિ મિથે, ૨ જી માં દશાવતાર સ્તુતિ મિથે, દશે રસના વિષય દશે રસ રસાં વૈ સઃ એ પરમાત્માની સ્તુતિ છે. તેને પ્રથમ મુકીને હું સવિવરણ સંગ્રહકર્તા આ ચોપડીનું મંગલાચરણ કરું છું.

રસના (૧) જલ, વાણી; (૨) શૃંગારાદિ રસોના. આપ રસના વિષય છે—(૧) જલ વિષય છે, વાણી વિષય છે; (૨) રસોના વિષય (વાસ્તવિક સનાતન અનન્ય આધાર) છે. આ શ્લેષાલંકાર ઉપરાંત બીજા અલંકારો પણ આમાં છે. પ્રવેશકમાં ગણાવેલી કવિ પેઢીઓમાંથી દલપતનર્મદની પ્રથમ પેઢીને પણ આપણી સંસ્કૃતિ પરમ્પરાએ જે અલંકાર પ્રધાન કવિતાશૈલી વારસામાં મળેલી તે શૈલીનો આ નમૂનો છે. આખી કૃતિજ અલંકારમય છે. [પણ અલંકારોનો શાસ્ત્રીય વિષય આ ચોપડીના સામાન્ય વાચકો કરતાં વધારે જ્ઞાનાધિકારવાળા વર્ગ માટેનો હોવાથી અહીં છાંડીજ દઉં છું. કવચિત્ સહેજ ધશારાથી જ સન્તોષ માનીશ. વળી પહેલો અર્થ, પછી અલંકાર વગેરે; અલંકારાદિ જોવામાં અર્થને વિષે બેદરકારી ચલાવી ના લેવાય. પિંગલનો વિષય પણ શાસ્ત્રીય તોય મુકાબલે સહેલો છે. વળી પિંગલ જ્ઞાનના મૂલ વસ્તુ વગર કવિતાના અભ્યાસીને ચાલે જ નહીં, એટલે પ્રાથમિક સમગ્રુતી, ટુંકાવીને અને ખતતી સરલતાથી ટિપ્પણોમાં આપું છું. [સંજ્ઞાવાળાં ટિપ્પણોમાં જ એ વિષય લખીશ, એટલે જેને ન વાંચવો હોય તેને વચ્ચે વચ્ચે નહીં નડે.]

આખું ઘટાવતાં કવિને કેટલાક અંશ જરા તાણવા પડ્યા છે. ચાદવોને રાહત્યા એ શાન્ત રસનો દાખલો કેવી રીતે, મત્સ્યાવતાર વાત્સલ્યનો કે કૂર્માવતાર હાસ્યરસનો પ્રતીક કેમ, રામાવતારનો આખો સંદર્ભ કરુણરસપ્રધાન કહેવાય ખરો, વગેરે સવાલોના સૌને ઝટ ગળે ઉતરે એવા સન્તોષકારક જવાબ ભાગ્યે દઈ શકાય. કદીક અંશે સાચાં એવાં વિધાન પણ કવિ કરે તેની એને છૂટ હોવી જોઈએ, એ જ છેવટેનો જવાબ છે.

નાખિયે છે, તે તો સુગમતા માટે. સમૃદ્ધિમાં જે ટુંકી પંક્તિઓ એક લીટીએ પણ છાપેલી છે, સુગમતા માટે.)

પંક્તિ અન્તે વિરામ, એટલે કે બીજાં વિરામ માટે કવિને પૂરેપૂરી છૂટ. ૩૦, ૩૧, કે ૩૨ વર્ણીઓ અવિરામે ખોલવી શક્ય જ નથી. આ વર્ણુમેળ છન્દસમૂહમાં આ રીતે લઘુગુરુની ભાતીગળ રચનાના બન્ધનથી સ્વાતંત્ર્ય અને અર્થાનુકૂલ વિરામરચનાનું સ્વાતંત્ર્ય પણ મળી શકે છે. તથાપિ એ રચનાઓ ગુજરાતીમાં ઓછી જ ચાલે છે તેનો ખુલાસો આ છે, જે એ છન્દોમાં અક્ષરે અક્ષર ચીપીને ખોલાય છે; અને એવું ઉચ્ચારણ ગુજરાતી ઉચ્ચારણની સામાન્ય લઠણને અનુકૂલ છે જ નહીં. આપણે તે

૨ રસિકોને સૂક્ષ્મ સહચાર માટે નિમંત્રણ :

આવો આવો બહાલાં—ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

છન્દ પદ,* “આધવળ સદેશો કહેજો શ્યામને” એ ઢાળતું†

પાઠકેર પંક્તિ ૨—કવિનો પાઠ “કંઈ કંઈ દિવ્ય” છે. કંઈ, કંઈકંઈ, દિવ્ય, ત્રણે શબ્દનો અમુકે અમુકે જ અર્થ છે, તે જણાવવા હોય ત્યાં એ જ શબ્દ વાપરવા પડે. પણ કેટલાક લેખકો જ્યાં ને ત્યાં કંઈ, કંઈ કંઈ, દિવ્ય, ભવ્ય, સુંદર, આદિ શબ્દો વેચ્યા કરે છે,† તે અન્વય માગે તે પ્રમાણે ફેરવી લેવાથી રચના સુધરે છે. પંક્તિ ૬માં “સ્નેહી” શબ્દ ફેરવી “રસિકો” લખ્યો છે; અને પંક્તિ ૧૦માં “સ્નેહભર્યા સમ્બન્ધ” ને ઠેકાણે “સૂક્ષ્મતત્ત્વ સમ્બન્ધ” લખ્યું છે; અને આ નજીવા ફેરફાર, આ સાદી સરલ ભૂમિ લોહીસમ્બન્ધે બહાલાંઓને માટે આલેખાયલી

સંધુ વણીને ઘણીવાર ક્રુત (૧ માત્રા જેટલો સમય પણ લીધા વગર, ખોટો અક્ષર હોય એમ) ખોલિયે છિયે. આ નમૂનામાં જ —

વરાહ કે બીભત્સ કે નૃસિંહ કે ભય છો

એ ખંડમાં વ હ ત્સ હ ભ ય એ અકારાન્ત વણીઓને ચીપીને (એટલે ક્રુત નહીં પણ પૂરી એક માત્રાનો સમય લઇને) ખોલવા પડે છે. એ પછીની લીટીમાં તો એવા નવ વણી આવે છે. આપણી ગુજરાતી ઉચ્ચારણ ઢબમાં ઉછરેલાઓને આવી પંક્તિ કેળુંકેટું અથવા કર્કશ અથવા અમધુર (cacophonous કેકોફોનસ) લાગે જ. હિન્દી અને ગુજરાતી વચ્ચેના મોટા ભેદમાંનો એક આ ઉચ્ચારણ રૂઢિનો ભેદ છે.

* છન્દ પદ્ય પદ—સંગીતનાં માપવાળાં બધાં કાવ્યોને પદ્ય કહેવાં; વણ-મેળ (અક્ષરમેળ), માત્રામેળ છન્દમાં રચેલાં કાવ્યોને પદ્ય કહેવાં; વળી છન્દ શબ્દ વધારે વિશાલ અર્થમાં પદ અથવા પદ્ય ગમે તે એટલે કે તમામ જાતની માપસર કવિતાના બન્ધારણ માટે પણ વપરાય. સંગીત કે પદ્યનું કશું જ માપ ન હોય એવી શૂન્યલક્ષણ કે અછાન્દસ રચનાઓનો એક પણ નમૂનો આ સંગ્રહમાં લીધો નથી.

† મહારા કેટલાક મિત્રોને વિશેષણો જરા ગુંચવે છે, એટલે તેઓ વારંવાર “પેલું પેલું” કહ્યા કરે છે, અથવા અંગ્રેજી શબ્દ પહેલાં સાંભરી આવતાં તે બોલી નાખીને વાતચિતને ઢેડગુજરાતી બનાવી દે છે. આવા ઘણા માણસો દેશમાં છે. ગુજરાતી ભાષણ લખાણ કવિતા આદિને અધરાં, વિદ્વંસોચ્ચ, અતિસંસ્કૃત, આદિ વિશેષણો કે ગાળાએ નવાજનારા આ લોકો જ મોટે ભાગે છે. આપણા કેળવણી તંત્રમાં હજી વાહન લેખે માતૃભાષાને પૂરવું સ્થાન નથી, અંગ્રેજીનો અધટિત વધારે

લેને આ સંગ્રહના પ્રવેશક લેખે-રસિકોના વધારે મોટા વર્ગને બન્ધ બેસતી કરી દેવાને સારુ કર્યા છે. વ્યોમમાં ઊડવું વગેરે મૂલમાં જરા અસ્ફુટ છે, તે પણ આ ફેરફારથી વિષયાનુકૂલ સ્ફુટાર્થવાળું બને છે. વળી છેલ્લી બે પંક્તિમાં કર્તાએ “સાર્થ” ના સંચરિયે હાં ” એમ પ્રશ્નાર્થ બાકય રાખેલું, એવા ઉક્તિવૈચિત્ર્યમાં કસોળ વિશેષ અર્થ ન હોવાથી, અહિં તેને સીધા રૂપમાં ફેરવી નાખ્યું છે.

આ સંગ્રહમાં મૂલ પાઠને જ વળગી રહ્યો છું. પણ જે અત્યંત વિરલ સ્થળે ફેરફાર કર્યો છે, કે જે ભિન્ન પાઠમાંથી એક લીધો છે, ત્યાં અહીં પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો છે. આરંભે મુકલા દાખલામાં જ પાઠફેરની કલમ જોઈને વાચકે આખા સંગ્રહ વિશે પ્રતિકૂલ વલણ બાંધી ન લેવું.

અર્થ લાવનારો ઉમદા આશયો આદિ માણસના સાચામાં સાચા

ઉપયોગ આપ્યા કરે છે, ત્યાં લગી આ ગાળો—અથવા કહો કે આ પોતાની અશક્તિને સામા માણસ ઉપર દોષરૂપે આક્ષેપ, ચિરંજીવ છે.

† પદના તાલ અને સુરની વ્યાખ્યા કરવી એ સંગીત શાસ્ત્રનો વિષય છે. પણ ઘણાં પદોની માત્રામેળ (માત્રાની ગણના પડે પંક્તિ અને કડીતું માપ કહી શકાય એવાં) પદ કે છંદ લેખે પણ વ્યાખ્યા બાંધી શકાય. આપણા પિંગલમાંના ઘણા છંદ (વર્ણમેળ અને માત્રામેળ) મૂળ પદોમાંથી જ નીચળેલા લાગે છે. અને પિંગલશાસ્ત્રીઓએ આ દિશામાં પ્રગતિ કરતા રહીને પોતાના શાસ્ત્રને ખીલવવાનું છે.

દ્રુત, લલ, અને ગના અર્થ આવી ગયા. સંગીતમાં દ્રુત એટલે બે માત્રાથી ઉચ્ચારણમાં વધારે સમય લે એવા સ્વરો પણ આવે. આ નમૂનામાં ઊડિયે, ંલાસ જો, ંકાશ છે, ંલાપ જો—એમ પંક્તિને અંતે આવેલા ત્રણ ત્રણ વર્ણો જોઈએ, તે વિષમ (એકી) પંક્તિઓમાં એ બુમખાંમાંનો પહેલો વર્ણો, અને સ્પ્રમ (બેકી) પંક્તિઓમાં પહેલો તેમ છેલ્લો, ગાનાર ગાતાં દ્રુત એટલે લંબાનીને ગાવા ઇચ્છે તે તેમ બોલી શકાય એવા છે. આ દાળમાં એવું બીજું પણ એક આવશ્યક દ્રુતસ્થાન છે:—“ઓધવજી” એ પ્રથમ શબ્દના છેલ્લા વર્ણો જીનું સ્થાન. સંગીતની માત્રામેળ છંદ લેખે વ્યાખ્યા કરતાં પ્રથમ જ સાચવી લેવાં પડે આ દ્રુતસ્થાનો. આપણે લઘુ=એક માત્રા, ગુરુ=બે માત્રા એમ વ્યાખ્યા બાંધી, એટલે જ=લલ એ પણ સ્વીકારવું પડે. પરંતુ દ્રુતસ્થાનમાં તે બે માત્રા=ગુરુ જ, બે લઘુ નહીં; કેમકે ગુરુ જેટલી મીઠાશથી અને કુદરતી રીતે દ્રુત ઉચ્ચારણ તેમ લલ ના લલકારી શકાય.

અસિલાપને આત્માના કહેવા યથાર્થ છે. એવા એવા અસિલાપ જાગે, પોષાય, કૃતિમાં મુકાવા જેટલું ધનત્વ પામે, તેને સારુ કવિતા અને કલાના ઉચિત વિદ્યાસંવિહાર ઉત્તમ સાધનોમાંનું એક છે. અને એ સાધનની પદ્ધતિ કાવ્યકિલસાદે-એ સન્મિત્ર અને પ્રિયાના સત્સંગ અને સહચાર જેવી ગણી છે, કેમકે એ સાધન કેળવતાં અને એ શોખ વિકસાવતાં આનન્દ મળે છે અને સાથે સાથે ઉચ્ચ સૂક્ષ્મ ભૂમિઓ અને રતિઓ પણ જાગે છે અને પોષાય છે. કલાવિહાર તેજોમય ઉચ્ચતર ભૂમિઓનો વિહાર હોઈ દુન્યવી રાગદ્વેષ મુસ્કેલી અને ગૂંચો, વિરોધો અને નિરાશાઓ અને અશક્યતાઓથી પણ મુક્ત હોઈ આકાશવિહાર સાથે સરખાવાય એવો છે. કલા-સૌન્દર્યમાં લીન માણસ એટલો સમય જડ બન્ધનો અને સ્થૂલ આકર્ષણો અને ધર્ષણોથી દૂર પડી લાગણી પ્રધાન રતિપ્રધાન બુદ્ધિપ્રધાન કલ્પનાપ્રધાન જીવન જ સાણે છે.

૮ રુચિસામ્યના અનુભવે સ્નેહી પણ થયેલા.

૧૦-૧૨ સૂક્ષ્મ તન્તુઓ (રુચિ ભૂમિ શોખ જ્ઞાન આદિ) ની સમાનતારૂપ અથવા તે વડે સમબન્ધ બાંધ્યા છે. આ રુચિઓ આદિનાં મૂલ હડાં અને

હવે જુવો કે આ ઢાળની દરેક પંક્તિ ૨૧ માત્રાની છે; તેમાંથી છેલ્લી પાંચ માત્રામાં વિષમ પંક્તિએ એક, સમ પંક્તિએ બે પ્લુત, અને દરેક પંક્તિએ ૫ મી ૬ ઠી માત્રા મળીને મુકવાનો શુરુ એટલાં પ્લુત સ્થાન આવે જ. પંક્તિની પહેલી ચાર માત્રાનું એકમ જુદું પડી ગયું એટલે સોળે માત્રા ચાર ચાર માત્રાના ચાર ઝુમખાં ગણીએ એમાં લાઘવ છે. એટલે આ ઢાળની દરેક પંક્તિ પાંચ ઝુમખાંની-માત્રા ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૫; તેમાંથી ખીલ ઝુમખાનો પહેલો વણી, છેલ્લા ઝુમખાનો પહેલો વણી અને સમ પંક્તિઓમાં છેલ્લો વણી પણ શુરુ જોઈએ. સન્ધિ શબ્દ પિંગલમાં વપરાય છે તેનો અર્થ ઝુમખું અથવા એકમ જ છે. માત્રાને કલ કે કળા પણ કહે છે. ચાર માત્રાનો સન્ધિ તો ચોકલ અથવા ચોકલિયો ગણુ થયો. માત્રામેળની વ્યાખ્યામાં આ ગણુ જ ધણો વપરાય છે. પણ આ ઢાળમાં એક ગણુ પંચકલ પણ આવ્યો, છેલ્લો. માત્રામેળ વ્યાખ્યાઓમાં દ્વિકલ, ત્રિકલ, ચાકલ, પંચકલ ષટકલ, અને કેટલીક વાર સપ્તકલ, ગણો દર્શાવીને આખી પંક્તિ અને કડીની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. આ ગણોને અનુક્રમે દ, ત્ર, ચ, પ, છ, સપ્, કહિયે તો એ સંજ્ઞા જ આપણને દરેક કેટલી માત્રાનો તે કહી દે.

ચતુષ્કલ ગણુ-લલલલ, લલગા, ગાલલ, ગાગા, અને લગાલ, એ પાંચમાંથી હર-કોઈ રૂપનો હોઈ શકે; પણ આ પાંચમાંથી લગાલ રૂપ ધણે ભાગે વર્જ્ય ગણાય છે.

જન્મથી મળેલી પ્રકૃતિમાં હોવાથી તેને ઈશ્વરે બાંધ્યા અગર વિધિએ નિર્મ્યા કહેવા
યથાર્થ છે. એકજ જમાનાની પરિસ્થિતિમાં ઉછરેલા રસિકો ઘણી બાબતે
સમાનધર્મી હોય, એ રીતે પણ વિધિનિર્મ્યા. અનન્ત કવિતા સંગીત આદિ
કલાઓનો વિહાર વ્યોમવિહાર જેવો છે, એ બે વચ્ચેના કેટલાક સમાન ધર્મ ઉપર
આવી ગયા. વળી વ્યોમ અનન્ત તેમ સૌન્દર્યવ્યોમો પણ દરેક અનન્ત છે. રાગદ્વેષાદિ
નહીં એટલે આ રનેહ અને સહચાર વધતા જ નય, તેમને વધવાનું ક્ષેત્ર પણ
અનન્ત; અનેકાનેક, જેમાંનું દરેક અમર્યાદ.

૬. કવિ ચકોરની લગની :

કવણુ રસિકતા બાણુશે - કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

છન્દ પદ. આ ગેય રચનામાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં ગેય એકમો (units યુનિટસ) દેશી
અને સુપરિચિત છે, તે નીચે આપેલા માત્રામેળ બેતાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવશે. પરંતુ
એ એકમોનું મિશ્રણ જુદું જુદું કર્યા કર્યું છે. આપણે અમુક એકમ-એકમોના
અમુક મિશ્રણની કડી બાંધીને તેને વળગી રહી તેનાં જ પુનરાવર્તનો આખી કવિતા-
માં કરીએ છિયે. બુદ્ધાંબંધારણની કડી આવતાં તે બુદ્ધું કાઠ્ય, નહીં તો એ

બાકી ચાર રહ્યાં તેમાંથી આ ઢાળનો બીજો ગણ ગાગા કે ગાલલ એ રૂપનો જ
હોવો જોઈએ. આ ઢાળલામાં ૮ મી પંક્તિમાં મેં નહીં જોડણી કરી છે એટલા માટે.
૧૦ મી પંક્તિ ગાઈ જુવો, જરા ઉતરતી લાગશે; કારણ કે એમાં બીજો ગણ પ્રણએ
ગાગા કે ગાલલ નથી. તેમ પંક્તિના ચારે ગણ ગાગા (જુવો પંક્તિ ૯), એવી
વધારે પંક્તિઓ આવે તો મજા થટે. તદેવતા (મોનોટોની monotony) એટલે
એને એ (તત્ + એવ + તા) આવ્યા કરે, તેથી ન કંટાળનાર થોડા.

છંદ પ્રાસ. આપણી ઘણી ખરી કવિતામાં બે સાથેસાથેની પંક્તિ પ્રાસે સાંધીયે
છિયે; આવા પ્રાસને ચમક કહે છે. પણ આ ઢાળમાં બેકી પંક્તિઓનો પ્રાસ જ
વધારે શોભે છે; શાને વારુ ? ઉપર પ્લુત વિષે આવી ગયું તે કારણથી. અને જો
પ્રાસરચના આવી, તો આ ઢાળમાં ચાર પંક્તિની કડી જ ઉત્તમ, જો કે બે બે પંક્તિ-
ની કડી પણ જોવામાં આવે છે.

(ઉપર છ, પ, ચ, ત્ર. ૬ સંજ્ઞાઓ આખી તે માત્રાગણોને ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ પણ
કહે છે; જુવો રણછાડલાઇનો અન્ય સંજ્ઞાપ્રકરણ પૃ. ૨૮-૩૪. વર્ણમેળ ગણોમાં
તગણ સગણ આવે છે માટે ત્રિકલ ગણની સંજ્ઞા તા નહીં ત્ર; સમકલ ગણની
સ નહીં સપ.)

ક્રમ્યનો જુદો જ ખંડ ગણાય છે. પ્રાચીન ગ્રીસની ગેય કવિતામાં બે કડીઓ. પણ ખાંધવામાં આવતી, ત્યાં ખીજની રચના પહેલી કડીથી થોડી જુદી રાખતા; અને એને સ્ટ્રોફી એન્ડિસ્ટ્રોફી કહેતા; પછી એ બે કડીની આતુપૂર્વીને સંગીતની એક સળંગ કડી ગણીને કવિ એ કડીનેડનાં જ ભેદતાં પુનરાવર્તનો રચતો. અહીં અર્થ પ્રમાણે ચાર કડી પડે છે ખરી, પરંતુ એ ચારે સંગીતના તેમ પિંગલના માપમાં એક ખીજથી જુદીજુદી છે.†

કવિતાભતિ. વાચ્યાર્થ ઉપરાંત ખીજે અર્થ એટલો જ સ્ફુટ અને વધારે આકર્ષક હોય, તેમ એને પડદે રાખીને પણ કથો, તેમાં ચમત્કાર અને કવિની રસિકતા જણાય, એવી કવિતાને અન્યોક્તિ કહે છે. “કહ્યું એકને (વા એક વિષે) સંલગ્નાવ્યું (અગર લાગુ પડે) ખીજને પણ”, તે અન્યોક્તિ. કટાક્ષ ગર્ભિત હોય તો જ અન્યોક્તિ, એવી વ્યાખ્યા અતિસંકુચિત છે.

અહીં સુધાસિન્ધુ ઇન્દુ-(૧) “ગીતગોવિન્દ” કાવ્ય, અને તેનો કર્તા કવિ

† આ નમૂનાનો માત્રામેળ-પંકિત ૧, ૩; ૧૨; ૨૩; ૨૭;—દોહરાની પંકિતનો પૂર્વાર્ધ: માત્રા ૧૩. પંકિત ૧૭, ૧૮—દોહરા પંકિતનો ઉત્તરાર્ધ: માત્રા ૧૧. પંકિત ૨; ૪; ૨૨; ૨૪; ૨૬; ૨૮;—ચોક્કલ ગણુ બે (માત્રા ૮), ગાન્ત. પંકિત ૧૧, ૧૩: માત્રા ૬, ગાન્ત. પંકિત ૭, ૮, ૯; ૧૯; ૨૦ માત્રા ૧૪; ગાન્ત. પંકિત ૫; ૬: ચોક્કલ ગણુ ૫ (માત્રા ૨૦); લગાન્ત. પંકિત ૧૦; ૨૫: માત્રા ૨૧; ગાલગાન્ત. (આવી ચાર પંકિતની કડીવાળા છંદને પ્લવંગમ, ચંદ્રાયન, રાસા વગેરે કહે છે; જુદા રણપિંગલ-માત્રામેળ વિલાગ પૃ. ૨૬-૨૭). પંકિત ૨૧, માત્રા ૨૩ લગાન્ત.

બાકી રહી પંકિત ૧૪, ૧૫, ૧૬. એ ત્રણને પણ ઉપર મુજબ વર્ણવાય, પણ એ પંકિતઓ અક્ષર મેળ માપની પણ છે. અક્ષરમેળ (વર્ણમેળ અથવા આપણા વર્ણી શબ્દને જ વળગિયે તો વર્ણમેળ) રચનાઓની વ્યાખ્યા કરવા જતાં, અનુષ્ટુપ, મનહર, એવા થોડા છંદોની લક્ષણબંધી માત્ર વર્ણી સંખ્યા વડે થઈ શકે છે; વર્ણીના ગુરુ અને લઘુ બે ભેદને જ વળગીને ગુલબંધી ભતિના છંદ છંદોનું પૃથક્કરણ થાય; પણ ઘણાખરા વર્ણમેળ છંદોને માટે ત્રણ ત્રણ વર્ણીના ક્રમખા કે ગણુ લઈને લક્ષણો આપવામાં આવે છે. દ્રુત કે પ્લુતને પિંગલમાં રથાન મથી, એટલે વર્ણી લઘુ વા ગુરુ હોય. અને ત્રણ ત્રણ વર્ણીના ગણુ એવા જુદા જુદા આઠ જ ગણુ હોઈ શકે. આઠેની પારિભાષિક સંજ્ઞા અને દરેકનું લક્ષણ આદ રાખવાને નીચેની દશવર્ણી લીટી ઉપયોગી છે.

ચ્રાતારાજભાનસલગં. ચ=ચણુ, વ્યાખ્યા ચમાતા=લગાગા.
મ=મગણુ, વ્યાખ્યા માતારા=ગાગાગા. ત=તગણુ વ્યાખ્યા તારાજ=ગાગાલ.

જયદેવ; રૂંક ચક્રોર પંખી-(૧) સમ શ્લોકી તરજૂમો કરનાર: વાચ્યાર્થમાંનું ફંદા આ. પણ આ વિશેષ અર્થ ઉપરાંત સામાન્ય અને વિશાલ અર્થમાં ઇન્દુ-(૨) કવિતા કલા, સુન્દરતાની અપ્સરા; ચક્રોર-(૨) સૌંદર્યપિયાસ, સૌંદર્યપાને જ તૃષ્ણા છીપે એવા ભાવનામય પણ ખીજ સર્વ વાતે અત્યંત પામર કલ્પિજન. વસ્તુમાંની ત્રીજી વ્યક્તિ તારા-સહૃદય વાચકો અને સહભોગીઓ, કવિતાકલાનો શોખીંસોગી વર્ગ, અને અર્થમાં તે ને તે છે.

અર્થ ૧ હૃદય રસિક (છેલ્લી કડીમાં રસિક હૃદય) કવિ; ભૂતલનું જ્યોતિર્ઝંપિ પંખી.

૨ એમૃત ગુજરાતી કવીઓ ધણુંખટું આ શબ્દમાં પ્રથમ વર્ણીને ગુરુ ગણે છે. તત્સમ શબ્દને આટલી છૂટ લેવા પૂરતો તદ્દલવ કરી નાખવો ઠીક નથી. અમીટ સ્ત્રીદ અનિમેષ દર્શન. મીટ માંડવી-અનિમેષ ભેડું; એટલે અમીટ મીટ માત્ર દ્વિરુક્તિ જણાય છે, અત્યંત અનિમેષ દર્શન એવા અર્થમાં. દુર્ધટ ઘટયોગ (૧) મૂલ (સંસ્કૃત) ના અર્થ અને લય પ્રમાણે જ ગુજરાતી ' સમશ્લોકી ' રચનાનો દુર્ધટ યોગ; (૨) સૌન્દર્યની અમુક ઝલકની ઝાંખી થઈ, તે અનિર્વચનીય મૂલને માનવીની

ર=રગણ, વ્યાખ્યા રાજલા=ગાલગા. જ=જગણ, વ્યાખ્યા, જલાન=લગાલ. લ=લગણ, વ્યાખ્યા લાનસ=ગાલલ. ન=નગણ, વ્યાખ્યા નસલ=લલલ. અને સ=સગણ, વ્યાખ્યા સલર્ગ=લલગ. આ સંજ્ઞાઓ પ્રમાણે આ નમૂનાની પંક્તિ ૧૪,૧૫ જસજસ અને પંક્તિ ૧૬ જસ માપની છે. જસજસ એ ૧૨ વર્ણી જગતી ભતિના ઇન્દુનું નામ જલોદ્ધતગતિ છે; જસ એ છવર્ણી ગાયત્રી ભતિના ઇન્દુનું નામ કુહી કે અપરલા છે. કવિ પોતે જણાવે છે, આવી મિશ્ર રચના "લિન્ન લિન્ન સન્ધિનો મેળ મેળવવાના અખતરા તરીકે " કરેલી. એમના ન્હાનાલાલી કે વિહટ્માનક રચના, " વનવેલી, " અને ખીજ ભતના પ્રયોગો પણ નજીતા છે.

ન્હાનાલાલી રચનાને વિહટ્માનક કહું છું કેમકે અંગ્રેજ અમેરિકન કવિઓમાં એ રચનાઓનો સૌથી નજીતા વાપરનાર વિહટ્માન (Walt Whitman) છે. એ રચનાનું યુરોપી નામ વર્સ લાઇબર (Vers liber) છે. વિહટ્માનની રચનાના ગુણદોષનું ટુંકું સમતોલ અને પ્રતિષ્ઠિત વિવેચનું લખેલું અવલોકન ભેડું હોય તે વાંચો સર એડમંડ ગોસ (Sir Edmund Gosse) નો એના ઉપર નિબંધ. [Selected Modern English Essays in the World's Classics pp 77-92.]

તોતડી વાણીમાં અને માનવ સંગીત વા પદના સ્થૂલમાં નિરૂપવાનો દુર્ઘટ યોગ મૂલ તે એક ઘટ (કાયા); તરબુતો (અથવા મૂલતું કવિકૃત નિરૂપણ તે) ખીન્ને ઘટ: ખીન્ન ઘટને પ્રથમનો પ્રતિબિમ્બ જ બનાવવા રૂપ યોગ. વળી અહીં તો યોગ=સંયોગ; તથાપિ એ શબ્દનો વધારે પરિચિત યોગસાધના (તપ) નો અર્થ પણ વાચકને સ્ફુરે છે, અને પછીની પંક્તિમાં કવિ તેનો લાભ પણ લે છે. ૧૧-૧૩ આ યોગી (સંયોજક) સુલગ રચનાઓની નવલ યોજના કરનારો છે. સુલગ નવલતાનો, નવલ સુલગતાનો ભોગી છે. યોગી સૂક્ષ્મભોગી છે. યોગી (તપસ્વી) નો લય (લીનતા) શુચિ છે. પણ એના કાર્યમાં સધાતો દુર્ઘટ યોગ તેમ એનો પોતાનો આ વિરલ યોગ-ભોગ, ભોગ-યોગ; એ સર્વને જોનાર પિછાણનાર નાણનાર (સમજનાર, કદર ખુજનાર) ક્યાં ?

૩ જે કંઈ એતન તે બધું નર્થુ અચેત અતિથોર ધારણમાં તમોમય જ બનેલું દેખાય છે. કડીનો ઉત્તર ભાગ-ના, છેક જ એમ નથી, જુવો પેલા તારાઓ છે. એ ધન્દુબન્ધુઓ સુધાસિન્ધુના એ સહૃદય સંગીઓ દીન રજનીલીન રસવિલીન ચકોરના સમાધિને પોતાની ઝીણી રસભીની મીઠે જોશે, પિછાણશે, નાણશે, પ્રમાણશે.

લયવૈવિધ્ય સાધવામાં આટલી કુશલતા; શબ્દોના માર્દવ અને મીઠાશ જમાં કરવામાં લાષા ઉપર આટલો કાબૂ અને અ-અ-ને અર્થ ત્યારે આટલો જ; વળી આ જ રૂપનો ? હા. પણ આવા દાખલાઓમાં ઐતિહાસિક દષ્ટિ જ ભગમ ખુલાસાવાર સમજાવીને વસ્તુને થયાયોગ્ય બાણવામાં મદદ કરી શકે છે. આપણા દેશમાંના મધ્ય-કાલીન સૌંદર્ય પ્રતીકોની મોહની પાછળ વેળાગાંડા થઈ જતા હોય; ગીતગોવિન્દ જેવા પુનરુક્તિપ્રચુર, અરુચિ ઉત્પન્ન કરે એટલા અતિમધુર, એકદેશી, સામાન્ય, બલકે સર્જકતાવિહીન કાવ્યને જે " રસિકો "—તેના નાચકની પૂજ્યતા અને તેના સંગીત-ની ઉત્તમતાને લઈને જ—મ હા કા વ્યમાં ગણતા હોય; એવાં એવાં કાવ્યોની સૈકાઓ ચાક્ષી રહેલી મુક્તકંઠ પ્રશંસાને શિરસાવંધ માનતા હોય, અને પોતાના આખા રુચિતંત્રથી સ્વીકારતા હોય, એવા બંધુઓને હું પૂછું છું—ઉઠાં છું—તેવા સવાલ સમગ્રાય પણ ભાગ્યે. પણ હું તો મ્હારે પૂછ્યા કરીશ:-“ પૂછું: મ્હને કટેવ ! ” અર્થ પ્રવાહ જો કાવ્યનો આત્મા, તો આ કૃતિની કીમત કેટલી વારુ ?

અને તો પણ સમગ્રદેર થવા ના પામે એટલા માટે છેવટ ભાર દઈને ઉમેરું પણ છું, કે આ કૃતિમાં જે કંઈ અર્થ છે, તે જો કે વિદ્વદ્ભોગ્ય જ છે, તથાપિ ક્લાથી કથાયો છે; સાચો છે; અને સૂક્ષ્મ છે. કવિ નામે પ્રાણી કેટલો તો અહંપ્રધાન વા

આત્મલીન છે (ખેલું વિશેષણ ગણ છે; ખીલું નથી, પણ ખંને એક જ લક્ષણ કહે છે); તેના આલેખન લેખે પણ આ કૃતિ સાચું વાસ્તવચિત્ર (realistic picture-રીયલિસ્ટિક ચિત્ર) છે.

વળી આ વારસે મળેલું મધ્યકાલીન રુચિતંત્ર નૂના શાસ્ત્રીઓનું અને કે હ. ધ્રુવ. જેવા સંસ્કૃત પંડિતામાં જ હજી વિદ્યમાન છે; ખીજે ઓસરી ગયું છે, અંગ્રેજ કવિતા અને યુરોપી કલાની અસર તળે આવેલા તો એનાથી મુક્ત થયા હશે, એવા ભ્રમમાં ન પડવું. એ એક કાળે સર્વવ્યાપી હતું તે રુચિતંત્ર હજી ઘણાઘણા હૃદયોમાં નહયે-અનહયે જામેલું છે; અને વિચારપ્રવૃત્તિની સપાટી ઉપર સ્થાયી નગૃત ન હોય, તથાપિ અંદરનાં ગૂઢ થરોમાંથી અનેક વેળા ઉપર તરી આવે તેની વિચારકને પોતાને પણ ખબર નથી પડતી. દાખલા લેખે તપાસો આ એક જ અવતરણ:-“ મહારી નજરે ‘કલ્લોલિની’ તે મુઝા જેવી મનોહર છે; ત્યારે ‘સ્રોતસ્વિની’ તે મધ્યા જેવી પરિચયલબ્ધ ચારુતાવાળી છે. કવિત્વદેવી જોડે નિકટતર પરિચય વાળી ‘સ્રોતસ્વિની’ મધ્યા કરતાં મહેને કુતૂહલ, અકૃત્રિમ હૃદયભાવ, નિર્મલ સૌંદર્ય ઇત્યાદિ વડે શોભતી. ‘કલ્લોલિની’ મુઝા (કવિત્વદેવીથી મુકાબલે દૂરસ્થ છતાં) વધારે ” મોહક લાગે છે. (શૈવલિનીનું પુરસ્કરણ પૃ. ૧૫). પ્રેમપરિચયીની દષ્ટિએ નવોઢા મુઝા ચડે કે સહધર્મચારિણી-એ એક જ સવાલના પ્રકાશમાં આ આખી દલીલ ખોટી સોનેરી જેવી ઝાંખી પડી જાય છે.

૪ કવિનું સમાધું :

સમાધું દૂરતું દૂર — કૃષ્ણપ્રસાદ ગિરિજાશંકર ભટ્ટ (નૂતનશ્રી).

છન્દ પદ. પણ પદ લેખે આ રચના “ઝીંજની ગીત” ને મળતી આવે છે. †

વિષય કવિની કવિતાસર્જન માટે લગની, અને એના એ કાર્યની મુશ્કેલી, પોતાના એ જીવનકાર્યમાં કવિની એકાગ્રતા શુલાભી જે કહો તે, -ત્રણે એટલાં, કે એ પાછળનું મન્યતજ કવિતા જીવનનું પણ જીવન. કવિ અહંપ્રધાન આત્મલીન પ્રાણી છે, એ હકીકત આ ચિત્રની રેખાઓમાં પણ સ્પષ્ટ છે, તથાપિ અહીં કવિ

† ઝીંજની ગીતનું માપ ૧૬ માત્રા (ચોટલ ગણ ચાર=ચાર ચ) ની પંક્તિ ત્રણ, અને ચોટી પંક્તિ ૧૦ માત્રાની (અંચ + ગ); ચારે પ્રાસે સાંધેલી, અથવા એ પ્રાસે પ્રાસેની કડીઓમાં આ છેલ્લી પંક્તિઓ પ્રાસે સાંધીને કરી જોડકાં બનાવેલાં:-

એટલે સૌન્દર્યનો પૂનરી, “ સમણા ” પાછળ પ્રાણ પાથરનારો, દિવ્ય અનુગ્રહ વડેજ સમણું પમાય તો પમાય એ અનુભવે વિનમ્ર, એ એવું લક્ષણ મુખ્ય વસ્તવ્ય બને છે, અને કવિનો અહંભાવ (ઇગોઇઝમ) એટલો ખુચતો નથી.

અર્થ લેહ લગની, લય (લીનતા) શબ્દનુંજ દહેકાવેલું રૂપ લાગે છે. કૂર આ ગાળ માનમાં કે લાડમાં દીધી છે, એમ લેવું.

૨ રસપુષ્પોની રોજ આખી અર્ધી વિચારમુદ્રીઓ, કંઈ કંઈ કાવ્યોચિત શબ્દ ગુચ્છો (પોએટિક ડિક્શન), અલંકરણો, વગેરે તૈયાર રાખું. પ્રાણ સમણું તો હજી આવ્યું નથી ત્યારે કોને જીલાવવાની અહીં વાત છે વારુ ? જીલાવવાને તૈયાર રહું, એમ અર્થ કરવો. એ અર્થ વાપરેલા શબ્દોમાંથી નાજ લેવાય એમ ગણિયે, તો પંક્તિને અસ્પષ્ટ ગણવી પડશે.

૪ નૂતન શ્રીકુંક (૧) અવનવાં સૌન્દર્ય તેજની ઝાંખી, પ્રેરણા (inspiration ઇન્સ્પિરેશન); (૨) નૂતનશ્રી આ કવિનું તખલ્લુસ છે, એટલે કુંક શબ્દમાં “ નૂતન શ્રીકુંક ” નો આખો અર્થ લઈ-પ્રેરણાકુંક મળી જાય તો, હે નૂતનશ્રી,.... અથવા તો નૂતનશ્રી (સ્વાનુભવથી) કહે છે કે....

૫ કવિ અને જગત વચ્ચે વિરોધ:

સુણું ક્યાં પ્રેમનૂં ગાણું—હરગોવિન્દ પ્રેમશંકર કવિ.

છન્દ ગઝલ ‡ કવિની કલમ લાખા તેમ લય બંનેને કેટલી લીલાથી ખેલવે છે, બંનેમાં કેટલી રમતિયાળ છૂટ લઈ શકે છે તે કલા જિજ્ઞાસુએ જોવાનું છે.

એવું છે. અહીં (૧) ચોથી પંક્તિનો પ્રાસ ટેક સાથે, અને ટેક પોતે ગાલાન્ત એટલે એ પંક્તિઓ પણ (૨) ગાલાન્ત અને ૧૦ નહીં ૧૧ માત્રાની, એટલી વિરોધતા છે, જે આખા સંગીતને પોષે પણ છે. ત્રીજી કડીની ૪ થી પંક્તિના છુ જે ને પ્રાકૃતમાંથી ચાલી આવેલી રૂઢિ પ્રમાણે લઘુ ગણવાના છે; અને તેમ પણ આ પંક્તિ માપમાં જરા લાંબી છે.

અંજની ગીતનામાપ માટે તથા તે ક્યા ક્યા રાગમાં સારું ખીલે છે તે માટે જુવો. ગણપતરાજ ખરવે ગાયન વાદન પાઠમાલા વિભાગ ૩ ન્તે-ખંડ ૧ લો (પૃ. ૯૯-૧૦૦) ચોથી પંક્તિ ૭ થી ૧૩ માત્રા લગીની આ સરલ રાહમાં ચાલી શકે એમ લાગે છે. અત્યંત ગમ્ભીરથી માંડીને ટાળપીખલ લગીના વિષયોને આ રાહ અનુકૂળ બનાવી શકાય છે. દેશીઓ અને લજનોની પણ કેટલી રાહમાં એ સારી રીતે ભળી જાય છે.

વિષય અને અર્થ ભાવનામયતા=બુદ્ધિ ઇચ્છાનું ટીપું. ઉરમાં આ ટીપું પડતાં જ તે શુદ્ધ નિખાલસ પૂરેપૂરો પ્રેમ માગે છે, અને જાતે આપવાને તૈયાર છે; જેમાં નહીં શંકા, નહીં પાખંડ, નહીં તુષણા, નહીં કોઈ ભેદભાવની જરા સરખી છાંં; જે સંપૂર્ણ સાત્ત્વિક પ્રેમખલે એકેએક માણસ હરકોઈની સાથે સર્વમયતા અનુભવી શકે. આવી દુનિયા, આવી જનતા ક્યારે પણ હતી શું? આ કાળમાં કોઈ ખી સ્થળે છે શું? ભાવિમાં કોઈ કાળે પણ થશે શું? અને જે પ્રશ્નનું સાચું ઉત્તર “ના”!—તો દુનિયામાં કોઈ હૃદય કોઈ સ્થાને કોઈ પણ કાળે આ ભાવનામયતા લઇને આવે, તે એકલ તલપવાનું અને ઝુરી ઝુરીને નિરાશ અને દુઃખી થયા કરવાનું કિસ્મત પણ લલોટ લખાંબીને જ આવે છે; કેમ જે એની ભર્મિને પિછાણે એવું પણ એને મળવું દુર્લભ છે. કવિપ્રાણિની વિચિત્રતા તેની અહમસ્મિતા (selfconsciousness સેલ્ફકોન્શિયસનેસ)ને લીધે જ નથી, જે લોકોત્તર પ્રેમ (ન્યાય; સત્ય; વફાદારી; આદિ પ્રેમહીરકતા જ બુદ્ધ બુદ્ધ પાસા છે) તે માગે છે અને ખદલામાં જાતે દેવાને તૈયાર છે; તે આ દુન્યવી વ્યવહારમાં તો સ્વપ્ને પણ સાંપડવાનો નહીં, એ પણ કવિપ્રાણિની વિચિત્રતાનું ઢાઈ છે. અને આ હંકીકત આ હુંકું સાહું કાવ્ય નિખાલસતાથી અને કવિતાની શૈલીએ રજુ કરે છે.

‡ ગઝલ. પંડિતો નામે વેદિયા, પુરાણ રૂઢિદાસ, અને સ્થિતિરક્ષક (કોન્ઝર્વેટિવ conservative). ધર્મ અને સંસાર અને ક્યદા કાનૂનને લગતા વિષયોમાં જ નહીં, ઘણાખરામાં, તેમાં કલાને લગતા વિષયોમાં તો ખાસ, કેમ કે કલા વિષયોમાં વ્યુત્પન્ન અથવા તો સ્થાયી રસ લેનાર માણસની કલ્પના પણ થોડીઘણી વિકસેલી હોય, અને હૃદય તથા બુદ્ધિ વચ્ચે જે ઓધે ઊતરેલા જંગ મચ્યા કરે છે, તેમાં પ્રકૃતિતરલ કલ્પનાશક્તિ ધરી બુદ્ધિની બહારે તો ધરી હૃદયોર્મિની બહારે ચડ્યા કરે, એધો એનો સ્વભાવ જ છે. વળી આ વર્ણન સંસ્કૃત પંડિતો કે સંગીતના ઉસ્તાદોને જ લાગુ પડે એમ નહીં, ફારસી ઉર્દૂના ઉસ્તાદોને પણ એટલું જ લાગુ પડે છે. ફારસી ઉર્દૂમાં ગઝલો અનેક જાતની છે, એમાં પણ ભેદપ્રભેદો, લક્ષણો અને વિલક્ષણતાઓ, અને દરેકની વ્યાખ્યાઓનો ગંજ છે. અને ગુજરાતી તે ફારસી ઉર્દૂ નથી; અપનાવિયે તેમાંથી તોય ગુજરાતી સાથે મેળ મળી જાય એમ ઘટાવી લેવાનું; હિન્દવાણી યુરોપી બોનેટ (bonnet) ખેરે તે પણ હિન્દવી રીતે ખેરાયલી જ શોભે એવું એવું આ ખાંસાહેબો સાંભળવાના જ નહીં. એમની ક્યપ્પ ચાલ્યા જ કરવાની જે આ ગઝલ ક્યસી દેખો તો યહાં રદીફ છટ ગઘ, યહાં કાફિયા લંગડા હય, આર સિક્ક અર્કાન,—સાફ ચાહિયે, ઉસ્કાલી પતા નહીં. આના ગઝલ પારેખો આ નમૂનામાં પ્રથમ એ જોશે કે અહીં દરેક કડીના છેલ્લા શબ્દ

ફારસી કવિતાપરમ્પરાની કેટલીક રૂઢ કાવ્યોચિત પદ્યવલિ (પોયેટિક ડિક્શન) અહીં ગઝલ જેવાં છન્દની સાથે દેખા દે છે, તે માફકસર અને યથોચિત વપરાઈ છે. ઇશક પ્રેમ પારાવાર, ઇશક ખુદા એ દષ્ટિ સૂઝી કવિઓમાં જાણીતી છે વચ્ચે વચ્ચે સદાગતિ (પવનો), ગુલ્લિતમ, જેવા સંસ્કૃત પ્રયોગો આવે છે તે આણુધાર્યા અને બિરલજ હોઈ (જાતે અલંકાર ન છતાં) અહીં અલંકારની ગજબ સારે છે. “પિછાણે દિલ તલપતું (તડકતું) દિલ,” “ ગળે લાગે ન્યહાં સાચે,” આદિ અત્યંત સાદા પ્રયોગ ઉક્તિની નિખાલસતાને પોષે છે. વક્તવ્યનો સીધો નિરાડખર પ્રવાહ, એ જ કર્તાની નિખાલસતાની છાપ પાડવા માટે (આપો આપ પસંદ થયેલી) પદ્ધતિ છે. અને આલ, દરિયા, આદિને સજીવ કદાપી તેમની સાથે સંલાપણુ, એ તો સર્વ દેશકાલની કવિતામાં વર્ણનને દલીલને વા આત્મોદ્ગારને વધારે મૂલ્ય અને સજીવન રીતે મુકવાની જાણીતી યુક્તિ છે.

તરુણ વાચક આને કરુણ કાવ્ય ગણે, પાકેલ વાચક શાન્તગમ્ભીર ગણે, એ તારુણ્યવાર્ધક્ય વચ્ચેનો મતભેદ અનુભવભેદને લઈને અમર રહેવાનો; પણ બંને પોતપોતાની સહૃદયતાના પ્રમાણમાં આને સાદું ઉંચું ભર્મિકાવ્ય ગણશે. કવિ અને કલાકારના હૃદયનું વિશિષ્ટ ઉમદાપણું શેમાં છે, અથવા એની ભાવનામયતા તે શું, તેનું પણ આ કાવ્ય ઉંચું નિર્મલ આલેખન ગણાશે.

લેખે કિંમત ફરી ફરીને આવ્યા કરવો જોઈએ, રટીફ એ શબ્દ છે, વળી કાફિયઃ (ત્રાસ) પણ આમાં નથી, તો આ કેવી ગઝલ ?

અર્કાન તો સાફ એટલુંજ નહીં પ્રવાહી પણ છે ને ? માપ પ્રમાણેના લયની સજીવનતા, એ જ કવિતાના પ્રસાદમાં મુખ્ય સ્થૂલ અંશ. આમાં સમકલ ગણુનો જ સન્ધિ છે; એવા બે સન્ધિ (ઝુમખા) નું એક ચરણ, બે ચરણે એક પંક્તિ, બે પંક્તિએ કડી, એ જ આનું માપ. સામાન્ય રીતે જે તાલમાં આ રચના બોલાય મવાય, તેને પણ ગઝલ કહે છે, જે ચાર તાળીનો તાલ છે. (વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ખરવે પુસ્તક ૧ લું તાલ ઉપરના પાઠમાં ગઝલ, પૃષ્ઠ ૮૧, અને વિભાગ ૩ ને પૃ. ૧૯૩-૧૯૬.)

રા. રા. ગણુપતરાવ ખરવે આ છન્દને “ ખડુજ લોકપ્રિય ” અને “ અસરકારક ” કહે છે, તે એની સાદી ગેયતાને લઈને હશે; પણ એના લયમાં પુરતી વિવિધતા આવી શકતી નથી, એનું માપ ટુંકું પડે છે, અને વળી ઉઘોર, લાવણી, મિશ્ર હરી-ગીત, આદિમાં કડીને યથેચ્છ લેખાવી શકાય તે પણ આ રચનામાં થઈ શકતું નથી. વિશેષ માટે જુઓ કૃતિ ૨૦, ૪૭, ૫૭ નાં વિવરણ.

૫ ગુહ્યત્તમ ખૂણા હયા મકાનો વાળી શેરીઓમાં કે તરુવશે અને શુભોનાં
જુડ વાળા બગીચામાં ચાંદની રાતે મોડા કર્યા હો તે સમયનાં દૃશ્યો યાદ કરો, એટલે
ગાઢ અન્ધકારને ચાંદની કેવી રીતે દર્શાવે છે અને શોભાવે છે તેનું વર્ણન કવિની
સજ્જવન કલ્પના કોઈ ધન્ય પળે કેવા સાદા શબ્દોમાં આખાંદ ઉપસાવે છે, તે
ધ્યાનમાં આવશે. કવિતામાં કવિત્વમયતાના સ્થાયી અને સદાનન્દ ઔશ આવાં
કલ્પનાપ્રધાન દર્શનો છે. સામાન્ય દષ્ટિને કેળેડી નેડીને કવિતા ગોંડે મુંઘનારને
આવા વર્ણનચમત્કાર શક્યજ નથી. તેણે તો ખડકવા રહ્યા વિવિધ વિવિધ અલંકારો,
ને લડાવવા રહ્યા ઉચિત અર્થોચિત અનુચિત તરંગો.

૬ પ્રવૃત્તિ દુનિયાદરીના વ્યવહાર. ૭ જાતાં કાઠિયાવાડી પ્રયોગ. ૧૦ પુનઃ
કિસમત હારી ખાસ કમનસીબી. ધરે આશા ? મરે રે તું ! ધરે પ્રશ્નાર્થ નેવો છે;
પણ પ્રશ્નની ઉત્કટતાને લીધે વિસ્મયાર્થમાં ફેરવાઈ ગયેલો પ્રયોગ; ઝુરે શાપ નેવો ઉત્કટ
આજ્ઞાર્થ છે.

૬ ખાખાની પી'પર:

વિચરીને વદવાણથી — દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.

છન્દ કાનમાં ભુંગળીને ઠેકાણે દોહરો‡ અને તેને વળગીને લટકતા વતુંલને ઠેકાણે
રોળા, એટલે આનું નામ કુંડલ કે કુંડળિયો છન્દ. દોહરાનું છેલ્લું ચરણ અહીં રોળામાં

‡ દોહરો માત્રામેળ છન્દ છે; ચાર ચરણનો વિષમ ચરણ ૧ હું અને ૩ હું
૧૩; સમ ચરણ (૨ જુ અને ૪ થુ) ૧૧ માત્રાનાં. ચારે ચરણમાં ૧૧ મી માત્રા લઘુ
એ નિયમ તાલસક્રાંધ માટે છે. તાલ “ભૂ ભૂતે ને ભકિતએ” એટલે ૧ લી; ૫ મી;
૯મી માત્રાએ; એટલે ચોક્કસ ગણસન્ધિની પદ્ધતિએ દોહરા-દૂહાની વ્યાખ્યા: વિષમ
ચરણ—ચત્ર ગાલગા; સમ ચરણ—ચત્રગાલ (ખરવે પૃ. ૭૭).

રણપિંગલ (૧૫ ૭૭-૮)માં દોહરાના એકવીશ અથવા (છેલ્લા બે દુષ્ટ
સેદ પણ લેતાં) ત્રેવીશ સેદ બતાવ્યા છે. ૧૧મી માત્રા લઘુ એટલે આછામાં આછા
ચાર લઘુ વણીં જોઈએ જ; તે બાદ જતાં ૨૪×૨-૪=૪૪ માત્રા રહી; જે ૨૨
ગુરુ વણીંએ સધાય. ૨૨ ગુરુવાળો, ૨૧વાળો, એમ ગણતાં ગણતાં એક પણ ગુરુ
નહીં એવો; ત્યાં આગળ છેડો આવતાં આ ત્રેવીશ સેદ થાય; તેમાંથી ૨૨ થી માંડીને
૧૩ ગુરુ હોય ત્યાં લગીની દશ રચનાઉત્તમ ગણેલી છે. આપણા પિંગલમાં નવશે
ગોણિતિકાએ ઉપયોગિતા તેમ સાદી સમજની હદ અવગણીને કેવા કેવા વિસ્તાર
કરેલા છે તેનો આ તો છેક છોટો દાખલો છે. “ખાખાની પી'પર”માં અહીં દોહરા

પહેલું અને અને રોજામાં છેલ્લા શબ્દ લેખે દોહરાનો પહેલો શબ્દ હોય તેજ; એ પ્રમાણે ભુંગળી સાથે વર્તુલ ભેડીને આખો ઘાટ સંધાય છે. દોહરાનું છેલ્લું ચરણ તે રોજાનું પહેલું એ નિયમ અહીં પૂરો ભળ્યો છે; પણ ખીજ નિયમમાં કવિએ છૂટ લીધી છે (જુઓ કડી ૨, ૪, ૬). દોહરા પછી સોરઠો અને તે પછી રોજા એમ એવડી ભુંગળી અથવા કહો કે ખીલીવાળી ભુંગળી અને આઠ પંક્તિનો કુંડળિયો પણ જાણીતો છે. રોજા માટે જુવો ટીપ્પણ ૩૦ મું; સોરઠા માટે ૨૧ મું.

વિષય પીંપર પ્રશસ્તિ, કર્તાની સાહાર સ્નેહોર્મિપ્રેરિત.

આख्यानं प्रशस्तिश्च भक्तिज्ञानं च मुक्तकम्

એ શ્લોકાર્ધમાં આપણી શિષ્ટ (અખા પ્રેમાનન્દ દયારામ લગીની) કવિતા પ્રણાલિકામાંની ચાર મુખ્ય જાત આવી જાય છે. મૂલ કવિતામાંથી વ્યત્તો દોહરો છોડી દીધો છે. દરેક કુંડળિયો એક મુક્તક જેવો જોઈએ. પરંતુ કવિની વિચાર વણાટ પાતળી હોવાથી મુક્તક જાતના ગુણ આમાં નથી. આ કૃતિ પસંદ કરવાનું મુખ્ય કારણ એની સાલ છે. વિ. સં, ૧૯૦૧ પહેલાંની એક પણ કૃતિ આ સંગ્રહમાં લીધી નથી. એ સાલમાં કવિને પચીસમું વર્ષ જવું હતું, નર્મદને બાર થયાં હતાં, ભોજ ભગતને સાઠ થઈ ચુક્યાં હતાં, અને દયારામને હજી સાત વર્ષ જીવવાનાં હતાં. અવાંચીન ગુજરાતી કવિતાની જન્મતિથિ લેખે આ હજી ચાલતા રાતકની પહેલી સાલ ઠીક છે.

આ પીંપર રોપનાર “બાપા,” બરવાળાના ‘બાપા’ મોરારભાઈ, લીંબડીના જાણીતા કારભારી વેલાશાના ભાઈ પણ હોય; જુવો સચાજ સાહિત્યમાલામાં “દલપતરામ” એ ચોપડી પૃ. ૧૩૫-૬.

અર્થ ૧ રામકહાણી રામનામ રટવું એટલોજ ઉપાય હતો. ૨ લગભગ (૧) લીંબડી માત્ર દોઢ ગાઉ રહ્યું; (૨) શબ્દ કડી અતિ આવે છે ત્યાં; આ પીંપર લીંબડીથી માત્ર દોઢ ગાઉ છે. ૩ કુંડલ કાઠો.

છાપ્યા છે; તે અનુક્રમે ૧૬; ૧૫; ૧૭; ૧૫; ૧૮; ૧૪; ૧૫; અને ૧૪ ગુરુવાળા છે. પરંતુ ઉચ્ચારણમાં વારંવાર લઘુને દ્રુત બોલવાની રૂઢિવાળી આપણી ભાષામાં આ કસોટી અને આવા નિર્ણયો વ્યર્થ છે. ૭ મો દોહરો જુવો. એમાંનો દરેક લઘુ ચોપીને મોલવો પડે છે; એકે દ્રુત ઉચ્ચારી શકાતો નથી. ચોથી પંક્તિ પિંગલશાસ્ત્રીઓ જેને ૧૬ ગુરુ હોવાથી ઉત્તમ રચના ગણે, તે ગુજરાતી ઉચ્ચારણની વાસ્તવિક કસોટીએ અતિ ચોપેલી એટલે મધ્યમ જ ગણાય. છઠો દોહરો જુવો. પદમણી ને પંચિની

આ કડીમાં પીંપરને પુરાણ અને કાવતામાં પ્રસિદ્ધ અમરત રુવરોની ઉપમા આપે છે. ૪ ખટ રસના કવિકુલ નવ કરે છે;—કે આપણી ૧લી કૃતિ પ્રમાણે દશ; તેમ ચાર યુગના દલપતરામની અતિશયોક્તિ નવ બતાવે છે. ‘જુગ જુગ’ એટલો જ અર્થ છે, પણ તે કે સાકર ખાંડ ગોળ આપે છે. આપણે શબ્દ તેની ખેલાનાં તેમ પછીને ખાંડને અન્વયમાં લેવાનો છે. ૬ પ્રખ્યાત તરુવરોની ઉપમાથી ન ધરાતાં, પીંપરને પદ્મિની કહેતાં પણ ન ધરાતાં, દાનવીર વિક્રમ રાજની પણ ઉપમા કવિ એને આપે છે. મૂર્ખતાને પણ અતિશયોક્તિ અલંકારને નામે નિલાવનાર આપણા પ્રાચીન કાવ્ય-મીમાંસકોની વિનયશીલતાને ધન્ય છે ! ૭ આ કડી વિશેષ નબળી છે. દ્રવ્ય આદિ દાન કાયાનાં કષ્ટ નથી કાપતાં ? શાંતિ નથી આપતાં ? પીંપરે શાંતિ આપી; થાક તાપ હર્યાં; તેને દ્રવ્ય ગામગરાશ આદિથી ઉચ્ચતર દાન કહેવા કવિ ધર્યો છે; પણ તેની શ્રેષ્ઠતા કેમ સ્થાપવી તે એમને સુઝતું નથી. શાંતિદાન ચડે ચડે ચડે એમ લલકાર્યા કરે છે. અતિ સુખ અને લાખ સુખ નવ જુગ કોદિધા અને જે ઉચરું તે અદ્ય વગેરે વગેરે કરતાં પણ આ કડી ઉતરે. ખીજુ શબ્દ ખાહુલ્યપણુ આ કૃતિમાં ઓછુ નથી. ૮ અંબુધી સુધી એમા ખુ સુને ગુરુ ગણ્યા છે. આપણામાં ઘણા ધ ઉ વિકલ્પે લઘુ ગુરુ ખોલાય છે. તથાપિ તત્સમ શબ્દોમાં કે સુધી જેવા શબ્દમાં આવી છૂટ તે અતિછૂટ. ૯ કાગળ વગેરેમાં ઉપર કે તળે આપણે વાર તારીખ વગેરે નોંધિયે છ; તે ઉપરાંત જરા પણ વિશેષ અર્થ આ કડીમાં છે ખરો ? છેલ્લી કડી સારી હોય તો ફેટલીકવાર આખા કાવ્ય વિષે આપણો વિચાર સુધરી જાય; તે જ ખાસ નબળી હોય ત્યારે ઉલટું પણ બને.

વિચાર લાખા અને કવિતા કલામાં દલપતરામે લગભગ આ ધિંદુએથી આરંભી ધણી પ્રગતિ કરી; તે એમની પછીની કૃતિઓથી જણાઈ આવે છે. અહીં એમની ખીજુ એક કૃતિ પણ લીધી છે, જુવો ૩૧ મી.

ઉચ્ચારતાં એક ગુરુ વધે; અતિશયને અતિસેં ઉચ્ચારતાં અગર અંત્ય યનો ઉચ્ચાર ખોડો કરતાં ખીજે વધે. વિક્રમમાં મ સોવસા ખોડો. ઉચ્ચારાય એટલે ત્રીજે વધે તો આ દોહરો ૧૪ થી ૧૭ જેટલા ગણવા હોય તેટલા ગુરુનો ગણી શકાય. પણ આવા પૃથક્કરણથી એમ માની ના લેણું કે ૧૭-૧૮ થી વધારે કે ૧૪-૧૩ થી પણ ઓછા ગુરુ વર્ણીવાળા બધા દોહરા ઉતરતા ગણાય. માત્ર ગણિતથી કે પિંગલમાં નિયમ જોવામાં આવે તે ઉપરથી કશું જ માનવું નહીં. આપણી ભાષાની ઉચ્ચારણાની લઘુમાં છન્દો લય કાનને કેવો લાગે છે એ જ કસોટી છે. વર્ણમિત્ર અને માત્રા-મેત્ર છન્દો ગણિતિક ખેલ નથી, શ્રુતિસંવેદ છે, એ જ મુદ્દો છે.

૭ કંબીરવડઃ

ભુરો ભાર્યો ઝાંખો—નર્મદાશંકર લાલશંકર.

છન્દ શિખરિણી વૃત્ત †

વિષય ઈ. ૧૮૬૨ ના સપ્ટેમ્બર-અક્ટોબરમાં નર્મદે મુંબાઇથી એક બાજુ નાસિકગ્ચમ્મક ખીજ બાજુ અમદાવાદ લગી મુસાફરી કરેલી, તેને લગતાં વર્ણનોમાંનું એક. મૂલની ૧૫ કડીમાંથી ૪ છોડી દીધી છે.

અર્થ ૧ એકસરખો ટટાર હારેલો તથાપિ અડગ, ફરી લડીને જીતવા માટે હમેદ કે હિંમત જરા પણ હારેલો નહીં, એવો યોદ્ધો, -સુધારક 'દેશાભિમાની' નર્મદતા ચિન્તનનો પ્રિય વિષય હતો, એના પ્રિય પ્રતીકોમાંનો એક હતો; એટલે એની કવિતામાં જ્યાંને ત્યાં (અહીં જેવે અનુચિત ઠેકાણે પણ) એ લાવ દેખા દે છે. એ તે આ પ્રખ્યાત કંબીર વડ. દર્શક સર્વનામનો આવો પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં જાણીતો છે. ૨ અચરતિ આશ્ચર્ય. રહેરાનો મૂર્તિશબ્દ અથશે પડશે એમ ગણીને રહેરું લખ્યું. કંબીરા લગતમાં કંબીરાઓમાં, કંબીરપંથી લગતોમાં. સન્ધ્યે કંબીર આ વડ તળે ફેટલોક કાળ રહેલો, એ કંબીરનો સત્સંગ પામેલો તેથી. કુંબા દાતાણની ફાડમાંથી આ વડ થયો, એ "ધૃતિહાસ" નર્મદે સાંભળેલો, પણ તેને દંતકથા જ ગણીને પોતાની કવિતામાં સ્થાનયોગ્ય પણ નર્મદે ગણ્યો નહીં. પ્રજા પેઢી દર પેઢી વધતા જ જતા વડો. ૩ સન્ધ્યાઓનું સર્વેનું. પવિતર, સન્ધ્યાઓનું, મૂળીયાંમાં, આશોપલવનાં, ખુલ્લી (ખુલ્લી); વગેરે વૃત્તાં લઘુગુરુ-ભાતીગળ માપની ખાતર શબ્દોને અતિ મચડેલા છે; આ કડીમાં છે એવી વાક્યરચના પણ કાચી જ ગણાય. ૪ તહારી જટા, તહારાં જટાજૂટની શોભા

† શિખરિણીનું માપ (ત્રિવર્ણી ગણોમાં) યમનસલલાગે શિખરણી=ચ માતા)મા(તારા) ન (સલ) સ(લગ) ભા(નસ) લગે: વર્ણી ૧૭. સામાન્ય રીતે આવી ચાર પંક્તિની એક કડી. વિરામ સામાન્ય રીતે વર્ણી ૬ હી અને પંક્તિ અન્તે; આ બે વચ્ચે એક વિરામ આવે કે ન આવે ૮ મીથી ૧૫ મી વર્ણીએ ગમે ત્યાં. સંસ્કૃત પિંગલ ૧૧ મી વર્ણીએ પણ ચતિ કહે છે, પણ એ પિંગલમાં ચતિ શબ્દ જરા બુદ્ધે અર્થે વપરાયો છે માટે હું તેને બનતાં લગી વળું છું. વિરામ અર્થની દૃષ્ટિએ શ્વાસ થોભે તે, જરા વાર વધુ કે વાક્યાન્તે અટકે એમ અલ્પવિરામ, અર્ધવિરામ, પૂર્ણવિરામ. શિખરિણીને આપણે હલકક ગાઇયે તે સહે; એમ લલકારતાં એ મુગેય લાગે તેય સહે; પણ સંગીતશાસ્ત્રીઓ સ્વીકારે છે કે એ રાહ પદ નથી, ગેય નથી (ખરે પ ૩૭).

શિવને પણ શરમાવે એવી; શરમના માર્યાળ જાણે શિવ નહાસી કૈલાસે ભરાયા (ઉત્પ્રેક્ષા). ૬ ખીચોખીચ; અતિખચિત. ૭ શીતલતા અને છાયાનાં સુખ. ૮ મિત્ર મન્દ. ૯ અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં પાશ્ચાત્ય મુખ્યત્વે અંગ્રેજી કવિતાના પ્રકાશને પહેલો અવતારનાર નર્મદ આપણો પહેલો છબીરાગી (રીયલિસ્ટ realist) અને પહેલો રોમાન્ટિક (romantic) બને છે. જત્રાણુના અક્ષાન્દ અને શિકારીઓના, આરાકમાશુકનાં જોડાંની મોજ અને યોગીનું ધ્યાન, એવી એવી વિસંગતિઓને પણ એક પછી એક લીટીમાં સ્પર્શતાં એના રુચિતંત્રને જરા પણ અનોચિત્ય લાગે નહીં. ૧૦ બિંદો જીવજનુપંખી આદિ, એટલે મેં શબ્દને નાન્યતર જાતિનો ગણ્યો છે. ખુશનુસારંગિ નર્મદનો પાઠ રંગ નહીં રંગિ હોવા સમ્ભવ છે. વિવિધ સુંદર રંગ રંગના કિરણો. અળકેડું તડકે વચ્ચે વાણી દ્રુત ખોલાતો લઘુ છે, તેને પછીના વણી સાથે સંયુક્ત કરી લઈ એ જોડાક્ષરની થડકથી પ્રથમ વણીને ગુરુ ગણ્યો છે.* ખડો થડોની આસપાસ કરોળિયા ઉધાર્યા આદિ જવાતના ટેકરા જડની ઠરી ગયેલા છે, તે ઠરેલા બરફ ઉપર તડકો પડે ને જેમ, તેમ અજકી, ઉઠે છે.

દલપતરામમાં તેમ નર્મદમાં ભાષાની, તેમ એ લેખકોની પેા ની ન જન્મેલી કલમની પ્રાથમિક દશાની, ક્યારા ઘણી કૃતિઓમાં દેખીતી છે. નર્મદની ખીજ કૃતિ “સૂરત,” અહીં ૩૦ મી આપી છે. આ કવિજોડને માટે બે બે કૃતિ બહુ ઓછી પડે છે તેનો ઉપાય નથી. અહીં લીધેલા કવિઓમાંથી ખીજ કેટલાકને માટે આપેલી છે તેટલી કૃતિઓ પણ, એમની શક્તિઓ વૈવિધ્ય આદિનો ખચાલ આપવાને છેક ઓછી છે. એકને બદલે ત્રણ વાલ્યુમની ચોપડી વડે જ કંઈકે ન્યાય થઈ શકે, સંચલકારને તેમ વાચકને કંઈકે સન્તોષ વળે. પરંતુ આ પણ જુવો, કે નવીન વિચારક એટલા દાખલા દલીલ આપે જેથી કેટલાક સમસાવી સંસ્કારી ચક્રમાં એનાં વિચારખીજ જીવતાં રોપાઈ જાય, તો પછી કુદરતી વિકાસધર્મે જ રતાં તરુઓ વેલીઓ કલમો આદિ થઈ જવાનાં. ††

* આવી અતિદુરને હું વખાણતો નથી, એની હિમાયત તો શેનો જ કરું. હું હિમાયત કરું છું તેવા અતિવિરલ અને છેક અપવાદ રૂપ પ્રયોગોમાં દરેકનું ચેલેન્જર જ આગળ કરું છું. તે જોવા વિચારવાની પરવા ના હોય તે ભલે, પણ એ પ્રયોગો આ અતિદુરથી તદન ભિન્ન જાતના છે.

†† કડી ૮ માં પુણ્ય વાંચવું.

૬ શત્રુજય :

ભીંભાએલા ઉરેથી જગત — દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર.

છન્દ સ્વધરા વૃત્ત.†

વિષય ૧૬ કડીના કાવ્યમાંથી છેલ્લી ૫, શેત્રુંજીનદી, દરિયો, ખીણ, ગામડાં, આદિને લગતી, અને વચ્ચેથી ૨ (કડી ૬ ડી, ૭ મા) છોડી દીધી છે.

અર્થ ૧ આખી કડી એક વાક્ય છે, તેનો કર્તા કડીનો છેલ્લો શબ્દ તુષાર છે. રમેહણીના કવિ શો અને આછેરા અણ જોવો, એ બે તુષારની ઉપમા છે, તેમાંથી ખીણ ઠીક જ છે, તો કવિ સાથેની ઉપમા માટે તુષારને ભીંભા-એલું ઉર અર્પે છે, તે અર્થહીન છે, તુષાર નતે આખો આદ્ર્ પ્રકૃતિ હોવાથી. ભાતુ રાજ પધારવાના તેમના સન્માનાર્થ પ્રવર્તે તો, ત્રીજી પંક્તિનો અલંકાર આ બંનેથી સારો છે તો એમાં જરા યે નવીનતા નથી. તરુપત્ર તરુ અને પત્ર, તરુનાં પત્ર, જેમ રુચે તેમ લેવું. દલપતરામ કરતાં નર્મદની વિચારવણાટ ઘાટી, તો નર્મદના કરતાં દામોદરની વધારે ઘાટી છે. કાપડમાં તેમ લખાણમાં પારેખો શૈલી ઘાટ ભૂપણ આદિ જુવે છે, તે ઉપરાંત વણાટ કેટલી આછી કે ઘાટી છે, તે પણ જોવું જોઈએ.

૨ હિમાદ્રિવિરહવિષદ આ કવિમાં અતિસંસ્કૃતતા દોષ સૌએ કબૂલ શખવો પડે એટલો દેખીતો છે. આ કૃતિમાં જ નન્દતાનન્દ, વાહ રૂપે વસેલો, પદ્મરશ્મિ, વગેરે એ જ દોષના ખીની દાખલા છે. એક કાળે બધા પર્વતો પુત્રપૌત્રાદિ સાથે અવિલકત કુટુંબની રીતે એકત્ર રહેતા હતા. પછી તેમને વિખૂટા પાડી નખાયા. હિમાદ્રિનો આ સત્પુત્ર શેત્રુંજી-સિદ્ધ શૈલેશ-વિયોગમાં પણ પિતા અને મૂલ વતન તર્ક ખૂબ આકર્ષાય છે. સ્થાન સંકેત સંકેતસ્થાન, અન્યોન્ય મળવાનું સ્થાન, એટલે 'મિલનનું સંકેતસ્થાન' એમાં દ્વિરુક્તિ કે શબ્દમહુલતાનો દોષ છે; આગળ દેવોના વૃન્દ સંગે સુરશશિપતિએ માં પણ, વિરતિલવન વિશ્રામસ્થાન, વિલાસભૂમિ. હુંગર એક સ્થળે અડગ હોય

† સ્વધરા-વર્ણી ૨૧; ગુરુઓના અને લઘુઓના એવા ખડકલા કે સામાન્ય રીતે ૭ મા અને ૧૪ માં વર્ણીએ તેમ પંક્તિ છેડે એમ ત્રણ વિરામ. આ પણ સંગીતશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ ફલકક ઢાળ, ગેય ગણવા પાત્ર નહીં (ખરવે પૃ ૪૩). ત્રિવર્ણી મણોમાં એનું માપ-મરહનયયયે સ્વધરા એકવીશે અથવા એની જ આખી પંક્તિમાં—

મા(તારા) રા(જલા) ભા (નસ) ન(સલ) ચ (મા તા) ચ (માતા) મ(માતા).

જ, તેને માટે શોકથી સ્તબ્ધ માટે અડગ, એવા એવા તરંગ (ફ્રેન્સી fancy) અલંકાર ગણાય છે, પણ ઉચિત હોય તે જ અલંકાર સારા; રૂઢ અને પરિચિત હોય અથવા નવીન અને વિચિત્ર હોય તેવા તરંગ, ઉચિત ન હોય તેમાં, કવિતા કરતાં કવિતાભાસી પદાવલિ (ગોથેટિક ડિક્શન) ના જ ટકા વધારે છે. ૩ ખડુલતા રેલ્લેલ. તે તો સંતૃપ્તિ એવી—વાક્ય તુટે છે; ‘પામ્યો સંતૃપ્તિ એવી’ કે એવું કંઈક જોઈએ. નન્દન ઇન્દ્રનું ઉપવન, ઇંદ્રે જાણે પોતાના વાહન ઐરાવતને આ સ્થાનની ઉત્તમતા જોઈને થોડી વાર અહીં ચરવા માટે ઉતારેલો, તેને જગા એવી તો ઝાંડી ગઈ, શત્રુંજય બનીને અહીં જ રહી ગયો. તરંગની નવીનતાથી જ મોહી પડનારા આને ‘અદ્ભુત !’ એવા ઉદ્ગારે વધાવે. પણ અહીં એ દ્વિરાકૃષ્ટ છે વળી પછીની કડીના વધારે દ્વિરાકૃષ્ટ તરંગનો જનક છે, અને વિષયને અનુચિત છે. ૪ ઇંદ્ર હારીને એને અહીં જ રહેવા દઈને ચાલ્યો ગયો. પણ ઐરાવત વગર એને ‘સ્વર્ગ’માં રોનું જોઈ ને ! વાહરૂપે વસેલો વાહન રૂપે દરેક યુદ્ધમાં વાસસ્થાન—આસન—બતાવાયલો. ૫ ખેતુ સુભગ, મનોહર, આબાદ. સુરશચિપતિ સુરો અને ઇંદ્ર સૌએ. દેવોનાં વૃન્દ અને સુરો એમ વસ્તુની દ્વિરુક્તિ વડે પંક્તિ પૂરી કરી, તે કરતાં ‘શચિશચિપતિ’ કે ‘શચિસુરપતિ’ લખ્યું હોત તો દ્વિરુક્તિ દોષ તો ટળત. પણ આ એ કડી આખી કૃતિમાં સુખ્ય છે, અને શત્રુંજયના વર્ણનમાં છેક જ અનુચિત છે. શત્રુંજય જેમનો ગિરિ, તે આપણા જૈન બંધુઓ એને તીર્થંકરોનું ધામ ગણે છે, અને ઇંદ્રાદિ તમામ દેવોને એ તીર્થંકરોના પગની રજ ગણે છે. જૈન દેવાલયોની સુન્દરતા આદિ મોહક અદ્વિતીય સ્વર્ગીય જગ્યાવીને પણ તેમને ઇંદ્રાદિ દેવોના જ નગર લેખે વર્ણવાય, એ કવિતા જૈનોને બેહુદી જ લાગે. ૫ ‘પદ્મસરણિ પગથી, ચડવાનો માર્ગ’ (જે માત્ર પગથી નથી). દ્વારની ખૂલ ઉપર છેડે કુમતાંવાળા લાંબાટુંકા દોર લટકાવવામાં આવે છે, તે હાથીની બંને બાજુએ ઉઘાડીયા લટકયા કરે છે. ચડવાને માર્ગે વચ્ચેવચ્ચે યાત્રાળુને વિસ્ત્રાભા માટે આતેશ બાંધેલા છે, તે જાણે આ ખૂલ ઉપર લટકતા સુન્દર શ્વેત ગુચ્છા ! વાદરે કવિતા, વાદ ! ઉપયોગી વસ્તુનાં સુન્દર નિરૂપવા જતાં હસવું આવે એવું ચિત્રણ થયું છે. ઇંદ્રોવાનનો નન્દનવનના લેખો દિવ્ય સુગન્ધ.

૬ પાણી તરડે ચળકે છે, સપાટી ઉપર નન્દ મન્દ તરંગાયલિ ઉઠે છે, એવા તળાવની શાબાળું વર્ણન પણ છેક તરંગી છે. ૭ એ લોક પૃથ્વી અને સ્વર્ગ. ૮ આ પ્રસાદો (મહાલયો) દેવાંગનાઓના રાસ (સમૂહનૃત્ય અને ગીત)

જાણે હમણાં ઝીલશે એમ કુંડાળે ગોઠવાઈને રાસારમની પૂર્વ ક્ષણની મંડળી હોય એવા સોહે છે.

છેલ્લી છ લીટી સારી છે તો સુન્દરતાઓની માત્ર યાદી જેવી થઈ ગઈ છે. વીચિ આનન્દતરંગ. આ કૃતિ સામાન્ય વાચકને ઉંચી અને સુન્દર કવિતા લાગે એવી છે તેની ઉપલી કડક ટીકાનો અનર્થ ન કરવો.

શોભન ભૂષણ મધુરી કડી, ચિત્રવિચિત્ર તર્જનાવલિ,

એટલા અંશોથીજ સારી કવિતા બનતી નથી. કલ્પના (ઈમેજિનેશન) તર્જન (fancy ફેન્સી) બંનેને કવિતામાં સ્થાન છે. (વિચાર, તર્ક, યુક્તિ, વિગતો અને લાગણી આદિને ગદ્ય રૂપે બહેતા વિચારપ્રવાહની જેમ કવિતામાં પણ સ્થાન છે જ. ગદ્યમાં કલ્પના તર્જન અને-સામાન્ય રીતે બોલતાં-લાગણી પણ ઓછાં ઓછાં જ શોભે. કવિતામાં એમની રેલિંછલ પણ હોય. ગદ્ય અને કવિતા બંનેમાં બંનેના દરેક અંશમાં અર્થપોષક ઔચિત્ય તો જોઈએ જ.) કલ્પના અથવા વિશિષ્ટ દષ્ટિ તે મોટી બહેન; તર્જન તે ન્હાની બહેન. વિશિષ્ટ દષ્ટિ વિના જાણે વિશિષ્ટ દષ્ટિએ જોતો હોય એમ લેખક વણુવે, તે તર્જની (ફેન્સીફુલ) લખાણ છે. કલ્પના વિરલ છે; તર્જનો સૌને શક્ય છે. કવિતાગોંડને પરાણે શુંથનારા ધણાખરા તર્જની લખાણ જ કરી શકે છે, જે સારું પણ હોય, અહીં આપણે જોઈ ગયા તેવું પણ હોય. શબ્દોના “પ્રસાદ” અને છન્દની ચોટ અને મીઠાશના મેળથી ઉપજતી આકર્ષકતા ધણાને ભૂલવે છે, અને તેઓ ઊતરતી કવિતાને પણ સારી માની લે છે. ચરન્તુ અર્થ પ્રવાહ જ કવિતા. શબ્દ અને છન્દની ખુખીઓ સારા બંધ બેસતા અર્થને પોષવાના કાર્યમાં સફલ થોભયતી હોય તે જ ખુખીઓ; એજે થોભયતી હોય તે અર્થ. દામોદરના કૃતિસમૂહમાં અહીંની જેમ વિચારનો સ્પર્શ થતાં જરા નિસ્તેજ લાગે એવું તર્જની લખાણ પુષ્કળ છે, તો સારી કવિતા પણ પુષ્કળ છે, જે કે આખી કૃતિ આદિથી અત્યંત લગી સારી કવિતા ગણાય એવી એમના સંગ્રહમાં બહુ નહીં જડે, કલ્પનાદર્શન પણ વિરલ જ સાંપડશે. કલ્પના અને તર્જન માટે જુવો સિરિષ્ક પૃ ૧૦-૧૧.

૬ ગીરનાં જંગલ:

ઘોર અતીવંકી ધરતી ને—ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ.

17696

છન્દ સવૈયાની નતિનો. ‡

અર્થ ૧ વૈકી અંકિમ, વાંકડી; કેટલીક વસ્તુઓને લાગે ત્યારે—અહીં જેમ—
વાંકચૂકું ઉંચુંનીચું દુર્ગમ ભેદભર્યું એવો અર્થ પણ થાય. ૨ સ્થૂળ ગીચ.
સામસામા હુંગરા, એક બીજાના મિત્ર, વચ્ચે કરાડોને લીધે ભેટી ન શકતાં
વિયોગ દુઃખે નાણે કુર્યા કરતા. ધીંગાણું અપાઝપી, લડાઈ. ૫ યોધપછાડ
ઉપરથી નીચે સીધા પછડાતા યોધ. પડછન્દ પડધા. અડીખમ ધીંગી,
સશક્ત, પહાડી; અડી (વિપત્તિ) સહી શકે એવી. ૬ અહુ અહીં કવિતાના
લયમાં છઠ્ઠો જ ખોલાય છે. વ્યાઘ્રચર્મ શાં ચટાપટાવાળાં; યોગી ચટાપટાવાળું
વ્યાઘ્રચર્મ ઓઢે, ગિરનાર ઓઢે છે બહુરંગી (ચટાપટાવાળાં) જંગલ. ૬૬ આસન
યોગીની જેમ એક જ આસન (ખેઠકની તર્તીખ) જમાવીને. ૭ રુંદ કહેવત

‡ એકલ ગણુ ૭+ગાણુ એ સવૈયાના માપની પંક્તિ છે; તાલ પણ સવૈયાકરે
નો સાદો—૧લીએ, પછી ૫મી, ૯મી, એમ ચાર ચાર માત્રાને આંતરે આઠ્યા-
તે—જ છે. પણ કેટલીક પંક્તિ લગાન્ત છે ત્યાં એક માત્રા ઓછી છે, અને ન્યાં
પંક્તિ લાદિ છે ત્યાં પહેલો તાલ બીજા માત્રાએ પછીના બધા ૫મીએ, ૯મીએ, એમ
છે. વળી સવૈયાની કડી ચાર પંક્તિની ત્યારે આ ત્રણની. સવૈયાથી આ રચના
આટલી જુદી પડે છે, તથાપિ સવૈયા નતિની ગણાય.

પિંગલોમાં ૩૦, ૩૧, ૩૨, માત્રાની પંક્તિઓવાળા છન્દોમાં પુષ્કળ
ગડબડ છે. રણછોડભાઈ વર્ણમેળ સવૈયા પણ નોંધે છે (૧) ૭ લગણુ+ગ,
(૨) ૭ સગણુ+ગ, (૩) ૭ લગણુ+ગાગા, (૪) ૭ સગણુ+ગાગા,
(૫) ૮ લગણુ, (૬) ૮ સગણુ, વગેરે માપોના અનેક છન્દ નોંધે છે. સવૈયામાં
લગણુ અને સગણુ આવવા કુદરતી જ છે, અને એ ખેમાંથી એક પંક્તિઓમાં
પ્રધાન હોય, તો આખી રચનાને વર્ણમેળ અને લગણી અથવા સગણી
સવૈયા કહી શકાય. લગણી સવૈયામાં ઉપર જણાવ્યો છે તે તાલ જ
પ્રવર્તે. લગણુ સગણુ લળી જતાં થતો ગાલગાલગા એ અષ્ટકલ ઝુમઝો પણ
સવૈયામાં આવે, પણ એવા ઝુમખા વધતાં તાલસફાઈ જોખમાય.

તાત્પર્ય કે કવિત આદિ છન્દોના સમૂહ જેવો આ સવૈયા છન્દ સમૂહ
પણ છે; તે સમૂહમાં વર્ણસંખ્યા પંક્તિ-અન્તની ઘટના, તથા પ્રાસ તપાસીને
પૃથક્કરણ થાય, તેમ આ સમૂહમાં એ ત્રણ ઉપરાંત માત્રાસંખ્યા અને પંક્તિની
અંદર વિવિધ રીતે ગોઠવાતા પ્રાસ એમ પાંચે લક્ષણ પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરી
નવું વધારે સ્વચ્છ વર્ગીકરણ અને નામકરણ કરવાતું છે. એ કાર્ય આ આખો છન્દ
સમૂહ, અર્વાચીન દષ્ટિના પિંગલશાસ્ત્રી અને માંગી જ રહ્યો છે.

છે કે “આહીર મુંઢ (મૂઢ, ગમાર) ને આખરો રુંઢ” (છેક સૂકો લુખો).
૮ સહ રાસરમે આ ત્રણે ગુણ અસાધારણ પ્રમાણમાં ન્યાં સાથે વિહરી રહ્યા છે.
૯ કુંઢાં મોટાં વતુંલાકારી. ધીંધ મોટાં સેંકડોનાં ટાળાં. નેસ હુંપડું, નળીયાં
વિનાતું ઘાસ કરાંડી આદિએ જાળેલું જાપરું; એવાં પાંચપંદર જાપરાંતું હુંડ.
૧૦ ગડે ગડગડે. ત્રાડન સિંહોની ત્રાડ, હુંગરામાંના અનેક પડધાને લીધે અનેકશૂણ
લંબાતા ઘોર નિનાદે ચાતર્ફ ધૂધવી રહે.

કૃતિ સાદી છે એમ કહેશો કે શબ્દે શબ્દ નતે અલંકાર છે એમ કહેશો ?
વિષય નતે એટલો તો રોમાન્ટિક (romantic) છે કે તેની ભાવવાહી જીભી માત્ર
પાડતું જીભીરાગી (realistic રીયલિસ્ટિક) ચિત્ર, ભાવમુગ્ધ શૈલી વાપરી હોય
તે કરતાં પણ વધારે ખુબીદાર અને દ્રાવક બની રહે છે.

૧૦ ગિરનારની યાત્રા:

ક્ષિતિજમાં કુંઠ મેઘ સમો રમે—ગજેન્દ્ર ગુલાબરાય બુચ.

છન્દ ૧૧ વર્ણી ત્રિષ્ટુપ જતિના ઇન્દ્રવજ્રા, ઉપેન્દ્રવજ્રા, અને એ બે મળીને
થતા ઉપજતિ છન્દ; ૧૨ વર્ણી જગતી જતિના દ્રુતવિલમ્બિતની આમાં ૧૫ કડી
છે, ઇન્દ્રવજ્રાની ૯, ઉપજતિની ૮; જગતી જતિના વંશસ્થ અને ઇન્દ્રવજ્રા મળીને
થતા ઉપજતિની ૧. વળી ત્રિષ્ટુપજતિનો નભરલ માપનો એક છન્દ આહીં દેખાય
છે (કડી ૨૨ માં), જે રણપિંગલ જેવા મોટા અંશમાં પણ નોંધાયો નથી, એટલે
એને માટે કવિના નામ ઉપરથી ગજ છન્દ નામ સૂચવું છું. અને દ્રુતવિલમ્બિત
અને ગજછન્દના મિશ્રણથી થતા ઉપજતિની આહીં ચાર કડી છે. ‡ ત્રિષ્ટુપ-જગતી
જતિનાં પાંચ છ વૃત્તોની આ ફેરબદલી, લય વૈવિધ્યને પોષતી, કૃતિનું એકથ

‡ પ્રથમ ૧૧ વર્ણી ત્રિષ્ટુપ જતિના છન્દો: (૧) ઇન્દ્રવજ્રા ત્રણ ગણ,
ત ત જ + બે ગુરુ: આપણી પરિભાષામાં તા(રાજ)તા(રાજ)જ (ભાન) ગાગા:
(૨) ઉપેન્દ્રવજ્રા અને (૧) માં એટલો જ ફેર કે તેમાં પ્રથમવર્ણી ગુરુ છે તે આમાં લઘુ:
ચાર પંક્તિમાં ૧, ૨ કે ૩ આમાંથી એકની અને બાકીની બીજીની, તે (૩) ઉપજતિ:
અને એમાં ઉપલા બે છન્દોનું મિશ્રણ, તે જુદી જુદી ૧૪ રીતે શક્ય, તો ઉપજતિના
એ દરેકરૂપનું જુદું નામ પણ પિંગલ શાસ્ત્રીઓએ પાડ્યું છે જ ! (રણપિંગલ ૧
પૃ. ૨૮૫-૭) (૪) ઇન્દ્રવજ્રા અને વંશસ્થના મિશ્રણથી થતા ઉપજતિ પણ આ
કૃતિમાં છે (કડી ૨૦ માં); એમાંનો (૫) વંશસ્થ ૧૨ વર્ણી જગતી જતિનો

સાધે છે. એક જ વૃત્તમાં પણ કર્તા વિચારલહરી પ્રમાણે લયની ઝોક સમારી લેવામાં કુશળ કરીગર છે. પદ એટલે ગદ્ય કરતાં વધારે સમર્થ સુગમ વધારે વિવિધ સાધન, તેની આવા દાખલામાં ખાતરી થઈ જાય એમ છે.

કવિ અને કૃતિ ૨૬મા વર્ષમાં ટાઇફોઇડથી અચાનક વિદેહ થયલા આ હંગતા કવિની ઇ. ૧૯૨૫ થી થયલી કૃતિઓ મોટે ભાગે સિદ્ધહસ્ત છે. અધૂરે એ સાનેટ (ગોન્ડર મૌકિતકો પૃ. ૬૫) આપણાં ગણતરી સારાં સાનેટમાં મુકાય એવું છે. એક બે ગીતો પણ મોહક છે. રા. રા. રામનારાયણ પછી ગુજરાતમાં જન્મેલા કવિઓમાં કલાસિકલ શૈલીના લેખકોમાં એમનું સ્થાન બંધુ છું, કૃતિસંખ્યાએ નહીં તેટલું ગુણવત્તાએ. આ પ્રતિભાવૃક્ષ અકાળે ભરમ થવાથી ગુજરાતી કવિતા ઉપર મોટી હોનારત ગુજરી છે.

આ વાંચતાં જ ઘણાને રા. રા. ન્હાનાલાલની “ગિરનારને ચરણે” સાંભરશે. એ આની સાથે વાંચાં જોવા લલામણ કરું છું. “૦ ચરણે” અરોહના શિલાલેખ અને બૌદ્ધધર્મનો વિષય આવતાં જ રાવણની લીંકા તર્ક ઉડી જાય છે; અથવા કહો કે કવિ “ચરણ” આગળ ખેંચી ગયા છે, ગિરનાર ચડયાજ નથી. વળી એમની શીલ સંખ્યાબંધ કૃતિઓમાં તેમ આમાં, પ્રથમ દર્શને જે લગ્ય લાગે છે, અથવા જે ઉંચી કવિતા લાગે છે, તે જરાક જ વિચારી જોતાં રાષ્ટ્રાડમ્બર (હેટરિક rhetoric) નીવડે છે, જે જ કડી જુવો-૪ થી અને ૮ મી.

ન્હાતી સૌમા ગગનની ચ રચન્તિ બાધા, ન્હાતી સૌમા જગત કે જગખન્ધનોની;
ન્હાતાં જ સંકલનકો સ્થલકાલનાં ત્યાં, નિર્બંધ એમ વહતા પ્રભુના પ્રવાહે. ૪
જેયું અમે ગિરિકણે સૂંલની શિલામાં, જોયું અમે જ ઉડું અદ્ભુત માંહિ દીકું;
તે એક શૈલકણૂં ઉર ભેદિ જોતાં ઇતિહાસવાહિ લિધ દર્શન ત્યાં પ્રભુનું. ૮
૪ થી કડીમાં એ સ્થાન અનન્ત હતું એટલું નકારક્યન જ છે. આઠમી કડીમાં એ વસ્તુ શી લગ્ય ! એટલું જ છે. પણ ‘આ લગ્ય છે’ એમ ગમે તેટલા આશ્ચર્યંતીણા અવાજે કહેવામાં આવે, તેને જ લગ્ય આલેખન કે લગ્યતાનું આલેખન

છન્દ છે તેની દરેક પંક્તિ જત જર એ ચાર ગણની થાય છે. આપણી પરિભાષામાં જ (લાન) તા(રાજ) જ(લાન) રા (જલા) એ એની આખ્યા પીલ્ત છન્દો મોટે જુવો કૃતિ ૧૩ મી.ગણે ટિપ્પણ

† ઉચિત અને ઉચી ભતરું હેટરિક તે વાકછટા, વાગ્વૈભવ-જુવો લિરિક પૃ ૬૮

કોણ ગણી શકે વારુ ?* અને આવી કવિતાભાસી પદાવલિ (પોષ્ટિક ડિક્શન) ની શબ્દાલુતા (વર્બોસિટી verbosity) રા. ન્હાનાલાલની રચનાઓમાં ઓછી નથી. એમની અઘાન્ટસ રચનાની ટુંકડી ટુંકડી પંક્તિઓથી છે તે કરતાં પણ વધારે હોવાનો ભાસ થતો હોય, તો નબળે !

ગજેન્દ્રની કૃતિ ૪૯ કડી લાંબી છે. તેમાંની પહેલી ૨૪ માંથી ૧૩ જ લીધી છે. અહીંના આંક પ્રમાણે ૧૪ મી થી છેલ્લી, તે મૂલની છેલ્લી ૨૫ કડી છે. કોઈક ઠેકાણે મૂલમાં “ ગિરિનાર ” છે; ગિરિઓમાં નાર એવો અર્થ અને શ્લેષ એ કોઈ ઠેકાણે આવશ્યક નથી, એટલે અહીં બધે ગિરનાર જ છાપ્યું છે. એક ઠેકાણે “ દીપડા ” શબ્દ છે, તે ફેરવીને મુજેન્દ્ર છાપ્યો છે.

અર્થ ૧ છેક હાલારના ઝાંપા લગીનાં માણસ બચવણથી જ ગિરનાર ભણી સારંવાર નજર માંડે છે. પડછંદ પ્રચંડ ૨ આળખ્યો. આલેખ્યો. પાસે પહોંચતા માણસને તે એટલો તો અતિકાચ લાગે છે કે...૩ પંક્તિ ત્રીજી ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ રત્નની જેમ સદાન્યોતિમય દીપાવે છે. ૧ લી કડી ગરવા શબ્દ ઉપર તો ૩ જ કડી વિરાટ શબ્દ ઉપર બાણે ભાષ્ય છે. ૨ જ કડી અણદીઠેલ વિષે કલ્પના અને તેના વાસ્તવિક દર્શન વચ્ચે કેટલો તો તફાવત, તે રજુ કરે છે. આ કૃતિમાં બીજી પણ આવી અર્થગર્ભ કડીઓ છે.

૪ જો જુવો. તાંડવ અતુલ શક્તિના. પૃથ્વર શબ્દને પૃથ્વર લખવા માટે આતુર બોડણી સુધારકો (I) ને આ પંક્તિ ભેટ ધરું છું. †

૫ જીવન સ્થૂલદષ્ટિનાં પડળ ઉતરી જતાં જેનાં દર્શન થાય તે અમરતાનું જીવન. કે પૂર્વાધીનો તરંગમય જોડો સાચો તેટલો નાજુક છે. ૭ માટે અગ્નિજ્વાળા ગાહન ગયબી, રહસ્યની ઝાંખી કરાવતા. ૮ ફાળ સશક્ત ચડનારા મોટી ડાંગને ટકે ચારપાંચ પગથિયાં ડગલે ડગલે કુદે છે. ગજેન્દ્રને એમ ચડવામાં ચાર આનન્દ આવતો. કૃતિના (અહીં)

* આમ કરવાની કટેવ રા. રા. નરસિંહરાવને પણ છે. કવિતા સાધવાને બદલે કેટલીય વાર તેઓ આપણને બાળકની જેમ આશાટળતા રાખે છે; બાળકને આપણે આવનાનો દાખડો છીંકે બતાવિયે, છીંકા તળે પણ લઈ જઈને કહિયે “જો, આમાં છે !” અને આપિયે નહીં;—એ પ્રમાણે.

† સૂઝ માટે એજ જાતનો બીજો એક દાખલો નોંધું: રા. રા. નરસિંહરાવ આંખ, સુણ (સાંભળ), વગેરેમાં ય બાલાય છે માટે લખવા એ મતના છે; આંખ, સુણ, વગેરે લખે છે. આ લેખન અને ઉચ્ચારણથી હું સૂઝાચો ક્યારથી ? એમની જ કવિતામાં “સુણ સુણ” એ વાર સાથે આવે છે તે એમની પંક્તિ બેઠું ને, ત્યારથી !

પાંચ વિભાગ પડે છે, છેલ્લો ૬ કડીનો, બીજો દરેક આઠનો. ૯ ધન અને ધુમ્મસ ધડી બધું જ ગણી બચ, ધડી ખસી જતાં અતલ કરાડોની કોર પર જ ઉભા લાગિયે. ૧૦ બીજી પંક્તિ દ્રુતવિલગ્નિત, બાકીની ત્રણ ગજા છે. ગિરનાર વિરાટ મૂર્તિ છે, અને વળી અવનીથી ઉચ્ચ ભૂમિની સ્થૂલ નેત્ર કરી શકે તેવી ને તેટલી ઝાંખી પણ કરાવે છે, સ્મૃતિમાં રહીજ નય એવી સચોટ રીતે. ૧૧ સૂક્ષ્મસ્થૂલ બંને અર્થનું સુભગ મિશ્રણ. કડીઓના અનુક્રમ માત્રથી કેટલાક ધ્વનિ સ્ફુરે, એવી કલામય ગોઠવણ મનન વડે જ સધાય. પોતાનું લખેલું પોતે સુધારી ન શકે, એવા કવિઓમાં આવા ગુણ જવલ્લેજ દેખાય. ૧૨ બીજો તરંગ, પ્રથમના જેવો જ લલિત. અલંકારિકો જેને ઉત્પ્રેક્ષા કહે છે તે અલંકાર આવા સ્થલોમાં જોવામાં જ ઔચિત્ય છે. ધુમ્મસની અત્યંત પાતળી અને શુભ્ર નાગકન્યાઓ ગિરિ ચડતાં પથિકને વારંવાર ભીંજવી દે છે, એ કુદરતપક્ષે પણ વાસ્તવિક વર્ણન છે. ૧૩ નિસર્ગો કુદરતમાં સ્વાગતનાં સદાપ્રતો હોય, એ માન્યતા બરાબર છે; આ ગિરનાર એ જ મંત્ર સંલળાવ્યા કરે છે, એવો પ્રત્યક્ષાનુભવ આપ્યા કરે છે. અને સાધુસંતોનાં સદાપ્રતો અને આતિથ્યો પણ આહીં કૈંક છે. ૧૪ પડતું નાખે તેને કહે છે રાજ્ય મળે, ભાવનાસદૃશ સિદ્ધિ મળે. ૧૫ માણસ આમ પ્રકૃતિપૂજનમાં પણ સ્થૂલ વાસનાઓને લાવે, તે એની પામરતાનો જ પુરાવો છે. હે પ્રભુ માણસને આવો જડ કેમ સર્જ્યો વારુ? ૧૬ આ યાત્રીને રાજપાટો ન ખપે, તપે ન ખપે. વળી આહીં જ જુવો, રાજ્યોમાં પણ ભરથરી જેવાય પાક્યા છે, તેનો પુરાવો આ રહ્યો સામે. ૧૭ ફરફટી ફરકતી, ફરફટી; શબ્દશુદ્ધિ માટે આગ્રહ હોય તો ફરકતી કેફકટી વાંચવું. ૧૮ ધન આ મન્દિરો (૧) જૈનોનું સૂક્ષ્મ ધન, (૨) એમના અઢળક ધનના પુરાવા, બંને અર્થ. ૧૯ પગલાં પોચાં, પથર કઠણ, પોચાની છાપ કઠણ ઉપર પડે?—અરે સ્થૂલબુદ્ધિ બન્ધુ, આ પથરે પથર મહાસતી રાણકનું પગલું છે. ૨૧ એક દેવી અનન્ય, સુવિખ્યાત: ‘એક’ શબ્દનો આવો પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં જાણીતો છે. ૨૨ આહીં અગ્ન્યાહની ટુક ચડવા જેટલા પ્રાણ માટે રાણકના આત્માને પ્રાર્થના કરે છે, એ પણ આ યથોચિત તર્કગાથી ઉભરાતી કૃતિનો એક સુંદર કુદરતી તરંગ છે. ૨૩ મૃગેન્દ્ર સિંહ, દીપડા. ૨૫ કોઈ કવિકલ્પનાનો જળરો કુદકો મારું એમ-માતાહ, આ આંતુહું લહમારી આભ-અગાસીમાં, લહમારે શરણે, જીવન સફલ!

૨૭-૩૨ ચોતર્દ જુએ છે. દષ્ટિમર્યાદામાંનો અદ્ભુત વિશાલપટ દેખાય છે એવો ચિતરે છે, તેમાં પણ ગિરનારનું પ્રાધાન્ય રાખે છે જ. ૩૨-૩૭ તેમાં પણ સર્વ સ્થૂલ-

સૂક્ષ્મતું શિખર, પૂજનીયોમાં પૂજનીય, આખા જીવનનો ઉપહાર જે એકને જ ઘટે તે મહારાં ઇષ્ટદેવી, મહારાં અમ્માજી. આ કડીઓને રા. રા. રસિકલાલની કડીઓ (કૃતિ ૨૮ મી) સાથે સરખાવો. બંને પોતપોતાની ઢબની ઉત્કૃષ્ટ રચના છે; પણ એ બે ઢબમાં કેટલો બધો તફાવત ! ૩૩ ધણુધણુ ધંટારવ અને પડધાઓથી ગાજી ઉઠે. ૩૪ તહારી ઝાંખીથી મહને શું શું નથી થતું ! ૩૫ ખેલાન, ભવભ્રમિત, વિક્ષિપ્તચિત્ત. બન્ધ, પાંખ ધર્મપક્ષનો કવિતાપક્ષનો બંને અર્થ. ૩૭ સરસ્વતી વાણીની શક્તિ, નથી તે ક્યાંથી આપું ? હોય તોપણ એનાથી વધારે મહારાં આખું જીવન જ લે મા તહારે ચરણે, તહને એનોજ અર્ધ્ય ધરી દઉં છું. ૩૮ ગગનચુસ્મિત ગગન જેને ચુમ્મી રણુ છે એવો.

૧૧ ટ્રિપ્લિટ પછી કુદરતનું સૌન્દર્ય :

જો ! જો ! જો ! આ — ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

છન્દ ગો. મા. ત્રિ. સંગીત કે પદ્યલયના રસિયા નહોતા, બંનેને સમગ્રતા હતા, પણ એમનો કાન જ કંઈક તાલબહેરો હશે. વળી ગમે ત્યાં એક ગુરુને સ્થાને બે લઘુ અને બે લઘુને સ્થાને એક ગુરુ (વૃત્તોમાં પણ) મુકાય એવો, —આડો ધડ ! — એમણે નિયમ જ કરેલો. એટલે એમનાં મીઠામાં મીઠાં પદ અને મધુરમાં મધુર પદ ખરી જગાએ ન ઠોકરાય એવાં વિરલ. અને તોપણ ગુજરાતી કવિતામાં લયમાધુર્યનાં ઊંચાંમાં ઊંચાં શિખરો છે, તેમાં એક બે નવીન શિખરો એમણે સર કરી આપ્યાં છે.

એવું એક શિખર આ પંક્તિઓના કટાવખંડો છે; બહુવચન વાપરું છું કેમકે આહીં એક નહીં બે કટાવ છે. ‡

‡ કટાવ વિષે જુવો રણપિંગળ પૃ. ૫૩૭-૯ કટાવ અને દંડકની સરખામણી માટે દંડક વિષે જુવો એજ, પૃ. ૪૧૭-૩૮ દંડક ને પદ્યબન્ધ કહેવાય ખરો ? એ લયપ્રવાહ છે ખરો ? કે અતિઅનિયન્ત્રિત અગર તો તદેવતા (મોનોટોની) દોષે અસુન્દર થતી રચના જ નીવડે ? મનસ્વી રીતે કકડા પાડી પદ્ય છે એવો આભાસ થાય એમ એને છાપી તો શકાય, ખેરાક, પરંતુ પદ્યલય રવનિ-ચંત્રિત સજીવ સાવચવ વસ્તુ છે. અર્થવિશદતા જળવતો વાક્યરચનાનો બન્ધ ગદ્યપદ્ય બંનેમાં જોઈએ, અને ઉપરાંત સજીવન લયપ્રવાહ પણ હોય તે જ પદ્ય. આ નમૂનામાં રતિ સજી રે વિશ્વમાં રતિ ઘણી હજી રે' એ ચરણ ટેકું લેખે બીપરીને કડી બાંધી છે. પંક્તિ ઉરે મીથી શરું થતો છન્દ જગણી કટાવ છે,

અર્થ વર્ષતાં વાદળાં નીચે ઉતરીને નલકટિ પરથી વર્ષે છે. નલકટિ ધારાકર, સ્નેહગર્ભ, કરાકર, કૌતુકકર્ષિ આદિ સમાસો, જેમાંનો એક એક આખી લીટી જેટલો લાંબો છે (પંક્તિ રહમી); માતરિશ્વ, સ્વસુખ, વિષ્ણુપદ, અમ્બુદયાપ, વગેરે શબ્દો, અને એકાદ સ્થલે જરા કિલ્લ રચના: આવાં કારણોને લીધે આ કૃતિની ભાષાને અતિ સંસ્કૃત કહેવી પડે છે.

રસધર મેઘ. વર્ષા વર્ષાઝગુ. વર્ષાદ જોરમાં પડે છે, પવન ખૂબ વાય છે, પછી ખંતે ધીમા પડે છે, અને પડેલા રસના સ્પર્શથી જ સૃષ્ટિની દરેક ચીજ પોતે કેટલી તો રસાળુ સુન્દર છે તે પાંચે ઇંદ્રિયો ઉપર જાણે ઠસાચવાને એકબીજા સાથે સંસ્પર્શ કરી રહે છે. વર્ષાદ રહી જતાં પવન મંદ પડતાં અને તડકો નીકળતાં પંખી ખહાર આવે છે, ખેલે છે, સેલે છે, કલ્લોલ કરી મુકે છે. સ્વ-સુ-ખ પોતાનું શોભાતું આકાશ, ધરતી અને આકાશટોચ વચ્ચેનું અન્તરાલ પંખીઓનું જાણે કીડાંગણુ, સુખયોગાન. માતરિશ્વ ધરતી માતાના શ્વાસ રૂપ પવન. આપટા રૂપી ખાલક ધરતીમાતાને વળગવા આકાશ રૂપ ધાત્રીની કેડ ઉપરથી સરી પડે છે, ત્યાં માતાનો અતિનિકટ સ્વજન તેને વચ્ચેથી ઉપાડી લઈ ઉછાળે છે; ખેલવે છે, હા હા હી હી કરે છે, વગેરે. વિષ્ણુપદ આકાશ. “ ત્રિ-કમ ” વામનાવતારનાં ત્રણ પગલાં-માંથી આકાશ એનું ખાસ. ગીત રાસ વગેરે વૃંદાવનમાં તો હોય, આ તો જાણે આખા આકાશને આ આનન્દમત્ત પંખીઓએ વૃંદાવન બનાવી મુક્યું.

એટલે કે એમાં સન્ધિ જગણુ (જલાન=લગાલ છે. ખેલી ૩૧ પંક્તિઓનો છન્દ અષ્ટકલ માત્રામેળ કટાવ છે, એટલે કે તેમાં સન્ધિ આઠ આઠ માત્રાનું ઝુમખું છે. અષ્ટકલ ગણનાં મુખ્ય રૂપ પાંચ છે,—૪ગ, ૮લ, ૩ગ+૨લ, ૨ગ+૪લ, ૧ગ+૬લ આમાંથી ખેલાં બે રૂપમાં બધા જ ગ અગર લ, એટલે અનુક્રમનો સવાલ ઉઠતો નથી. છેલ્લાં ત્રણ રૂપનાં ગલના અનુક્રમભેદે અનેક ઉપરૂપ થાય છે.

આહી ખેલા કટાવમાં ઘણુંખરું ત્રણ ત્રણ સન્ધિએ એક પંક્તિ ગણી છે; બીજામાં ચારથી છ સન્ધિએ. બીજામાં પંક્તિ ૩૮ થી (‘ મન જો ! મન જો ! ’—આગળથી) કટાવ સગણી (લલગા માપનો) થતો લાગે છે. સગણી કટાવ જગણી કરતાં શિથિલ બન્ધ છે. પરમ્પરિત સગણોને પ્રાસો અને કડીબંધ રાખીને પરમ્પરિત તોટકબંધ લેખે લખવા જ ઉત્તમ છે, પ્રાસ વગરનો કટાવ બનાવવો ઠીક નથી. આહી શું છે ? વાહન જગણી જ ચાલે છે, સગણી દેખાય છે એને આભાસ માત્ર ગણીશું ? કે વહાન પૂરું થવા આવતાં વહાનને જાણીને સગણી ક્યું છે એમ ગણીશું ? બંને પક્ષને દલીલો મળી રહે એમ છે. આત્રી અસ્કુટાકૃતિ રચનાને હું તો દોષ ગણું. જગણી

કૌતુકકર્ષિ અલ્પુત્તાએ ખાસ આકર્ષક, સ્નેહવિષયુઃ કૃષ્ણ= સ્નેહમૂર્તિ. સંસ્કૃત શૈલીના મોહાન્ધ ભકતો સમાસાદિ વડે સ્વાતા ઉક્તિવૈચિત્ર્ય ને ભણે વખાણો: જે ઉક્તિવૈચિત્ર્ય માત્ર વૈચિત્ર્ય, કશાય વિરોધાર્થ વિનાનું; જે વડે સરસ અને સામાન્ય અર્થ આડકતરી રીતે ઓછા જાણીતા શબ્દોમાં કહેવાય; તે ગુણવત્ ગણાય ખરું ? શ્રીકૃષ્ણના મુકુટમાનો મોરપિચ્છ સમૂહ: ઇંદ્રધનુ તે આ મોરપિચ્છની કમાન. ઇંદ્રધનુષ્ય શી અજબસુંદર ચીજ છે તે કહેવાને અજબ-વિચિત્ર શબ્દબાહુલ્ય (વર્બોસિટી verbosity) વાપરવું એ વર્ણનછટામાં કોઈક વાર ઉચિતે ગણાય, એમ ઉમેરવું પણ જોઈએ.

કરાકર કર (કિરણ) ના આકર. આ ચાર અક્ષરનું ચોસલું કર્કશ નથી ? રતિ રસ, વારિ, તેનાથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા સૂર્યકિરણ, માટે તે રતિસૂદ. પરંતુ આ ક્ષણે એ કિરણ પોતાની પ્રકૃતિથી ઉલટું જેવું આચરી જલદના ઉદરમાં, વર્ષાધારાના ખિન્દુ ખિન્દુમાં પેસી જાય છે, અને આ અતિસુંદર નવું રૂપ-મેઘકમાન-જન્મે છે. આ કમાન જન્મે છે તે રતિ-રસ-જલના ત્રિભુવનવિજયનો સાક્ષાત પુરાવો! આંખે સહુ રંગ અન્યોન્ય ખૂબ રતિ કરે છે, રંગો પણ અન્યોન્ય રંગે રમી રહે છે પુરાણોમાં સૂર્ય ભગવાનના ઘોડાને સાત મુખ કલ્પ્યાં છે. આ સૂર્યકિરણોનો પ્રકાશ પણ સાત રંગમાં પૃથક્કૃત થઈ જતો જોઈ, માણી, હે મન, તું રાય.

પણ એ કમાન રતિ વધતાં-વર્ષાદ વાદલ ફરીને વધતાં-પોતાના મૂળમાં પાછી ભળી ગઈ, કમાન દેખાઈ તેય રતિનો એક આવિર્ભાવ; દેખાતી બન્ધ પડી તે

કટાવને જગણી રાખવા માટે પૂરતી કાળજી રાખવી જોઈએ, નહીં તો તેને સગણીમાં સરી પડતાં વાર લાગતી નથી.

જુદી જુદી જાતના કટાવોના ધણા પ્રયોગો થવા જોઈએ. કટાવબન્ધ અગેય હોવાથી અણખેડાયા રહ્યા છે. પદ્ય=અગેય પણ નિયમિત-મધુર લયપ્રવાહ. બીજા શબ્દોમાં એક છેડે સંગીત, બીજા છેડે ગદ્ય-ગમે તેવું કલાત્રયિત પણ લયમાં અનિયંત્રિત, અને એ બે વચ્ચે, નહીં સંગીત નહીં ગદ્ય, એવો પદ્યલય:—એ દષ્ટિખિન્દુ જ વિદેશી, અને વિદેશી અસર વધતો, ખાસ કરીને અંગ્રેજી કવિતાનો પરિચય વધતો, છેક અર્વાચીન સમયમાં અહીં આવેલું છે. સંગીત લેખે ઉતરતો હોય, ગણતરીમાં જ નહીં એવો હોય, તે છન્દમાં દોષ નથી, છન્દોમાધુર્ય સંગીતમાધુર્યથી ભિન્ન વસ્તુ છે: વગેરે વિચારસમૂહ હજી આપણા કવિઓમાંથી યે મોટી સંખ્યાને સમજાતો જ નથી. નવી રુચિઓ ઉત્પન્ન થતાં કલાક્ષેત્રમાં સમય લાગે જ. અને આ વિષયમાં ગુજરાતીમાં જેટલી પ્રગતિ સંધાઈ છે, તેટલી પણ મરાઠી હિન્દીમાં હજી નથી થઈ.

પણ રતિનો એક આવિર્ભાવ. રતિના આવા આવા એક એકથી સુંદર અસંખ્ય એકળ આવિર્ભાવોથી જ વિશ્વ ભર્યું છે.

વર્ણવવાના બનાવો અને દશ્યોની પરમ્પરાના વેગને પદ્યપ્રવાહનો વેગ ઝીલે છે અને પ્રતિબિમ્બે છે, યથાયોગ્ય વધારે છે ને ઘટાડે છે. આખી દષ્ટિમર્યાદામાં મેઘ વાયુ અને સૂર્યની અન્યોન્ય પ્રતિકૃતિઓ (action and reaction) અને તેમાંથી ફાળે ફાળે પ્રતિકૃતિ વનસ્પતિ સૃષ્ટિ પંખીસૃષ્ટિ અવનિસૃષ્ટિ આદિની પ્રવૃત્તિઓ, અથચ એ સર્વ જોનાર ઝીલનાર સહાનુભૂતિથી ઉકેલનાર સાક્ષી હૃદય-બુદ્ધિની પોતાની દશાઓના પલટા:—આ સર્વ વિરાટ ચિત્ર વાણીની પીછી પદ્યલયની મદદ વડે એવું તો આખાદ ઉપજવી આપે છે, કે તેમાં દોષો જો કે છે (ઉપર સૂચવાઈ ગયા છે), એમાં રુચિલંગ થાય એવા અંશો પણ છે, તથાપિ સમગ્રે લેતાં આપણી કવિતા સમૃદ્ધિમાં વર્ષાઋતુના અનુપમવિવિધ સૌન્દર્યનું આ કૃતિ એક લઘ્ય (અતિ વિશાલ અતિ સમર્થ) આલેખન છે, એમ સૌ સ્વીકારશે. કાન્તિ-કારક મોટી વૃષ્ટિ માટે માત્રામેળ કટાવબન્ધ વાપર્યો છે, પછીની ઉદલાસ ભરી સૌમ્યતાના વર્ણન માટે એછા વેગવાળો અને વધારે નિયમિત જગણી કટાવબન્ધ વાપર્યો છે, એ પદ્યપલટાનું મોહક ઔચિત્ય પણ કાવ્યને ફરી ફરી વાંચી બે વિભાગને અન્યોન્ય સરખાવી સરખાવીને જોઈ લેવું.

ભાવા અને અર્થના પ્રવાહની સાથે શબ્દ સમૂહ અને પદ્યના લયપ્રવાહનો મેળ, તે જ કવિતાનો અ સ્મા દ. જેમ ગોરો રંગ માત્ર ચામડીનો ગુણ છે, આખો શરીરનો અને ખાસ કરીને મુખનો સમપ્રમાણ સુરેખ ઘાટ અને નેત્રની ક્રન્તિ સમૃદ્ધિ, તે જ સ્ત્રીનું રૂ પ છે, તેમ આખી કૃતિના જુદાં જુદાં અંગોપાંગનું અસાધારણ ચમત્કારક ઔચિત્ય, તે જ કવિતાનો અ સ્મા દ છે. આવા પ્રસાદવાળા કવિતાઓ જ કોઈ પણ ભાષાની સાચી અમર સ મૃદ્ધિ છે.

અહીંની પંક્તિ ૧૦- 'તે રુમઝુમ,' સ્નેહમુદ્રામાં ને જાણેલું છે; પંક્તિ ૩૨ 'વધ્યો જ પ્રકાશ,' સ્નેહમુદ્રામાં જ નથી; એ બંને ત્યાં મુદ્રણદોષ છે. અન્તે (પં ૪૬) "નિરખી લઈ લેઈ" એટલું નિરુપયોગી જણાતાં છોડી દીધું છે.

૧૨ સંવૃષ્ટિ :

અચ્ચર ગળે રે અચ્ચર ગળે — ત્રિભુવન પ્રેમશંકર.

છન્દ પદ. કવિ પોતે પોતાની ઘણીખરી કૃતિ ભજનની કોઈ બણીતી પ્રલમ્બ લઢણમાં જ લલકારતા. ખરવેએ આ કવિતા સારંગ રાગમાં હતી છે. પિંગલ દષ્ટિએ એને નહાના અલંગની ચાલ કહી શકાય.† એ છન્દવા સન્ધિનું માપ જળવવા અહીં કેટલાક વણીને ખોડા ગણવા પડે છે; સૃષ્ટિ જેવા શબ્દને ત્રિવણી ગણવો પડે છે ! કવિને છન્દશુદ્ધિ શબ્દશુદ્ધિ કે રાગશુદ્ધિની પરવા થોડી જ હતી. પણ પ્રકાશન વખતે એ કોઈ સમસ્યાવી વિદ્વાન માથે આ બધો ભાર નાખી દેતા, અને તે કવિતાને લખતાં જે જે ફેરફાર કરી નાખે તે બધા જ સ્વીકારી લેતા. ખરવે કૃત ગાયનવાદન પાઠમાળામાંથી આ કૃતિ ઉતારતાં થોડી કડી છોડી દીધી છે.

રોમાન્ટિક ગો. મા. ત્રિ. ના વૃષ્ટિવર્ણન સાથે આને સરખાવો. ગોવર્ધન-રામ દધાના માનસની સ્થિતિ અવગણતા નથી; ત્રિભુવન બાહ્ય બતાવે અને તેમના સૌન્દર્યને અવગણતા નથી; પણ રોમાન્ટિક શૈલી ઊર્મિઓ અને ઊર્મિપલટાને મુખ્ય વસ્તુ બનાવી તે ઉપર વિશેષ ભાર દે છે. આને ભજન કહી શકાય ખરું ? હા, સૃષ્ટિના સૌન્દર્ય અને રસના આશ્ચર્યોલ્લાસી વર્ણન રૂપે આ કૃતિ સૌન્દર્યના રસરૂપ સર્વ વ્યાપી પરમાત્માની જ સ્તુતિ છે, જેય ઢાળમાં.

અર્થ ૨ એહ અબ્રની હારો. ૩ એક અબ્રનાર કૃષ્ણ, ખીજાઓ મ્રજબાલાઓ, ગોપીઓ. ભૂ ઉપર (મોર ટહુકા કરી નાચે છે. કેકા=મોરલા એમ ન લેવું—મોર કર્તા વાક્યમાં ઉમેરી લેવો. લહાણ લહાણી કરે. ૭ ફાળ ભરી ભરીને. ગળે ગળી નય.

સંગીતની સાથે આશ્ચર્યચિહ્ન દાવતાં નથી, પણ ત્રિભુવન હરિ હર્ષદ્રુવની આશ્ચર્યચિહ્નનાન્ત વાક્યરચના ઘણી વાપરે છે. અહીં દરેક કડીમાં એક આશ્ચર્યચિહ્ન આવે, કેટલીકમાં વધારે પણ મુકવાં પડે એવી આ રચના છે. (જુવો વિવરણ ૩૩ મું.)

† નહાનો અલંગ આઠ આઠ વણી સંધિ; સંધિ તે જ પંકિત; કડી એ પંકિતએ કે ચારે; પ્રાસથી ચારે પંકિત અગર એ બેને સાંધેલી; માત્ર છેલ્લા અક્ષર પૂરતો પ્રાસ પણ ચાલે. અહીં ત્રિભુવને ચાર અક્ષરે સંધિ ગણી, એ સંધિનું ચરણ એ ચરણે પંકિત ગણી છે. અને ચાર પંકિતની કડી કરી છે. (ખરવે પૃ. ૧૧; રણપિંગલ ૫૩૪-૫). આ નહાનો અલંગ છન્દ છે: “વનવેલી” છન્દ નથી: એમ કેમ વારું ?

મોરો અલંગ—ખેલેલી ત્રણ પંકિત છ વણી, ચોથી ચારવણી.

૧૩ અદ્ભુત મિત્રભાવ :

કેમ અને ક્યારે માન્યું — બેહરામજી મેહરવાનજી મલખારી

છન્દ મનહર.†

વિષય મૈત્રીનો અજબ અભેદ. પ્રકૃતિભેદથી અન્યોન્ય આકર્ષાતા બે માણસનો સમ્બન્ધ પરિચય વધતાં હૃદય અને આખા અન્તરના અદ્વૈતમાં પરિણમે છે, તેનું નામ મૈત્રી. સાંખી ટુંકી મુદતના અને વત્તીઓથી નિકટતાવાળા સાથ સગાથ તો દુનિયામાં અસંખ્ય હોય, તે સર્વમાં અમૂલ્ય હીરા તુલ્ય મૈત્રી તો અત્યંત વિરલ જોવામાં આવે છે. આવી મૈત્રીના ઉલ્લાસમય વર્ણનવાળી આ કૃતિનો રસ-કયો વારુ ? વિચાર કરીને બોલજો, મનને તહમારા અભિપ્રાયનું કારણ યથાયોગ્ય લાગે ત્યારે જ જવાબ ઉચ્ચારજો, નહીં તો પોકળ પકડાઈ જશે.

અર્થ ૧ નેક સાચા, પૂરેપૂરા નિખાલસ અને વફાદાર. “ એકના બે થવું ” એટલે ફરી જવું, બેવફા નીવડવું. થોડીવારમાં સાચી મિત્રતાના અદ્વૈતવાળી દેખાઈ પછી તૂટી જાય એવી મિત્રતાઓ ન્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે. એક તે એક, બે તે બે, પણ ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન, તે એકના બે પણ વારંવાર બનાવી રહ્યો છે !— વક્રોક્તિ, કેમકે કર્તા જોણે છે જ કે બેવફાઈનું ઉત્પાદક કારણ માણસની પોતાની

† ૧૦ મી કૃતિ તળે બાકી રાખેલી વ્યાખ્યાઓ અહીં.

(૧) દ્રુતવિલગ્નિખત ૧૨ વર્ણી જગતી જ્ઞતિના આ છન્દની પંકિતમાં ન લ લ ૨ ગણુઃ એની વ્યાખ્યા—ન(સલ) ભા(નસ) ભા(નસ) રા(જલા).

(૨) ૧૧ વર્ણી ત્રિષ્ટુભ જ્ઞતિનો નભરલગ માપનો છન્દ ‘ગિરનારની યાત્રા’ માં આવે છે. એ જ્ઞતિમાં ૨૦૪૮ છન્દ થાય એમાંથી ૧૨૯ રજજોડલાઈએ નોંધ્યા છે, દરેકના નામ આપ્યાં છે, કેટલાકનાં અનેક. તેમાં આ છન્દ ન હોવાથી એને એના કર્તા ઉપરથી ગજ છન્દ નામ આપીશું, અને એની વ્યાખ્યા— ન(સલ) ભા(નસ) રા(જલા)લગા. લલિત છન્દ (“કરણુ રાજ તું ક્યાંહ રે ગયો ”) માં છઠ્ઠો વર્ણુ ગુરુ તે આમાં લઘુ, એટલો જ બે વચ્ચે ફેર. આટલા જ ફેરથી એ બંનેના ઢાળમાં કેટલો તો ફેર પડી જાય છે તે અભ્યાસીએ ધ્યાનમાં લેવું. અને ‘ગિરનારની યાત્રા’ માં આ ગજ છન્દ અને દ્રુતવિલગ્નિખતના મિશ્રણ વાળો નવો ઉપજ્ઞતિ પણ આવે છે (કડી ૧૦, ૧૪, ૧૭, અને ૩૦).

(૩) એક જ જ્ઞતિના બે છન્દોનું મિશ્રણ તે ઉપજ્ઞતિ. બે જુદીજુદી જ્ઞતિના (અહીં જેમ ત્રિષ્ટુભ-જગતી કે ખીજ બે જ્ઞતિના) છન્દના મિશ્રણથી ચાર પંકિતની કડી કરી હોય, તે મિશ્રોપજ્ઞાત.

કુપાત્રતા જ છે. તો શું અમારા બેનો અભેદ પણ, પૂરેપૂરો જામવા ન પામ્યો હોત તો તૂટી જત ખરો કે ? સંભવિત છે ખરું, ના કેમ કહેવાય ! મતલબ કે છેલ્લી ત્રણ લીટીનો અર્થ જરા ક્લિષ્ટ છે. ખતલાવે ખતાવે માટે સુરત ભર્યમાં વપરાય છે.

તારનાર Saviour (સેવિયર), આ ખયાલ વૈષ્ણવ અને ખ્રિસ્તી ધર્મની વિચારમાલામાંનો છે. અહંકાર અહંત્વઃ ગર્વ કે અહંભાવ કરતાં વધારે વ્યાપક અર્થ લેવો. આત્મેશ ભર્મિ, જુસ્સા. ઉદ્દેશ લક્ષ્ય, ભાવના, જીવન શા અર્થે તેને લગતા સિદ્ધાન્ત. અને આવા પૂરેપૂરા અભેદમાં ખાસ તાજુબી એ છે કે મૂલ પ્રકૃતિએ હું ભર્મિપ્રધાન તરંગી, ડહોળો, ઉછાંછળો છું, તું શાંત નિર્મલ સુધામય છે. મહારામાં સમુદ્રના અવગુણ અને તહારામાં ચંદ્રના ગુણ હોવાથી જ આપણ બેનું અદ્વૈત ધંદુ-ઉદધિના જેવું કુદરતી અને ટકાઉ છે. પોતાના અવગુણ અને મિત્રના ગુણ ઉપર ભાર દઇને ખાંધેલી આ રૂપકલેડ વખાણવા લાયક છે. એમાંથી ધ્વનિ પણ સાફ નીકળે છે કે સ્થાયી મૈત્રી હંડા (પણ એક બીજા સાથે આખડી ન પડે એવા) પ્રકૃતિભેદનો પાયો માગે છે. ઉછળાઇ, હિન્દુ લેખક આહી 'ઉછળન્ત' લખત. ૩ જગતતવાઇ જગતનાં દુઃખો જગતની લાલોથી ત્રાહિ ખચાવ ! ખચાવ ! પરદુઃખે વારંવાર બળતો અને જળતો હોવાથી જ મહને તહારી શીતલ છાયા અને શુદ્ધ નિવૃત્તિ (સાત્વિકતા) કેટલી તો ઠારે છે, તે માપવાને પણ હું અશક્ત છું. તું સંગથી, તું-મય, તું જ ચઇને હું પણ તહારા જેટલો યવિત્ર બની શકું છું. ૪ હૃદયવિસ્તાર દિલની મોઝાઇ, હંદાર સમભાવ, દિલાવરી. ગુંજકર ભમરો, કવિ જેવો ભર્મિલ અને ગણગણતો ભમતારામ. કમલ મૂલ નાખી એક સ્થલે ચોટલું રહે છે, આસપાસ પાણીની શીતલતામાં. આ રૂપકલેડ પણ પોતાની અસ્થિરતા અને મિત્રની સ્થાયી સૌમ્યતા આગળ કરે છે. દયા મધ્યખિંદુ, જેના આત્મા જેના આરિત્યનું મધ્યખિંદુ, જે સજીવન ખિન્દુમાંથી તમામ પ્રવૃત્તિકરણો ચોદશ ફેલાય, તે નજી સ્વયંમેવ દયા, મૂર્તિમતી દયાઃ હે મિત્ર, તહારું નામ છે તેવાજ તહારા ગુણ છે. પણ રખે આને ભાટાઇ ખુશામદ કે અતિશયોકિત ગણી સુગાતો ! હું તે તું, તું તે હું- ત્યાં કયો ક્યાની ભાટાઇ કરવાનો ! પ્રેમાત્મ આનંદ કે શોકના અતિશયમાં થોડીધણી તાણીને ઘટાવેલી ઘટના અથવા દૂરાદૃષ્ટ વિચારણા (conceits કન્સીટસ) આવી જ નય; તે કુદરતી અને અનિવાર્ય હોવાથી દોષ નહીં પણ વિપયને ઘનત્વ (solidity સોલીડીટી) આપનારો ગુણ છે.

આહી સાગર-શશીનું રૂપક અનુપમ રીતે વપરાયું છે તે ઉપર આવી ગયું.

પણ એ વિષયનો સામાન્ય વિચાર કરતાં સાગર-શશી, શશી-કુમુદ, રવિ-કમલ, આતક-મેઘ, આદિ યુગલોનો ઉપયોગ કરવાની કવિતાશૃદ્ધિ સંસ્કૃત કવિતામાંથી ગુજરાતીમાં આવી છે. એવી કવિતાશૃદ્ધિઓ (poetical conventions) નો જે ઝમાને અતિ ઉપયોગ ભાવમાં આવે તે ઝમાને કવિતાની સજીવનતા પૂરતી નથી, ઘટ્ટી ગઈ છે, એમ જાણવું. સજીવન કલ્પનાશક્તિ પોતાના વકતવ્યને માટે નવી નવી રચનાઓ જ પસંદ કરે છે. જૂના ઢાળાની, અને મોટે ભાગે જૂનાં શબ્દચોસલાં વાપરી વાપરીને કવિતાનો મોટો જથ્થો દાયકે દાયકે ઉપજાવવામાં આવે છે. પરંતુ એ જથ્થામાં કવિતા ભાગ્યે હોય. તાજેતર તેમ શિષ્ટ કવિતાનાં અનુકરણ પણ ઘણું થાય : અને આમાં જે વાત છે. ઉછરતો લેખક અનુકરણો દ્વારા સ્વતંત્ર લેખનશક્તિ અને સંકલના-શક્તિ ઉપજાવી શકે છે. પણ વર્ષો જય તથાપિ જે લેખક અનુકરણ શક્તિથી આગળ વધેલો અને પોતાની કલ્પના અને સુરુચિસંવાદી વિવેકશક્તિ ઉપર ભરેલો દેખાય નહીં, તેવા લેખકની કવિતા ઉતરેલી માસા છે, તાજ નથી.

૧૪ કોહિલને:

સખિ આમ્ર મંજરી—રંજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા (કાશ્મીરન)

છન્દ પદ ('સખી ગ્રીષ્મરંગ પદ્મવે નવીન શોભતો'—એ રાહ) જુવો દો. કૃ. પંડ્યા કૃત 'સુમન ગુચ્છ' પૃ ૨૯ (વિયોગિની નામે કવિતા). એ આદર્શ કવિતામાં કડીઓમાં વિષમ સાખીઓ પછી એ જ રાહનું દ્વિદલ છે, તો બેકી સાખીઓ પછી જે દ્વિદલ છે તેની રાહ ગુરુ ગોવિન્દના મહિતાની એટલે 'સખી કારત' મહીને કંથ ખેત કરીને રે'—એ રાહ છે. પણ અહીં આ પ્રમાણે માત્ર ૩૭ કડીમાં છે. આદર્શ કવિતાને કર્તા પૂરેપૂરી અનુસર્યા હોત તો અધી કડીઓમાં સાખી પછી આખીજ રાહ, અધીમાં સાખી અને મૂલ રાહ, તથા બધીમાં ટેક મૂલ રાહનો, એ પ્રમાણે રચનામાં સંયત્ના નિયમિત વૈવિધ્ય સાથે ઉત્પ્લુતિ (ઠેક, બલાળ, ઉડાવ, આરોહ, ઉડડયન) પણ મનોરંજક થઈ રહેત. સાખી અને આ પ્રથમ રાહના મિશ્રણથી પણ વૈવિધ્ય ઉત્પ્લુતિ સારાં સંધાયાં છે. ટેકમાં સખિ એ લલ અન્વયી અંકોડો છે; બાકીનો ભાગ, તેમ (૩૭ કડી શિવાય) સાખી પછીનાં દ્વિદલ, પિંગલની દૃષ્ટિએ, ગુલબંકી છે.†

† કડીઓનું ખેલું દ્વિદલ સાખી છે. (દલ=પંક્તિ; દ્વિદલ=પંક્તિબેડ.) દોહડો પાઠ્ય અને ગેય બંને છે, અને એ ગેય છે અનેક રીતે. પણ એની કેટલીક જાતની ગેયતા માટે એને અમુક વિશેષ લક્ષણવાળો રચવો પડે; અમુક ઢબની ગેયતાનાં

સાધક લક્ષણો સચવાય તો જ તે એ ઢબે ગેય. સાખી ગેય ઢાળનું નામ છે તેમાં ઓછામાં ઓછાં બે આવશ્યક પ્લુતસ્થાન છે. અને તેમાંના આગલા પ્લુતથી (દોહરાના) વિષમ ચરણોને અન્તે સાખીના ઢાળના તાલ માટેની આવશ્યક માત્રાઓ મળી રહે છે અને વિષમ-સમ ચરણો સંધાઈ જઈ એક ઢાળ બની જાય છે; તો પછીના પ્લુતથી એ તાલરચનાનો છેલ્લો ખંડ સુરાવલિ પૂરો કરી આપે છે. (તાલની માત્રાઓમાં, યાદ રાખવું કે, પિંગલની માત્રાઓનો લઘુગુરુભેદ અને તત્ત્વન્ય નિયમ કે ગુરુ માત્રા લઘુ કરતાં બમણો સમય લે, એવાં કશાં લક્ષણો નથી. તાલની માત્રા ગુરુલઘુ પ્રમાણે નહીં, સમયની કુચ પ્રમાણે જ ગણાય છે. અને પ્લુત સ્વર એટલે એક જ વર્ણીમાં એકથી વધારે સુર આવે એટલે એકથી વધારે તાલમાત્રાઓ પણ આવે. આ આમ વર્ણનમાં અધરું અને દુર્બોધ લાગે છે. ક્ષીણતનો પરિચય થતાં અનુલવમાં ખેસી જાય છે.) એટલે સાખી પિંગલની દષ્ટિએ, ૨૪ માત્રાની બે પંક્તિનું દ્વિત્વ છે, જેમાં પ્લુતસ્થાન ૧૨+૧૩ મી માત્રાનું અને ૨૨+૨૩ માત્રાનું, એમ બે છે, અને જે દોહરામાં આ બે ઢેકાણે ગુરુવર્ણી હોય, તે સાખીની રાહમાં ગાઈ શકાશે. કેટલીક સાખીઓમાં ખીલ પંક્તિમાં ૧૩ મી માત્રા પછી બેથી ચાર માત્રા લગીનો અંકોડો પણ હોય છે. અને એવી પંક્તિ દોહરાની નજ ગણી શકાય. મરાઠી સ્માડી અને મરાઠી સ્માડી મોટી ને નામે ચાલતી રાહો આ સાખીથી ભિન્ન છે.

ગુલબંકી. કલ શિવાયતી કડીઓમાં ખીજનું દ્વિત્વોમાં પહેલી પંક્તિ ૧૫ વર્ણી ખીલ ૧૩ વર્ણી છે. ટેકમાં (સખિ એ અંકોડો છોડી દેતાં) પહેલી પંક્તિ ૧૩ વર્ણી છે, ખીલ ૧૪ વર્ણી છે. અને એ સર્વમાં વર્ણોની ગોઠવણ ગાલ ગાલ કે લગા લગા એ રૂપની છે. આવી વર્ણમેળ રચનાઓ આપણી કવિતામાં ઘણી છે, અને તેમના પૃથક્કરણમાં સંખ્યામેળ કે (ત્રિવર્ણી) ગણમેળના તત્ત્વ કરતાં આ લગા, ગાલ, એ દ્વિવર્ણી તત્ત્વનો ઉપયોગ જ પૂરેપૂરી સરલતા સાધી આપે છે. ગેય રચનાઓમાં પણ-અપવાદ રૂપે-વિરલ દાખલા ગાલ ને બદલે લગાના અગર લગાની પંક્તિમાં ગાલના પણ આવે, જે કલાથી આશ્ચર્ય હોય તો, એટલે કે અર્થાનુસારી લય સાચવીને. એથી પણ વિરલ ઢેકાણે લગા ગાલ (બે સન્ધિ) એકઠા થઈ જઈ ગા ગા ગા, લ લ ગ ગ, કે માત્રિક છકલનું ખીજું કોઈ રૂપ પણ આવે. કડીમાં પંક્તિસંખ્યા, તેમ પંક્તિમાં સંધિસંખ્યા અનિયમિત હોય તેવી રચનાને જ આ છન્દસમૂહ કે જાતિનું સામાન્ય નામ ગુલબંકી આપવું. ચાર પંક્તિની કડી અને દરેક પંક્તિમાં સન્ધિ સંખ્યા એકસરખી, એવી રચનાઓ માટે તો આપણા જૂના પિંગલ-શાસ્ત્રમાંનાં નારાય, ચંચળા, ચામર આદિ નામો છે જ. રણપિંગળમાં ૧૦ વર્ણી સરાવિકા (જરાજગા થકી સરાવિકા)થી માંડીને ૨૬ વર્ણી વિદુકકક (રણુ જગણુની ભેડ ચાર વાર અને અંતે બે ગા) લગી ઘણા નોંધ્યા છે. એ આખા નિયમિત જથ્થાને તેમ ઉપર જણાવેલા અનિયમિત છન્દોના જથ્થાને ગુલબંકી નામે વર્ણમેળ છન્દોની જાતિ કહું છું, અને એની સેકંડો રચનાઓ શક્ય તેમાંથી જે મોઠા લય વાળી જણાય, તેમના લક્ષણ ગાલ કે લગા કે ખેનું । મધ્યણ એવા સન્ધિ વડે જ નોંધવામાં લાઘવ અને સરલતા છે.

મૂલની ખીજ કડી છોડી દીધી છે. કંઈક સાપ્તિક ફેરફાર પણ કર્યા છે, લયની અને અર્થની સફાઈ પુરતા. અર્થ ૧ કાઢી જાણી ન શકાય એવાં સ્થાનમાં. છન્ન છુપી રહીને. શું જાણે. ૨ કે અવર્ણનીય અમી તહારા ગાનથી નવું વર્ષાને (અથવા તહારા જાદુએ હૃદયમાંથી સ્ફુરીને) જડ હૃદયને સચેત કરે છે. ૩ રંગ વસ્ત્રના વસન્તનો આનન્દોલ્લાસ. જગના પદ હૃદયની જડતાનો તું ઉપાય છે એ ઉપર આવી ગયું; અહીં કહે છે દુન્યવી ઉપાધિ બન્ધનો આદિનો ઉપાય પણ તું. ૪ યામિની ઘન વિદ્યુત, વાચ્ય અને આલૈકારિક બંને અર્થ લેવા. ૫ તહારા સંગીતનો ઉઠાવ નાજુક પણ છે તીવ્ર પણ છે. પરસ્પર વિરોધી લક્ષણોનું એમાં અજબ મિશ્રણ છે; તેથી જ આત્માને પણ આમ હલાવી અણુઅણુવી શકે છે. કંઈ કંઈ ભિન્નિઓ સ્ફુરે છે તેમાં સ્મૃતિ કેટલી, નવી પ્રેરણા કેટલી, સામાન્ય જીવનમાં જે હુંથી હું સુપરિચિત, તે હું આ ?—એવી અનેરી દશા થઈ જાય છે. ૬ માનવીએ અપ્સરાઓ કહી છે તે માત્ર કલ્પના; નજરે પડતી, કાને સંભળાતી, હૃદય અને આત્માને આમ જીલોવી નાખતી સાચી અપ્સરા તું એકજ. અને બાહ્ય યૌવન ઘડપણ એ દશાભેદો અપ્સરાને હોય તો તહને હોય ! તું તો અમર દિવ્ય સદાપ્રત્યય યૌવનનો જ ટહુકો !

૧૫ અજબ તાર ખેંચ્યાં અહા :

પહોળું નગર પાદરે ખડકવૃક્ષ — અતુરભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ.

છંદ. પૃથ્વી. ચાર પંકિતની કડી એ નિયમ અવગણ્યો છે. અર્થની જરૂરત પ્રમાણે ૨, ૫, ૭ પંકિતની કડી પણ કરી છે. મહારા એટલે “અગેય” અર્થાનુસારી લય-વાળા પૃથ્વી ઉપર આ સંગ્રહમાંના કેટલાક ઉછરતા લેખકોનો હાથ ખેંચી ગયો છે તે જોતાં આનન્દ થાય છે. †

વિષય. ગ્રામ્ય જીવનની કુદરતમાં અને કુલીનતાની મર્યાદાઓમાં સ્ફુરતો કિશોર-કિશોરી પ્રેમ.

અર્થ. શેષ અવશેષ. આ પહેલી કડી શબ્દાલુ છે: મનરંજનો અને રમણીય; અતલ અને ગભીર; વિશાલ અને મહા, પણ ઉછરતા લેખકમાં શબ્દાલુતા તો હોય. આ નમૂનામાંનું ચિત્ર સુરેખ અને નાજુક હોવાથી પસંદ કર્યું છે. કુંદ મોગરો. પાણી ભરતી કિશોરીઓ કુવાને ઘેરી રહે, કુવાની આસપાસ ડોલી રહે, અને એમની વાતો મચેલીજ રહે. થોડો કુંદજલ્મોમાં એક ગુલછડી “ભણે પણ જુદી તરે” એ રૂપક સાંગોપાંગ સુંદર છે.

મધુ મીઠી. ઉપલી કડીના કિશોરીજૂથ અને આ કડીના કિશોરજૂથનાં વર્ણનો

‡ પૃથ્વી ૧૭ વર્ણી અત્યંતિ ન્તિના આ છન્દની પંક્તિ-જસજસયલગા. અથવા એની જે પંક્તિમાં આપણી પરિભાષા પ્રમાણે એની વ્યાખ્યા—જ(ભાન) સ (લગ) જ (ભાન)સ(લગ) ચ (માતા) લગા. આમાં વિરામ ક્યાં ક્યાં ? જગન્નાથ પંક્તિ જેવા મોડા સંસ્કૃત કવિઓની રચનામાં ધણુખરું ૮ મી વર્ણીએ વિરામ જેવામાં આવે છે, એ સ્વીકારું છું. પણ એ તો વધતી જતી સંગીતાભિરુચિનું પરિણામ જણાય છે. ભર્તૃહરિ અને જૂના કવિઓમાં ૮ મી એ જ વિરામ એ નિયમ દેખાતો નથી. એ નિયમ પાળતાં પણ છન્દ શાસ્ત્રીય સંગીતને અનુકૂલ તો નથીજ થતો (ખરવે પૃ ૩૪). ૬ઠી અને ૧૨મી વર્ણીએ વિરામ એવો નિયમ સ્વીકારતાં તો છન્દ તેદેવતા-દોષવાળો બની જાય છે. અને પંક્તિ અન્તે વિરામ પણ આ છન્દમાં ઉડાવી શકાય છે. તેમ પંક્તિની અન્દર તેને લગભગ ગમે ત્યાં મુકી શકાય છે. (જુઓ “ ભણકારના ” પ્રવેશક નિબંધમાં આપેલા દાખલા. એવા જ દાખલા હવે ઉછરતા લેખકોના અગેય એટલે પ્રવાહી પૃથ્વીમાં લખેલી કૃતિઓમાંથી સંખ્યાબન્ધ ટાંકી શકાય એમ છે. આ કૃતિમાંથી પણ એવા દાખલા જિજ્ઞાસુને મળી રહેશે.) તાત્પર્ય કે (૧) જૂની ઢબનો પૃથ્વી પંક્તિ અન્તે વિરામ વાળો, અને પંક્તિમાં પણ જગન્નાથી વિરામવાળો, જેમાં ૪ પંક્તિએ કડી; તથા (૨) અનિયમિત અને અર્થાનુસારી વિરામો વાળો પૃથ્વી, જેમાં કડી જ નહીં; કડીને ઠેકાણે અર્થાનુસારી પરિચ્છેદ, જે પંક્તિની અન્દર પણ ગમે ત્યાં પૂરે થાય અને પૂર્ણવિરામ આવી જાય:—એમ બે જુદા જુદા પૃથ્વી ગુજરાતી પિંગલમાં સ્વીકારવા, એજ અમારો નવીનોનો દાવો છે. જગન્નાથી ચતિસ્થાનો સાચવતાં પણ પૃથ્વી માત્ર અર્ધગેય લલકાર બને, ગેય બનતો જ નથી, બની શકે નહીં, ગેયતા માટે આવશ્યક તાલ રચના એમાં ખેસાડાતી નથી, એ ખરવે જેવા સંગીતશાસ્ત્રીનું મત છે. એની “ ચાલ ” અનાવો તોજ ગેય થાય, સુગેય પણ થઈ જાય, એ મહારો અનુભવ છે.

વિચારપ્રધાન કવિતાનદી માટે આવશ્યક પ્લેન્ક વર્સ (blank verse) અર્થાનુસારી વિરામોવાળું પદ્ય જોઈએ, તેને સારુ ગુજરાતના કવિઓએ અર્વાચીન યુગમાં નર્મદથી માંડીને અનેકાનેક પ્રયોગો કરી જોયા છે, તે સર્વમાં આ નવો પૃથ્વીજ શ્રેષ્ઠ છે, એ અમારો નવીનોનો ખીલો દાવો છે.

આ નવા પૃથ્વીને માટે ખેચાર નવાં નામો સૂચવાયાં છે. મહારા નામ ઉપરથી પણ નામ પાડવાની સૂચના થયેલી છે. આ પ્રશ્ન માત્ર શાબ્દિક છે. મહને તો પ્રવાહી પૃથ્વી નામ જ ઉત્તમ લાગે છે. પ્રવાહી=સર્જન=પરમ્પરિત. પણ પરમ્પરિત શબ્દ ગેય ન્તિની સર્જન રચનાઓ માટે રાખવો, પ્રવાહી શબ્દ અગેય ન્તિની સર્જન રચનાઓ માટે રાખવો. માત્ર પુનરાવૃત્તિઓથી પણ પરમ્પારતતા આવે છે: અનિયમિત અર્થપ્રવાહને અનુસરતી સર્જનતા માટે ‘પ્રવાહી’ શબ્દજ ઉત્તમ જણાય છે.

પૂરતાં સિત્ર અને એકસરખાં રુચિકર છે. ખંડીધોતિયાં સાદાં હોય, ચોળી ચુંદડી ધાધરી અલંકૃત હોય, તેમ કિશોરીનૂથવર્ણન અલંકૃત છે, એ વિશેષતા ઉચિત જ છે. અખાવે, લીલાચ્ચે; રેડતાં સાથે સંબંધ છે. વીજસંદેશડાથી થતો આનંદ સખીઓને જોવા દેવાય નહીં અને ઢાંકેલો રહે પણ નહીં, એનું રમ્ય વર્ણન લજ્જતની સંધ્યા સાથે સરખામણીથી વધારે રમ્ય લાગે છે. આખા ચિત્રનું મધ્યખિંદુ આ કડી છે.

અજબ તાર ખેંચ્યાં, સ્વપનવારિસીંચ્યાં, એ શબ્દઝુમખાં કવિતાને જોઈતી લય-વાળી મિતાક્ષરતાના સારા નમૂના છે. કિશોર વયની ઝીણીઝીણી સ્પષ્ટાસ્પષ્ટ એક બીજામાં ગુંથવાતી અથડાતી આશા અને ઉલ્લાસપ્રધાન ઊર્મિઓનું વાસ્તવિક મનોહર ભાતીગળ ચિત્ર પાડયું છે. આ લેખકની કોઈક સોનેટો પણ સારી છે. અહીં તો કૃતિને દ્વિખંડી ગણિયે તોપણ દરેક ખંડ ૧૩ લીટીનો જ થાય છે.

૧૬ અમેલી :

પાસે નથી તોપણ, અમેલી!—હાહાભાધ પીતામ્બરદાસ દેરાસરી.

છન્દ હરિગીત : પંકિત ૨ જમાં જોઈ, કડીમાં કોઇ બે માત્રાના છે. કો, જો ને ગુરુ ગણો, તો ધ ઉં (પોચા અનુસ્વારવાળો છે તથાપિ) દ્રુત ગણાય; પ્રાકૃત કવિતામાંથી ચાલી આવેલી છંદ પ્રમાણે એ પહેલા અક્ષરો લઘુ ગણો, તો ધ ઉં પણ લઘુ ગણાય. ધ ઉં દ્રુતના દાખલા અત્યંત વિરલ જ હાય.

વિષય અહીં નાયક વિયોગ છતાં અથવા તે કારણથી જ પોતે કેટલો તો નાચિકામય છે તે રમ્ય લલકારની નાજુક લહરીઆ વડે પોતાની જાતને કહ્યા કરે છે, અથવા પોતાના દિલને કબ્જે કરી તેના ઉપર રાજ્ય ચલાવતી એ નાચિકાને કહ્યા કરે છે. આ કાવ્ય કોઈ ઇતરને કહેવાય છે એવી કલ્પનાજ અરુચિકર છે ! પ્રેમકવિતાનું આ રૂપ આપણે (પ્રવેશકમાં) નોંધેલી છસાત કવિતા પેઢીમાંની પહેલીને પણ જૂની કવિતામાંથી વારસે મળેલું કવિતા જન છે, તેને આપણા સમયમાં પણ સજીવન રાખતો આ સારો નિર્મલ નમૂનો છે નિર્મલતાનો અંશ, એટલે કે અનુચિત રંગારના ઇશારાનો પણ અભાવ, અર્વાચીન કાલનું ઊમેરણ છે. જૂની પ્રેમકવિતાના તરંગોમાં આપણી સુરુચિને આઘાત થાય એવા અંશ પણ આવી જતા. કેટલીક કવિતા પરોક્ષ રીતે —“ધ્વનિ લેખે” —“રસિકો” જ સમજી શકે અને ખાસ આનન્દે એમ, આવા એટલે નાગા અંશ અંદર આણવાને માટે પણ લખાતી. અને :અર્વાચીન કવિતાના આપણા પહેલા કવિ નર્મદની પ્રેમ કવિતા એવા પરોક્ષ તેમં વાચ્ય સુર ચિલ્ગોથી મુક્ત નથી.

† હરિગીત માત્રામેળ છન્દ છે; ૨૮ માત્રાની ૪ પંક્તિની કરી. પણ એ એક ઢાળ છે, અને તેની તાલ-વ્યવસ્થાજ એનું મુખ્ય લક્ષણ છે. અને તાલ પ્રમાણે જોતાં, હરિગીતમાં સન્ધિઓ પાંચ છે: દ્વગણ (૨ માત્રા), ત્રણ સપગણ (દરેક ૭ માત્રા), અને પગણ (પાંચ માત્રા). ખેલો સન્ધિમાં તાલ નહીં; એ દ્વિકલ ગણ પંક્તિ આરમ્ભે અન્વયી ઐકોડો છે. પછીના ચારે સન્ધિમાં તાલ ૧લી અને ૪થી માત્રાએ. છેલ્લો સન્ધિ અને પછીની પંક્તિનો ઐકોડો મળીને સપ ગણ થઈ જાય, એટલે પંક્તિ જોડ ઢાળમાં સંધાઈ જાય છે, ચોથી પંક્તિ પછી પાછી ખેલો, કે એજ માપની બીજી કોઈ, ટેક લેએ પણ જોડી શકાય છે. અને તાલ વ્યવસ્થા આવી હોવાથી પંક્તિમાં જો અરણ્ય પાડવાં, તો જે સરખાં પડે (૧૪+૧૪:), અથવા જેમાંનું ગમે તે ૪કલ વધારેનું એમ પડે (૧૨+૧૬, ૧૬+૧૨). રણપિંગલમાં ૨૮ માત્રાનાં માત્રામેળ છન્દોની આખી જાતિ વિચારવા જેવી છે (૫ ૪૪-૪૭).

વિષમ હરિગીત ચાર પંક્તિની કરીમાં વિષમ પંક્તિઓમાંથી ખેલો સન્ધિ (જે કલનો અન્વયી ઐકોડો) છોડી દઈએ, તોપણ ઉપલી તાલવ્યવસ્થાને બાધ ન આવે, સમ પંક્તિઓના છેલ્લો વર્ણી ગુરુ જ રખાય તો (પિંગલશાસ્ત્રીઓ તો દરેક પંક્તિને છેડે ગુરુ ફરમાવે છે). એટલે વિષમ પંક્તિઓ ૨૬ માત્રાની જેમાં તાલ ૧લી માત્રાથી શરૂ થાય, સમ પંક્તિઓ ૨૮ માત્રાની, એવા છન્દને વિષમ હરિગીત કહે છે.

ખંડ હરિગીત. પંક્તિના છેલ્લા જે સન્ધિ (૭+૫=૧૨ માત્રા)ની પંક્તિ ત્રણ, અને ચોથી પંક્તિ દ્વગણ (૨ માત્રા)નો ઐકોડો, પછી પાછા સપ + પગણ (ઉપલી જ ૧૨ માત્રા), એવી રચનાને આ નામ આપે છે. આને ચાર પંક્તિની કરી ગણે છે, પણ કલ ૪થી પંક્તિ મળીને વિષમ હરિગીતની એક વિષમ પંક્તિ બની રહે છે, એટલે કરી ત્રણ પંક્તિની પણ ગણાય. (કરી ચાર લોટીએ છાપવી સુગમ પડે, એ જુદી બાબત છે.) વિષ હરિગીત કરતાં પણ આમાં કંઈક વધારે વૈવિધ્ય આવે છે ખરું, પણ સામી બાજુએ, ભૂલતું ન જોઈએ જે, આવી કરીમાં પંક્તિઓ ટુંકડી થઈ જાય છે; વિચાર નહીં વહી ન શકે, માત્ર અરણ્ય વહે, એવા બન્ધ થઈ જાય છે.

મિશ્ર હરિગીત ઉપલું પૃથક્કરણ સમગ્રે તેને આપોઆપ સ્પષ્ટ થઈ જશે કે ૭ માત્રાના, ૧૨ માત્રાના, ૧૪ માત્રાના ૧૬ માત્રાના વગેરે ઓછી વતી લખાઈના ખંડોને સંવાદી રીતે ગોઠવી, ઉચિત પ્રાસ રચના વડે સાંધીને હરિગીતના તાલને વફાદાર અને સાથે વધારે વૈવિધ્ય વાળી અને લાંબી કરીઓ રચી શકાય. આને મિશ્ર હરિગીત કહે છે અને પરસ્પરિત હરિગીતનું નામ પણ ધટે.

મૂલ હરિગીતમાંથી ટુટેલી ઉપર દર્શાવેલી બીજી રચનાઓ ગુજરાતી કવિતામાં અર્વાચીન સમયમાં જ પ્રવર્તી લાગે છે, પણ એમાંથી કઈ કોણે પ્રથમ ઉપજતી એ વિષય મહુને એટલો મહત્વનો નથી લાગતો. હરિગીતનું ગેય ઢાળ લેએ બન્ધારણ સમગ્રી લે પછી હરકોઈ માણસ તેમાં આવી વિવિધતાઓ ગમે ત્યારે દાખલ કરી શકે.

અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૩૯ ચકોરું ચંદ્રપ્રેમી ચકોરખંખી. આવાં ઉપમાનો પણ જુની કવિતામાંથી વારસો છે. એ વિષે જુવો વિવરણ ૧૩ મું છેલ્લો પેરા.

અમેલી કાવ્ય પંદર ખંડનું છે, છેલ્લામાં ૬ કડી છે. ખીલે દરેક ૫ કડીનો છે. અહીં ૭ મો અને ૮ મો ખંડ લીધો છે. કર્તાની બેપરવાઈ કોઈ કોઈ સ્થળે જરા સમારી લીધી છે.

૧૭ તારા મૈત્રક:

વિજળી શા થયો — સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહેલ (કલાપી).

છન્દ અનુષ્ટુપ (કડી ૧, ૩, ૧૧, ૧૪); ઉપજતિ (૨); ઇદ્રવજા (૧૮); વસન્તતિલક (૪-૭, ૧૨, ૧૩); માલિની (૧૦); હરિણી (૧૫, ૧૭); શાર્દૂલવિહીડિત (૬), શિખરિણી (૮), અને મન્દાકાન્તા (૧૬). †

વિષય “ હમીરજી ગોહેલ ” એ અપૂર્ણ મહાકાવ્ય (એપિક epic) ના પ્રથમ સર્ગ—તારામૈત્રક—માં બે કડીનું મંગલાચરણ છે, કડી ૩થી ૨૦ માં પ્રભાતે હમીરજીનું ચિત્ર છે, અને કડી ૨૧ થી ૪૨ માં નાયક અને નાયિકા (વેગડા લીલની પુત્રી) અન્ધાના અન્યોન્ય દર્શનનું આ ખીલું ચિત્ર છે, તે ૨૨ કડીમાંથી અહીં ચાર છોડી દીધી છે. આવાં સર્વાંગનિર્મલ પ્રેમચિત્ર ગુજરાતી કવિતામાં અતિવિરલ છે. વર્ણનની ગતિ મન્દ છે, પણ તે આવા વિષયમાં દોષ નથી.

અર્થ ૧ આ ઝળકે ઝળકતું કારણ કડી ૪ થી માં છે. શા સમો. ૩ ઝરી તસર; આગળ પણ. દહેરી લહર. ૫ જ ઘણા છે. નયનો, દિલ, પાંખ

બેશક, હરકોઈ એટલે ખરી રાહે અખતરા કરવામાં પાપ નથી, એવા મંતવ્ય વાળો (અર્વાચીન માનસનો) માણસ. જૂનાને વળગી રહેવામાં જ કૃતકૃત્યતા વસતી હોય તેવું માનસ પ્રયોગ માત્રમાં કૃતિસ્મૃતિની અવગણના રૂપ પાતકી ચંચલતા જ જુવે.

દલપતપિંગળમાં ચર્યરી અથવા વિષુધપ્રિયા છંદ (અક્ષર ૧૮ નો વર્ણમેળ છંદ છે પણ માત્રા ૨૬ છે) અને ગીતક અથવા મુનિશેખર છંદ (અક્ષર ૨૦ નો વર્ણમેળ છંદ છે પણ માત્રા ૨૮ છે), માત્રામેળ હરિગીતના જ પ્રકાર છે, કે તેનાથી સ્વતંત્ર ગણાય એવા છન્દ છે ? જુદા ગણાતા આવ્યા છે માટે જુદા ગણવા, એ કૃદ્ધિપૂજક જવાબ અર્વાચીન પિંગલશાસ્ત્રીઓ સ્વીકારી શકે ખરા ?

† આગળ નથી અપાઈ ગઈ તે છન્દોની વ્યાખ્યા—વસન્તતિલક અને મન્દાકાન્તા માટે જુવો ટિપ્પણ ૧૯; અનુષ્ટુપ માટે ૨૩. માલિની ૧૫ વર્ણી અતિશક્ટરી જ્ઞતિનો છન્દ છે, જેને માનિની અને નૂતનમાલા પણ કહે છે. આપણી પરિભાષામાં એની વ્યાખ્યા—ન ન મ ય ય થકી છે માલિની માનિની કે; ખીજ રીતે—ન (સલ) ન (સલ) મા (તારા) ય (માતા) ય (માતા).

—નાયકનાં; જે તે-નાયિકા. ૬ વદન નાયિકાનું. કે. નયન કોઈ પણ આંખ, કોઈની પણ આંખ. નાયક આવા તરંગ કરે છે. આવું અનેરું રૂપ જોતાં કાણુ થોલી એ સર્જવાને માટે સરજનહારનો ઉપકાર કોણુ ન ગાય ? દુનિયામાં આવી આવી સુન્દરતા છે તેથી મગર પણ કોણુ ન થાય ? કોણુ ન હરખે ? ૮ નવયૌવનમાં મુગ્ધ કન્યા અને કુસુમકળી બંનેને નાજુક સુરેખતાથી વર્ણવ્યાં છે. ૯ બદ્ધ રૂપમાં નવયૌવનની કીડામય ઉગ્રમૃદુ લાવણ્યવતી છલોછલ રસીલી સ્વતંત્ર દશા હોય, અને તે દશામાં કોઈ તાન નવું ધારણા-સ્થાન આવી મળતાં એ ઉગ્રમૃદુકીડા લાવણ્ય સ્વતંત્રતા આદિ તમામ હૃદયના ઉંડાણમાં ઉતરી જાય, ત્યાંજ એકાગ્ર થાય, એવી મુગ્ધા યુવતીને આવી દશામાં જોનાર નેત્ર અને હૃદય ભલે ને ગમે તેનાં હોય પણ તેમને એ યુવતીનું તાન લાગ્યા વગર, તે એ યુવતીમાં એકાગ્ર થયા વગર, રહીજ શકે નહીં. આને દુર્બોધ રચના કહેશે કે અતિ નાજુકજ કહેશે ? ૧૦ ખડક જગત કેરું જગતમાં ખડક જેવું ગણાવા યોગ્ય ખડકનું જ રૂપક ઘટે એવું આ યોક્તાનું હૃદય. અહીં દુર્બોધતા દોષ છે ખરો. એ હૃદય પણ આ કાણુ તો સ્નેહરસના વિપુલ (વિશ્વ-વ્યાપી) ધોધમાં રસમય બનીને વહી રહ્યું છે. સ્નેહધોધ વિશ્વવ્યાપી છે એ

હરિણી ૧૭ વર્ણી અત્યષ્ટિ નતિનો છે. ન સ મ હરિણી રા સહ લા ગા, અથવા આખી પંક્તિમાં, ન (સલ) સ (લગ) મા (તારા) રા (જલા) સ (લગ) લગે. ગુરુ લઘુના એવા ખડકલા છે કે ૬ ઠી ૧૦ મી અને છેલ્લી વર્ણીએ વિરામ લગભગ આવશ્યક અને. પણ ભવભૂતિનો તે પ્રસિદ્ધ શ્લોક જ્વલતુ ગગને વિચારો; એની ૧ લી ૩ જ પંક્તિઓમાં વિરામ આ પ્રમાણે છે, પણ ૨ જ અને ૪ થી પંક્તિઓ જુવો.

(૨) દહતુ મદનઃ કિંન્ન મૃત્યોઃ પરેણ વિધાસ્યાતિ

(૪) કુલમમાલિનઃ નલ્લેવાયં જનો ન ચ જીવિતં

મૃત્યોઃ પરેણ માં વચ્ચે કે અવજનઃ માં વચ્ચે અટકી શકાય ખરું ? સાતસોમી વાર કહું છું, રૂઢિપ્રાપ્ત ય તિ નો સવાલ જ અપ્રસ્તુત છે. મહને એ ય તિ શબ્દ પણ કવિતાની પરિભાષામાં ન ખેપે. કવિતાનો આત્મા જો અર્થપ્રવાહ તો કવિતાદેહ અર્થાત્ છન્દના ધાટીલાપણામાં અર્થાનુસારી અર્થધોતક વિરામની વિચારણા જ પ્રસ્તુત હોઈ શકે. અને સંસ્કૃત ભાષા તો જાણે બીડી ગઈ, તથાપિ સંસ્કૃત સાહિત્ય પણ સજીવન તો જ રહી શકશે, સંસ્કૃત પંડિતો એ ભાષા પણ જાણે હજી સજીવન અને એમની પોતાની હોય એમ તેના રસાસ્વાદની શક્તિ કેળવશે તો, ન અન્યથા.

શાદ્દલવિકીડિત ૧૯ વર્ણી અતિધૃતિ નતિનો છન્દ છે. આપણી પરિભાષામાં વ્યાખ્યા—ખાંતે મા સ જ સાતતાગ રચના શાદ્દલવિકીડિત; ખીજ રીતે મા (તારા) સ (લગ) જ (ભાન) સ (લગ) તા (રાજ) તા (રાજ) ગા.

મૈત્રવ્ય કર્તાને અતિપરિચિત હોવાથી જ અહીં અનુક્ત રહી ગયું છે, અને કડીની દુર્બોધતા વધી છે. આટલું સમજતાં વળી સુઝે એમ છે કે અહીં કર્તાએ કે. પેલા જાણીતા એ અર્થમાં વાપર્યું છે. ૧૧ એ લોળી મૃદુ આંખડી નાયિકાની. ૧૨ ચોટલાની અસાધારણ લંબાઈ વર્ણવી છે. અલક અલકલટ. ૧૩ આ તારામૈત્રકમાં પ્રથમ નાયિકા મોહી પડી, પછી નાયક, એમ વર્ણવેલું છે; કાલિદાસ શાકુન્તલ પ્રથમ અંકમાં છે તેથી લિન્ન ક્રમે. લગલગ સાથે અન્યોન્યાકર્ષણ થઈ જાય, પછી કેને એક ક્ષણ બહેલું થવા પામ્યું, એ તો પ્રેમી યુગલને બહાલી રસિક હોડ માત્ર છે. ૧૪ આંસુડાં રસબિન્દુઓ, રખે સ્થૂલ આંસુનો અર્થ કરતા. ૧૬ તાજું તાજગીવાળું, નાયિકાને અનુભવે જ લજ્જાની સુરખી ચડી આવી, જેથી વધારે મોહક બની; નાયકને પ્રાર્થ પ્રાપ્ત્ય એ ભાન રોમે રોમ વ્યાપતાં—અનુભવે જ—જન્મારો ધરીને કરવું છે પણ શું એ અસ્પષ્ટ વૈરાગ્ય જેવી દશા સરી ગઈ, તાજગી અને ઉમંગ વ્યાપી રહ્યાં. કડીનો ઉત્તરાર્ધ “વિશેષાર્થ”માંથી સામાન્યાર્થ” એ રૂપના અર્થાન્તરન્યાસ નામે જાણીતા અલંકારનો સારો દાખલો છે. ૧૭ ધ્રુજે છે એમ અન્વય છે. ૧૮ જાદુ (૧) નાયિકાનો જાદુ (૨) નાયકનો જાદુ (૩, ૪) કામદેવનો. કદાચ જાદુ (૧, ૨) બંનેનો સામસામે એમ લેવું વધારે સારું. બંનેએ સામસામે જાદુ પ્રસાર્યો, સામસામા જાદુમાં સપડાઈ ગયાં.

૧૮ સ્વજનોની રસરેલ:

દિલના અખોલ ખોલ—જન્મશંકર મહાશંકર ખુચ (લલિત)

છન્દ પદ. †

કૃતિ મથાળે મુકેલું નામ મેં ઉમેર્યું છે. એક પ્રતિષ્ઠિત વિવેચકને આમને “અર્થહીન ભાસતા થોડાક શબ્દો તથા વચનોથી ઉત્પન્ન થતો દોષ” દેખાય છે. * કવિનાં બધાં લોકપ્રિય ગીત અસ્પષ્ટતા કે અર્થહીનતા દોષથી પણ મુક્ત નથી, પણ એ દોષ આમાં તો નથી દેખાતો.

† કડીનું ખેલું દ્વિદલ સાખી છે. બીજાં દ્વિદલો પણ પિંગલ દષ્ટિએ માત્ર ૧૩+૧૧ ની પંક્તિનાં છે, જો કે ગાવાની જે રાહ પસંદ કરવામાં આવે તેની તાલરચનાં બરાબર ખેરે તે માટે વત્તાઓછા સ્વરના યોગ્ય સ્થળે ખુત ઉચ્ચારણ કરવાં પડે. હેત તેજ હિન્દોલે એમાં હે તે પ્રાકૃતરૂઢિ પ્રમાણે લઘુ પણ ગણી શકાય. છેલ્લું દ્વિદલ બે પંક્તિનું નથી દોઢનું છે તે પણ ગેય રચનામાં દોષ નથી.

* જુઓ “કૌમુદી”, ૧૯૮૧ આષાઢનો અંક, પૃ ૫૭.

અર્થ ૧ પ્રેમી એવાં અન્યોન્યમય થઈ રહે કે સ્વજનોમાંથી એકના દિલમાં કંઈ સ્ફુરે, તે એ જોલે તે ખેલાં, એના હરમાંથી એ સુર નીકળે તે ખેલાં, સ્વજનો તેને ઝીલી લે અને ગુંજી રહે, એવાં પ્રેમી બતાવે. સાચાં પ્રેમી એ જ. આ સ્વજનોમાં એક સૌનો પ્રાણ, તે આખા જૂથમાં પ્રભુ; ખીજાં સૌ પ્રિયજન તે દેવદેવી, એ પ્રાણનાં પ્રિયજન, એના દિલમાં વસી રહેલાં. જૂથમાંથી એક હસી જોલે જોલાવે ત્યાં સૌનો હૃષ રેલી રહે; સૌનાં નયન નેહે ઊભરાય, વગર ચુમ્બને સૌ તાદાત્મ્ય ભાવ અનુભવી રહે. એવાં પ્રેમી બતાવે, સાચાં પ્રેમી એવાં હોય.

જૂથના પ્રાણ-પ્રભુના નેત્રકિરણો સૌમાં ચેતન પ્રેરે છે; સૌનાં હેત એકબીજામાં અને પ્રાણ-પ્રભુમાં શાન્તિ સીંચે છે. આમ ચેતન અને હેત તેજ અને શાન્તિના વિનિમય રૂપ જીવનમાં સૌ ઝીલીઝૂલી રહે છે. એક-અનેકનો આવો અલેહ બતાવે. એજ પ્રેમ સર્વસ્વ. ખેશક, પ્રભુ દેવ વગેરે શબ્દોનો આવો ઉપયોગ-આપણે ખ્રિસ્તી-ઓની જેમ થાય લાગે એવો નથી ગણતા, તથાપિ નકલ કરવા જેવો નથી; પવિત્ર અને લોકોત્તર માનતા હોઈયે એવાં વાસ્તવોને ઉપમાન લેખે પણ હાલતાં ચાલતાં વાપરવાં ન ધટે.

૧૯ ક્ષણિક ક્યામિકા પછી વિશેષ ખીલતી પ્રેમજ્યોતિ:

આપાદી પાછલી રાતે — ભાતુશંકર ધીરજરામ ભટ્ટ (ભાતુ).

છન્દ એકી કડીઓ અને છેલ્લી ૨૪મી-અનુષ્ટુપ; કડી ૨, ૧૦-મન્દાકાંતા; ૪થી-સ્રગ્ધરા; કડી ૬, ૪, ૧૬-દ્રુતવિલગ્નિભત; કડી ૮, ૧૦, ૧૨, ૧૮, ૨૨-વસન્ત-તિલક.† છન્દપલટા વર્ણનપ્રવાહના પલટાઓને અનુરૂપ આવતા હોવાથી વિષય અને લય અન્યોન્ય પરિપોષક છે. મૂલ ૩૧ કડીની કૃતિમાંથી સાત છોડી દીધી છે. વર્ણન પાછલી રાતથી શરુ થાય છે એમ કડી પમી જણાવે છે, તે છોડી દીધી, એટલે ૧લી કડીમાં ખીજે શબ્દ “મેઘલી.” ફેરવીને “પાછલી” અહીં જાખ્યો છે. કૃતિ.

†મન્દાકાંતા ૧૭ વર્ણી અત્યષ્ટિ જતિનો છન્દ: ગણુ વ્યાખ્યા-મલનતત અને ગાગા. આપણી રીતે વ્યાખ્યા-મા(તારા) ભા(નસ) ન(સલ)તા(રાજ) તા(રાજ) ગાગા. વિરામ ઘણુંખરું ૪થી, ૧૦મી, ૧૭મી વર્ણીએ.

વસન્તતિલક ૧૪વર્ણી શર્કરી જતિનો છન્દ: ગણુ વ્યાખ્યા-તલજન અને ગાગા. આપણી રીતે વ્યાખ્યા-તા(રાજ) ભા(નસ) જ(ભાન) જ(ભાન) ગાગા. એનાં ખીજાં નવ નામો છે.

ઉજ્જવલ મુકુમાર અને યથાયોગ્ય ક્રમમાં ગોઠવેલી ચિત્રમાલા જેવી છે. કુદરતના ફેરફારનાં વર્ણનો નાયકના ચિત્તની સ્થિતિઓ સાથેના સંવાદથી વધારે મોહક બને છે.

અર્થ ૨ સમસમે શમવું-રહી જવું, શાંત પડવું, તેનું દ્વિગુણિત ૩૫. સંલગાય પણ તે ન સંલગાયા જેવો જ, એવા અર્થને માટે ઉપર “અમઅમ અમે” સાથે વર્ણસંગાઇ વાળી નવી રચના છે. ૩ ગોઠવાતચિત. સ્નેહશય્યા, સ્નેહશ્રદ્ધા, રસગોઠ, હેતનીહુંદ્ર આદિ સંવાદી રેખાઓ વડે દમ્પતીનો અન્યોન્ય સ્નેહ વર્ણવી લીધો છે. નાયકનો જ્ઞેમ અને તેની આપોઆપ શાન્તિ એ જ વિષય હોવાથી નાયિકા આખી કૃતિમાં ગૌણ જ રહે છે, તે દોષ નથી. ૪ ચારે લીટી શોભાતી છે, ઉત્તમ ત્રીજી છે. ૮ જરા શંકાની ઝોક (અપટ) થી દોલાયમાન થાય છે. ૯ નાયિકાના સ્વપ્નના વધુ ખોલ સંલગવા મળ્યા હોત, તો તેના મનમાંનો ભાવ સમગ્રી શકાત; ખડુ થોડા ખોલ સંલગાયા, ત્યારે આ ખેવફાઇ તો હોય નહીં, તો એ હશે શું, તે વિષેની અકળામણ. ૧૦ ઝીણી ઝીણી અરમરે સાથે વાયુની ઝીણી લહરીઓ. થોડા જ વખત ઉપરનાં સખત ઝડી સાથેનાં ગાજવીજ દષ્ટિસીમાને છેડે અને તેની પણ પેલી પાર. ૧૧ ગન્ધવતી પૃથ્વી સાથે ગન્ધવતી બની રહી છે. એનું ‘ગન્ધવતી’ નામ આવે વખતે સાર્થક. ૧૨ ધન અને તિમિર આસરે છે, આંદની વધે છે, ધીમેધીમે. ૧૪ સૃષ્ટિની સૌમ્ય સુન્દરતા નયનો વાટે તેના અંતરમાં ઉતરે છે, શંકા અને વ્યગ્રતા પણ અંતરમાં આસરે છે. ગોપી પાસું ફેરવે છે ત્યાં તેના અંગ ઉપરના દાગીના (હોંસે હોંસે વર્ણવતી કડીઓ અહીં છાડી દીધી છે, તેમના) માંથી સહેજ રણકાર સંલગાય છે. અહીં નાયિકા માટે કનકચેલનું ૩૫૬ સવિશેષ ઔચિત્યવાળું છે. ૧૫ નીંદરે, હિલ્લોળે બને ક્રિયાપદ છે. ૧૬ અધુકડી કળીશી આપણા કવિઓને આમ લખવાની સૈકાઓથી આદત પડેલી છે, કેમકે સૈકાઓથી આપણો દેશ ખાળલઓનો દેશ છે; જો કે અહીં તો અદ-ઉઘડેલી કળીનું ૩૫ જ ઉપમાન છે, અને ઉપમેય “ નવયૌવન ” નાયિકાની ઉંમર પણ કર્તા આ શબ્દથી સૂચવે છે, એમ માની લેવાને કશો જ આધાર નથી. ૨૦ વ્રજરમણ કોનાને વારતી ન હોય એમ હાલતો હાથ બંધમાં જ પિયુ કંઠનો યોગ પામે છે. જગતા ગોપના ચિત્તમાં પહેલો પલટો ખાલ કુદરતમાં થયેલા ફેરફારથી થાય છે, ખીન્ને આ મુગ્ધ ચેષ્ટાથી. ૨૨ તડિતભારવર વીજળી સમી ઝળકવાળું. ૨૪ વિષયની મિતાક્ષર તેટલી સુન્દર પૂર્ણાહુતિ.

૨૦ ગીતજોડ :

તિમિરાશયનાં—મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાન્ત)

છન્દ બંને પદ છે; રહેલું પરમ્પરિત તોટકું છે, બીજું ગઝલ છે.

વિષય ‘વત્સલનાં નયનો’ જેવી નાજુક-સુન્દર કવિતા ગુજરાતીમાં બીજી ભાગ્યે હશે. તથાપિ એ એટલી તો શોકમય છે કે આ સંગ્રહમાં ભાગ્યે લઈ શકાય. એટલે એની સાથે આશાગીત જોડી લઈને બેને અહીં એક કૃતિ ગણી છે. આ સંગ્રહમાં બીજે પણ બેની એક કૃતિ ગણી છે અથવા અતિ લાંબી કૃતિ આપી છે, એવા દરેક અપવાદ પાછળ આવું કંઈક કારણ રહેલું છે, તે વાચકે જાતે વિચારી લેવું.

પુરુષને સૌથી વ્યાપક જાડા જાંચા રનેહ બે:—(૧) ભાવના અને કર્તવ્યનો; (૨) પોતાનાં બાલકોની માતા થયેલી પ્રિયતમાનો. બંને બીજકોમાંથી કુટતા સુખદુઃખતન્તુઓ આખા જીવનમાં વ્યાપી રહે છે.* ભાવનાબલ કે સંજોગો પુરુષને તેના સુખ્ય જીવન વ્યવસાયમાં નાખે છે; એવા કે પામર જનો જેને ‘ભોગ’ કહે, તે તમામને ભોગે એ કર્તવ્ય તો ખબરવું, તે જ એનો સાત્ત્વિક ભોગ, એનું સાચું જીવન, એની જીવનમુક્તિ બની રહે છે. અને ઝમાને ઝમાને કેટલાક અત્યંત ઋજુદર્શી આત્માઓનું મહાકર્તવ્ય ધર્મપલટાનું પણ બને, નિર્જીવ બૂઠો કે પાતકી લાગતો ધર્મદોષોગ બહેમ કે રૂઢિગોંડ તજને સાચો સજીવન ઉદ્ધારક ધર્મ મેળવવા મથવાનું

* સુખતન્તુઓ અને દુઃખતન્તુઓ બંને. માટે જ સુખવાદની ફિલસૂફી (હીડનિઝમ hedonism),—સુખ શબ્દની વ્યાખ્યા ગમે તેટલી સાત્ત્વિક બનાવતાં પણ, જીવનનાં સૌથી મૂલ્યવાન જાડાણો કે જાંચાઓને આંખી શકતી નથી. અને આગળ ચાલતાં, માટે જ કલાઓ છે ફિલસૂફીઓની મોટી બહેનો, ન્હાની બહેનો કેને પોતે શીખે તે કરતાં તેમને વધારે શીખવે એવી. માનવીનું જીવન “સુખદુઃખ હિન્દોળો” છે, એ મહાસત્ય કલાઓને તો પ્રત્યક્ષાનુભવ છે.

તોટક ચાર સગણની ચાર પંક્તિની એક કડી; વ્યાખ્યા, સ્(લગ્ન) સ્(લગ્ન) સ્(લગ્ન) સ્(લગ્ન). અહીં બે પંક્તિ એક લીટીએ છાપી છે સુગમતા માટે. પણ નમૂનો પરમ્પરિત એટલે પ્રવાહી છે તે જુવો. પંક્તિ અન્તે વિરામ ન રાખિયે એટલે પંક્તિઓ સંધાઈ જઈ પ્રવાહિતા બપડે છે; આ લક્ષણને સળંગતા પણ કહેવાય. પંથત્વનું લક્ષણ રહે અને ગંધ જેવી અર્થાનુસારી વિરામ વાળી સળંગતા હોય તે છન્દ જ પ્રવાહી પરમ્પરિત કે સળંગ છન્દ કહેવાય. અહીં ૩૭ પંક્તિને અન્તે (૨૭ કડીમાં ૨૭ પંક્તિને અન્તે પણ) અર્થ ચોલેતો નથી. પછીની પંક્તિમાં અવિરામ વહે છે, પછીની પંક્તિને અવિરામ પોતા જોડે ભેળવી લે છે. બીજી કડીમાં તો પ્રાસરચના પણ આ સળંગતાને પોષે છે.

૩૫ ધરે, ત્યારે (૧) અને (૨) વચ્ચે ઘોર વિરોધ પણ જામે જેથી કુમળાં હૃદયો પ્રત્યક્ષી હોય. ખંને વફાદારીઓ છે પણ એવી કે એક ચડાઈ કરે તેમ તેમ ખીજ હિલટી દઢમૂલ અને !

‘હેલુ’ ગીત ઇ. ૧૮૯૭ ના જાન્યુવારીનું ખીજુ એ જ સાલના માર્ચ મહિનાનું છે. † પ્રિયતમા સાથે શી રીતે આવે ? નહીં જ આવે ! એ લાગણીનો ઉદ્ગાર ‘હેલુ’ છે. પછી સાથે આવશે એવી આશા પડે છે, થોડોક સમય, તે અરસાનો ઉદ્ગાર ખીજુ છે. મં. ખાનગીમાં પત્ની સાથે ધર્મસાહિત્ય વાંચવા ચર્ચાવાના પ્રયત્નો ફરીફરીને કર્યા કરતા; મુખ્યત્વે બાઇબલ અને સ્વીડનબોર્ગમાંથી ચુંટેલા અંશો, કેમ કે “ શબ્દ ” (ઈશ્વરવાણી) ની દિવ્ય શક્તિમાં એમને અવિચલ શ્રદ્ધા હતી. ઇ. ૧૮૯૭ ની ખીજ કૃતિઓ આની સાથે વાંચવા જેવી છે—પૂર્વાલાપ ફરી છપાય ત્યારે ૧ લી આઠતીનો (જાણીને મચડેલો, પડદા લેખે જ ગોઠવેલો) અતુલ્ય છોડી દહને એમની કૃતિઓ કાલાનુક્રમે જ છાપવી. ખીજ કર્તાઓ કરતાં પણ મં. ની કૃતિઓમાં કાલાનુક્રમે ગોઠવણીથી આગલી પાછલી એકખીજ ઉપર સારા પ્રકાશ પાડશે. આ બે પછી એ જ સાલના એપ્રિલ માસની કૃતિઓ ખાસ વાંચતાં, એમાં પ્રિયતમા ધર્મફેરમાં સાથે આવશે એ અહીંના ખીજ ગીતની આશા ફિક્કી પડતી દેખાશે.

અર્થ તિમિરાશયનું ગહન અતિગહન તિમિરાશયઃ સવિધ્યઃ કશું સુઝે જ નહીં એવું ઘોર અન્ધકારમય. એમાં પડતાં આછાં આછાં સ્વપ્નાં જેવું આટલું જ.

આશાગીતમાં આશા રહીક છે, તેની આગળ પ્રાસ પણ ગરલના મૂલ ખીજા પ્રમાણે આવે છે. મણિશંકર પદ્યરચના, શબ્દપસંદગી, કવિત્વમય પદાવલિ, ગેયતા, આદિ કલાના સ્થૂલ અંગોના ઉપયોગમાં સ્થિતિરક્ષક હતા; એમનું રુચિરત્વ જ એવું હતું. ‘વસન્તવિજય’નું છન્દવૈવિધ્ય, જેને આપણે સર્જક નવીનતા લેખે વધાવિયે છિયે તે પણ એમણે તે ‘પ્રણીત સાગર’, ‘રસિકપ્રિયા’ આદિ પ્રતિષ્ઠિત અલંકારિક કવિતા અને રંગારી કવિતાના ઉત્તમ મનાયલા નમૂનામાંથી જ અપનાવેલું. એ હાઇસ્કૂલમાં લાણતા તે દરમિયાન મોરળી રાજકોટના પ્રશ્નોરા વિદ્વાનોમાં આવાં કાવ્યો, અને ગીત-ગોવિન્દ, કાદમ્બરી આદિ સ્મૃત કાવ્યો જ સર્વોપરિ ગણાતાં. મણિશંકરની કવિતા “ ન્યૂ વાઈન ઈન ઓલ્ડ બોટલ્સ ” (શીશા વારસે મળેલા પાણુ અંદરનું મધ નવી લટ્કીનું) એ જાતિનો આપણો ઉત્તમોત્તમ નમૂનો છે.

† રા. રા. ભાઈ રામનારાયણ જેવાને પણ આશાગીત દુર્બોધ રહ્યું છે (જુઓ એમણે સૂચવેલા અર્થ પૃ. ૨૨૮), કૃતિઓને કાલાનુક્રમે વાંચી દરેક ઉપર આગલીનો પ્રકાશ પડે છે તે ન જોવાથી. વળી મણિભાઈ જાણીને કેટલોક પડદો વાપરતા એ વિષે એમના ઉદ્ગારોને કાલાનુક્રમે જોતાં ખાતરી થઈ જશે.

દેખાય છે, કદપાય છે, કે પ્રિયતમાને તજીને જાણે વિધુર થયો હોઈ એવું જ જીવન અન્ત લગી ગાળવું પડવાનું. હું ખ્રિસ્તી છું કાંઈસ્ત મહારો ત્રાતા અને ઇષ્ટદેવ એ જાહેર કરું, અને પ્રિયતમા આ ધર્મ ફેરમાં મહારી સાથે ન આવે, ન જ આવે તે !—એટલે મહારે એને તજવી જ ને, એ મહને તજે જ ને. એટલે હું વિધુર, એ વિધવા—આટલું સિદ્ધ: ખીજુ કશું જ નથી સુઝતું. હું મહારું લાગ્યું તો જાણે સહું; પણ એ યે રોયા કરે, રોયા જ કરે, આખો જન્મારો, એ એના ભવિષ્યની રેખા પણ અચુક દેખાય છે, અને તે કેમ સહી શકાય વારુ ? વત્સલ શબ્દ વાપર્યો છે પડદા માટે; અર્થ પ્રિયતમાનો જ છે; સદાગ્રહ રડતાં નયનો પ્રિયતમા શિવાય કોઈ વત્સલતાં ન સમ્ભવે; ખીજ કડી પણ પ્રિયતમાને જ લાગુ પડે છે. વિધુર શબ્દ પણ એજ અર્થ સાથે ખેરે. દોષભર્યા મહારો દોષ એ હૃદયમાં બિલકુલ નથી વસતો, વિશુદ્ધ સ્નેહસરોવરમાંની સારસજોડી જેવાં એ નયન મહારી તરફ દયા—સ્નેહ લાવે ઉભરાઈ જાય છે. દુનિયાના જખમીના જખમ કોઈ પણ શય્યામાં ફેંચાવા શક્ય, તો આ શય્યામાં ફેંચાય, એવાં એ ! એ શયન ઉપરનો મહારો આધ-કાર ફેંકી દઈને હું તે ક્યાં ઠરી શકવાનો ! મણિલાઈના હૃદયની કરુણ અવળાઈ આ—એ ભક્ત બનવા તલસે છે, વ્યક્તિસ્નેહ (ભક્તસ્નેહના હાથીપગલાંમાં આવી જ જાય એ દષ્ટિ છે જ નહીં એટલે) છોડી નથી શકતું, અને ઝુરે છે. આ સ્થિતિમાં ઉપર કહી ચુક્યો છું તેમ આ બે વક્ષદારીઓમાંની એક ધસારે કરે તેમ તેમ ખીજની જડ ઉલટી વધારે ખાજે ! સારસ જોડી, નર માદા, સાથે સાથે જ આધાંપાછાં તરે છે, તે આ ઉપમામાં સાધારણ ધર્મ છે. નરમાદા વચ્ચે સ્નેહ “ પરિપૂર્ણ ” એ ગુણ અહીં સૂચનબદ્ધ નાયક નાયિકાને સમર્પાય છે; અને જોડી તુરવાની નવી સ્થિતિ—દુઃખપરિપૂર્ણતા, એવો ધ્વનિ સંગીતથી વાતાવરણમાં જામતા પ્રલમ્બ સુરની માફક ઉત્પન્ન કરવામાં કૃતકૃત્ય બને છે. આ ધ્વનિ પ્રથમ વાંચને બરાબર નહીં ખેરે, મનનબદ્ધ, ખુદ્દિની જડતા હઠતાં ખેરે જશે.

ખખેલો આર્ત ઉપર વર્ણવાઈ તે દશામાં છે એવો આ આત્મા અરે—ખરે કે ખરે—અરે ? ખીજ રીતે વાંચતાં “ કહે છે શું અરે આશા ” એમ થાય; તે નખળું છે. બંને સ્થળે ખરે (કે અરે) તો કોઈ ન વાંચે. સ્નેહને સ્વર્ગે બે અર્થ છે—(૧) અન્યોન્ય સમ્પૂર્ણ સ્નેહનું ઐક્ય, તેજ જાણે સ્વર્ગ; અને આ અર્થ ઉપરનો, વાંચનારને છૂટથી દેવાનો; (૨) સ્નેહ—ધર્મ (રિલિજિયન ઓફ લવ, ખ્રિસ્તી ધર્મ; સ્વીડનબોર્ગ પંથનો કે તે શિવાયનો પણ, જેમાં શ્રદ્ધામય જીવનથી સ્વર્ગ રૂપ બનેલી આ પૃથ્વી, એ હોડો અર્થ છે. કર્તાએ બંને અર્થ જાણીને યોજેલાં

છે, અને આ ખીલે જાણીને પડદા પાછળ રાખેલો છે. ખ્રિસ્તી થયા પછીની મં ની કવિતામાં આવી અર્થજોડીઓ વારંવાર આવે છે, સરખાવો—“શાન્ત સદાશિવ નીર” સામ્ય દયાલુ શંકર પિતા” “સાથે નમતો આત્માનો એ તંત્રજો,” વગેરે. કવિતા માં શ્લેષ સૌન્દર્ય માટે પ્રકટ અલંકાર પહેરાય એમ બે અર્થ શબ્દલાઘયે અને સચોટ કહેવાને; પણ મં ના કેટલાક શ્લેષ ફેન્ય મુત્સદી તાલેરાન્ડ (Talleyrand) ની જેમ, પોતાનો ખરો ભાવ ઉપરછલ્લા અર્થ રૂપ પડદા તળે ઢાંકવાના ધરાદારી ચોળયલા છે. પોતાનું ખ્રિસ્તી વલણ પ્રબળને અત્યંત અપ્રિય નીવડી પોતાની કવિતાના ફેલાવાને પણ એથી ધકકો વાગશે, એ મંને લગભગ પહેલી ક્ષણથી સુરપષ્ટ હતું. અને પોતાની કવિતાને અન્યાય ન થવા દેવો એ પણ ફરજ, અન્યાય થાય એ પણ અસહ્ય એમ ગણો; એટલે પોતાની ભાષાપ્રભુતાનો આ ઉપયોગ કર્યો. અર્થજોડીમાંથી હંડા અર્થ વિષે તે ખરો કે કેમ એવા સવાલ પુછાતાં કંતાને તુર્ત જોમ પડતો કે પૃચ્છક તો વિરોધી હશે અને તેને સીધો જવાબ ભાગ્યે મળતો.

એ શુદ્ધ હૈયું, એ, તે, સખી—મં ની ખીજ વારની સ્ત્રી. એમની પહેલી સ્ત્રી (નદી) વિષેની કવિતાઓની યાદી કરો; ખીજ સ્ત્રી (ન્હાની) વિષેની કવિતાઓની યાદી કરો; બંને નમંદા એક કવિતામાં સાથે દેખરો જ નહીં! બે પત્નીએ બંનેને વફાદાર હૃદયને એકપત્નીવ્રત અસાધ્ય નથી તેનો આ દાખલો મનનીય છે; આત્મા હું મણિશંકર; અમને અને જ્યાં જ્યાં બહુવચન ત્યાં ત્યાં મં અને ન્હાની એ દમ્પતી સાથે આવશે ખ્રિસ્તી થશે. મહારો ઉદ્ધાર એ એક બનાવ બની આવે તો જ શક્ય. આ ભવે સુખ પણ તો જ. જરૂરે ને સાંભરે ભરીનાખે સાંભર્યા જ કરે; પણ સમ્ભૂતનો અર્થ ખેરો.

ખીજ કૃતિમાં આશાની રૂપેરી કીનારી છે તથાપિ એ પણ કરુણપ્રધાન છે. અને એ સમયની ખીજ કૃતિઓ સાથે વાંચતાં આખી માલા અત્યંત કરુણ સ્પન્દનોથી તરવરે છે. હૃદયનું તલ અને આત્માનું શિખર જ્યાં સંગમ પામે, તે સંયોગસ્થાનમાં હૃદયલેલાં એ પ્રતિભાસજીવન સ્પન્દનો છે, લોહીનાં આંસુએ ટપકતાં, આવા આપવીતકોટાગાર ગુજરાંતી કવિતામાં ખીજ નથી. અને જે કવિતાભાગી મણિશંકરે એ વધારે આપ્યા હોત તો સારું એમ ધર્યું છે, તે તો એ સુકોમલ હૃદય હૃદયે વધારે રીખાયું હોત તો કેવું સારું—એમ જ ધર્યું છે! *

* કેટલી હદ લગી રીખાયલો જણો છો? કહે છે, થોડો દિવસ એને (ગોડા થઈ ગયેલો જણાવીને) એક ઓરડામાં પૂરી રાખવામાં પણ આવ્યો હતો! ‘ખાંચકોટ’ તો એને લાંબોટુકો-સમય ન કરનાર એવું એક પણ કુટુંબી એનાં બહોળા કુટુંબમાં હતું નહીં.

૨૧ ઉત્તરા અને અભિમન્યુ:

ધાઓ ધાઓ અરે નાથ -- નરસિંહરાવ લોળાનાથ દીવડિયા.

છન્દ ઉધોર (કડી ૧૦), વસન્તતિલક (કડી ૪), અનુષ્ટુપ (કડી ૩), સોરઠો અને દ્રુતવિલગ્નિત (કડી ૨) અને શિખરિણી. આમાં કડી ૧૫ માં બે પંક્તિની જ છે, કેમકે ઉત્તરા બોલી રહી નથી ત્યાં અભિમન્યુ બોલી ઉઠે છે. કડી ૧૬ માં એક પંક્તિની જ છે, અભિમન્યુ વાક્ય તોડીને નવેસર નવા છન્દમાં બોલે છે. †

વિષય હકીકત સુપ્રસિદ્ધ છે તેને લગતાં આ સ્વપ્ન અને ઉત્તરા-ભિમન્યુ સંવાદ કવિકલ્પિત તર્જો છે. આ બાણીતા ખંડકાવ્યને અહીં ઉતારતાં બે કડી જેટલું છોડી દીધું છે.

અર્થ પદ્ધિપરીત (૧) છેક અવળું અને અણધારેલું અચાનક બની ગયું, (૨) અત્યંત અર્થગલસૂચક. બાણે પણ સ્વપ્નમાં. ઉત્તરા મૃગયા શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાકલા અને શાખમાં અર્જુનની શિષ્યા હતી, એટલે એને મૃગયાવિહારનું સ્વપ્ન આવે એ આ તર્કમાલાના ઉત્થાન કે ખીજ રૂપ કલ્પના વાસ્તવિક છે. ૮ કપોતી ભાણે સૌભાગ્યને. ચાલે હતો તે આમ ખંડિત થતાં બાણે અગ્નિ બનીને મહારું સૌભાગ્ય નંદવાને દૂધો. ખસ, વસ્તુ આટલું જ, એટલે મહારા જેવા વાયકને કૃતિ, કડીએ કડી રમ્ય છે તથાપિ લાંબી પડે છે. ઉધોર જેવા ટુંકા સત્ત્વર છન્દના ઉપયોગથી કુશલ કર્તાએ આ અસર જેમ બને તેમ ઓછી થાય તે માટે બનતો પ્રયત્ન કર્યો પણ છે. ઉત્તરા

† ઉધોર, સોરઠો બંને માત્રામેળ છે. ઉધોરમાં પંક્તિ ૧૪ માત્રાની અને ગાલાન્ત જોધએ. વળી એમાં તાલ ટુંકો છે, ૧લીએ ૩જીએ ૫મી માત્રાએ અને ૮મી ૧૦મી ૧૨મીએ; એટલે તાલને મુખ્ય ગણિયે તો સાત માત્રાનું ચરણ, બે ચરણે પંક્તિ એમ જ વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ. છન્દની ત્વરા આ તાલને આભારી છે એટલે દરેક પંક્તિમાં ૭ માં માત્રા પણ લધુ જોઈએ. અહીં “તો તો કરી કોટિ ઉપાય” એ પંક્તિમાં ૭ માત્રા ૬+૭ મળીને ગુરુ છે. વળી સપ્તકલ ગણ ગાગાગાલ રૂપના ધણા થવા ન જોઈએ.

સોરઠો-સોરઠીદૂહો, એમાં દોહરાના વિષમ (૧ લું, ૩ લું) ચરણ સમ (૨ જો, ૪ થે) સ્થાને, અને ધણુંખરું પ્રાસ વિનાનાં, તથા સમ ચરણ પ્રાસે સાંધેલાં વિષમ સ્થાને. માત્રા ૬+૧૦ મળીને ગુરુ ધ્રુત હોય છે તેમાં ૧૧ માં માત્રાનો વણી ઓહો હોય એમ લળી બ્ય છે, અને વિષમ તથા સમ ચરણ વચ્ચે દંઠ વિરામ રાખીને આખો લલકારાય છે. ખીજ અને ત્રીજાં ચરણને પ્રાસથી સાંધેલા, એવો સોરઠો પણ પ્રચલિત છે; પણ તે બોલાય છે જુદી રીતે “દૂહો દહ (૨) મે વેદ” એ દૂહો તે દોહરો નહીં, પણ ‘ચારણી દૂહો’ એટલે સોરઠો.

(ક-૯)

અને અભિમન્યુને આપેલા છંદોની વ્યવસ્થા પણ સારી છે. સામી બાજુએ, મહારથિ અભિમન્યુ અથ્થે ચડી રણમાં ધસી જાય છે (કડી ૧૩, ૧૭, ૨૧), અને “છે એક ને સખળ નિર્બળનો જ પાતા” એ પ્રાર્થનાસમાજ પંક્તિ, એ બે અંશ કંઈક ખુબી એવા છે. ૯ જિઁહા શિખા. ૧૭ નથિ ક્ષત્રિયે અહીં થી પણ થડકો ન લાગવા દઈ હસ્ત ગણુવો, એવી ક્ષુદ્ર ન. ભો. દી. જેવાય લે, તો પછી હસ્તદીર્ઘની કશીયે વ્યવસ્થા માટે ગુજરાતી કવિતામાં કેટલી આશા વારુ ? ૨૧ આ કડીમાં ત્વરા સારી છે. ૨૨ ભૂલી ત્રિકાળને જડળની જઈને ††

૨૨ વીરની વિદાય :

રહારા કેસરભીના કંથ હો ! — નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

છંદ પદ, રાગ માઠ.

રસ આવાં સર્વાંગસમ્પૂર્ણ ગીત ગુજરાતીમાં બહુ ઓછાં છે. લાખા, સ્વરવ્યંજનયોજના, પ્રાસ, લય અને ચિરામ, તાલ અને સુરાવલિ, વાચ્યાર્થ અને સાથે સાથે આવતાં ઘેરાં આછાં સૂચનો, કોઈ પણ અંગ તપાસો; ધારી ધારીને તપાસો; ક્યાંય ખામી બતાવી શકશો ? આનો રસ ? સૃંગારની તો છાંટજ છે; નાયકનાયિકા નવલોહિયાં છે એટલું બતાવવા પુરતી. કરુણના ઘેરા આળાને પણ દાખી રાખવાને સમર્થ એવો મહાન સહર અને તેથી શાન્ત વીર આ કાવ્ય અને ગીતનો રસ છે. આવી બાબતમાં ખુલાસો કરવો કે ચર્ચામાં ઉતરવું વૃથા છે; સૌએ જાતે મનન કરીને પોતપોતાનું મત બાંધવું. આ વીર આટલો સમર્થ, સહર, અને શાન્ત શાને ? કર્તવ્યનિષ્ઠા બળે : ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયાણીનો ધર્મ આજ, એવા દેહ સંસ્કૃતિવારસા બળે.

હાલ નવજુવાનો ઘણાં ગીત ઘણી કવિતા લખે છે અને છાપે છે. કેટલીક એમના જેવા મંડળોમાં વખણાય પણ છે. પરંતુ અમરતાની છાપ બાળી હોય તેજ કવિતા. કવિતા કંઈ રતે રતે સવારે કે સાંજે ખીલી સાંજે કે સવારે કરમાવું— અને એવાં ખીલ્યાં માટે જગા કરવું કુલ નથી. એવાં કુલ-કે ઉતરેલાં અને ખીજ ત્રીજ સાતસોમી વાર વપરાતાં કુલ-કવિતા નથી, ઉપકવિતા પણ હોય કે ન હોય, માત્ર પ્રાસંગિક પદ્ય કે સંગીત છે. બારમાસી સદા-અભિનવ અને તે કૃતિમાંજ નહીં સર્જેલું કુલ હોય, તે જ કવિતા. વળી ઘણી કવિતા એવી હોય છે કે તેની સુવાસ અને

†† કડી ૧૧-સાર વાંચવું.

સુન્દરતા માત્ર ઋતુ મર્યાદિત નીવડશે કે ચિરંજીવ, તે ઝટ પારખી પણ શકાતું નથી. પરીક્ષકની આ અશક્તિ હું તો પ્રથમથી સ્વીકારતો આવ્યો છું. કલા માત્રમાં કાળે કરીને જ સ્થાયી મૂલવણી બની આવે. પરંતુ આ નમૂનામાં જે ગુણો છે તેવા ગુણો-વાળી, કે આ બાવીશ નમૂનાની અંદર છથી વધારે આવી ગઈ છે એવા ગુણોવાળી કવિતા હાલ લખાતી કવિતાની અંદર પણ હશે, તો કવિતા વિષે માણસની ભાવના જેમ વધારે જાય, તેમ તે એવી કવિતાથી વધારે આનન્દશે.

અર્થ ૧ કેસરભીના કેસરિયાં કરવાને સજ્જ થયેલા એવો અર્થ નથી. કેસરિયાંનો સમય તો બહુ મોડો આવે. શત્રુ સામે ચડી જવાને સજ્જ એટલો જ અર્થ છે. દુશ્મન અને આપણા વચ્ચે યુદ્ધોથી કારમો જંગ મંડાયો છે, પણ સૌથી ઉપર હજી મહારાજના દુનંદુસિ ગડગડે છે, જે તહમારા જેવા સામન્તો અને વીરોને વિજય પ્રયાણ માટે હાકલ કરી રહ્યા છે.

૩ પુર શહેર-શહેરો લંગાય છે, ભેળાવામાં છે. મહાલાતો-કેટલીક-હાલી જીડી છે; સામન્તોની રાજઓની એમ લેવું. ઉત્તરાર્ધ સાદાઈ અને સાથે અર્ધ-સરભારમાં અદ્ભુત છે: લગભગ બધું ખિડિત થઈ ગયું છે, થવામાં છે: જેમ જંગનું કારમાપણું વધતું જાય છે તેમ વધારે ઉત્સાહ અને દઢતાથી આગળ ધસીને ખપી જતા વીર સુપુત્રોની કીરત, તે એક જ અર્ખેડ પ્રકાશી રહે છે. મૃત્યુના મોંમાં ધસી ધસીને અમરતા વરે, મૃત્યુને જ પોતાનો અમર મિનાર બનાવી લે, તે કીર્તિ.

૪ સાંકળી સાંકળેલી. અથવા બખતરને નાન્યતર જાતિનો શબ્દ રાખવો તો વજની સાંકળીઓવાળું બખતર. **૫ માંડ મુગટ.** માંડવ માંડવે. ખેલવાં કે ખેલવા ? બંને ચાલશે.

૭ શૂરાં, શૂરા, કે શૂર ? શૂરાં જ જોઈએ; વીરપત્નીઓ પોતાના ખપી ગયેલા પતિઓ પાછળ સતી થઈને એમને મળે, તે સુરંગીનો ધાટ. **૮ ફાગ** ફાગારના ઉલ્લાસ, નૃત્ય, ગીત, રંગ, વગેરે. **જયકલગી** જય મેળવ્યાની નિશાની રૂપ કલગી. **વીરુંને** વીરો અને વીરપત્નીઓને. **૯ વાધો** સિધાવો, ફતેહ !

૩૩ અભિમન્યુનું વીરોચિત મૃત્યુ :

આખડીન થયે એને — મનસુખલાલ મગનલાલ ઝંવેરી

છન્દ અનુષ્ટુપ (કડી ૭); ‡ સ્વધરા (કડી ૪); દ્રુતવિલમ્બિત (૨); અને વસન્તતિલક, વૃત્તયોજના વિષયને ખીલવે એવી છે.

વિષય “અભિમન્યુ” નામે ૪૫ કડીના કાવ્યની છેલ્લી ૧૪ અહીં લીધી છે. મૂલમાં કડી રનો છેલ્લો શબ્દ ‘ભીમનાદે’ છે; કડી ૫માં ‘આથડયા’ છે; ૧૩માં ‘અપ્સરા’ એકવચને છે, અને ક્રિયાપદો ભૂત કાલનાં છે; અહીં ઉતારતાં આટલા કેવલ શાબ્દિક ફેરફાર કર્યા છે.

અર્થ ૨ તોમર લોહગદા કે સાંગ. ઘાતવાલે દરેક મહારે. ૪ તાત હુ:શાસન. એનો પુત્ર હૈ:શાસનિ; સુભદ્રાપુત્ર સૌભદ્ર અભિમન્યુ. તુમુલ ગદા ઠીક નથી. ૯ ભીમ ગદા, ભીષણ મહામોટી અને વજ્ર જેવી ગદા. ૧૨ કુરુકુલાંકુર આ શબ્દની અહીં યોગ્યતા અપૂર્વ ઔચિત્યવાળી છે; અર્થ કુરુકુલનો અંકુર એટલો જ છે, પણ એના અવાજના કલંક, કુલાંગાર, કુરકુરિયું, જેવા શબ્દો સાથે સામ્યથી વાચકે નિન્દાનો ધ્વનિ પણ પડી લે છે. આમ વિજેતાને ન નિન્દાય એ નીતિ અર્થમાં પાળીને પણ કવિ શાબ્દિક છલે તેને નિન્દે છે. લાઘવલ ઉચ્ચાર્યાના પરિણામનો છાંટો પણ પોતાને હડે નહીં એવી રીતે લાઘવલ કરવું હોય તેવા માણસને આ કવિત્વરીતિની ઠાલ ઉપયોગી ખરી! ૧૩ જતંડે અર્જુન. મરતાં પણ અભિમન્યુ પિતાની ધર્મકાર્યે ગેરહાજરીમાં તેના કર્તવ્યમાં યથાશક્તિ ધૂમી ઝુમી ખપી જતાં કૃતકૃત્ય-

અનુષ્ટુપ અક્ષરમેળ હન્દ છે. એમાં પંક્તિ આઠ વર્ણીની અને ૪ પંક્તિની કડી. ચારે પંક્તિમાં પાંચમો વર્ણી લઘુ ભેદએ, અને સમ પંક્તિઓમાં સાતમો લઘુ ભેદએ. મહાભારત અને પુરાણોના જૂનામાં જૂના સાગોમાં અનુષ્ટુપ જ મુખ્ય હન્દ છે. પણ તેમાં ખત્રીશમાંથી ઉપર દર્શાવેલા છ અક્ષર લઘુ ભેદએ જ, એ નિયમ સર્વત્ર પળેલો નથી, -બદ્ધે ઘણે ઠેકાણે નથી પાળ્યો. આ વિષય ઘણો મોટો છે. (જુલો રણપિંગલ પર ૭-૫૩૩; હોમિક્સ કૃત ગ્રેટ એપિક ઓફ ઇન્ડિયા, પ્રકરણ ૪; વગેરે.) અહીં આટલું જ ખસ છે, જે આપણે બે અનુષ્ટુપ ગણવા:—

(૧) સામાન્ય, જેનાં લક્ષણ ઉપર પ્રમાણે; (૨) આને મળતો પણ અનિયમિત, અને તેથી વધારે વિવિધ લય વાળો; જે લાંબા વર્ણન કાવ્ય માટે ખલેન્દ વર્સ (blank verse) લેખે ચાલી શકે. આને માટે પ્રવાહી કે પ્રાચીન અનુષ્ટુપ એ નામ સારું છે.

અનુષ્ટુપમાં બીજીયોથી પંક્તિ પ્રાસે સાંધવી હોય તો વાંધો નથી (ક. દ. ડા. તો વિષમ પંક્તિઓને પણ પ્રાસે સાંધે છે-જુલો “ઠાલો ઠાંડે નિશાળે જૈ... મૂછાળો મૂર્ખ મોટો થૈ.”) પણ પ્રવાહી અનુષ્ટુપમાં પ્રાસ ન હોય તે વધારે સારું, અને એને ચાર પંક્તિના હન્દને બદલે ૧૬ વર્ણી બે પંક્તિનો ગણવો હોય તો તેમાં પણ વાંધો નથી. આપણે સામાન્ય અનુષ્ટુપ પણ બે પંક્તિએ લખિયે છાપિયે છિયે, માત્ર સુગમતા માટે. અથવા જૂની (અનુષ્ટુપ દ્વિદલ હન્દ એ હકીકતથી ઘડાયેલી) રૂઢિ, એને સુવટિત ચાર પંક્તિનો બનાવ્યો તોય ફરી નથી, એ સાહિત્યક્ષેત્રમાં રૂઢિ બળનો નહોતો પણ સારો દાખલો છે.

તાનો આનન્દ અનુભવતો સ્વર્ગે ગયો. ઉત્કંઠી આતુરતાને લીધે ડોક આગળ આગળ ધપાવતી. અમર દુઃસ્વપ્ન ચન્દનવતનાં, દેવોનાં. વૈશ્વ અસાધારણ માટે બહુવચને ૧૪ મૃત્યુમાં આનન્દતા એ વીરના મૃત્યુથી આખા વિશ્વે શોક અનુભવ્યો.

૨૪ ઝારાનાં મયદાનેજી :

ધમધમ ધરણીનો પટ ધૂળે — દુલેરાય લાખાલાઇ ઝારાણી.

ચન્દ સવૈયા (જુવો ટિપ્પણ ૯ મું).

વિષય યુદ્ધવર્ણન. કચ્છનો રાવ ગોડલ વિ. સં. ૧૮૧૭ માં ગાદીએ આવ્યો તેના સમયમાં આ યુદ્ધ થયું હતું, કહે છે કે ૧૮૧૯ ના માગસર શુદ્ધ ૧૦ શુક્રવારે. કર્ણદેવનો હડહડતો ચેરી બની માધવ દેહલી પાદશાહ અલાહિદ્દીનના લશ્કરને લઇ આવ્યો, તેમ પૂંજે દિવાન પદ ખોતાં, રાવ સાહેબ સામે સિન્ધથી શુલામશાહ કલોડાના લશ્કરને લઇ આવ્યો. આજ કારણ હોય, તે તે દંતકથા માધવને વિષે નોંધે છે એટલું સખળ નજ ગણાય, અને એટલે દરજ્જે પૂંજનો દ્રોહ પાતકીપણામાં ચડી ભય. ઝારાની ઊંચી ધાર કચ્છની ઉત્તર સરહદ પાસે છે. વિંઝાણ ગામ અખડાસા તાલુકામાં આવેલું છે, વરા ગામ સિન્ધ અને કચ્છ વચ્ચેના રણને કાંઠે છે. નરાના ઠાકોર સત્તાજના વંશના એટલે સત્તાણીઓ. આ પ્રસંગે નરાનો દીલાયત લીમંજ સત્તાણી હતો, તેણે ઝારાના યુદ્ધમાં અદ્ભુત શરાતન દેખાડ્યું, અને હજી પણ કચ્છમાં એ વીર પુરુષ વિપેની રોમાંચક કાક્ષીઓ ગવાય છે. ઝારાના યુદ્ધને કચ્છી પ્રન્ન અત્યંત ધોર ગણતી આવી છે; ‘ ઝારો માર્યાનો કર ’, ‘ ઝારાના જંગની આણુ ’, વગેરે વંજ હજી પણ ચાલે છે. ભુજિયો કિલ્લો પાટનગર ભુજ પાસે છે, તે ખંડેર ધણા વખતથી એક મહાભુજગતું મથક મનાય છે. દર નાગપંચમીએ રાવ સાહેબની ત્યાં સ્વારી જઇને એ કહેવાતા રાફડામાં દુધના તામડા રેડી આવે છે.

અર્થ મયદાને જંગ એ સમાસનો અર્થ મહામોટી ખુનખવાર લડાઇ એવો થઇ શકે ખરો ? શેષ નાગની ફણાઓ ઉપર ધરણી જ છે, આખી સૃષ્ટિ નથી, એ હકીકત કર્તા ભૂલ્યા લાગે છે.

૨ સુરંગ કાંકડી એવો અર્થ અહીં હોય નહીં; અન્ધારે ફેલાતી સણગી ખટખટ, જેનો અન્ત લડાઇમાં જ આવે. ૩ લોહજ (પ્લેષાલકાર)—(૧) લોહગડ+જ હુવાણો. (૨) લોહા જેવોજ. પજડધાર જટાનૂટવાળા નાન જેવા. કકડો છચ્છરો ભાટિયા હુવાણા અને બીજાં જમીનદારો. ૬ દીલે યુવરાજ પદે. ૭મી વર

રાત્ર, જેના હાથનું મીઠળ હજી છૂટ્યું નહોતું. અઠંગ અથંગ; અટ્ટલ, એટલે અનિ-
તતા અર્થમાં, અથવા અતુલ બલીના અર્થમાં કોઈ કોઈ વાપરે છે, પણ શબ્દ ખોટો
લાગે છે. ૮ વ્યંગ્ય રહસ્યની ભરેલી; શું કરવા ધારે છે, શું કરશે, શા હેતુથી, તે
નસીબદેવીનું કળાય તો એનું કળાય એવી. વ્યંગ ખોડું, ખંડિત અંગ વાળું. એટલે બંને
શબ્દ જુદા જુદા છે. પ્રાસ માટે કોઈ કારણે વ્યંગ્યને ઠેકાણે વ્યંગ ન લખાય, વ્યંગ્યને
અ અંગ વિતાનો વ્યંગ ન લખાય. ૯ કચ્છી લશ્કરને પોતાની બાજુએથી જવું જોઈ.
ભુજિયો ભોરિંગે ભડક્યો—લશ્કરના અસાધારણ કદથી એમ ગણો, આવું સમર્થ
લશ્કર યુદ્ધમાં તો કપાઈ જવાનું એ બચાવથી કચ્છ સાથેની સહાનુભૂતિથી કકળા
ઊઠ્યો, એમ કલ્પના કરો, બંને ચાલે. ૧૦ મેદાણ પડાવ. ૧૮ મળ યજ્ઞ. ૧૯
પડદે પડદા પાછળથી, આપણાથી ન સમઝાય એમ.

કચ્છ નિર્વીર્ય થયું, બાયહું બન્યું, ફીકું પડી ગયું, આ ઝારાના ધમસાણ પછી.
જેના પછી બનાવ બને તે તે જ કારણથી બન્યો એવું અનુમાન ખેંચવું, તે ન્યાય
શાસ્ત્રમાં જોડે જણીતો હોવાભાસ છે, તોપણ કવિઓ આવા કારણ કાર્ય સમ્બન્ધ
વિના સંકોચે બાંધે છે, અને બાંધે છે તેથી પણ વધારેવાર સૂચવે છે.

કર્તા પાસેથી મળે મળેલી નકલ મુંબાઈ સમાચાર વિ. સં. ૧૯૮૬ ના દીવાળી
ઝંકમાં પ્રકટ થયેલી છે તે કરતાં ફેંક જુદી હતી. અહીં છાપતાં જરા સમારી લીધું છે,
અને કેટલીક કડી છોડી દીધી છે. ††

૨૫ ભુદનાં ચક્ષુઃ

ભલે ઊગ્યાં વિશ્વે—ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર (સુન્દરમ્).

છન્દ શિખરિણી.

અર્થ ૧ નમણું નાજુક, રૂપાળાં, અને વિનમ્રનો અર્થ સૂચિત થાય.
પ્રભુ શબ્દ આમ આપણે વર્ગવાચક સામાન્ય નામ લેખે વાપરતાં અચકાઈયે છિયે
તે યોગ્ય છે, દશાવતારને માટે જ એ શબ્દ રહે, એથી વધારે વિસ્તારાય નહીં તો
સાઈ (જુઓ વિવરણ ૧૮ મું). જૂના કાલમાં ભગવત્ જેવા શબ્દ વધારે છૂટથી
લગાડવામાં આવતા, તે રૂઢિ વળાણવા લાયક કે પાછી અનુસરવા યોગ્ય નથી.
દિગ્ધ મુદ્દ દિગ્ધ મુદ્દાની પ્રભાકે મુદ્દાની દિગ્ધ પ્રભા, મુદ્દાને વિલક્ષણ સાત્વિક

†† કડી ૧૩ મીમાં ધૂમે વાંચવું.

આનેદના અર્થમાં લઈએ તો તાત્પર્ય એક જ. ૨ નખાએ નરસિંહાવતાર; દન્તાએ વરાહાવતાર, શબ્દછલથી વામનાવતાર; કોદંડ રામાવતાર; પરશુ પરશુરામાવતાર; એકે કૃષ્ણાવતાર. એમ છ અવતાર સ્પર્શીને બુદ્ધાવતારનો સર્વથી વ્યતિરેક ખૂબીથી સાધ્યો છે. ખેલવી પંકિતમાં નવે અવતારને સ્પર્શી પછી મુકાબલે છોડીદેવા જેવા બેને છોડી દીધા, અને ઉકિતમાં લાઘવ સાથે બળ આણી આખી વાત એક કડીમાં પૂરી કરી લીધી છે. કલા કથન સૂચન અને વ્યંગ્યમાં છે, તેમ સવિવેક મૌનમાં ય છે. ચિત્રકાર ચિત્રમાં ખૂબી અને સચોટતા રંગ અને રેખાઓથી તેમ જગા છેક ખાલી રાખીને પણ સાધ્યે છે. ગુજરાતી કવિતાના આખા જથામાં આવી અર્થઘન સવિવેક અને વળી સુન્દર કડીઓ કેટલી હશે ? આપણી કવિતાની સમૃદ્ધિ ગણતાં આવાં મુક્તકોનું મૂલ્ય છે, તેટલું આખી ચોપડીઓનું પણ નથી.

૩ ભુજાએ સામસામા બલ પ્રયોગે લડી મરતું. હિંસાશીલ માણસ સામાના અહિંસક દેખાતાં આચરણને પણ કુટિલતાના દાવપેચ ગણે, તે આચરણ ખરે અહિંસક તો નહિં હોય એમ એને સુઝે જ નહીં ને ! નવ નવીન; વિધાતાએ તો આપેલાં પણ ત્હમે અવતર્યા ત્યાં લગી વ્યર્થ રહેલાં, સાચો ઉપયોગ પ્રથમ ત્હમે શીખવ્યો, ત્હમે એને સાર્થક કરી દેખાડયાં, માટે નયનોના સાચા સર્જક પણ ત્હમે. આ તરંગને વિચિત્ર કહેશે ? દ્વારકુષ્ઠ કહેશે ? ગમે તે કહો પણ એમાંનો તથ્યાંશ સ્વીકારવો પડશે, કેમ જે એ માત્ર તરંગ નથી, એની પાછળ કલ્પના દર્શન અથવા ભાવનામય દષ્ટિગિન્દુ રહ્યું છે, આ આખી કૃતિ એ દષ્ટિગિન્દુ માંથી જ કુટે છે.

૪-૬ બુદ્ધના જીવનના આરમ્ભના મુખ્ય બનાવો સૂચવે છે. રમણીની ભુજાઓની પ્રેમશૃંગલારાને પાંજરે ત્હમને પૂર્યાં. કવિ ત્હમને પૂર્યાં નથી કહેતો, એ દયામય ચક્ષુને પૂર્યાં એમ કહેવું વધારે સાચું ગણે છે. અને એ છૂટ્યાં એટલે એમણે દુનિયાની ખીજ દગોને પણ મુક્તિ આપી. સૃષ્ટિખાડનાં ગંદાં ખાખોચિયાંમાં જરા વ્યાધિ અને મૃત્યુ એ ત્રણ વમળોમાં ફરી ફરીને સપડાતા આપણે સૌ કીટોપમ જીવડા. જીવો ઉપર નલાતા જીવ (૧) હિંસાએ પેટભરી, કે સત્તા લક્ષ્મી આદિ સાધન મેળવી ટકાવીને જીવન ટકાવતા જીવ. આ અર્થ કાવ્યસન્દર્ભમાં ભિન્ન ભણે છે. (૨) જીવનમહેનત વગર ખીજાઓને માથે પડી નિર્વાહ ચલાવનાર પરાપજીવી જીવ-પેરેસાઇટ્સ (parasytes) હરામભક્ષક આવો અર્થ પણ આ શબ્દોનો થાય, પણ તે લેવોજ પડે એમ નથી, માટે ન લેવો. (જીવો વિવરણ ૨૭ મું.) બુદ્ધે છ વર્ષ ઉચ્ચતપ કરીને પછી દેહદમનનો માર્ગ છોડી દીધો. મહાવીર

અને બુદ્ધ વચ્ચે એક મૌલિક ભેદ આ છે. હૃદયસાગરને છેક તળિયે ભતર્યાં સુકતા મોતી જેવો નિર્મલ સુવૃત્ત અનુપમ સુકિતપંથ, નિર્વાણમાર્ગ. ૮ ઉધ્ધારી. અહુએ અધુ શમાવ્યાં ભવલીલા સંકેલી લીધી. એને આ નવી અહિંસા દૃષ્ટિને. મૂલની એક કડી છોડી દીધી છે.

૬૬ મહત્વવિજયી લોચનદાન:

‘પુણ્યની શાન્ત સૂતીશી—સુંદરજી ગોકળદાસ ખેડાઈ.

છંદ: અગિયાર કડી અનુષ્ટુપ; પાંચ, માલિની; સાત, વસંતતિલક; છેલ્લી દ્રુતવિલંબિત. બે ઠેકાણે છ છ પંક્તિની કડી થઈ ગઈ છે, તે મેં કૃતિને ટુંકાવી તેથી બન્યું છે. મૂલમાં “અમીનિર્ગલતા...” એ કડી અર્ધી છે, બીજી એક પંક્તિની છે, બાકી અર્ધી યોગ્ય માપની છે.

વિષય: “સુલોચનાનું લોચનદાન” એમાંથી આરંભની કેટલીક કડી અને વચ્ચેથી થોડું છોડી દીધું છે. લોચનદાન આપીને પણ કામને હરાવી સુલોચના ભિક્ષુતર્ક સાચું ભગિનીકર્તવ્ય બનવે છે, એ અદ્ભુતકરણ વિષયનું આ આલેખન સંયમી અને સુરેખ છે, સાથે એના કર્તા વિષે આશાજનક પણ લાગે છે. મણિશંકરના ‘વસંતવિજય’ની ખામી—વસ્તુનો વેગ અતિમંદ, એનાથી આ કૃતિ મુક્ત છે, તો મણિશંકરનું ભાષા-લય-પ્રભુત્વ પણ અહીં જણાતું નથી. ‘જરૂર’માં ૩ લઘુ ગણવો. ‘અસુર’માં સુ શુરુ ગણવો, વગેરે કેવળ ખેદરકારી કહેવાય.

અર્થ: લલિતલોચના, કરુણાપરા, શશિશીતલા, આરુશીલા, સરલ હૃદય (૧) બુદ્ધબાલા.—એ સુલોચનાને વર્ણવતાં વિશેષણોમાં વૈવિધ્ય છે.

૧ તૃણા જ દુઃખ અને ભવપરંપરાના લખચોર્યાશી ફેરાનું મૂલ તેને ઉખેડી નાખતાં આત્મા જે મુક્ત દશાની શાશ્વત સ્થિતિ મેળવે છે, તેને ઔદ્ય દર્શનમાં ‘નિર્વાણ’ કહે છે. નિર્વાણની શુદ્ધ સાત્વિકતારૂપ અગ્નિની નાણે શિખા. નિર્વાણ માટે પ્રકાશનું જ ઉપમાન ઘટે, પ્રકાશ અને તાપ બંને જેનાં લક્ષણ તે અગ્નિનું ઉપમાન એટલું ઉચિત ન ગણાય. ૨ વસુંધરા જલથી છલાછલ ભરેલી છે, તેમ પ્રેમ—ભગિનીભાવથી સર્વાત્મભાવથી ભરેલી. ૩ અંધકારે હયાયજ્ઞાં વિશ્વને આત્મજયોતે વિલોકતી. આ અંધકારવર્ણનથી—‘કાળા કાજલ શા મહાતિમિરમાં રૂબું સહુ વિદ્ય આ,’ એ પંક્તિથી—કૃતિ શરુ થાય છે. ૪ ઉત્કંઠ: ઉંચી ડોંકે. ૫ સુલોચનાને ખંડેન ગણવાની વૃત્તિ. ૭ (૪થી લીટી) એ દળીક ગયેલો તોય

ચેતન બંધુભાવ, સુલોચનાના ઘોર આત્મભોગે મદનને મારી હઠાયો. એટલે (કૃતિને અંતે) પાછો ઉપર પણ આવે છે. ૯ સુન્ના શબ્દરૂપ વાયુ અડતાં જ સિંધુના હૃદયમાંનો ધુંધવાતો મદનાનલ પ્રત્નલ્લી ઉઠયો, જેના ભટકમાં સુન્નો ખોલ ક્યાંય તણાઈ ગયો ! ૧૧ તડકે ધવાઈને અત્યંત તડકડે. અનભિજ્ઞ આ આવી પાપી માગણીથી મારું આવું અપમાન કરશે, એમ એણે કદપેકું પણ નહીં. ૧૨ કુદરત અધકાર-છાઈ હતી જ, તે પ્રલય ચીસે ગઈ હતી, ધુરકવા લાગી, ભયાનક ક્રાંતિકંપ-માં કંપી હતી. પણ કડી ૧૨-૧૩ વસ્તુનિરૂપણમાં નબળી પડે છે. ૧૩ સુન્ના હૃદયમાં સામે પવિત્રતાવહિ સળગ્યો, તપસ્વિનીએ જો કે એ શુચિ કોધને કામ્રમાં રાખ્યો, અને દયા—પ્રેમના જ શબ્દ ખોલી રહી. ૧૪ “ વળી છે ”—છેક નબળી રચના. ભાઈ, ભાઈ, આ શું ? તહારા પવિત્ર આત્માનો દીપક આમ શાને ખુઝાઈ ગયો વારુ ? મહારી દીક્ષા, મહારાં વ્રત, તહારાં વ્રત, આપણ બંનેના પિતા અને સદ્ગુરુ ભગવાન ખુદ્દ, બધું જ ભૂલ્યો શું ! ૧૫ પ્રેમ, વ્રત, શીલ, ધર્મ, આદિ નામે તું ફરતા જ આચરીશ કે ? ૧૬ અરેરે, ભાઈ, તું તો છેક મદાંધ બન્યો ! અગ્નિ ને આગિયો; સોનું અને કથીર. ૧૮ સુન્ના હૃદય ખોલી નથી રહી, ત્યાં અધિરાઈથી સિંધુ પાછો ખોલી ઉઠે છે. આ ઘટના મૂલમાં નથી, કૃતિ ટુંકાવી તેની સાથે આપો-આપ આવી ગઈ છે. ૧૯ તપ્ત; ક્રૂર. ૨૦ મુખડામહી ઠીક નથી. ૨૩ તહારાં લોચનો શાં સુન્ના એટલું ખોલે છે ત્યાં જ નાચિકા પોતાની આંખો હાથે ઉખેડી નાખીને એના હાથમાં મુકી દે છે. તું મોહો આ આંખો પરને ? તહારા જેવા ભાઈને ઉગારવા તો લે એ આંખોની જ ફરખાની ! અને આ અદ્ભુત, આ રૌદ્ર, આ બીભત્સ પણ કરુણ લક્ષ્યવેધી આચરણથી સિંધુનો મદનાવેશ તત્કાળ પીગળી જાય છે; મદનાવેશની જડતારૂપ શિલા તુટી પડે છે, અને પ્રાયશ્ચિત્તના, તેમ સુલોચના પ્રતિદયા, રનેહ અને ભકિતભાવના શ્રાવણ અને ભાદરવો એની આંખમાંથી વર્ષા રહે છે.

મિતાક્ષરતાને મોટો ગુણ ગણું છું, તથાપિ ઉમેરવું પ્રાપ્ત થાય છે જે છેલ્લી કડીમાં છે એટલી બધી મિતાક્ષરતા દુર્બોધતા ગણાય.

સરલહૃદય સરલ હૃદયા; પણ બંને શબ્દ છૂટા રાખિયે તો ‘સરલ હૃદયે ઝરછે છે.’

લલિત આગલી ક્ષણ લગી લલિત હતાં તે, એમ જ અર્થ લેવો.

આવા બનાવનું વર્ણન (શબ્દોમાં) અયોગ્ય નથી તેટલું એનું ચિત્ર અયોગ્ય અને, અને ચિત્ર કરતાં પણ વધારે અયોગ્ય એવા બનાવનું તખ્તા ઉપર નિરૂપણ બને.

જુવો જર્મન વિવેચક લેસિંગે એની લાઓકૂન (Laokoon) મૂર્તિજૂથની ચર્ચામાં જુદી જુદી કલાઓની જુદી જુદી મર્યાદાઓને લગતા વિવેક માટે કરાવેલું દિગ્દર્શન... જે એના મત પ્રકટ થયા ત્યારથી જ એ જાતના વિષયોના સમ્બન્ધમાં સૌ સ્વીકારે છે.

૨૭ સ્વપ્નાચ રક્ષક:

ધીસે સરી શાશ્વત પ્રહારિણી — કૃષ્ણલાલ જેઠાલાલ શ્રીધરાણી

છન્દ ઉપન્નતિ;† ૨ કડી અનુષ્ટુપ. ઉપન્નતિમાં પંકિત ૧ ને ૪, પંકિત ૨ ને ૩, પ્રારંભે સાંધી છે. આ રચનાથી આ કવિને હાથે તો વર્ણનમાં ત્વરા આવતી લાગે છે; અસરકારકતાનો આધાર મુખ્યત્વે ભાષા અને લય બંનેનાં ઔચિત્ય ઉપર છે, અને તે પણ અહીં (કર્મણ્યતા, પ્રસેવો, એ ખોટા પ્રયોગ બાજુએ રાખતાં) આકર્ષક છે.

વિષય અને કવિતાબતિ શિવાજી અને સમથ (રામદાસ સ્વામી) વિષે ઘણી આખ્યાયિકા ચાલે છે, તેમાંની એક. આ દન્તકથાઓ ઘણી ખરી મોડી ઉદ્ભવેલી અને નિરાધાર છે. આ દન્તકથાને જેટલે અંશે નિરાધાર ગણિયે તેટલે અંશે કવિતાની ચોટ ઘટે. બનાવ મુદ્દે સાચો હોય અને તેનું નિરૂપણ પણ કવિતા લેખે વિજયી હોય તેની વાત જુદી. વળી સમથે ડાંગના કપાટા ખાધ લીધા એ અહીં મુદ્દાની હકીકત, તે શંકા પડતી લાગે છે (દન્તકથાથી વિશેષ માનનીય એને માટે આધાર ન હોવાથી), એટલું જ નહીં પણ અસમ્ભવિત જેવી યે લાગે છે. એ ક્રમા-

† ૧૧ વર્ણી ત્રિષ્ટુપ જાતિમાં ઇંદ્રવજ્ર ઉપેન્દ્રવજ્રા જોડકું છે, પહેલામાં પહેલો વર્ણીશુરુ બીજામાં લઘુ એટલો જ બેમાં ફેર, તેમ ૧૨ વર્ણી જગતી જાતિમાં ઇન્દ્રવંશવંશસ્થનું જોડકું છે, બે વચ્ચે એટલા જ ફેરવાળું. એટલે આ જોડકાના ઉપન્નતિ: પણ ત્રિષ્ટુપ ઉપન્નતિની માદક ચૌદ જુદા જુદા ગણાવી શકાય (રણપિંગળ પૃ ૩૦૮ ૯). ઇંદ્રવંશાની વ્યાખ્યા આપણી પરિભાષામાં—તા(રાજ) તા (રાજ) જ (ભાન) રા. (જભા). પણ અહીં ત્રિષ્ટુપ જગતી ભેળવીને મિશ્ર ઉપન્નતિ કર્યો છે એટલી જ વિશેષતા નથી; એવા મિશ્ર ઉપન્નતિ ઓછામાં ઓછા માઘ કવિ અને રામાયણના સુન્દર કાંડ જેટલા જૂના છે. અહીં વિશેષતા આ છે કે પંકિત ૧ ને ૪ જગતીની અને ૨ ને ૩ ત્રિષ્ટુપની (જુવો કડી પહેલી ચાર અને છેલ્લી) છે. આપણે ત્રિષ્ટુપ જાતિના એક છન્દને ખાસ નામ આપ્યું. (ગજછન્દ, ગિરનારની યાત્રા કડી ૨૨ મી), તે. મિશ્રોપજાતિના આ વિશિષ્ટ પ્રકારને પણ નવું નામ થટે છે. એને આપણે વંશવજ્રા કહિયે, અને એથી હલદી ગોડવાણ વાળા છન્દને—પંકિત ૧ ને ૪ ત્રિષ્ટુપની ૨ ને ૩ જગતીની—વજ્રવંશા કહી શકિયે.

નાનો ખેડુત ગાય કે બ્રાહ્મણ ઉપર હાથ ઊગામતાં ખંચાતો, તેથી એછા સંખ્યાસી ઉપર ઊગામતાં ખંચાતો નહીં. આખી કલ્પના જ મોટી ઉદ્ભવેલી. પરંતુ દરેક દેશની કવિતામાં દેશભક્તિ, ગુરુભક્તિ, પુરાભક્તિની અતિમાત્રા આણું. કંઈકંઈ ધ્રુસાડે છે, અને રાચે છે.

આ જાતના ટુંકા સાદા સીધા ચોટદાર ભાવનીગળતા વૃત્તાન્તને અંગ્રેજીમાં બેલ્ડ (ballad) કહે છે; એ જાત આપણા કવિઓએ બહુ ઓછી ખેડી છે. પરંતુ સારી બેલ્ડ બાહ્ય વાસ્તવ (ઓબ્જેક્ટિવ રીયાલિટી objective reality) માં રાચતા કલ્પનાબલે જ રચાય.

અર્થ ૧ પ્રભાને જાણીને ભગવી કહી છે, વિષયસૂચન માટે. કર્મભૂતતા. કર્મપરાયણતાના અર્થમાં વાપર્યું છે, પણ એ શબ્દનો અર્થ તો કુશલતા છે. એનું સુધારિત જ જાણે એનો ચેતન જગાડનાર દંડ.

૨ પોતાના કર્મોમાં પરાયણતા રૂપ દંડ ધારતા દંડી સ્વામી રામદાસ જે સમર્થને નામે પણ પ્રખ્યાત છે. સ્વરાષ્ટ્ર મેળવવા ફેલાવવાના પ્રયાસને તેમણે મહા મુક્તિપર્વ ગણ્યું, એને લઈને એમની અમર કીર્તિ. પરંતુ આમ માનવા માટે કે શિવાજી મહારાજને પ્રેરણા આપનારાઓમાં એ પણ હતા, એમ માનવા માટે પૂરતો પુરાવો નથી. ૩ ચોથી લીટી નળળી; ૧૨મી કડીમાં પણ ચોથી લીટી નળળી. ૪ અગ્નિની પ્રખરતા બહુ વચન વાપરીને પણ સૂચવી છે. છેલ્લા ત્રણ શબ્દ સ્વામી ત્રિકાલજ્ઞ હતા. એમ સૂચવવા માટે હશે. ૫ સાંઠ સાંઠા. ૬ પ્રસેવ પરસેવાના અર્થમાં વાપર્યો છે; પરંતુ પ્ર કરી નાખવું ઠીક નથી. ૮ શિષ્યો આવતા આવતામાં તો ઉપરાઉપર એટલા ઝાપટ્યા કે... ૯ ગુલાલ સાલિ પડ્યા, અને લોહીની તસરો ફૂટતાં વાંસે જાણે ગુલાલછંટકાવ થઈ રહ્યો, વાંસો જાણે ગુલાલ બન્યો. ૯ શિષ્યોએ પણ આવી પહોંચતાં કૃષિકારને પકડી-સ્વામી મના કરે છે એટલામાં તો પછાડ્યો. પણ ત્યાં તો આજ્ઞા થઈ ગઈ, અને તે પાળવી પડી. ૧૦ શિવ શિવાજી. ૧૧ રાજાનો કોધ માય નહીં. પણ રામદાસને સોટા લગાવનારને સન્ન કરવાનો અખતિયાર તો તેમનો, એટલે તેમના ચરણમાં માથું મુકીને— ૧૪ હુવા થયા. આ અણુધાર્યા શબ્દથી રાજાની સ્તબ્ધતા વગર વર્ણને એકદમ પૂરેપૂરી કહેવાઈ જાય છે, વળી “હુવા અવાક” એમ બેવડો વા ક્યનને વધુ જોરદાર બનાવે છે. ૧૫ હરામભક્ષક પરોપજીવી (પેરેસાઇટ parasite), કિંકર વા અનુત્પાદક (અનપ્રોડક્ટિવ unproductive) વર્ગોને પણ અર્થશાસ્ત્ર ચૌર્યજીવી અને સત્તા આદિના દોરથી બીજાઓએ ઉપજાવેલું પડાવી લઈને નિર્વાહ કરનારા વર્ગોની સાથે જ હરામનું ખાનારા ગણે છે. જેટલું દ્રવ્ય

ખાધ જય તેટલું કે કહોને જરાય ઉત્પન્ન કરે નહીં તે બધા જ હરામલક્ષક, હરામી હરામ-લક્ષક છે તો સમાસ, પણ એવો સમાસ વર્ણસંકર, તેથી બંને શબ્દને છૂટા રાખી વિભક્તિ ઉમેરીને અર્થ કરવો. કેટલાક વર્ણસંકર સમાસ ભાષામાં એટલા જૂના છે અને રૂઢ થઈ ગયા છે કે તેમને અશિષ્ટ ગણનાર જાતે એખલિયા ગણાય. પરંતુ તવા વર્ણસંકર સમાસ બનતાં લગી ન કરવા. ૧૫ ચાર શિષ્ય પાસે તોય ડર્યો નહીં, મહને વડો ચોર ગણી મહને જ ઝપાટયો, એવા સ્વ-મત્તા-રક્ષક, સ્વ-રાજ્ય-રક્ષક તો તહારી પ્રબલમાં એટલા થોડા હશે, કે એવો જે કોઈ મળી આવે તે દરેકને સન્માન દેલે. પોતાના હક્કના એવા નીડર આગ્રહી રક્ષકો તહારા ઉદ્દેશ સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ અને રક્ષાને માટે તહારે તો સેંકડો ને હજારો જોઈએ.

૨૮ કલાદષ્ટિનો વર:

સાથે મધ્યાહનનો સૂર્ય—રસિકલાલ છાયાલાલ ખરીખ (સૂક્ષ્મકાર).

છન્દ સાત અતુષ્ટય છે, છ કુતવિલમ્બિત, અને એક એક વસન્તતિલક, મન્દાકાન્તા, વંશસ્થ, અને પુષ્પિતાગ્રા ‡ દેવી માં બી લઘુ ન ગણાવો જોઈએ એવે ઘણે ઠેકાણે લઘુ ગણી લીધો છે.

વિષય બે સિન્ન સિન્ન દશાને એક સાથે દર્શાવવા મથતી કૃતિ જરા દુર્બોધ છે. શબ્દાર્થ હજી જાણ્યો ન હોય તેવા વાચકને નડતી દુર્બોધતાની વાત નથી કરતો. સંસ્કૃતપંડિતની કૃતિ સામાન્ય ગુજરાતી વાચકને માટે જરા ભારે તો પડે. પરંતુ સંસ્કૃત શૈલીમાં જે પોતાની મીઠાશ અને શક્તિ છે, જે બીજે નથી, તેનો આ કૃતિ સારો નમૂનો છે.

અર્થ ૧ દિલ શરીર. કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાગમાં દિલ હૃદય કે મન માટે

‡ પુષ્પિતાગ્રા આ વર્ણમેળ છન્દના વિષમ ચરણમાં ન ન ર ય એ બાર વર્ણી, સમમાં ન જ જ ર ગ એ તેરઃ આપણી પરિણામો વ્યાખ્યા—ન (સલ) ન (સલ) રા (જલા) ય (માતા) ન (સલ) જ (ભાન) જ (ભાન) રા (જલા) ગા. મિશ્રોપજ્ઞતિ શબ્દની આપણી વ્યાખ્યા મુજબ આ પાંચ એ જાતિનો ગણવામાં વાંધો આટલો કે મિશ્રોપજ્ઞતિમાં અનિયમિતતા વધારે: ૧+૩ એમ ચાર લીટીનું મિશ્રણ પણ એમાં ચાલે. અહીં તો વિષમ પંક્તિઓ જ બારવર્ણી સમ પંક્તિઓ જ તેરવર્ણી. આમ વિષમ પંક્તિઓ એક માપની સમ બીજા માપની હોય તેવા છન્દોને અર્ધસમ કહે છે, વંશવંશ અને વંજવંશ જેવા છન્દને પણ અર્ધસમ કહી શકાય.

અને ડીઘ શરીર માટે વપરાય છે, એ જાડી જોડણી અને જાડું ઉચ્ચારણ શરીરના અર્થમાં લેખકોએ અપનાવના જેવાં છે; કવિઓ તો આ સૂચના સાગ્યે માન્ય રાખે— કેટલાકે એવી નાજુકતા કેળવી હશે કે ડીઘ ઉચ્ચારણ સાંભળીને જ તેમને આઘાત (શોક shock) લાગે ! ૨ સ્મર કામદેવ. ભજવતી રોમે રોમમાં અનુભવ ખડો કરતી. ૩ ખેડ લીલા. દેહ અને દિલ ઉપરાંત આત્માયે વિવશ બની ગયો ૪ રસિકેશ્વરી એટલે ? પ્રિયા નહીં, આગળ રસેશ્વરી શક્તિ અને દેવી આવે છે તે. કાવ્યની દુર્બોધતા આને લઇને છે. પહેલી પ્રણયિનીના વિરહથી વિવશ દિલની દશામાંથી આ ખીજ એનાથી તદ્દન જુદી નતની ઉત્પન્ન થાય છે, પહેલી સંવેદનક્લક માંથી સરી જાય છે, આ જ વ્યાપી રહે છે. કવિનો જવાબ જે મળે અનુભવ થયો તેવો આલેખ્યો તે અપર્યાપ્ત ગણાય, એમ નથી કહેતો; આની સંક્રાન્તિ કદરતી લાગે એમ નથી આલેખાધ, એટલે દુર્બોધતા રહે છે. (અહીં તો કવિ પોતે પણ જાણે છે જે એમની આ કૃતિમાં કચાર છે.) ૫-કમૂર્તિ જામી કરા પણ આલમ્બન વિના પુરેપુરી કામાવસ્થા, એ અનુભવ અપૂર્વ હતો; અને એમાંથી હું વિશેષ અપૂર્વ અનુભવમાં સર્યો; પ્રિયા સાથેના અદ્વેતમાંથી સમાધિ થયો, આ લોક પરલોકના ભેદ માત્ર સરી ગયા, જે શેષ રહે તે પ્રકૃતિ અર્થાત્ મૂલાવસ્થાને પામ્યો, અને તેમાં મહારી ઇષ્ટદેવી રસેશ્વરીનો સાક્ષાત્કાર મળેને પ્રાપ્ત થયો. આધ્યપ્રકૃતિને એ રૂપે મેં દીધી.

૭ ત્રિપુરસુંદરી ત્રિપુર અને તેના સ્વામીના વિજેતાની અર્ધાંગના. અવકાશ (૧) અધર પ્રદેશ, આકાશ, (૨) શૂન્ય અદૃશ્ય જગત ૩૫ શૂન્યમાયા ૮-૧૦ આ મૂર્તિનું વર્ણન સૌમ્ય (એટલે માત્ર સૌન્દર્યનું પાન કરતા) શૃંગાર અને ભક્તિરસનું વિજયી વર્ણન છે. રોમાન્ટિક શૈલીના રસિયા ઊર્મિલોએ વિચારવું રહ્યું, જે એ શૈલી આવો ચમત્કાર સર્જી શકે ખરી ? ૧૧ ભક્તને જ મળી શકે તે રસાસ્વાદ પણ દેવીએ આ અધિકારી ભક્તને આપ્યો. ૧૨ દર્શન અને ઉપર પ્રસાદથી કૃતાર્થ થયેલા ભક્તનું અન્તર દેવીને પારદર્શક થઈ જાય છે, દર્શન અને પ્રસાદ પણ એના શોકખીજને નથી છેદતાં, તે દેવી જુવે છે અને એને વર આપે છે. વિયોગ તદ્દમાર દર્શનનો અભાવ. ૧૩ જડમાં વનસ્પતિમાં પ્રાણીમાં તો એ ખાસ, ૧૪ કલાદષ્ટિ અને કલાશક્તિ આપીને ત્હને કલાધર બનાવું છું. કલાસર્જનના ઉચ્ચ સ્થાથી ભાવાત્મક જીવનમાં જીવ અને વિહર: તુચ્છ દુન્યવી જીવનના સુખદુઃખ રાગમોહાદિ કમલપત્ર ઉપરથી પાણી સરી જાય એમ સરી જશે.

૨૯ ઇતિહાસની આરસીમાં ગુજરાત :

ઇતિહાસની આરસી સાહી — નવલરામ લક્ષ્મીરામ

છન્દ પદ, ગરબી. દેશીઓ ભજનો અને ખીન્ત ઢાળના પૃથકકરણ કરી પિંગલશાસ્ત્ર પ્રમાણે વ્યાખ્યા અને લક્ષણબંધી કરવી જોઈએ, એ કર્તવ્યક્ષેત્ર પ્રથમ આ વિવેચકે દીઠું. પણ એમને સંગીતનો પરિચય ઓછો, તાલની માત્રાઓ અને પિંગલની માત્રાઓમાં એ ગુંથવાયા, ય્યુતસ્થાનો નક્કી કરીને જ પંક્તિના સન્ધિઓ પડાય એ એમને સુઝ્યું નહીં, વગેરે કારણોથી એ કશું કરી ન શક્યા. કવિતા કલા અને સાહિત્ય અને સાથે સાથે વિવેચના અર્વાચીન થતાં આવે છે તેમ પિંગલશાસ્ત્રીઓએ પણ પોતાના શાસ્ત્રને અર્વાચીન દષ્ટિએ અંદર કેટલાંક પ્રકરણો ઉમેરીને નવેસર ગોઠવવાનો સમય ભરાઈ ગયો છે. રા. રા. ગણપતરાવ બરવે જેવા સંગીતશાસ્ત્રીએ આ દિશામાં કેટલુંક પ્રાથમિક કામ કરી પણ આપેલું છે.

વિષય ગુજરાતના ઇતિહાસમાંના આગલા ત્રણ યુગની ઉડતી નોંધ : સાહી પણ સૌને રસિક લાગે એવી કરી છે એટલે દરજ્જે આ પદ્યરચના કવિતા છે. વળી કડીઓની ગોઠવણીમાં આતુર્ય વાપર્યું છે. ૧૪ થી ૧૯મી કડીમાંની લાગણીને લથી ૧૨મી કડીમાં પેસવા દીધી નથી. “પરતંત્ર થયા લાગી ખાંપણ રે” અને “પાદશાહી અમદાવાદ સ્વતંત્રપણે લાડે” વચ્ચેનો વિસંવાદ ઢાંકવામાં આ આતુર્યે દંતેહ મેળવી છે. સ્વતંત્રપણે ખરી રીતે દિલ્હીથી સ્વતંત્ર થઈને એટલો જ અર્થ છે.

અર્થ ૧ ઇતિહાસ રૂપ ભૂતકાલદર્શક આરસી: જન્મે જન્મશીદ. ફરતી છે છાંહી: અવ્યક્તાદીન ધૂતાને, અવ્યક્તાનધનાને ચ અને જે મધ્ય દેખાય છે તેમાં કશું ચિરથાવર નહીં; ચલિત સૌ છેક જ રે. ચિરથાવર-શૂન્યતાને અતિ પાછી સંભારીને કવિએ કૃતિનું એકય સાધ્યું છે.

૩ ઐશી વર્ષ પછાત: ગવર્તર જતરલ વેલરકી અને લોડો હેસ્ટિંગ્સના સમય લગી, નાદિરશાહના સમયથી માંડીને, એટલે કે સાઠ શિન્તેર જ વર્ષ: અને તેમાં પણ આરંભના દાયકા રાજ્ય મેળવતાં ગયા અને છેવટનામાં તો રાજ્ય ઉત્તરોત્તર ખોતા ગયા, એટલે “આર દિવસ ચમકાર” જ.

૪ ખૂણા, પેશવાઈનું પાંટનગર. ગુજરાતી દક્ષણીઓને એમની પાઘડી ઉપરથી ચકરાં અને એમના ખોરાક ઉપરથી ચટણા કહે છે, તો દક્ષણીઓ ગુજરાતીઓને ધીશકર, ભાઈસાહેબ વગેરે ઉપનામો આપે છે. નામનો ઉચ્ચાર જ ‘ગુજરાથી’ એમ ધરાવ ખોટો કરે છે. પાડોશી પ્રજાઓનો સંબંધ અન્યોન્ય સહાનુભૂતિનો જવલ્લે

જોવામાં આવે છે. જાલમજોર જલમ અને ઝખરદસ્તી ઉપર મુસ્તકીન. પણ ફૂર અને કરડાથી વધારે આકરો અર્થ ન લેવો. આપણે ગુજરાતીઓ આકરા શબ્દોને તેમના પૂરેપૂરા અર્થમાં નથી વાપરતા. ફક્તે યા 'અહીં આવો' માટે મરાઠી ભાષાના શબ્દો. જેમ આગળ અમદાવાદી પાદશાહતના આરંભને માટે એક લીટી ઉદ્ધૃત ભાષાની મુકી છે.

૫ પંક્તિમાં અર્થ ન સમાય ત્યારે એકાદ શબ્દ ખૂદાર રાખવો, એ પદ્ધતિ સારી નથી. ધર્મનું હિંદુ ધર્મનું, આપણા ધર્મખંડુઓનું, બ્રાહ્મણોનું. ૬ યાશ નિયમો, મર્યાદાઓ. નીતિના કયા કયા નિયમો તેનું દિગ્દર્શન પછીની કડીમાં છે. ૮ રોગ નીતિ-મય ખંધારણ અને વહીવટ બદલ્યાં એ રોગ ૧૦ સસલો કુતરા સામે ધસ્યો અને કુતરાને નસાડ્યો, એવી વીરભૂમિ; પણ આવી દંતકથા ઘણા દેશકાલમાં ઘણા શહેરો માટે કહેવાયલી છે, એકેને માટે વિશ્વાસયોગ્ય ઠરી નથી. ક્યાંથી ફરે? તેનંની વાત પણ માત્ર દંતકથા છે, ઇતિહાસમાં સ્વીકારાય એવી સાધાર નથી. અસાહજ : ગામડાનું મૂળ નામ, લીલી બોલીનું. સંસ્કૃતલેખકોએ સંસ્કારી લઇને એને આશાપદલી કહ્યું. ગામ ઉપરથી તેના મૂલ નાયકનું નામ કે મૂલ નાયક ઉપરથી ગામનું નામ તે કશું કહેવાય નહીં. સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણદેવે એ બાળુના ભાણે ઉંપર દાખ વધારવાને અસાહજમાં થાણું સ્થાપ્યું, તેને કર્ણાવતી નામ આપ્યું, ત્યારથી સાબરમતીને કાંઠે આવેલું એ સ્થળ સાહિત્યેતિહાસમાં ખંને નામે ઓળખાતું થયું. ભરૂચથી દરિયાકાંઠાને રસ્તો ખંભાત સીધો જતો, પણ ખંભાતથી શિરોહીનો રસ્તો તેમ ભરૂચથી શિરોહીનો રસ્તો અને કાઠિયાવાડ (સોરઠ)માંથી શિરોહીનો રસ્તો અહીં મળતા, એટલે આ સ્થલ કીંમતી બહેપારબહેવારના ધોરી રસ્તા ઉપર તેમ ખંભાત ભરૂચ તથા સોરઠ ઉપર અમલ જમાવવાને માટે મધ્યવર્તી, એ જ એની ચડતીનું ખરું કારણ. તેનં, અમદાવાદની ઉત્પત્તિ વિષેની લાવણીઓમાં અસાહજનો (કર્ણાવતીની આસપાસના અર્ધતામે થયેલા મુલકનો) કોઇ ખાંટ જતિનો નાયક હશે તેની પુત્રીનું નામ છે. લાવણીઓ પ્રમાણે પાદશાહ તેનંને પરણ્યો તેથી અહીંજ રહ્યો, અને અસાહજ પાસે ભદ્રનો કિલ્લો ખંધાતાં એ અસાહજ અને કર્ણાવતી જ અહમ્મદ-આબાદનું નહું નામ પામ્યું, તથા પાદશાહતનો સિતારો ચડતો થવાથી એ નામે આગલાં નામ દાબી દીધાં; નવાં શહેરનાં મકાનો તળે જૂના શહેરનાં ખંડેરો દટાઇ જાય છે તેમ.

૧૧ સણ્ગ : સુરંગ; જમીન તળે લાખો સાંકડો રસ્તો. ૧૩ ઇ. લ. ૧૪૧૨; તેમ આગળ ઈ. સ. ૧૩૦૦. ઇ. સ. ૧૩૦૦ થી ૧૪૧૨ ગુજરાતની રાજધાની પાટણ

મુસ્લિમ અમલમાં; તે પહેલાં પણ રાજધાની પાટણ, હિંદુ અમલમાં. પણ હિંદુ અમલમાં આ કવિતા પ્રવેશતી જ નથી. પાંચસો વર્ષ પહેલાંનો પણ અકરાકેર કલ્પના આગળ ખડો થતાં કવિને શોક એટલો તો વધી જાય છે કે એનું ગાન થાંભી જાય છે ! આ તરંગને “ સુરતી ” કહિયે તો સુરતીઓને માહું લાગશે કે ? ૧૪ થિકક નાગર તુગરા : આ પદ જૂની લોકોક્તિ છે, કર્ણદેવ વાઘેલાના મુખ્ય મંત્રી નાગર માધવ મહેતાને માટે છે. ૧૬ ધર્મ વૈયક્તિક નીતિ, સામાજિક નીતિ, આશ્રમનીતિ, રાજ્યનીતિ, રાજ્યબંધારણનીતિ, અને જીવતાં ઈશ્વર પ્રતિ કર્તવ્ય સર્વને માટે આપણે આ એક જ બોલ વાપરતા આવ્યા છિયે. જ્ઞાન: સાર, સારબોધ.

સ્વતંત્રતા પાછી ન મેળવિયે ત્યાં લગી આપણામાં ખાંપણ જ, એ દષ્ટિ નર્મદ અને નવલ પહેલાંના કોઇ પણ ગુજરાતીને સ્ફુરેલી જણાવામાં નથી. અંગ્રેજ કેળવણીનાં વ્યાપક પરિણામોમાંનું એક આ દષ્ટિ. ટાડ, ફ્રાન્સ, હોપ, કટિસ, હાવર્ડ, એ અર્વાચીન ગુજરાતના વિધાયકોની પહેલી પેઢી ઓગણીશમી સદીમાં આખા યુરોપમાં ખીસેલી પ્રતિસ્પર્ધાની લાવના અહીંના મુશિક્ષિત વર્ગમાં અને રાજ્યોમાં પણ વ્યાપે એમ નિખાલસપણે ઈચ્છતા હતા. એલિફન્ટા, માલકમ, આર્ય વેલરલી, મગ્નો, મેકેલે, એન્ટિક, આદિ અર્વાચીન હિન્દના વિધાયકો પણ એ જ વલણના હતા.

૩૦ સુરત :

આ તે રા તુજ હાલ — નર્મદાશંકર લાલશંકર.

છન્દ રાગા છન્દ. નર્મદના પિંગલપ્રવેશમાં આના માપ વિષે તીચેની કડી છે—

ચોવીસ પાદે મત એક ગુરુ અન્તે આણે,

કવિ જેમાં અનુરત, હરે જક્ષે જતિ જાણે;

નામે રાલા વૃત્ત સૂણતાં સહેજ વખાણે,

માને નહિં સત મત જઈને ગાડી તાણે.

પાદ પંક્તિ મત્ત (૧) માત્રા; (૨) મત. હર અગિયાર ચક્ષ તેર. આ સાચું મત ન સ્વીકારે તે બળદ ! † ‘ દલપત પ્રાસે બહાય ’ એમ કવિએ દલપતરામ ઉપર આક્ષેપ કરેલો અને તળે ટિપ્પણ ઉમેરેલું, “ તે જ શબ્દ-અક્ષર ફરી ફરી લખી

† છેડે ગુરુ નોંધએ એ નિયમ નર્મદે પોતે નથી પાળ્યો એમ પ્રથમ દર્શાવે લાગશે (જુઓ પહેલું કિદલ). પણ ‘ સૂરત ’ ‘ સૂરત ’ એમાં ત બોડો ઉચ્ચારાય છે, રત ગુરુ જ છે.

એમાં ચતુરાઈ છે એમ ખતાવી લોકને ફોસલાવે છે કે મહને મોટો કવિ કહો.” પણ જે કંઈ શબ્દ પ્રાસ અલંકાર તર્ક પ્રથમ સુઝે તેને જ ઝડપી લઈ કડીને આગળ ચલાવવાનું વલણ નર્મદમાં ય ઓછું નથી.

વિષય ભૂતકાલની જાહેજલાલી અને વર્તમાન અવસ્થાનો વિરોધ.

અર્થ ૧ તુજ શહેરના તેમ શહેર લોકના. શહેર લોક તેજ શહેર—એક આત્મા, ખીજું શરીર; અને નર્મદ કહે છે, અહીં સુરતને સ્ત્રી કહી છે.

એહાલ—નામ લેખે વાપર્યું છે. આ તે હાલ ? ના રે, એહાલ જ કહેવાય !

ખાંડી—ખંડિમા ફાંકડી છેલછખીલી; હે ખાંડી, તું કુંદનમાં જડાઈ કુંદનથી વિરોધ દીપતી હતી, તે કથીરથી પણ ઝાંખી અને ઓછા મૂલ્યની બની.

૨ ખીજા બાહરાવ પેશવાના રતનજીત ગણપતિ અને સુરતનગરી વચ્ચે આ તુલનાની અર્ધ કડી, ભીમરાવ કૃત કોહીનુર વિશેની વસંતતિલક કડી પ્રમાણે, ગુજરાતી કવિતાનું એક રત્ન છે. સુકુમારે સુકુમાર : (૧) ગણપતિ હાનો અને ઉત્તમ કલાએ સુશોભિત; (૨) સુરતનો દેહ નાનુક અને સુંદર. ખંને સુકુમાર (શોભીતાં મહામૂલ્ય અને સ્વસંરક્ષણે અશક્ત—અબલા જેવાં) : ખંને વચ્ચે સ્થાયી સાધારણ ધર્મ આ એક. વેચાયો કડકે-ઠહેચાયો : ખંને વચ્ચે ખીજા સાધારણ ધર્મ કે આફતોને પરિણામે ખંને વે (ઠહે) ચાયાં. એકતા કટકા થઈ જ ગયા; ખીજાના પણ થઈ ગયા—સુરતી અને રાંદેરીઓનાં ટોળાં ઉપર ટોળાં દેશદેશાન્તર જતાં રહ્યાં. એક નારા પામ્યું; ખીજું નામમાત્ર જીવે છે. પ્રાકૃત કવિતા-પ્રણાલિ વે ઠહે ને એક જ ગણે: વેચાયો-ઠહેચાયો એને એક શબ્દ અને શ્લેષાલંકાર જ ગણે. એટલે આ આખું વાક્ય શ્લેષોપમા છે.

પછીની પંક્તિઓમાં સુરતની આગલી જાહેજલાલી અને હાલની પડતી વચ્ચે વિરોધ સ્ત્રીદેહનાં અંગો અલંકારણા આદિ વડે ઉડી લાગણી અને નિઃશ્વાસ સાથે વર્ણવ્યો છે. ખુરજ જોડ અને તે ઉપરના રંગરંગી વાવટા તે નિખિડ સ્તન અને તે ઉપરનાં વિવિધ ચોળી વસ્ત્રાદિઃ અત્યારે ઢળી પડેલાં નૂર વિનાનાં થાન. ચળકતાં નયનઃ અત્યારે કુલાંવાળાં. ગાલ, ઓઠ, દાંત, નાક, મુખ, અને એકંદર રૂપ તે વખતનાં કેવાં તો ભલકાદાર હતાં તે સાંભરતાં, તે દરેકની અને તે સર્વની હાલની એકંદર સ્થિતિ, છે તેથી પણ વધારે ખાવા ધાય એવી લાગે છે. કરુણરસમય વિરોધાલંકાર સ્પષ્ટ છે. સ્ત્રી લેખે વર્ણન હોવાથી સજ્જારોપણ (personification) પણ સ્પષ્ટ છે.

† આવી કવિતા સામે ત્રણ જુદી જુદી દિશામાંથી ટીકાઓ થાય (૧) અલંકાર-શાસ્ત્રીઓ ઉપમા, રૂપક પરંપરિત રૂપક, સજ્જારોપણ, અતિશયોકિત, વિરોધ, શ્લેષ,

† કડી ૩-દિક્ષા વાંચવું.

યમક વગેરે અલંકારોની વ્યાખ્યા પ્રમાણેનાં આમાં લક્ષણો કેટકેટલાં નથી અથવા પૂરતાં સ્ફુટ નથી તે બતાવે. યોગ્ય છે. પણ અલંકાર પોતે પોતાને જ માટે નથી. કોઈ લક્ષણ-લક્ષણો ન હોવાથી કે અસ્ફુટ હોવાથી અર્થમાં જેટલી કચાસ રહેતી હોય તેટલા અંશમાં જ આવી ટીકા ઉપયોગી ગણાય. (૨) ચોખલિયા આની સામે ટીકા કરે કે સ્ત્રીનાં સ્તન વગેરેનું સૂચન પણ અનીતિમય, —તો એવું મહીપતરામી ધોરણ વિચારવા જેવું પણ નથી. કમળારોગી બધું 'પીળું' 'પીળું' દેખે તેમ ચોખલિયા બધે જ અનીતિ કહે છે, જ્યાં ને ત્યાં અભડાય છે. (૩) ભાવનાવાદી (idealist) આની સામે ત્રીજી બતની ટીકા કરશે. એ વર્ગના પંડિત કહેશે, આંખમાં ફૂલાં, ગાલમાં ફુવા, નાક પર ચાંઠા, તાણમાં દાંત સીડાય, ધુવડ જેવો દેખાવ, વગેરે વિગત કુત્સિત છે, સુરુચિભંગ કરે એવી છે. આવી ટીકાઓમાં સત્ત્વ હોય છે ખરું, પરંતુ તેનું મૂલ્ય કેટલું તે મતભેદનો વિષય છે. વાસ્તવિકતા અને સુરુચિ વચ્ચે વિરોધ પડે, તેમાં વાસ્તવિકતા (realism) અને સુરુચિમાંથી કોને કેટલી જતી કરવાની વારુ ? આ પ્રશ્ન ઉપર મતભેદ સદાય રહેશે. રાખદોથી આલેખાતો અર્થ ચિત્રોથી આંખે વળગતા અર્થ જેટલો ઉત્કટ નથી હોતો, ખાળના ચિત્રમાં પણ વાસ્તવિક ખાળની દુર્ગંધ નથી હોતી, નેત્રશાસ્ત્ર વાસ્તવિકતાજ હોઈ શકે; વગેરે કલા અને કલાસાધનોની બાણીતી મર્યાદાઓ જર્મન પર્યેષક લેસિંગ (Lessing) એના લાઓકૂન (Laokoon) ઉપરના ગ્રંથમાં સુઝાડેલી સૂક્ષ્મ દષ્ટિનો ઉપયોગ કરીને, ટીકાકારે લક્ષમાં રાખવાની છે. વળી આ પણ નિર્વિવાદ છે કે વાસ્તવિકતાને ગાળી નાખીને સુરુચિ જ રાખવામાં આવે છે, તો ભર્મિપ્રવાહ અને અર્થબોધ પણ ઝાંખો અને નબળો પડી જાય છે.

ખ કારમું અજબ, અસર ઉપજાવવામાં અમત્કારિક, માયાવી. ખ આકાશ ધૂપ, તડકો, તાપ, દુઃખ. દુઃખદ હડતી ધૂળમાંની કાંકરી આંખમાં ભરાય તેથી દુઃખદ, એવા વિશેષ અર્થમાં આ લીટીને ખાંધી લેવાની જરૂર નથી. કવિએ પોતાના ટિપ્પણમાં માત્ર એક દાખલો આપ્યો ગણીને સામાન્ય અર્થ લેવો.

૩૨ ગુજરાતી ભાષા વિષે :

શોધનું સંસ્કૃત દીક્ષિતે ભટલિએ -- દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.

છન્દ ત્રણ મનહર, જે શાદ્દલવિક્રીડિત, ૧ દોહરો, ૧ ઇંદ્રવિજય. †

† ઇંદ્રવિજય છન્દ ૭ ભાગનું + ૨૦ એ વાર્ણભેજ (બત્રીશ) સવેયાને જ ઇંદ્રવિજય કહે છે; એનાં બીજાં નામે પણ છે.

વિવરણ—૩૧

વિષય પ્રેમાનન્દે પણ લીધું, પાઘડી તો જ ખેરું ને.....વગેરે વગેરે “પ્રાચીન કાવ્યમાલા” પ્રકટ થવા માંડી તે ખેલ્યાં કોઈએ પણ સાંભળેલા નહીં એવા દાવાના ટેકામાં ચોકખો પુરાવો રજુ થતો નથી, ત્યાં સુધી ઇસવી ઓગણીશમી સદીમાં ગુજરાતીઓમાં હતપ્તન થયેલી અસ્મિતાજન્ય મહેચ્છાઓ, ભિર્મિલ લોકોને ભૂતકાલમાં પણ આરોપવી એટલી તો મીઠી લાગે છે, જે તેઓ એ પ્રલોભનમાં તણાઈ નત્ય છે, એમ જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. અને વર્તમાન કાલમાં જન્મેલી ઇષ્ટ વસ્તુનો ઉગમ ભૂતકાલમાં આરોપવાનું અશાસ્ત્રીય વલણ દેશે દેશમાં કોઈ ને કોઈ રૂપે પ્રવર્તેલું જોવામાં આવે છે એટલું બધું સામાન્ય છે. માત્ર ગુજરાતીઓ આવી નબળાઈને વશ છે એમ કોઈ કહેતું જ નથી. નર્મદ અને ક. દ. ડા. એ આ મહેચ્છા રેવેલી એ વિષે તો શંકા જ નથી. પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે બંનેએ તે સિદ્ધ કરવાને વર્ષો લગી રે આખો જન્મારો મંથન કરેલું અને ભોગ આપેલા, એ હકીકતો પણ નિર્વિવાદ છે. તો આ વાસ્તવિક મહત્તાની ઘટતી કદર કરવી નહીં; ઓગણીશમી સદીના યુરોપમાં ખીલી સર્વવ્યાપી બની ખીળ ખંડોમાં પણ પ્રસારતી પ્રભુસ્મિતા (નેશનાલિઝમ nationalism) નો અહીં (પ્રાંતે પ્રાંતે) ફણગો ફૂટ્યો, જેને વૃક્ષ ખીલતાં કાંચેસની સ્થાપના રૂપ ફલ આવ્યું, એ ચોકખા નિર્વિવાદ ઇતિહાસથી તો જાણે અલડાવું; અને વિક્રમની અઢારમી સદીમાં એ મહત્તા અહીં માત્ર ગુજરાતમાં અરે માત્ર પ્રેમાનન્દના મગજમાં સ્વયમેવ જન્મેલી એવી કલ્પના માત્રથી રાચવું; પ્રેમાનન્દની મહત્તા પણ જે છે તે સમજવા માટે હુદ્દિ યોજવી નહીં, અને જેને માટે હજી લગી પુરાવો આપી શકતો નથી એવી આપણને મીઠી લાગતી મહત્તા એને આરોપવી, તથા તેના મોટા વકીલ થઈને વાદાવાદીમાં ગ્રંથડવું—એ સર્વ આપણું માનસ હજી કેટલું તો અનૈતિહાસિક છે, તેનો જ પુરાવો પૂરો પાડે છે. હા. પ્રેમાનન્દ અને તેના પુત્ર વલ્લભ વિષેના સૌ સ્વીકારી શકે એવા પુરાવા રજુ કરો, તો તે પછી પણ જે કોઈ સામા પક્ષને વળગી રહેશે, તે દરેક વગર વાદાવાદીએ મૂખાં કરી જશે.

દલપતકાવ્ય ભાગ ૧ લાને આરમ્ભે “ગુજરાતી ભાષા વિષે” એ વિષય છે, તે અહીં લેતાં છેલ્લા મનહર છોડી દીધો છે, અને એ ગ્રંથમાં પછી તરત આવતા દલપતરામે શ્રીમન્ત મહારાજ ખંડેરાવને ભર દરબારમાં સંભળાવેલ મનહર અને દોહરો, આમાં જોડી લીધા છે. વડોદરામાં એ દરબાર ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં થયો હતો તેની હકીકત માટે જુવો દલપત કાવ્યમાં “ગુજરીવાણીવિલાપ” એ વિષય.

(આ વિષય હાલ દેખાય છે તે રૂપમાં મહારાજ બ'હેરાવનો દેહ પડ્યા પછી જ પ્રથમ પ્રકટ થયેલો હોવો જોઈએ. દલપતરામ અને નર્મદની દરેક કવિતા પ્રથમ ક્યારે પ્રકટ થઈ, હાલના રૂપમાં ને તેમાં શો પાડભેદ છે વગેરે તમામ ક્યારનું ચ પૂરતી શોધખોળ અને ચર્ચાને પરિણામે નક્કી કરી દેવાનું જોઈતું હતું. આખ્યા વિદ્વાન ખરે જ આજસુ છે; આપણા લોકો ન્યંતી આદિના માત્ર તમાશાથી જ પૂરતો સંતોષ માની લે છે.) એ “વિલાપ” માં અહીંની પંક્તિ “કહે દલપતરામ રાજ અધિરાજ સુણો” “દાખે દલપતરામ ખુદાવંદ બ'હેરાવ” એ રૂપે છે. વિષયને અહીં એમણે સર્વસામાન્ય રૂપ આપ્યું છે.

એ “ગુર્જરવાણી વિલાપ” ક. દ. ડા. ની શૈલીનાં લક્ષણ સમજવાને માટે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચારવા જેવું કાવ્ય છે. દલપતરામની કવિતાને “સભારંજની” કહી એટલે વિવેચનાકાર્ય પતી ગયું એમ સન્તોષ માનવાનો નથી. ત્રણ જાતની સભાઓ-(૧) રાજસભા, વડોદરા, ઈડર, જામનગર, ભાવનગર, જુજ જેવાં મોટાં રાજ્યોમાં પરમ્પરાપ્રાપ્ત રૂપે ચાલતી હતી. “વિલાપ” એવી સભાને રંજન કરે એવું કાવ્ય છે. (૨) ઠંડે પહોરે મોટા ચૌદામાં ઓટલાઓ ઉપર અને રસ્તામાં મહાભારત પુરાણ આદિનો “વૈશમ્પાયન અણી પેરે બોલ્યા” એ પંક્તિથી આરમ્ભાતો માણસદલલકાર સાંભળવાને જામતી લોકસભાઓ: એવી સભાઓના રંજનાર્થ દલપતરામે “વેનચરિત્ર” આદિ કૃતિઓ રચી. (૩) નવા ભણતરથી થયેલી નવી “સ્વદેશાભિમાની” પેઢીની “મંડળીઓ”; પ્રથમ મુંબાઈમાં અને પછી દરેક મોટાં શહેરમાં થવા લાગી. નર્મદ-દલપતની સરસાઈ આ મંડળીઓમાં જ શરૂ થઈ. નર્મદ-અવતર્યો અસ્તુસ્તૂલ (primordial પ્રાઈમોર્ડિયલ) સુધારક, સાહસની જ મૂર્તિ, પોતે ઉઠ્યા ત્યાંથી સવાર એ મનોદશાવાળો. સુધારાનો આરમ્ભ ઘણાખરા દેશોમાં અને યુગોમાં આવા ઉચ્છેદકોથી જ થાય છે. સુધારાનો નવો અવતાર એટલે કાન્તિનાં પગરણ. દલપતરામને કેટલાક સુધારા થાય એ ઇચ્છ હતું, પણ એમનું આખું માનસ નર્મદથી છેક જ સિન્ન. કાન્તિ આ ભાગોળે દાખલ થાય છે એવી વાત આવતાં પેલી ભાગોળેથી નીકળી જાય એવા દલપતરામ. નર્મદ-દલપત. વચ્ચેની સરસાઈ માત્ર કાવ્ય પ્રદેશમાં ન રહી, એકબીજા વચ્ચે મેળ જ નહીં એવી બે લાવનાઓ વચ્ચેની સ્પર્ધાનું રૂપ તેણે પકડ્યું, આ કારણથી. દલપતરામના શિષ્ય કાશીશંકર મૂળશંકર દવે કૃત એમનું ચરિત્ર (સયાજી સાહિત્યમાલા પુષ્પ ૬૨ મું) આ આખા પ્રશ્નમાં અનેક રીતે મનનીય છે, દલપતરામલકત જૂનવાણી કર્તાના ખ્યાલમાંયે ક્યાંથી આવે એવી રીતે પણ મનનીય છે.

ખડુ લંબાણ થઈ ગયું. ઉપલી ત્રણ નતની સભાઓ ઉપરાંત દલપતરામનું સ્થાન સ્વામીનારાયણી ભક્ત મંડળીના કવિ લેખે તેમ શાળોપયોગી કવિતાના કવિ લેખે પણ ઊંચું છે. દલપત કાવ્યમાં આમ ઓછામાં ઓછી પાંચ ભાત છે.

વારુ. “બાપાની પીંપર”ને આ તે પછી ઓગણીશ વર્ષે રચેલી કૃતિ સાથે સરખાવો. આછી વિચારવણાટ અને પુનરુક્તિના દોષ આમાં નહીં જડે; શું કહેવું છે તે સુઝ્યું નથી એવું એકે સ્થાન આમાં નહીં જડે. વાક્યો અને ચાતુર્યનો સારો નમૂનો છે એમ સ્વીકારવું પડશે; વિષયની ગમ્ભીરતા અને કર્તાની નિખાલસ દૃઢ ભક્તિ પણ સ્પષ્ટ છે.

અર્થ ૧ ભટોજ દીક્ષિત-સિંધાન્ત કૌમુદી એ સંસ્કૃત વ્યાકરણનો કર્તા. “શિક્ષા” પાણિનીય ગણાય છે. અને તેમાં અરુ પરુનાં ખડુવચન અરાં પરાંનો હ્રસ્વાર સૌરાષ્ટ્રી છટાથી કરવો એમ લખેલું છે, તે “શિક્ષા” ને સમયની હોય તે સમયે ને “પ્રાકૃત” સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલતી તેને લાગુ પડે છે, વિક્રમના ખારમા તેરમા સૈકા પહેલાં જેનું અસ્તિત્વ જ ન્હોતું તે ગુજરાતી ભાષાને લાગુ ન જ પડે. પરંતુ આપણું પ્રાકૃતોનું ઐતિહાસિક જ્ઞાન યુરોપીય વિદ્યાએ ઐતિહાસિક દષ્ટિ ભાષાપ્રદેશ-માં લગાડી તે પછીનું છે. દલપતરામ એમના ઝમાનામાં આવી ભૂલ કરે તે તદ્દન કુદરતી છે. દીક્ષિતે ભટનિએ-ભટોજ દીક્ષિતે: નામના બંને અંશને ત્રિભક્તિ પ્રત્યય એ સંસ્કૃત રચના છે. ગીર્વાણ વાણીશ્વરે સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ. વૈયાકરણને વાણીશ્વર ગણવો એ મત હિન્દના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત યુગનો છે. બીજી પ્રજાઓ અને ભાષાઓમાં વૈયાકરણને એટલું ઉંચું સ્થાન અપાતું નથી. અર્વાચીન ભાષાશાસ્ત્ર વ્યાકરણને સર્જક ગણતું જ નથી.

આપીરુચિ ઈશ્વરે. દલપતરામને આમ કહેવાનાં હકક છે. એ કવિ તો ચાર્ત, પણ ઘણું ખરું વ્રજ ભાષાના. વ્રજ છોડીને ગુજરાતીમાં કવિતા લખવાનું એમણે નતે પોતાને માટે કરાવ્યું, તેમાં એમના એક ગુરુ સ્વામિનારાયણી સાધુ અને કવિ, દેવાનંદ સ્વામીની સલાહ મુખ્ય બાલ્ય કારણ હતું. ભોળાનાથ કૃષ્ણ વગેરે સાથે સમખન્ધ એ બીજું મુખ્ય બાલ્ય કારણ હતું.

૨ સૂલભે “વિલાપ” માં પણ વલ્લભ સાથે પ્રાસ સુલભ રાખે મેળવ્યો છે. આ વલ્લભ તે પ્રેમાનન્દ પુત્ર નહીં,—“ જે વાણીથી જગદમ્બા ભેટી ભટ વલ્લભને ” તે વલ્લભ. સંજ્યાસીમા ન કહી શકાય એટલેટલા કવિઓએ જેને શોભાવી છે; અર્થ સ્પષ્ટ છે, જે કે વાક્ય તોડ્યું છે.

૩ ઉપલી કડીમાં મોટા મોટા કવિ કેટલાક સૂચવ્યા; અહીં કેટલાક મોટા રસિક ગ્રંથો જણાવે છે. લોકગીત, ગરબી, ગરબા, ભજન, અને જૈન રાસોને પણ કવિ ભૂલા નથી.

૪ જાણુ ચતુરસુજાણુ. ભારતી સરસ્વતી, ભાષાઓ. ભલકો પુજા આપણા કાનને હવે આવી શબ્દાવલિ જરા ગ્રામ્ય લાગે છે. ગુજરાતી ભાષા એટલી તો ઝડપથી ખેડાતી જાય છે, જે આજે કહણુ, તે દશ વર્ષે સરલ થઇ જાય છે, આજે શિષ્ટ તેમાંનું કેટલુંક દશ વર્ષે જૂનવાણું કે ગ્રામ્ય કે કોઈ કારણે કવિતા માટે અનુચિત પણ થઇ જાય છે.

૫ અહાયતા ચાહના; ઉપાયતા ઉપાય. નિમ્નચલ થઇને ગ્રંથો લખાયા પછી પરીક્ષકો દઢ રહે પક્ષાપક્ષી ન કરે ગ્રંથના ગુણદોષ ઉપર જ નજર રાખીને તેને ન્યાય આપે, તો જ થોડા વર્ષમાં ઘણી પ્રગતિ બની આવે. તે સમયે વાડ.મગની આ સ્થિતિ હતી એમાં શંકા જ નથી. ૬ સ્વદેશી આપણી માતૃભાષા.

૩૨ માહિતીનું ઝુંપડી :

દુઃખિયાનો વિસામો રે—જીવાલાલ અમીચંદ પટેલ

જન્મ પદ. વિષય—આપણા દેશની દુર્દશા.

અર્થ— ૧ સંતાપ. ઝાડગુલ્મવેલની ઘટામાં થઈને દેખાય ન દેખાય એમ વહે.

૨ દ્રૌપદી ચીર ખેંચાયા ત્યારે અપુત્ર હતી, ત્યારે છતી સંતતિએ એમ બને છે.

૩ આ કડીની પહેલી લીટી રા. રા. ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક સંપાદિત “ રાષ્ટ્ર ગીત ”

(વિ. સં. ૧૯૭૯) અને રા. રા. હિમતલાલ અંબરિયાની “ સંગીત મંજરી ”

(૧૯૬૬) બન્નેમાં પ્રષ્ટ છે. બંગલંગ આદિ કર્જનની જોડુકમી સામેની ચળવળ

દરમિયાન અમદાવાદમાં પતાકડા રૂપે છપાયલી પ્રત હવે શોધી જડે એમ નથી, એટલે અહીં જરા ફેરવી લઇને છાપી છે.

૪ સીંચાણુ : શિકારી બાજ : જમ અને જમડા જેવા નલિમને માટે આ ઉપમા ગુજરાતી કવિતામાં છેક નરસિંહ મહેતાના સમયથી વપરાતી આવી છે. ત્યારાં બાળક ચોપાસ શત્રુથી વીંટાઈ ગયેલાં છે. જે કોઈ કયાંય પણ જરા ઠરી ઠામ પડે, કે શત્રુઓ તેમને હડધુત કરે છે, ધ્યાં હોય ત્યાંથી ઉખેડી નાખે છે, ઉપરથી વળી મારઝુડ પણ કરે છે, એવો અર્થ જણાય છે, પણ આ કૃતિમાં એકથી વધુ ઠેકાણે બંધ બેસતા અર્થની ખામી છે.

૫ ચણુ કણુ આ પાઠ ‘સંગીતમંજરી’નો છે.

૬ શણુગારીશું આ અંશ આખી કૃતિના ભાવ સાથે વિસમ્વાદી છે.

કૃતિ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે જે કાવ્ય લેખે નખળી છે. એની અસરકારકતા એના લયને તથા કહેવત જેવાં થઈ ગયેલાં અને ગદ્ગદ કરી મુકે એવાં કેટલાંક પદોની ગુંથણીને લીધે છે. ‘માડી ત્હારી ઝુંપડી’, ‘આછી બડી રાખડી’, ‘રણવગડે દે માર’, ‘આજે ખાવા ધાતી રે’, ‘અંતે તુ સંઘરતી રે’ વગેરે પદોની સંગીતમય ધુન કાનમાં રમી રહે છે, આખા ચિત્તને ભીંજવે છે, અને લોકને ગદ્ગદ કરી મુકે છે. મતલબ કે આ બંધખેસ્તું કરુણ સંગીત છે, હિંચી કવિતા નથી. આ કડીઓમાં તો કંઈકે અર્થ છે; સ્ફુટ અર્થ નહીં અને વિચારપ્રવાહને નામે આરતી, એવું પણ કેટલુંક સંગીત ખૂબ અસરકારક હોય છે એ જાણીતું છે; દોર પંખી આદિને પણ સ્પર્શી શકે છે. અને અર્થ ગ્રહણ કરવાને અશક્ત પ્રાણીઓમાં આમ અસર ઉપજે છે, તે અર્થ બહારના ગુણોને લીધે જ હોઈ શકે એ દેખીતું છે. એવું સંગીત, સંગીત લેખે ઉચ્ચ અને કલામય, તથાપિ કવિતા તો શી રીતે કહી શકાય. વળી આપણે કવિતાસદૃશ અને કવિત્વમય (પોયેટિકલ poetical) ધણી વસ્તુઓને કહી નાખીએ છીએ,—દાખલા તરીકે બગીચા, મકાન, ગદ્ય, વકતૃત્વ, નૃત્ય, નદીતરંગો, વાદ્યોનાં રંગ આકૃતિ અને ગતિઓ, પંખીની ચેષ્ટાઓ, ખાળલીલા,—જેમાંની એકે કવિતા નથી જ. અને આવા આવા અન્વયોમાં કવિત્વમય જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ ઊર્મિલતા, ભાષાદારિદ્ર્ય, કે શબ્દોની પસંદગીમાં બેજવાબદારીનું પરિણામ હોય છે.†

૩૩ શાન્ત સ્વસ્થ, કેસરી: વિકરાલ વીર કેસરી:

લાંબા પહોળા પ્રસારી—હરિ હર્ષદ ધ્રુવ

છંદ—છેલ્લો અનુષ્ટુપ, બીજા નવ સ્વઘરા. અહીં વિરામ વિષે જરા જુવો. સ્વઘરામાં વિરામ ૭ મે ૧૪ મે અને ૨૧ મે અક્ષરે એટલે પંક્તિ છેડે રાખવાનો.

† સરખાવો ‘લિરિક’ ઉપરના નિબંધમાં આરંભે ઊર્મિલ, ઊર્મિપ્રધાન, ઊર્મિમય, ઊર્મિકાવ્ય આદિ શબ્દો વચ્ચેના અર્થભેદ. એ સ્થલે વપરાયેલી વિવેકદષ્ટિ ધણી વધારે વ્યાપક રીતે લાગુ પાડવાની છે. સુંદર, રમણીય, મનોહર, ભગ્ય, કરુણ, આદિ ધણા શબ્દો કેવળ અવિચારે અને છોક અનુગતા અન્વયોમાં અડાવી દેવાય છે. ધણા અગ્ર કે અદકચરા માણસો પોતે રસિક તો છે એવો દાવો આવા શબ્દો ખૂબ વાપરીને જાણે જાહેર કરવા માગે છે.

નિયમ છે. “વૃક્ષ ગુહમાદિ છાય આપે આપે અમાપે”—એમાં પંક્તિ છેડે એટલે છાય પછી વિરામ છે ખરો ? સંગીતલયને વળગનારો કહેશે, શબ્દ તુટતો નથી માટે છે; અર્થાનુસારી લયવાદી કહેશે નથી: છાય કર્મ છે, પછીનો શબ્દ (પછીની પંક્તિનો પહેલો શબ્દ) આપે ક્રિયાપદ છે, અને અર્થ એટલા વેગવાળો છે કે એ બે વચ્ચે જરા પણ થોભવું અશક્ય—અસહ્ય, લયને વાચલ કરનારું છે, જરા પણ થોભતાં આરોહ કથળી જ ન્ય. સંગીતવાદ અને અર્થવાદ વચ્ચેના અનિવાર્ય મતભેદનો આ સારો દાખલો છે. સંગીતવાદી કહે છે યતિ શબ્દનો હંદશાસ્ત્રની પરિભાષામાં અમે કરીએ છિયે તે જ અર્થ છે. અર્થાનુસારી લયને વળગનારો કહેશે, અસ્તુ, માટે જ તહમારી દષ્ટિમાં અમે કવિતાને સંગીતની દારી કે નહાની બેન ગણેડી જોઈએ છિયે, માટે જ અમે યતિ શબ્દને પણ તજીશું, વિરામ શબ્દ જ વાપરીશું. અમારી દષ્ટિમાં કવિતાકલા સંગીત કે બીજી કોઈ પણ કલાથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર છે.

પહેલી પંક્તિ જુવો. સંગીતનારી કહેશે અહીં ૭મે અને ૧૪મે અક્ષરે શબ્દ નથી તુટતા, માટે યતિનિયમ જળવાયો છે. અર્થવાદી કહેશે, ના: અર્થ પ્રમાણે ૯ મે અક્ષરે અને ૧૬ મે અક્ષરે અલ્પવિરામો આવે છે, તે પહેલાં ૭ મે અને ૧૪ મે પણ અટકવું, તો અલ્પવિરામથી આખું અટકવું અશક્ય બેશક નથી, પણ એમ સોળ અક્ષરમાં ચાર વાર થોભતાં પંક્તિનો લય કથળે છે. એવી રચનામાં અર્થ અને હન્દ અન્યોન્યપોષક ન કહેવાય. તાત્પર્ય કે સંગીતવાદીઓ અર્થવાદીની ટીકા કરે છે, જે તહમે માત્ર શિથિલતા ઇચ્છો છો, એ ટીકા પણ ખોટું આળ માત્ર છે. શિથિલતા કવિતામાં સંગીતની માગણીઓ ધુસારવાથી પણ આવે છે. દિવ્દર્શન માટે જ અહીં આટલું લખ્યું છે. શિખરણી, હરિણી, મંદાકાંતા અને સ્વધરા જેવા ગુરુલઘુના એક સાથે ખડકલાવાળા છંદો કરતાં રમતા લયવાળા છંદોમાં જ વિરામોનું મહત્વ વધારે સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકાય.

કવિતાભવિતિ—“વિકરાલ વીર કેસરી” વિષે કવિએ જણાવ્યું છે કે ૧૬ મા લુઇસા સ્વિસ ગાર્ડની પલટણેએ ફ્રેન્ચ વ્યુત્ક્રાન્તિ (French Revolution) સમયે રાજભક્તિમાં આત્મબલિદાન દીધું, તેના સ્મારક લેખે લ્યૂસર્નમાં સિંહપ્રતિમા સ્થાપેલી છે, તે જોતાં ઉપજેલી વિચારમાલા આ કવિતારૂપે રચાઈ. મતલબ કે આ અન્યોક્તિ કાવ્ય છે. તો “શાંત સ્વસ્થ કેસરી” એ કાવ્યને એની સાથે વાંચતાં એને પણ અન્યોક્તિ કાવ્યના વર્ગનું ગણી શકાય એમ છે. અને અન્યોક્તિ કાવ્ય અમુક દર્શન બનાવ કે વ્યક્તિ ઉપરથી ભરે સ્ફુર્યું હોય; કવિની વાણી કેટલીક વાર તેણે લક્ષ્મી વ્યંગ્યાર્થ કરતાં વધારે વિશાલ અર્થને પણ સ્પર્શે છે. અહીં સિંહના

અભિજિત ઉપમાત કે લક્ષ્ય લેખે સ્વિસ ગાર્ડની સેનાને ઠેકાણે કોઈ મહાપ્રબલને પણ લઈ શકાય. આમ લેતાં કવિતાનું અર્થગૌરવ વધે છે, અને ખંને કૃતિ અન્યોન્ય સંકળાઈ જાય છે. ખીજી લખતાં પહેલી કર્તાને સાંભરની હતી એ તો દેખીતું છે.

કવિની લેખનશૈલી—“ચંદ્ર” માસિક અને “કુંજવિહાર” નામે હ. હ. ધ્રુવની કવિતાઓનો સંગ્રહ ખંનેમાં મુદ્રણભૂયો ખેશુમાર જ્ઞેવામાં આવે છે. કવિ પ્રકૃતિએ અતિ ચંચલ અને અધીર, પારાની માફક કરી જ ન શકે એવા. એમની કોઈક જ કૃતિમાં આદિથી અંત લગી એકાગ્રતા ટકેલી જ્ઞેવામાં આવે છે. અને એમને જ્યાં ત્યાં જ્યારે ત્યારે આશ્ચર્યોક્તિઓ આવી જાય એવો જાણે સ્વભાવ પડી ગયેલો, એટલે એવા સ્થળોમાં આપણને વિચારણા ત્રુટતી અને અપૂર્ણ લાગે, પણ એમને તો પોતાનું લખાણ જેટલું સચોટ તેટલું અનુપમ પણ લાગે. આ કરતાં પણ વધારે મુશ્કેલી એમણે વાક્યરચના અને શબ્દો સાથે લીધેલી અતિ દૃઢથી પડે છે. આ વિષય જાતે લખ્ય વિષયોમાં પણ હંમેશા ગણાય એવો છે, પરંતુ આવા આવા દે.ખોને લીધે આ કૃતિઓ તો સ્થળે સ્થળે લંગડાય છે.

અર્થ જલે શોભી રહે છે. દેદીપ્યમાનેમાં છેવટનો એ—પણ, એટલે દોહ અને કેશવાળી ખંને જલે છે. પાસેની એની સિંહણ કંઈક દૃઢ લઈ શકે છે, પણ મર્યાદા જાળવીને જ. કેસરી કોણુ હેલે જાણતી ટીકા ઉપરથી જાણાય છે કે આ શબ્દોનો અર્થ—આવા કેસરીને છેડવાની (તેની હેલના કરવાની) મગદૂર કોની પોણે જો !—એવો છે. આટલી બધી મિતાક્ષર અને અસ્પષ્ટ વાક્યરચના દ્રષ્ટા જ કહેવાય.

૨ તે વજ્રશક્તિ વજ્ર સમી શક્તિ અત્યારે શાંત છે. તે ગર્જના અત્યારે ખમ્મી છે, (થોડીવાર) શાંત રહેલી છે. અસહના નેત્રઝાળ ધગધગતા અંગારા ઝરતી. નેત્રઝાળ પણ એની આ સ્થિતિમાં નથી જાણતી. એ શ્રી એ પ્રતાપ એ અતુલ બલ અત્યારે તો હવનની વિશ્લૂતિમાં હવનનો હુતવહ સંકેલાઈ જઈ સૌમ્ય રૂપે રહે છે તેવા સૌમ્ય રૂપમાં જ, માત્ર ઝળકાટ અને આંજ દેતા તેજરૂપે પંચકેશવાળી કંઈ દગ મુદ્રા અને આખી દેહમાં સ્ફુરે છે. ૩ મધ્ય ઉત્ક્રાંતિ ધોમ ધખી રહ્યો છે, પણ આ સિંહરાજને આ પોતાના સ્વામીને કુદરત છાયા ઠંડક શાંતિ આદિ બનતા પ્રમાણમાં પોતાની મેળે ધરી રહે છે ૪-૫ પ્રતાપ વાત્સલ્ય શૃંગાર અને નિર્દોષ આનંદ ચારેમાં આજાધિરાજ અત્યારે તો પહેલા ગુણની અભિવ્યક્તિનો પ્રસંગ જ ન હોવાથી બાકીના ત્રણ ગુણમાં વિહેરે છે.

કરુણુ અવધિમાં આ બે શબ્દોનો અર્થ નથી ખેસતો. અવધિ મર્યાદાનાં અર્થમાં હોય, તો પણ કરુણુ મર્યાદા એટલે શું ? લલલલલલલ એમ પંક્તિ પૂરી કરી લઇને પછી એ ખાલી જગામાં ગમે તે શબ્દ અડાવી દીધા લાગે છે. સદૃશ અવધિમાં વાંચવું. માહાત્મ્યમાં ઔદાર્ય અને દયા પણ હોય, તે તહમારા ઉપર ઉદાર દયાલાલે ખાંધી આપેલી એ મહાત્માની મર્યાદાઓ પાળીનેતહમે આનંદો, એવો અર્થ કરું છું. અર્થમીચેલી મીઠને પ્રેમ અને આનંદની દૃષ્ટિ ગણી છે. એ દૃષ્ટિ એ અવસ્થા—છે ત્યાંલગી ભય-વિકરાલતા -સંતાપ-ઉત્તાપ, આદિ બાધાઓને અવકાશ જ નથી. તો આવા સૌમ્ય સિંહરાજની મર્યાદા પાળીને-અન્યોન્ય મર્યાદા પણ પાળીને-હરિણવૃંદો ગજકુસો ભલેતહમે યથેચ્છ ખેલો અને આનંદો. ભાવિ ભાવી પણ બહુ તાણવું પડે છે.

તમ તમ સાદથી તમરાં એમ શબ્દોચ્ચય કરીને અન્વય કરો. ધૂંટેધૂંટે : શ્વાસે શ્વાસે, એટલે વારંવાર. કેલિભાવે (૧) કેલિભાવમાં. (૨) કેલિભાવ પણ, (૩) વળી કેલિ કેલિભાવ ઝરે છે, એમ ત્રણમાંથી ગમે તે રીતે લેવાય. છુપીઅછુપી કેલિલાનું વિશેષણ. ચક્રવીઓના કવચિત અયાજ, હોલાઓના ધ્રુ ધ્રુ, શાંતિમાં જરાય ભંગ કરતાં નથી. અને નાદ પોતે કુંજમાં, ગુફામાં, નદજલવમળમાં, શુંલ શુંલ વિલાસે ધૂમે છે, ‘ ધૂમી વિલાસે ’ વાંચિયે, તે વિલાસે—વિલસે છે. ઇષ્ટાશ્વખન પોધે એવા સ્વરવ્યંજનની પસંદગી અને શુંથણીમાં ઉંચી કલાચતુરાર્ધ જણાઇ આવે છે.

ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે મહાપ્રજાની સુલેહશાંતિની અવસ્થા આલેખી છે એવો ધ્વનિ લઇયે, તો સારી કુદરત તેને અનુકૂલ થઇ જાય છે, કુટુંબસુખની સાથે સાથે કલાકૌશલના વિધવિધ આનંદોલ્લાસ વર્તી રહે છે, વગેરે મુખ્યાર્થપોષક ધ્વનિઓ પણ નીકળે. (જટિલ આ ખેલી કૃતિમાં વાચ્યાર્થને જ પ્રધાન ગણે છે.)

૧ ગહનને પણ નામ ગણવું. ધ્રુવવતી અને ગાહ ઉઠતી એ વિકરાલ કેસરીની ગર્જના ખડાડો ત્રોટે છે અને ગગનમાં ધૂમી રહે છે. એનાથી ચાલના પણ ગાલ છૂટી પડે છે, ૨ શુભરાતી ભાષાની શક્તિ દેખાડતો આ ઉત્તમ શ્લોક કર્તાનાં દ્રવ્યોને પણ સારી રીતે દેખાડી દે છે. પંજ-ગંજ-રંજ-અંજ-ભંજ એ સ્વમાલા ત્યાં જે રીતે વાપરી છે તે સચોટ છે, પણ—

(૧) પંખા વજૂથી પણ ગાંજ્યા ન જાય એવા-એવો અર્થ છે, તે માટે શબ્દો છે “ વજૂ પંજે અગંજે ! ” આવી વાક્યરચનાથી ચલાવી લેનારે પણ પંખાનું પંજ ન કરી નાખ્યું— “ પંજ વજૂ અગંજે ! ” એમ તો ન લખ્યું, એટલું જ છે. તેના બચાવમાં કહી રાકાય !

(૨) “ હા હા શું રેજ ! ” જાટિલની ટીકાથી જણાય છે કે કવિએ અહીં રેજ શબ્દ “ત્વરા” “ઝપટ”ના અર્થમાં વાપર્યો છે. અર્થ રહ્યો કવિના મગજમાં અને શબ્દ લખ્યો અંજ-ગંજ આદિ સાથે જોડ્યો એવો ! અને એમ પણ શી રેજ જોઈએ.

(૩) ભાંજને ચૂરા ઉરાડે-એ અર્થમાં “ ચૂર લાંજે ! ” ચાલે ખરું વારુ ?

શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ અદ્ભુત કલ્પનાને આખાદ આલેખતી શબ્દશક્તિનો અનુપમ નમૂનો છે.

૩ આ શ્લોક સિંહનું વર્ણન નથી; જેની સામે ઝઘડતાં આગ સિંહના પણ ચૂરેચૂરા ઉડી જાય છે તે ક્રાંતિનું વર્ણન છે. Revolution-વ્યુત્ક્રાંતિ માટે ક્રાંતિ શબ્દ આજે છેક સામાન્ય થઈ ગયો છે. એ શબ્દને એ અર્થમાં પ્રથમ ખેડ્યો વાપરનાર આ વિદ્વાન કવિ છે. “ ક્રાંતિએ ” એ શબ્દ ચારે લીટીના અન્વયમાં લેવો. ધુમાળી : ધુમાડાના ગોટગોટની આંધિ ફેલાવીને. “ એક આકાર ” એકાકાર ક્રીડું એમ હશે. મિહિર=મિત્ર=વેદના દેવોમાંના મિત્ર=સૂર્ય. એટલે આ શબ્દ પ્રકાશના અર્થમાં અહીં વાપર્યો લાગે છે. સૌએ=સૌ થે ઘેરીને ઘાળી પીધું, ઘેરું ઘટ કરીને પી ગઈ. આમ હોય તો “ ઘેરીને ” વાંચવું. અથવા ઘેરી એ વાંચવું. સીધું સડસડાટ, મોટો ઘોષ પડે એમ. શર-વહનિ-ઝરે ખાણો (અને શસ્ત્રાસ્ત્ર માત્ર) રૂપે અગ્નિ વર્ષાવીને. ચલાવ્યું ઠેવડાવ્યું.

૪-૫ આવા ઘોર સમયમાં કોણ કોની ંહારે જઈ શકે વારુ ? ભીરુ (૧) ખીકણ, (૧) ભેરુ, ભિલ્લુ : ગમે તે એક અર્થ લેવો. લયવન ચોતક્ વ્યાપી રહેલ કારમી લયાનક સ્થિતિ. (૧) પોતાના પક્ષની રક્ષા કોણ કરે ? (૨) કોઈને પણ રક્ષનાર કયો પક્ષ નીકળે વારુ ? લક્ષ લક્ષ્ય : લાખો, કરોડો. સત્યના પક્ષની સંરક્ષણ અને ઉગારવી ઘટે એવી સનાતન અમૂલ્ય વસ્તુની રક્ષા માટે હે કેસરી, તું એકલો જ નીકળ્યો અને તું કુદી પડ્યો, એ ધર્મયુદ્ધમાં તું ચડ્યો તે ચડ્યો જ : અંગે અંગ વીંધાઈ ગયાં : છિદ્રે છિદ્રે લોહી વહ્યાં : ધન્ય તહારી વીરશ્રી ! ધન્ય તહારું લોકોત્તર પરાક્રમ ! ધન્ય તહારી અખંડ આમરણાંત રાજવટ ! આ માનવજાતિરૂપ વનનો ખરો અલંકાર તું ! આનું જ નામ ભીષ્મ-વટ, ક્ષત્રિપશિરોમણિ મહાભારત-મુકુટમણિ પિતામહ ભીષ્મના જેવું ચારિત્ર !

કૃતિઓનો રચનાકાલ અવગણિયે, વિકરાલ વીર કેસરીને ખેડેલી મુઠિયે, શાન્ત સ્વસ્થ કેસરીને ખીજ, અને બંને સાથે વાંચિયે, તો શાન્ત સ્વસ્થ કેસરી પણ અન્યોક્તિ લેખે પૂરેપૂરી ખાલે છે, અને અશોક, આગસ્ટસ, કે આકબર જેવા

નાનધિરાજે દિગ્વિજય કરી શયુ માત્રને દષ્ટિમર્યાદાની પાર વળાવી દીધા, તે પછીના
ઉત્તર કાળની એમની રાષ્ટ્ર શક્તિનું અધ્ધુત ચિત્ર આપણી કલ્પનામાં ખડું થાય છે.
અને એ પ્રમાણે કૃતિની લબ્યતા પણ પૂરેપૂરી ખિલી રહે છે.

૩૪ કાન્તિની ઝંખના:

રહારી માઝમ રાતનાં સોણલાં—ઝવેરચંદ કાળીદાસ મેઘાણી

છન્દ પદ, રાગ માલ.

વિષય. રા. રા. ‘સ્નેહરશ્મિ’ કાન્તિના રાસનું જ અંધકારની પશ્ચાદ્ભૂ
ઉપર આણું ચિત્ર આલેખે છે, તો રા. રા. ઝવેરચંદ કાન્તિભાવ પાછળની મનોદશાને
અહીં સુકોમલ કરુણ કવિતાની પીંછીએ ચિત્રે છે કિશોરો અને યુવાનોની એ
મનોદશા અહીં-વિચારશીલ વાંચનારને માટે તેની શક્તિ અશક્તિ બંનેમાં ખડી થાય છે.
એક બે શબ્દ બદલ્યા છે. શબ્દાર્થ સ્પષ્ટ છે. ભિન્નિહાજાનાં ‘પૂરને પટુકરણ કવિઓ
રેખે છે અને વધારે વેગવાન બનાવે છે, કવિતાકલાના પણ સાચા ઉપાસક રહીને,
આવી આવી કૃતિઓ વડે. વ્યક્તિ કે બનાવવિષયક અતિશયોક્તિઓ અને બીજા
પ્રચારક પદો, માત્ર પદરચનાઓ છે, ક્ષણજીવી છે, પ્રજાની કવિતામાં સ્થાન પામે
એવાં સમૃદ્ધ હોતાં નથી.

જેને આપણી રૂઠ પરિભાષામાં ‘પ્રસાદ’ કહે છે તેને જ હું કવિતાની સમૃદ્ધિ
કહું છું. લય, શબ્દ, અને અર્થ એ ત્રિપુટીમાં, અતિહલકટ વિરોધોથી અતિ સૂક્ષ્મ
મેળો લગીનાં અન્યોન્ય પ્રતિબિંબ રચનામાં સારી રીતે જીલાયાં હોય તેજ રચનાનો
પ્રસાદ વા તેની સમૃદ્ધિ છે. કેમકે કવિતાની પદાવલિ સામાન્યમાંથી અમર બની જાય
છે. આ પ્રમાણે ત્રણે અંગ એક બીજાનાં પ્રતિબિંબ જીલતાં એક બીજાને સમ્પૂર્ણ
વિકસાવે છે અને અજવાળે છે ત્યારે. લય શબ્દ અને અર્થની એકરસતા તે પ્રસાદ
વા સમૃદ્ધિ. સરખાવો રોબર્ટ આલ્વિનગ કૃત Abt Vogler કહી ૭ મી—“ત્રણ
સુર ભેળવતાં એ પ્રસવાવે છે, ચોથો સુર નહી; પણ તારો !”

પર્યેષકનો અર્થ એટલે ઉપર અગાધ આકાશ ને તળે અગાધ આકાશની વચ્ચે
તરતો અર્થ, પોતાની બધી જીણી મોટી રેખાઓ અને ગતિઓ અન્યોન્યના સમન્વ-
યમાં ધારી રહેતો અર્થ. કલાકારનો અર્થ ભાવપ્રધાન હોય છે, ભાવને પણ સત્યનું
વાસ્તવ હકીકતના જેટલી જ મહત્વનું અંગ ગણે છે, અને સૂક્ષ્મતમથી ઘેરામાં ઘેરા,
દ્રણિકથી સનાતન લગીના અતિતરલથી લગભગ નિશ્ચલ, બધા માપના બધી જાતના

ભાવ-ભિમ્—લાગણી-આન્દોલન-સ્પન્દ, તેમનાં અન્યોન્ય સમન્વયોમાં ભેદ રહેવામાં જ એને સુન્દરતાનાં દર્શન થાય છે, એને મોહ આશ્રય^૧ ભવ્યતાના અનુભવ મળે છે, એની કલ્પના સર્જક બની રહે છે. કવિતાકલાના જે ભગતોને તેની આ સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ છે, અને તેના ઉપભોગયુખનો અનુભવ છે, તેઓ પદ કે સંગીતના કેવલ ભેદકણાંને, ચાલતા પૂરને અનુકૂલ અર્થ હોવાથી કે બીજા કોઈ નિમિત્તે, કવિતામાં દાખલ કરાવવાના પ્રયત્નો વારંવાર થયા કરે છે તેથી જરાયે કુપ્પ થતા નથી, એવા પ્રયત્નો જ્યાં સુધી અણ નિખાલસતાના અને ભૂલ ભરેલા તોય શુદ્ધ આદરભાવના હોય છે ત્યાં સુધી.

અર્થ યુગનર યુગપલટો ઉપજાવવાની અસાધારણ શક્તિઓવાળો મહા-પુરુષ-ભડનીર. જીજ્ઞાસુ દારુણ થઈ શબ્દ ૧ અને ૨ નો અગર ૨ અને ૩ નો સમાસ ગણીને પણ અર્થ થઈ શકે, પરંતુ ત્રણે શબ્દ છૂટા રાખી જીજ્ઞાસુ દારુણ થઈએ એવો અર્થ સારો છે, તો પાંડિત્ય નકામું. †

૩૫ ભારતીય કાન્તિનો રાસ:

હગી આજ જમ આથમણી—ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ (રનેહરશિખ):

છંદ, રાસ. લયને જ કર્તા મુખ્ય ગણે છે, અને તાલ સાચવે છે; માત્રામેળ કે પ્રાસની એમને બહુ પરવા નથી. એમની ગેય રચનાઓમાં બંગાળી સંગીત કાવ્યોના લયની ઊંચા એટલી તો આવે છે; કે તેમાં ઠેકઠેકાણે અ તું ઉચ્ચારણ પણ બંગાળી અ ના જેવું કરવું પડવાથી ગુજરાતી કાનને માધુર્ય ઓછું થઈ જતું લાગે છે.

વિષય કર્તા આને ‘શક્તિઓનો રાસ’ કહે છે. ભારતી એટલે સરસ્વતી. કર્તા એ શબ્દને ભારતની દેવીના અર્થમાં વાપરે છે તે જોટો પ્રયોગ છે. સાચા પ્રયોગ માટે જુલો કૃતિ ૩૧ મી.

અર્થ પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને પૃથ્વીનાં બે પડખાં: પશ્ચિમનાં “હજળકાળાં” પૂર્વમાં હુમેલો પૂર્વ હવે ભગે છે, પ્રથમ ભારત ભગે છે, પછી તે પૂર્વને દીવડે દીવડે ચેતનવાટ જગાડે છે. આથી પૂર્વમાં નવો યુગ હગે છે, આખો પશ્ચિમ-પશ્ચિમે હાલ ચાલતો યુગ—સળગી ઉડે છે. પૂર્વના નવા યુગમાં પ્રકાશ વધશે અને પૂર્વ ચૂસનારો પૂર્વોપજવી આજ લગી પ્રવર્તતો પશ્ચિમનો યુગ બળી ખાખ થઈ જશે, એવો ધ્વનિ છે, જે કે કર્તાએ તે આવા ચોક્કસ શબ્દોમાં કહેવાની દરકાર રાખી નથી. શબ્દાર્થ:

† કડી ૨-જુગ વાંચવું.

સ્પષ્ટ છે. પ્રથમ ભારત જંગ છે, એ કથન ઇતિહાસવિરુદ્ધ છે : પ્રથમ જંગો જાપાન, ખીજો પણ જંગો અને ફ્રાન્સ તુર્કી (Turkey) : અને આ બે ફ્રાન્સ છે, 'પશ્ચિમ' ની યોગ્ય કદર કરીને, 'પશ્ચિમ' જેવા બનીને, 'પશ્ચિમ'ને 'કાળજકાળું' 'પૂર' ગણીને નહીં. ખૂબ વાસ્તવ દર્શનમાં નબળી અંધ પુરાણગત અને પૂર્ણજી જેવી હોય, તેના કવિઓ પણ મોટે ભાગે એ ખામીવાળા હોય. ધુધરા, છુદ્દા, એવું કર્તાતું જોડણી વૈચિત્ર્ય છોડી દીધું છે, કોઈક શબ્દ પણ ફેરવ્યો છે.

રાસ સમુદાયપ્રયોજ્ય નૃત્યગીતક (ડાન્સિંગ સોંગ Dancing Song) ની એક જાતિ છે. જૂના રાસોમાંથી કોઈ કોઈમાં અતિ ગંભીર અર્થ સૂચનરૂપે અને ઘેરા રસ છાંટરૂપે જેવામાં આવે છે ખરા, અને આ રાસ અહીં પસંદ કરવાનું કારણ એ છે કે આ નમૂનો જૂની પ્રણાલિકાની મર્યાદામાં રહી તેની ખૂબીઓ અને પદ્ધતિઓનો સારો ખ્યાલ આપે છે. પરંતુ રા. રા. નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ અને ખીજા કેટલાક રાસને છે તે કરતાં વધારે ગંભીર જાતિનું કાવ્ય બનાવવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, કાવ્યમાં આવે તે બધી યે ફિલસૂફી મુંઝવણ ગેળી સૂચન અજબ પ્રેરણા સંગીત ચિન્તન કલ્પનાકલ્પન આદિ એ જૂની અને હળવી જાતિમાં પણ રેડવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તે સાચા દિશામાં હોય એમ મઠને તો નથી લાગતું. રાસ, ગરબી, ગરબા વગેરે ઉપસાહિત્ય છે, સાહિત્ય ખરું પણ હળવું (લાઇટ light) : પહેલું પહેલું સ્થલે સ્થલે પ્રસંગે પ્રસંગે ક્ષણોચિત નવતરતાને પોતામાં વણી લઈને પણ જૂના ઢાળામાં પરિચિત પદાવલિઓ અને સુપરિચિત ભાવોને વહેવડાવતું, નિર્મલ અને સર્વભોજ્ય ગીત નૃત્ય લાગણી અને સૌની સમજમાં એકદમ ઊતરી જાય એવી વિચારણાની આછી વણાટ સજીવન રાખતું, ફેલાવતું, દાયકે દાયકે નવાં ઉછરેલાં કિશોર કિશોરીને તેનો ચટકો લગાડતું, શેરીએ શેરીએ, લગભગ ઘેર ઘેર એવા શુદ્ધ અને હૃદીપક સંસ્કારો ખેંચાડતું, અને કૃતકૃત્ય થતું. સાચું પરમપરાપ્રાપ્ત સ્વરૂપ આ છે અને તેને ન વીસરવામાં, તેને ઈજા ન ખેંચાડવામાં ડહાંપણ છે; ઉચ્ચ આશયે પણ એને ઈજા થઈ ખેસશે, તો આપણી સંસ્કૃતિના એક સર્વભોજ્ય સુંદર વિશિષ્ટ અંશનો આજ સુધી ઊતરી આવેલો વારસો આપણે ગુમાવી બેસીશું. સાહિત્ય અને કલાના પ્રદેશોમાં સુધારણાનો જુરસો સૂક્ષ્મ તલસ્પર્શી વાસ્તવિક જ્ઞાનની મર્યાદાઓમાં રહીને જ ન વર્તે. તો આશય સુધારણાનો ખેશક, તથાપિ-હાનિકારક જ નીવડે. કલા અને સાહિત્યના પ્રદેશ આઠલી વધારે રૂઢિપ્રીતિ અને વારસા વક્ષાદારીના અધિકારી છે.

રાસ ગરબી ગરબા આદિના સંગીતને શાસ્ત્રીય અને ઉન્નત રાગરાગણીવડે

“સંસ્કારવા”ના પ્રયત્નને પણ દિશાભૂલ ગણું છું, શાસ્ત્રીય ઉન્નત રાગરાગણીની સંગીતકલાનો વિરોધી છું એકલા માટે નહીં. હું ઝીલી શકું છું તેટલો એ મહાકલાનો હું પણ ભોગી હોવાનો દાવો નમ્રપણે અહીં નોંધી રાખું છું પરંતુ રાસ ગરબી ગરબામાં બધાં સ્ત્રીપુરુષ આખો યે આમવર્ગ ભોગવી શકે ઝીલી શકે અને સાચવી શકે એવું સંગીત જ હોય. સંગીત કલાના ઉસ્તાદી વિહારો અને શાસ્ત્રીય ચડાણો એમાં અસ્થાને છે.

રાસ સમુત્ક્રાંતિની ખરી દિશા-મહારા અધીન મતે-એમાં અર્થેગાંભીર્ય, રાજકીય ભાવના, આદિ રેડવાની નથી; એમાં યુરોપીય નાચ (ડાન્સ) અને કુચ (માર્ચ) ના લય ધીરે ધીરે વણી લેવાની છે.

૩૬ જનની સેવામાં પ્રાણુદાન :

જનનીસેવતનો—અંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ (વસન્તવિનોદી.)

છન્દ પદ, કામણ દીસે છે અલખેલા—એ કવિ દયારામની રાહ. કડીની બે ચંકિત અંજની ગીતના માપની.

પાઠે છેલ્લી કડી ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં પ્રકટ થયેલ “ટહુનાર” માં નીચે મુજબ છે--

રેલાયે શું વધુ કહેવાશે

કિસમત કૃયાંથી ભારતી હિત કાયા ઢળે રે

એમ છે. પણ ભારતી=સરસ્વતી, ભારત નહીં; એટલે એ પાઠ ભ્રષ્ટ. ઇ. લ. ૧૯૧૯ થી આજ લગીમાં ગવાતું સાંભળેલું તેમાં કોઈ વખત મેં આપ્યો છે તે પાઠ સાંભળવામાં આવતાં, તે ઠીક જાણી “રાષ્ટ્રગીત”ની મહારી નકલમાં નોંધી રાખેલો; ક્યારે અને ક્યાં સાંભળેલો, તે યાદ નથી.

અર્થ ૨ વદને જનનીના. પુર પુરું ગૌરવ. સાજે શોભાઓ, અલંકારો, એના એક પછી એક દેખાવો, જાણે પળે પળે યથાયોગ્ય સાન કરી જ રહ્યા છે, મૂક શીખ દઈ જ રહ્યા છે.†

૩૭ મૃગચર્મ :

કિંહંતી કન્યાની પુરપથ ઉડી-દેસળજી કાતજી પરમાર.

છન્દ લિન્ન છન્દોના સુધરિત મિશ્રણની ખેલ કાન્તે “વસન્તવિજય” (૧૮૮૯) થી કરી; શિખરિણીને અભ્યસ્ત કરવાની ખેલ પણ એમણે જ “ઉદ્ગાર” (બુદ્ધિ-

† કડી ૩-પિતર વાંચવું.

પ્રકાશ માસિક-૧૮૯૦) એ ન્હાનાં ઊર્મિકથી કરી. ખેલો જાતના મિશ્રણમાં વિવિધતા વધી જાય તો કૃતિની સમગ્ર એક જ છાપ પડવી જોઈએ તેમાં વિદ્યુત આવે એ દેખીતું છે. કડીની અંદર તો વળી મિશ્રણ કરવામાં વધારે આતુર્યની જરૂર છે, અને અતિમિશ્રણ કે અત્યુચિત મિશ્રણ થઈ જવાનો સંભવ વધારે છે. આમાં કૃતિએ ઇદ્રવ્રજ, ઇદ્રવંશા, અભ્યસ્ત શિખરિણી અને ખંડ હરિગીતનું મિશ્રણ કર્યું છે. † કીડતી જેવામાં ખેલો વળી લઘુ ગણવાની પરિચિત જેવામાં રિ શુરુ ગણવાની દૃષ્ટીકા પાત્ર છે.

અર્થ ૧ આ (મહારા પગ તળે પાયરેલું ?) મૃગચર્મ પુરપથ રસ્તે રમતી બાળાની ઉડતી ચુંદડી જેવું છે. હે સદ્ગત મૃગ, આ તહારી હાથ અરવ બોલવાની શક્તિ શુભાવીને મહારા ધરના ઓરડામાં પડી છે.

૨ એ અતિ સુંવાળી રંગીન અને સુંદર તહારી ચુંદડી ઉપર હાથ ફેરવતાં કલ્પનાનેત્ર તહારું જીવન દેખાડી દે છે, અને તેની કરુણતા ધ્યાનમાં આવતાં કવિતા મય આંસુ આવે છે. શોક કલ્પનાત્મક છે એટલે કવિતામય એ આંસુ જ મૂલવિરહકાવ્ય, આ શબ્દો તો તેનું જાંબુ પ્રતિબિમ્બ. આટલું સમજ્યા પછી બાકીનું મુકાબલે સરળ લાગશે. અંગ્રેજીમાં એક્ટ્રિ (elegy) કહે છે. એ જાતનું આ ગમ્ભીરિર્મિક છે (જૂવો “લિરિક” પૃ. ૨૬ થી ૪૩). ૩ વૈરી-વિખેરી વૈરી તહારો શિકારી; તેણે તહારી આંખથી ખરાવેલી આ આંસુધારા ૪ લગવો તહારા ચર્મનો પ્રધાનરંગ; વૈરાગ્યની સંજ્ઞા જેવો ફટકેલો ખાખી. મને મનથી, મનમાંથી, બધા જ ભવસંગાય, બધા જ દુન્યની સમખંધો છેતરવામાં કુશલ અને દક્ષિણ લાગી જાય છે.

† અભ્યસ્ત દોઢવેલો. અહીં શિખરણીના છેલ્લા ૧૧ વર્ણો આખી પંક્તિ એ ૩૫ પણ સાદ છે. અને આખી કૃતિનું જીવનમિશ્રણ ચીનાઈ દાખડાદૂબડી જેવું છે. સૌથી મોટો દાખડો તે આ અભ્યસ્ત શિખરિણી-કડી ૧ અને ૪. વચલી બે કડીમાંની દરેક બે દાખડી છે: ખેલો દાખડી તે ઇદ્રવ્રજ-ઇદ્રવંશા; અને ખેલો છેલ્લી એમ બે લીટી આ દાખડીનું ઉપલું પડ, વચ્ચે સૌથી ન્હાની દાખડી ખંડ હરિગીતની. અગેય-ગેયના મિશ્રણનો આ પ્રયોગ બીજા કલાવિધાયકોને ભાગ્યે રચે. એક આંશમાં તાલ આવે તે વળી અટકી જાય વળી આવે, એવી રચના પ્રાચીન નવીન બંનેને આલુગમતી રહેવા સમ્ભવ છે.

૩૮ ઇલા સ્મારક :

લે થોભ આંહિં પણ — ચન્દ્રવદન ચિમનલાલ રહેતા,

છન્દ વસન્તતિલકાનું સોનેટ,† છેલ્લી લીટી અગ્ધરા. પ્રાસ—એકાંતરે; છેલ્લું જોડકું. પંક્તિ ૧૨મી અને છન્દ અને પ્રાસ માટે ઇલા નામના લઘુ સ્વરને લીધું કરી લીધો છે એ છટ અસહ છે.

વિષય કર્તાએ ઇલા નામે સામાન્ય રીતે પોતા જેવડી તો કોઈ વાર ન્હાની કોઈ વાર મોટી હમરની બહેનને કલ્પીને મુખ્યત્વે ખાલવય અને ક્રિશ્નારવયને લગતાં ઇલા-કાવ્યો લખ્યાં છે, તેમાં આને છેલ્લું ગણીશું ? ખીજાં હવે નહીં લખાય એમ નહીં, પણ બધાં લખાઈ રહેતાં આને એનું સ્મારક કાવ્ય ગણવાનો આશય દેખાય છે. મતલબ કે આ કલ્પિત પાત્રના કલ્પિત મૃત્યુ ઉપર લખાયું છે, જો કે કર્તા જે નિર્ણય ઉપર આવે છે તે તો વાસ્તવિક છે, જે આ “તુટક તેજ વિહીન” કવિતાઓ જ, બહેન, ત્હારું સ્મારક, ત્હારી સ્મૃતિ-ત્હારો સુગન્ધ સદાયે ફેરી રહેશે. કર્તાની કૃતિઓમાં વિચારવણાટ આછો છે, અને પ્રકાર પણ ખાસ આંખે વળગે એવો નથી. જોર્મિ બંતે કોમલ અને સુન્દર હોય તેટલું બસ નથી; નાજુકતાના આલેખનમાં પણ સ્પષ્ટતા અને પ્રકાર આવશ્યક છે.

અર્થ કરિયે વિચાર તું ગઈ, તું કુસુમની જેમ ખરી પડી, તો થ છે જ; મહારી ઘણી વિચારણા હજી તું બણે સહવિચારિણી અંદર સામેલ હોય ને, એમ જ ચાલે છે.

શિલ્પ ચિત્ર શિલ્પ કે ચિત્ર.

રૂપ-અનૂપ ઉપર ૯મી પંક્તિ છેડે પણ રૂપ છે. એટલે આ અતિપરિચિત પ્રાસનો જરૂરથી વધુ ઉપયોગ, એને હું તો અતિપ્રાસ નામે દોષ ગણું છું; અલ્પ, પણ દોષ; ગણું નહીં.

૩૯ અમરાપુરીનાં અતિથિ :

અમરાપુરીનાં અતિથિ — શંભુપ્રસાદ જોશીપરા (કુસુમાકર).

છન્દ પદ, ઓધવજી સન્દેશો એ રાહ.

† સોનેટ માટે જુવો “લિરિક” અને પરિશિષ્ટ, લાલુકાર ભાગ ૨જ અને પરિશિષ્ટ; “ગજેન્દ્ર મૌકિતકો” માનો આ વિષય ઉપરનો નિબન્ધ પણ કેટલીક મૂલોના વિગતવાર પરીક્ષણ માટે ઉપયોગી છે; યુરોપી સાહિત્યમાં સોનેટના ઇતિહાસનો મોટો વિષય પણ એમાં કંઈક છેડયો છે.

(૩-૧૧)

શૈલી રોમાન્ટિક શૈલીની કૃતિમાં કેટલીકવાર આખી વાંચ્યા વગર પત્તો લાગતો નથી. વળી અહીં ન્હાનાલાલી અલંકરણો અને શાબ્દિક વિચિત્રતાઓ પણ છે. છેલ્લી કડી સુધી જઈને ફરી આખું જોતાં જણાય છે કે આ વિરહકાવ્ય છે, ન્હાની ઉમરે રીસાઈ જતાં બાલકો એનો વિષય છે, અમરાપુરીનાં અતિથિ એટલે અમરાપુરીનાં નિવાસી અહીં માત્ર અતિથિ અનિશ્ચિત અને થોડો સમય થોડાવા આવીને જતાં રહે છે તે. અને વિષય નકકી થતાં, ગીત લેખે મીઠું લાગે છે, તે ઉપરાંત કેમલ ભાવોને લગાવેલા પણ જણાય છે. શોક ગમે તેટલો ઘેરો વા નાજુકસુંદર હોય પણ તેમાં કોઈ કોઈ દૂરાકૃષ્ટ તરંગ તો હોય.

અર્થ ૧ આવજો આપણે મુસાફરીએ જનારને “ આવજો ! ” કહિયે છિયે તેમ જ : એથી વિશેષ અર્થ, એટલે કે શબ્દનો વાચ્યાર્થ, અહીં લેવા જાય તે જોઈએ. રહ્યાં એટલો વખત રસપાન દીધાં લીધાં; પણ વતન સાંભળ્યું, નથી રહેવાતું, જવું જ છે ? હજી ઉરદાન તો અધૂરાં જ દીધાં છે ને ?

૨ સર્જન લાવવાચક છે; સૃષ્ટિ માટે મૂર્તાર્થી શબ્દ સરજત વપરાય. ટોક્લિલુંજ, પુષ્પિતપુંજ, વ્યોમવિહાર, નેહનગર, સ્વર્ગધામ માટે છે. ત્હમારી એ ધામની અને તેના વિહારોની સરજતજૂની (અનાદિ) પ્રીત તમે ક્યાંથી ભૂલો, અને એને મૂકાખલે અમે અહીં કશુંયે ક્યાંથી દઇ શકિયે, જેના ઉપર નવી પ્રીત અન્ધારાં તમે અહીં રહી પડવા ઇચ્છા કરો ? અદનક નાચીજ, છેક તુચ્છ. ૩ અહીં વિધિ અને તેને સંકળાતી વિચારણા આવે છે તે જરા વિસંવાદી છે. વિધિ માણસમાત્રને હરે છે, માણસની આશાઓના તંતુને ગમે ત્યારે ગમે તે રીતે મુદલ ચેતવણી વિના ક્ષણમાં તોડે છે અને એમ કરવામાં રાચે છે. એજ એની વામ પ્રકૃતિ છે. એની સામે હોડમાં ઉતરી અમે પણ એવું હાસ હસીશું—તોડશે જાણિયે છ છતાં ય એ આશાતનુઓને લંબાવીશું જ. આ પ્રિય બાલકો ઉપર રીતરીતનાં બહાલ પ્રીત કરીશું જ ! નહવાય એટલું પુણ્ય !

૪ મરકલડાં લીલામય સ્મિતપ્રધાન આનન્દમૂર્તિ હાસ્ય અને એ હાસ્ય હસનારાં પાત્રો. ૫ અમારાં ઉર રૂપી તખ્ત ઉપર તમ રાજવીઓને ખેસાડ્યાં; ત્હમારો અમલ ત્હમારો જુલમ પૂરેપૂરી વફાદારીની સાથે આનન્દોલ્લાસથી અમારાં ઉરાએ સ્વીકાર્યો. તેજેમય એ બાલકો સાથે લેવું, આપણા ઉરતખ્ત સાથે નહીં. તથાપિ હે કુંસુમકલેવર અમારાં હૈયાંની પાંદડીઓ ત્હમને ખુંચી હરો, લાગી હરો, ક્યારેક વજ જેવી તીક્ષ્ણ પણ થઈ હરો. રોમાન્ટિક શૈલીમાં રૂપક ખીચડો તો હોય.

૬ અભિમય અજવાળાં તમારી સ્મિતધાર, સ્મિત ઉપર સ્મિતની અતુટ ચરમ્પરા જાણે સ્વર્ગથી સુધાનો વર્ષાદ. ૭ દેવલ દેવ શબ્દ ઉપરથી બનાવેલું વિશેષણ; દેવાંશી. આવી છૂટ મોટા લેખકમાં પણ અતિવિરલ હોય ત્યારે જ સહ. ૮ છાયા ક્રિયાપદ કે નામ ? કે છાયાછબી લેવું ? છાયાછબીને સમજાણે-છાયાછબી તે જ સમજાણું ? તમારો ટુંકો પૂરો થઇ ગયેલો પરિચય, તેનાં સંભારણાં એ જ છાયા, એ જ છાયાછબી, એ જ સમજાણું : આવી વાચ્યરચના તે કદી ચાલે ? વૈયાકરણ ન જાણે, પૂછો ગીતાના લખનાર સાંભળનાર વખાણનાર ફરી ફરી લલકારનારને ! અર્થ શો છે, કે અસ્ફુટ છે, કે ગોટો છે, એટલું દેખાડી દેવાનો જ વૈયાકરણનો અધિકાર. વારુ, એ સંભારણાં એ સમજાણાં, અમારે તો આત્માનો અમૃતરસ છે, તેને ઓગળી ઓગળીને-કે વાગોળી વાગોળીને ?-સ્મૃતિસાર રૂપ તમારાં હેતુપૂતળાં (હેતુસર્જિત પૂતળાં પણ લેવાય) એ જ અમારા અદ્વિતિ આવાસનાં પરમ ધન. આવા આવા અન્યોત્થ પીગળી જતા એકબીજાથી કુટતા સ્પષ્ટસ્પષ્ટ લાગણીસ્પન્દનોનાં ગુચળાંમાં જ કેટલાકને આશ્રમજા આવે છે; એને જ તેઓ કવિત્વ-રસ ગણે છે. મહારી સમગ્ર જુદી છે. પણ આને ય અન્યાય થઈ જાય એવું લખવા ન ઇચ્છું. અને સંગીતની મીઠાશ તો એવી અજબ તીજ છે કે તેને માટે અસ્પષ્ટ કવિતા શાને ? તેને કશાથ શબ્દોની જરૂર જ ક્યાં છે ! સંગીતની મીઠાશ સાચવે ને ખિલવે એવી શબ્દ યોજના છે, ખાસ પ્રયાસ કુશલતા આદિ વડે ઉપજાવેલી, તો એ શબ્દયોજનાના અર્થને ન તપાસો, ન ચુથો, ન વગોવો;-એવા દાવા, જે કોરટ સાંભળતી હોય તે કોરટ આત્રણ ભલે લઈ જાયો; કવિતા=વિચારપ્રવાહ, એ પાયા ઉપર સ્થપાયેલી કોરટ એવા દાવા શી રીતે સાંભળી શકે ? વળી “મીઠાશ” ને નામે કેવું કેવું તકલાદી ને સટરપટરિયું લખાણ કવિતા ગણાવાનો દાવો કરે છે, તે જરા યે નહીં જુવો શું ?

૪૦ હ. હ. ધ્રુવનો વિરહ :

મહારો હતો મધુર : — જીવ(ન)રામ લક્ષ્મીરામ દવે (જટિલ).

છન્દ વસન્ત તિલક જેવા સદલ છન્દમાં પણ જટિલની લેખણ ઠરેલી નથી. “એનાથી દુઃખ નયને નિરખાતું ના જ ” જેવી પંક્તિઓને કાચા કહેવીજ પડે. સંગીતરચના અને વર્ણમેળ છન્દરચના બંનેમાં થોડા લેખકોજ એકસરખી હાથોડી મેળખી શકે છે; પણ તેમાં અશક્યતા જેવું કશું નથી. થોડા વિશેષ પરિચયનો જ સવાલ છે.

કવિ અને વિષય જટિલ તબક્કાસે કંઈક નાંણીતા થવા પામેલા આ દેશક પોતાનું નામ જીવરામ જીવનરામ ખન્ને રીતે લખતા. એમનું “જટિલપ્રાણ-પદ્યમંત્ર” † હવે લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગયું છે. (કાળજી પૂઠું અને બાંધણી છેક ઉલકાં ઉતાં જ.) અને એ નહાની ચોપડીના પ્રકાશન પછીની એમની કવિતાઓનો સંગ્રહ કોઈએ ખડાર પાડ્યો નથી. એમની કવિતાઓમાં ઘણું કરીને સૌથી લાંબી અને હૃદયકાંક્ષી (aspiring એસ્પાયરિંગ) “ચંદ્ર” માસિકમાં વિ. સં. ૧૯૫૩ અને ૧૪ના અંકોમાં સાત કટકે જરૂરી સમજીતી સાથે, “સુહૃદમિત્રનો વિરહ અને તત્સંબંધિની કથા” એવા નામે પ્રકટ થઈ હતી. એ ૧૧૦ કડીમાંની ૯૮ વસંત તિલકાં હંદમાં છે. ચંદ્ર માસિકનું મુદ્રણ તે સમયના મુદ્રણને મુકાબલે પણ વિશેષ અગ્રણ્ય થતું, એટલે આ કાવ્યમાંથી ઉપર લીધેલા નમૂનાની સંપાદનામાં સુધારણું ફેરવવું પડ્યું છે વધારે. પહેલી ૩૫ કડીનું વક્તવ્ય ઉપર ૧૮ માં સમાવતાં કડીઓ છોડી દીધી છે એટલુંજ નહીં પણ કડી ૧ અને ૨ ની પંક્તિઓમાંથી એકી પંક્તિઓને જ લઈને આછીની કડી ૧ લી કરી છે, મૂલની કડી ૨૬-૨૭ આછી ૧૩-૧૪ માં ખતી છે, પણ પંક્તિઓનો ક્રમ ફેરવેલો છે, મૂલની કડી ૨૬ ની પંક્તિ એકે અને ૩૦ ની બાકીની મેળવીને આછી કડી ૧૬ માં ખતાવી છે, વગેરે. સંપાદક સામાન્ય રીતે આવી આવી છૂટ ન લેવાય.

હરિલાલ હ. ધ્રુવ અને મણિલાલ દ્વિવેદીની આસપાસ પ્રકટેલા ઉપગ્રહો (સેટલાઇટ્સ satellites) અને માત્ર પ્રતિક્ષકો (રિફ્લેક્ટર્સ reflectors) ના

† “જટિલપ્રાણ” = જટારીકર પ્રાણજીવન - “કલાપી” ના કાશ્મીર પ્રવાસના વર્ણનમાં લાહી મનેજર પ્રાણજીવનલાઈનું નામ આવે છે, તેમના એક પુત્ર મહારી જોડે ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ માં રાજકોટ હાઇસ્કૂલમાં ભણતા હતા, પછી એન્જનીયરીમાં નોકર થયા હતા. એટલે આ ચોપડીના નામ ઉપરથી કર્તો “જટિલ” તબક્કાસે ઇલાઈ ગયા, એ તો આવી બાળતોમાં કોઈ કોઈ વાર બની જાય છે એવો અકસ્માત હતો. જટિલ પોતે કેટલીક વાર “રસાત્મા” તબક્કાસે વાપરતા. “કલાપી” ના અંગત સેક્રેટરી લેખે નોકર હતા તે દરમિયાન ત્રિભુવન કવિ, મણિલાલ, અને મહારા સમાજમમાં સારી પેઠે આવ્યા હતા. પણ એ નોકરી ઉપર ભાવનગર રેલવેની ખાતામાંથી આવેલા, તે પાછા ખાતામાં ગયા હતા: હરિ હર્ષદ ધ્રુવ અમરેલી હતા તે દરમિયાન એમની સાથે ત્રિભુવન કવિ અને જટિલનો પરિચય રાહ થયો હતો; અને “ચંદ્ર” માસિક નિમિત્તે ખીલ્યો હતો. એ સમય આજથી વર્ષગણનાએ બહુ છેલ્લો નથી, પણ તે કાળે તો માસિક જેવાંમાં સહકારે થોડો ગાઠ મિત્રતા બંધાઈ જતી તે એવી કે આજે માન્યામાં પણ આવે નહીં.

વિવરણ-૪૦

સમાહમાં નર્મદ-દક્ષપત-પેઢીમાં પેઢીની તે કરતાં અંગ્રેજી અસર વિશેષ આવી, અને એ રીતે એ પેઢીને નરસિંહરાવ-ગોવર્ધન-કલાપી પેઢીની એથી પણ વિશેષ અને સૂક્ષ્મ અંગ્રેજી વિશિષ્ટતાઓને માટે સામાન્ય વાચકોને તૈયાર કરનારું પગથિયું ગણી શકાય; જેમ નરસિંહ-ગોવર્ધન પેઢીને મણિશંકર-રમણભાઈ આદિની પેઢી માટે વાચકોને તૈયાર કરનારું પગથિયું ગણી શકાય. આ કવિ-ઉપકવિ કવિવેપધારીઓમાં જટિલને માત્ર પ્રતિકલક કે નખખો ઉપગ્રહ નહીં ગણી શકાય. જે કોઈ વિવેચક કે ઇતિહાસક એનો ગાળો કૃતિસંગ્રહ ધ્યાનમાં લેશે તે એને સારો ઉપગ્રહ ગણશે. અને એવા લેખકોની કૃતિઓની સંકલિત અને પ્રમાણભૂત થાય એવી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવાની ફરજ શુજરાત વર્તાઓસર સોસાયટી, ડાબ્સ સભા કે શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ખતવવી જોઈએ. હરિલાલ દુવની કૃતિઓની પણ સારી આવૃત્તિની ખોટ છે; પરંતુ એમની સંપાદનાતું કાર્ય ખરેખર મુશ્કેલ પડી ન્તય એવું છે.

૧ હુંસ પંખીશ્રેષ્ઠ; આગળ હરિલાલને દિગ્ગરાજ ખગરાજ કહે છે આ અર્થમાં. ૨ ખિલ્લતાં ખેલતાં ખીલતાં બને. ૩ એ નામ મૃત્યુને પણ માથે યગ રાખીને ગાજી રહ્યું છે, ગાજી રહેશે, અરે એની વિચારણા અને એના હૃદયરાગ સમય જતો જશે તેમ તેમ વિશેષ પોષણ મેળવીમેળવીને જીવાન જ થતાં જશે. ૪ ચંદ્ર એ નામનું માસિક, હરિલાલે શરુ કરેલું; ચાલ્યું એમના મૃત્યુ પછી પણ કેટલાક સમય લગી. આર્યજ્ઞાનવર્ધક અને ખીલનાં સામયિકોમાં પણ હરિલાલનાં લખાણો આવતાં. ૫ પાપે પાપ કર્મ કરનાર મૃત્યુએ. ૬ વિષુદ્ધો (૧) વિદ્વાનો, (૨) ઉપર જાડિલે પોતે જણાવ્યો છે તે અર્થમાં દેવો, બ્રહ્માની પુત્રી સારદાદેવીની સ્નેહ પ્રસાદી: સાત્ત્વિક રતિમય જ્ઞાન વિજ્ઞાન; એ જ્ઞાન વિજ્ઞાનો તે જ “રસલોક”, તે જ “રસનું સર”, “માનસ સર”. ૭ જહાં-તહાં એ ન્યાં-ત્યાં માટે નર્મદ-સંમત ભેડણી. ઔદાર્ય સરિત: અનુકંપાસરિત, રસ સરિત. મત્સ્ય: રૂપકખીચડી થાય છે તેની કવિએ પરવા ન રાખી; પ્રાણી એટલો જ અર્થ લેવો, જલચર પ્રાણી કરતાં વિશેષ અર્થની નથી જરૂર. ૮ હું સુભાગી (ભાગ્યવાન) સુભગ દર્શન પામ્યો હતો; લેખકનું ભાષાદરિદ્રય ગણો, અગર તુર્ત છાપ પાડવાને બાણીને આમ લખેલું ગણો. ૯ રતિવનકલ્પોલ=પ્રેમાનિલગજના=અપાર્થિવ લહરીઓ. શકે હું ધારું છું કે. નિશ્ચયાત્મક કાવો કરે તો અહંકારી ગણાય માટે આમ લખ્યું. ૧૦ ઝલાયું ઝલે થયું; મરણતોલ ધાયલ થયું. નિરાશા આખા ઘટને વેરી રહે છે. ૧૧ જીવનની સાર્થકતા રસમયતામાં જ, પાર્થિવ અર્થકામાદિ પ્રેયોમાં નહીં; રસજીવન જ સાચું અનન્ય શ્રેય. ૧૨ જુવો ક્કી ૭. અલેદ રસાધિકારીઓનું અન્યોન્ય તાદાત્મ્ય. એ જ માનવ જીવનનો મોક્ષ, માનવ જીવનની પ્રપૂર્ણતા. એ પાળનારાં માણસો હોય, તેઓ અમુક અંશે પણ એ પાળી શકે, ત્યાંથી જ આ વિશ્વ ટકે ચાલે ખીલે. એ ઉડી જતાં આ વિશ્વ વિશ્વ મટી નય, સ્વર્ગ મટી નય, પ્રાણવિનાનાં માત્ર કલેવર-સાધનોનો ખીચડો (chaos કેર્ગોસ) બની નય. ૧૪ મરનાર રોતો રોતો મરે, પાછળ જીવનાર રહેલું જીવન રોતાં રોતાં ગાળે. ૧૬ રાગ=આનંદ=રસ. ૧૬ આવાહિ આવાહન કરીને, નિમંત્રીને. હર્ષ = રસમાં ઝુકી પડતો. રસજીવન જ એનો ધર્મ એની માનવતા હતું. અને એની “આત્મપ્રભા” અનેકાનેકને વિહંગમ અને માનવ બનાવવા, રસજીવનના અધિકારી બનાવવા, સમર્થ હતી. જેમ વધુ શિષ્યો અને મિત્રોને આમ વિકસાવતો, તેમ એનો પોતાનો ઉદરાગ અંકિત અગર ન્યૂનગુણ થવાને બદલે એવાને એવો પ્રતીત થતો હતો. ખૂલેલા શિષ્યને એનો લાભ મળેલો તેટલો જ છેલ્લાને પણ મળતો. બાકીનું સ્પષ્ટ છે.†

† ક્કી ૧૦ — ઝલાયું વાંચ્યું.

૪૧ ભાઈનો જહેન પાછળ વિલાપ :

રતન તું અમ પામર દીનનું — ઇન્દુલાલ કુલચન્દ ગાંધી

છન્દ દ્રુતવિલમ્બિત.

કૃતિ “તેજરેખા” નામે ત્રણ ત્રણ કડીના સાત ખેડવાળાં કાવ્યમાંથી ‘નમન’ ‘આભાસ છાયા’ અને ‘પડધા’ બીજા પાંચમા અને છઠ્ઠા છે, તે લીધા છે.

અર્થ ૧ રતન નરોત્તમ (૧) સામાન્ય નામો ; (૨) વિશેષ નામો પણ હોય ર હું કાષ્ઠ, તે એમાં ઉગાડેલી શુચિ ભાવના તે કમલ : એ રૂપક અત્યંત સુંદર છે. હું શિશુ અને કિશોરમાંથી હજી તો મોટો થાઉં છ ત્યાં તો હું ચાલી ગઈ. તે આખા જીવનમાં જે તપર્મગલ સાધના કરવા-કરાવવાની ભાવના ઉદ્ભોધેલી તેના અમલ-કાળના આરમ્ભમાં જ ચાલી ગઈ. ૩ નહોર શબ્દ કદાચ વધારે પડતી ઉગ્રતા-વાળો છે. સનાતન-કૂર, સદા ચે કૂર. ૪-૬ ચોથી પંક્તિ કડીઓમાં એ જ આવ્યા કરે તે કરતાં ખેલેલી આવ્યા કરે તેથી પણ એક સધાય છે, અને વાકછટા લેખે આ ચુકિત ચોથીની પુનરુક્તિ કરતાં ઉતરતી તો નથી જ. જલ-સરોવર, સરોવરનાં જલમાં. ૪થી કડી જરા અસ્ફુટ છે. ત્હારો પ્રાણ પવનમાં તરી રહ્યો છે; પાણી ચળકે છે તે એના જ તેજથી; જલચરો એ ચળકતા પાણીમાં ચંચુ બોળી આકાશમાં એ ત્હારું તેજ જોવા ઉંચી નજર કરે છે. રડેનો કર્તા તરુવરો. ગ્રીષ્મમાંની શીતલ છાયા પણ ત્હારા પવનમાં તરતા પ્રાણનો પ્રલાવ છે. ૭ રોષ રોષ આંસુ ખૂટ્યાં. સ્વર અને પ્રતિસ્વર (સ્વનના) સાંભળી સાંભળી કાન ફૂટ્યા. દુઃખની શૂળ પણ શમી છે. પણ દુઃખ પોતે હજી હૃદયમાં ધર કરી બેઠું છે તે બેઠું જ છે. દમી કડી પણ જરા અસ્પષ્ટ છે. ત્હારા શ્વાસ ધીમે ધીમે બન્ધ પડ્યા; નેત્રમાંના દીવા ઠરી ગયા; પણ ચહેરા ઉપર તેજ અને સ્મિત (આત્માએ એટલાં તો છાંપેલાં), આત્મા જીડી ગયો તે પછી પણ એ ત્યાં કાયમ રહ્યાં. નાવડી શબ્દ દીવડી સાથે પ્રાસ માટે આવ્યો છે: આધાર એટલો જ અર્થ છે. જીવનમાં ભાવનામયતા ખીલવવાનો મહારો મુખ્ય આધાર હુળી ગયો. ૬ ત્હારી સ્મૃતિ ઉરે જડાઈ છે તે અમર રહેવાની.

૪૨ તું ગઈ અને હવે ?

ત્યારે ગઈ શૂં—રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ (મકરન્દ).

છન્દ ઉપન્નતિ.

વિષય ગૃહિણી મૃદ મુચ્ચતે : નરના ચિતને સ્વસ્થ સ્થિર અને એક

વર્તુલે રાખતું મધ્યગિન્દુ બહાલી નારી છે, જે વિરલ દાખલાઓમાં માતા કે બહેન ભાભી પુત્રી કે મિત્ર અનેલી કોઇ વિશ્વવા યાજુ હોઇ શકે ખરી, તથાપિ સોએ નવ્વાણું કે એથી યજુ વત્તા પ્રમાણના દાખલાઓમાં પત્ની જ હોય.

અર્થ ૧ તાડીતાડી લગ્ન પછી થોડાજ સમયમાં આ જોડી તુટી એમ અતાવનારો આ એકજ ભાવ કૃતિમાં રહી ગયો છે—આવી ગયો છે. ૨ તહારું મુખ દર્શન નહીં, તહારો પ્રેમાનુભવ અટક્યો, મહારા જીવનનું એ મધ્યગિન્દુ કૃષ્ણ, પ્રેમ-પાશે નિશ્ચિન્તતા અને નિરાંતની આશે તેમ નવીકરણ-અનુભવે ફરીફરીને જે હું તુંકને આવ્યા કરતો તે પૂરું થયું, —ત્યારે હવે પછીનું શું વારુ ? ગ્રહો તારા અને ધૂમકેતુના તરંગ આ તદન સાદી અને નગદ વાસ્તવિક બાબતમાંથી આપોઆપ કુટી નીકળે છે; એનું નામ કવિતાનો કુવારો.

૫ મુખો દુઃખો આદિ સૃષ્ટિમાંનું તમામ; મુંખદુઃખ તમામ, સૃષ્ટિમાંનું તમામ, એમ બેવડો અન્વય લેતાં યજુ તાત્પર્ય એ જ. ૬ સજીવન ચિત્તને અક્ષોભ કે જડતા અશક્ય છે; (એને ધ્રુવદશા જેવું જાયું મોહક નામ આપિયે તો ય એ જડતા જ); અને તું જતાં અસ્થૈર્ય વધે જ ને. ૭ જેન ત મધ્યે કંઈ ખેંચનારું—છાયા ગ્રહ અને તારા મુકાબલે. ૮ જાઉં ? કેટલાક ધૂમકેતુ એક સૃષ્ટિ ખંડ છોડ્યા પછી પાછા કદાપિ ત્યાં આવે નહીં, એમ જાઉં તે જાઉં જ ? દ્વિરુક્તિ અને ઉથલો વિષય પૂરો થયેલો જણાવવાની સાંકેતિક યુક્તિ છે, ઉપનિષદો જેટલી પ્રાચીન.

આ પ્રમાણે માંડેલો વિષય તો અહીં પૂરો જ થયો, એમ નરી કલા ગમે તેટલી ઉચ્ચ સૂક્ષ્મ શક્તિસંપત્તિ વાળી હોય પણ ખાતરીપૂર્વક જોઇ શકે નહીં, નરી કલા આને લગ્નાવવા જાય, વચ્ચે કંઈક વિશેષ અલંકરણ ઉમેરવા જાય, અને આખું બંગડે. નરી સરલતા નરી નિખાલસતાને જ સાધ્ય છે, એટલે કે આરિત્રગુણ છે, કલાશક્તિ નથી.

૪૩ વિરહ :

સખે ઉર થયેલ એક*—ખલવ-તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

છન્દ પૃથ્વી; વલણ તરીકે સોરઠો. † સોરઠા પછી સોનેટ છે. સોનેટ વિષે આપણા સાહિત્યમાં પૂરતી ચર્ચા થઇ છે, એટલે એટલું જ જણાવીશું કે ગરબીર અને એક બે કે ત્રણ વિચારવળાંકો પણ સાથે સુલભ અર્થ આ બન્ધમાં કવિતાનુકૂલ નુચિર રૂપ પામી શકે છે.

વિષય આ કર્તાએ કાવ્યના વિષય અને બાહ્ય રૂપ પરત્વે અનેક પ્રયોગો કર્યા છે. તેમાંથી બરાબર લાક્ષણિક એક પ્રયોગ શોધી કહાડવો મુશ્કેલ છે. લેખકની બલિષ્ઠ ભારક્ષમ, ઓળસવાળી શૈલી અહીં વિરહ જેવા કુરુણ વિષયમાં પણ વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કરે છે. કર્તાનું મૂલ “વિરહ” નામે કાવ્ય લાંબું છે, તેમાંથી જે એક પછી એક આવતા ખંડને સર્ગ ગણીને અહીં મુક્યા છે. ખંડે ખંડ નાયકની હસ્તિ છે. નાયકને પ્રિયતમાના મૃત્યુનો ધા ખમ્યાને થોડા માસ થઈ ગયા છે, એટલે સામાન્ય જન માને કે હવે તેનો ધા રૂઝાવા આવ્યો છે; પણ ખરી હકીકત એમ નથી. એનો ધા હાંડો છે. માત્ર પોતાની લાક્ષણિક પ્રકૃતિથી તે પોતાના ધાને મિત્રની આંખથી પણ છુપાવી શક્યો છે. આ નહીં સમજનાર મિત્ર તેને ફરી ધર માંડવા કહે છે, તેને નાયક

* આ નમૂનાની પરીદર્શી અને તે ઉપરનું વિવરણ રા. રા. પ્રસ્થાનતંત્રી ભાઈ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકનું આ સમૃદ્ધિ તર્ક બંધુકૃત્ય છે. મેં આ માલા એમના માસિકમાં આદરી, તો તેમાં એમણે આ ઉમેરી આપ્યું. પ્રસ્થાનના વિ. સં. ૧૯૮૯ ના આશી માસના અંકમાં આવેલું એમનું વિવરણ અહીં છાપતાં, તેને આ ચોપડીની યોજના પ્રમાણે ગોઠવી લીધું છે, મહેને ભાઈ પાઠકે લગાડેલા જે સબ્જ ફેરવું છું, જે ટિપ્પણ ઉમેરું છું, બાકી એમણે લખ્યું છે તેમ જ રાખું છું.—ખ.

‡ **પ્રવાહી પૃથ્વી** આ પૃથ્વી અત્યાર સુધી પરમ્પરાથી પિંગલમાં આવતો પૃથ્વી (અક્ષરવૃત્તોમાં) એછામાં એછો ગેય છે, તેમાં નિદિષ્ટ કરેલો યતિ આવશ્યક નથી, વગેરે તેનાં લક્ષણોનો લાભ લઈ આ લેખકે તેમાં જે નહાની સરખી દેખાતી છટો લીધી. (૧) તેનો પંક્તિ અંદરનો યતિ કહાડી નાખ્યો, (૨) અને પંક્તિઓમાં ગમે ત્યાંથી આરમ્ભાઈ ગમે ત્યાં પૂરાં થતાં વાક્યો તેમાં મુક્યાં. આથી અંતનો વિરામ પણ નીકળી ગયો. અર્થને ઇષ્ટ વિરામ એ જ યતિ બન્યો; છન્દ અનેક પંક્તિમાં બહેતો પ્રવાહી બન્યો. (ચાર ચાર પંક્તિએ શ્લોક વા કડી, એ લક્ષણ પણ હડી ગયું.) અંગ્રેજીમાં બ્લૅન્ક વર્સ કહે છે તેને નિકટમાં નિકટ ગુજરાતી પદ હઝ સુધી આ જ બજાણું છે. બ્લૅન્ક વર્સના ઉપહાસમાં દા. જોહનસને કરેલો આક્ષેપ, જે એ માત્ર દષ્ટિનું પદ, કર્ણનું પદ નથી, તે આ પ્રકારના પૃથ્વીને લાગુ પડતો નથી, કારણ કે પૃથ્વીનો લય આમાંથી અદષ્ટ થતો નથી. લાંબાં ટુંકાં વાક્યો આવી આ છન્દમાં વાક્યાર્થ-વિરામ-જન્ય નવો જ, સંગીતથી સ્વતંત્ર, લય ઉત્પન્ન થાય છે. અને લાંબાં વાક્ય માગી લેતા ગમ્ભીર ભાવોને કવિતામાં ઉતરવાનો અવકાશ મળે છે. આ પ્રયત્નની શરૂવાતમાં કદર ન થઈ પણ ગુજરાતીનો અભ્યાસ વધતાં કવિતાક્ષરના નવીન સાહસિકોમાં લોકપ્રિયતા પામ્યો છે, એ જ એવું સવિધ્ય બતાવે છે.

આ સિવાય લેખકે એક ગુરુને બદલે બે લઘુ મુકવાની અને દ્રુત બોલાતા લઘુ સ્વરની શૃંગ્ય માત્રા ગણવાની છટ કવચિત્ લીધી છે. નદી પૂરમાં આવી કોઠા ભેદે તેમ વિચારભિર્મિ પ્રબલ બની પદ્યનું નિર્ચયિત સ્વરૂપ ક્યાંક ભેદે છે, તેનો સુન્દર

આ કાવ્યથી ઉત્તર આપે છે. નાયકનું મર્મભેદી દર્દ, તે સહન કરવાને પુરુષાર્થ જગત તર્કનો સત્યનિષ્ઠ વૈરાગ્ય, મિત્ર તર્કનું માદૈવ, જૂના સમ્બન્ધની જ વફાદારી એ સર્વ (છીછરી કે વેવલી લાગણીના કથનથી નહીં પણ) અહીં પ્રજ્ઞાથી આપેલા ઉત્તરમાં, સુરુચિ અને કલાથી વ્યક્ત થાય છે.

અર્થ ૧-૪ સદ્ગતનો સમ્બન્ધ કોઈ ભિર્મિના ક્ષણિક ઉભરાનો નહીં પણ કાલસિદ્ધ અનુભવ ઐક્યનો હતો, જે એકત્વને ચમતું વજ્ર જ છેદી શકે. ચમ ઉરને છેદીને એક ટુકડાને માનવેન્દ્રિય પહોંચી ન શકે ત્યાં ફેંકી દે છે. ખીયારો અવશિષ્ટ ટુકડો રોરગમાં કમ્પતો મૂર્છામાં સમય વીતાવે છે, વળી એ મૂર્છા પણ દુઃખના અભાનની નથી, દુઃખના તીવ્ર ચમકારા પણ તેમાં થયા કરે છે. ૫-૮ વખત બહેતો જાય છે. હૃદય સ્વાભાવિક રીતે ભૂતકાલમાં પાછું જાય છે. ત્યાં ત્હારી સાથેના જૂના લાંબા સમ્બન્ધનો સુર જાગે છે, વધે છે, ખીલે છે, અને હૃદય ત્હારા તર્ક આકર્ષાય છે. કારણ કે તું શબ્દોથી નહીં પણ મ્હારા હૃદયને જ નિર્મત્રે છે. તું પણ મ્હારા જેવું સૌહાર્દના સહજ ધર્મને અધીન ખીયારું મનુજ ને! મ્હારા દુઃખે દુઃખી અહીં તું તણાઈ તણાઈને આવ્યા કરે છે. ૯-૧૩ ત્હારું ભલું થતે! આ દુઃખપારાવારમાં એક તું જ સાન્તવનનો દ્વીપ મ્હારે છે. મ્હારા જખમો રૂઝવવા અને મ્હને ફરી યૌવને ચડાવવા, અર્થાત્ ફરીને લગ્ન સમ્બન્ધ કરાવવા, મ્હારો અન્તરસ્તાપ મટાડવા શીતલ જલની અનેક સીધી અને અટપટી નહેરો તું બહેવડાવે છે. ઝઝ-ખંડિમાં સીધી ને અટપટી, એ શબ્દો સૂચવે છે કે મ્હને આવાત ન પહોંચે એવી રીતે દૂરની સૂચનાથી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તું મ્હને સમજાવે છે. મ્હારે માટેની ત્હારી કોમળ લાગણી સમજી શકું છું. તું પણ માનવ એટલે એમ કરે જ. પણ મ્હારા સમ્બન્ધમાં એ ઉપચારો વ્યર્થ છે. ભાઈ, તું મ્હારો મિત્ર પણ મ્હને ઓળખતો નથી. એ જવા દે. ૧૪-૨૧ ભગવાન કરે ને કિશોરાવસ્થાથી આપણી મૈત્રી બન્ધાઈ છે તે મૃત્યુપર્યંત પહોંચે. મ્હારે હવે પરણવાનું શું પ્રયોજન હોઈ શકે? ન્હાનપણથી મ્હારાં ત્હારાં વડીલો ત્હારાંમ્હારાં વડીલો હતાં, તેમ હવે મ્હારાંત્હારાં ફરજંદો ત્હારાં ને મ્હારાં.

દ્રષ્ટાન્ત ‘ધૃતિકણી’ ની છેલ્લી પંક્તિ છે. આવી છૂટ કલાદંષ્ટિએ લેવાય ત્યાં છન્દને પ્રતિકૂલ બન્યા વિના એમાં તે અન્તરે અન્તરે વૈવિધ્ય પૂરે છે.

પહેલા ખંડને અન્તે સોરઠો વલણની ગરજ સારે છે. પણ જૂના વલણમાં કાવ્યના થોડા શબ્દોનું પુનરાવર્તન થતું, તેને બદલે અહીં એ વૃતાન્તવિચારનો વળાંકો દર્શાવવાનું અને ઉપસંહારનું કામ કરે છે.

ન થઈ શકે? થશે જ. અને જગતનાં સુખો માટે આ ઉપાય સૂચવતો હો, તો કહું છું ને હવે મહારે મન એ સર્વ સુખો ક્ષણિક છે, બહુબહુતો માત્ર સવાક્ષણિક છે! એ સર્વ તહારાં થતો, પણ મહારે માટે પ્રયત્ન ન કરતો. ક્ષણિક વા સવાક્ષણિક એ જોડાક્ષરોના થડકાર સાથેના ઉચ્ચારમાં નાયકત્વ દબાવેલું હસકું નથી સંભળાતું? (ઉચ્ચારણના રવ માત્રથી અર્થભાવ આદિને પોષે એવા સ્વરવ્યંજનના ઉપયોગને કર્તા સૂક્ષ્મ શબ્દલક્ષ્ય કહે છે.)* એ હસકું સાંભળતાં સુહૃદ ચમકે છે. તેને કહે છે, ભાઈ, એમાં ચમકે છે શું? તું મહારો મિત્ર છે. મહારા મનની સ્થિતિ પૂરેપૂરી સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ જાણવી તે તહારો ધર્મ છે: મહારે મન જગતના લહાવા હવે ક્ષણિક જ છે.

૨૨-૨૩ નાયકના મનમાં સદ્ગત તર્કની પ્રેમનિષ્ઠા પણ છેવટે જરા છતી થાય છે. પોતાની આર્તિમાં પણ નાયક સદ્ગતનું એક સુખ જુવે છે, એક ઉરનાં બે અર્ધ થઈ એક દષ્ટિયાર ફેંકાય, તેને આપણે મોત કહીએ છીએ. તો બાકી રહેલાનું શું છે, જીવતું મોત જ કે બીજું કંઈ? આ જીવતું મોત, મોત કરતાં વધારે વસતું છે, નિઃસંશય. અને આ જ્ઞાનમાં ભલે પ્રકારા હોય, પરંતુ સાથે તાપ પણ છે તે અસહ્ય છે. એ તાપથી તો સખી ભલા ઉગર્યા! ગમે ત્યારે પણ જોડ તુટવાની હતી, અને સખીને નાયક ભોગવે છે તેવું દુઃખ પડત જ,--ખેતું ઉર એક જ એટલે એમ જ થાત; તેના કરતાં નાયક કહે છે મહારે માથે આ પડયું તેજ ઠીક થયું. જ્ઞાનાગ્નિ જ્યોત એ જોડાક્ષર ખડકલામાં હસકાંનો અવાજ સોરઠાના લયમાં સંવાદી રહીને સંભળાય છે.

દુતિકણી—૧થી૧૪-પ્રભુને સમ્બોધેલું છે. એમાં નાયક વિધુરાવસ્થાના ઉંડા અનુભવો વ્યક્ત કરે છે. ૧-૫ મૃત્યુ ખેલાં સ્વકીય દેહમાં હતી તે હવે આખા બ્રહ્માંડમાં વેરાઈ ગઈ છે; જેમ એક ગ્રહ તુટતાં ધન ૩૫ ખોઈ અસલરૂપે ફરીને નિહારિકા (nebula નેબ્યુલા) થઈ રહે છે. વ્યસ્ત બ્રહ્માંડે રહેલી એ જાણે કે મહારી (નાયકની) સામે જુવે છે, જોઈ રહે છે, મુખદર્શન કરાવ્યા કરે છે. ક્વચિત જાણે શબ્દો પણ ખોલે છે. ૬-૧૦ આ અનુભવો સર્વે સ્થિતિમાં,--એકાન્તે ને એકાગ્રતામાં, થાકમાં, વિપદમાં, ગ્લાનિમાં--અકારણ જ ઉઠે છે; શમે છે વળી ઉઠે

* અહીં મારા અધીન મતે સૂક્ષ્મ શબ્દલક્ષ્ય માત્ર નથી. ભાઈ રા. “દબાવેલું હસકું” કહે છે, તેમાં વધુ મહત્વનો શબ્દ નામ કરતાં વિશેષણ હોય, તો આમાં કર્તા એટલે હુમર (humour)નો ધ્વનિ પણ ખરો. (જુવો ભણકાર પૃ. ૧૫૯-૫૯.)

છે; નાયકના દેહની છાયા ત્યાં પણ દેહ નય ત્યાં સાથે નય, એમ આ ચેતન્યાં ને ત્યાં થયા કરે છે; ચિત્ત એમય થઈ ગયું છે. ૧૧-૧૪ આ અનુભવો જડ અનુભવો નથી; એ તો સૂક્ષ્મતા હુમલા, તે જડ નયન શ્રવણાદિ બાહ્યેન્દ્રિયો શી રીતે સહન કરી શકશે ? અને સહન કરવાની એમની શક્તિની હદ આવી ગઈ, તો ?— તોપણ શું, સહે ગમે તે થઈ નવ ! ‡ પણ અનુભવપથમાં આવેલી એ ધૃતિકણી સર્વદા ઝગો; તેને ગ્રહણ કરનાર આ નયન શ્રોત્ર હૃદય અને આ આખો પંડ વિમલતર વિમલતમ ઉત્તરોત્તર બનેા, જેથી તેનું ગ્રહણ વધારે શુદ્ધ સ્વરૂપે થાય. આ નાયક સ્થૂલને ગોણુ જ ગણી ચેતન સમ્બન્ધને જીવનનું સાર્થક સમજે છે.

૪૪ મીઠી સાથે ભાત :

હુંગર કેરી ખીણમાં—વિદુલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસત્થી.

છત્ત દોહરા અને ભુજંગી†

અર્થ : કોસ કુવાનું પાણી ઉપર આણવા માટે ચામડાનો. રાડ ખમ ફરિયાદ. સાથી ખેતરમાં કામ કરનારો પગાર ખોરાક આદિ ખાંધી રાખેલો મજૂર. રોંઠો વાળુ અને શિરામણ : મધ્યાહ્ન પછી, રાતે, અને પરોડમાં ખાવા માટેનાં ગણ દંકનાં નામ. ભાત, રાંધેલું અન્ન. માલ, ખેતરમાં પાકેલા અને પાકતા જણા છોડ. ગાળી વચગાળાનો ભાગ, હુંગરાદિ અને ગીચ ઝાડીવાળો. પાછળથી વાધ અને સિંહમાં આ ફેર છે. અપાટ પંડો. ગોત શોધ. દેખા દે વહેમી લોક હજી વાત કરે છે જે એનું ભૂત જોવામાં આવે છે.

થણા લેખકો ગોપકાવ્યો ગ્રામ્ય કાવ્યો આદિને નામે જે હતું નહીં છે નહીં હશે નહીં એવું કપોલકલ્પિત ચિત્ર ઉપજાવીને તેની રેખાઓ અને રંગને સાચાં માની મનાવી રાચે છે. આવા “ખોટા ચોપ” વાળી “કવિતા” દરેક ભાષામાં છે. આનાં જેવાં વાસ્તવ ચિત્ર, સીધાં, સાદાં, છબી જ પાડી લીધી હોય એવાં પણ છબી કરતાં વિશેષ અર્થ અને દ્રાવકતાવાળાં બહુ થોડા આવેળે છે.

મૂલની એક કડી (૧૨મી) છોડી દીધી છે.

† જુવો ભણકાર પૃ. એ જ. દર્શન ત્યારે શ્રવણ નહીં; શ્રવણ ત્યારે દર્શન નહીં; એમ રહે ત્યાં લગી વિદુર એ અનુભવોને ભ્રમણા ગણી શકે. અને સાથે થવા લાગે, એકાશ્રયી અનુભવાય, તેનું નામ “ભૂત” નું દર્શન. વળી વિદુર એ “ભૂત” ને “ભૂત” ન ગણે, તેને જવાબ દેતો થાય, તેની પાછળ જતો થાય, એટલે દુનિયા અને ગાંઠો થયો ગણે. સહે તેમ થવાનું હોય, તો તેમ થવું !—ખ.

† ભુજંગી—ય(માતા)ય(માતા)ય(માતા)ય(માતા).

૪૫ સ્મૃતિરોષ વડીલ પૂર્વજ આગળ નવીનત્વ પ્રાપ્તિ :

ચિતાજી પત્રને પુણ્યે—નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

છન્દ અનુષ્ટુપ, પ્રવાહી (અથવા પ્રાચીન) ભત્તનો. આ કૃતિમાં અત્ય પ્રાસ છે એટલો વિશેષ છે.

વિષય રા. રા. નહાનાલાલનું અછાન્દસ “ ડોલન ” વર્ણને અપ્રિય છે; મેં તો રા. રા. નરસિંહરાવ અને રમાણુભાઈની માફક પ્રથમથી જ એની વિરુદ્ધ અભિપ્રાય બહાર કરેલો છે. ‘ વર્સ’લાઈખર ’ કહેવાય છે તે, યુરોપના પ્રતિષ્ઠિત વિવેચકો પણ સ્વીકારે છે, ‘ વર્સ ’ જ નથી. કોઈની પણ એવી માપહીન કૃતિને આ સંગ્રહમાં સ્થાન હોય નહીં. * તથાપિ રા. રા. નહાનાલાલ સાચા કવિ છે, અને પદોમાં અને પદ્યોમાં એમણે એકથી વધારે ભત્તિમાં રચેલી કૃતિઓ હંથી છે. એમની એક ગેય કૃતિ ઉપર આવી ગઈ (કૃતિ ૨૨ મી). અને આપણા વિદ્યમાન કવિઓમાંથી આ અતિ નહાના સંગ્રહમાં પણ ખીજી કૃતિ જોડી જગા મેળવવાનો હક્ક પણ એમનો છે. તો અહીં એમની આ ગંભીર પ્રાપ્તિશક્તિ જ આપું છું. વિ. સં. ૧૯૦૧ થી ૧૯૮૬ લગીમાં રચાયેલી કોઈ પણ ગુજરાતી કડીઓ અમર (અર્થાત્ ચિરંજીવી) નીવડે તો આ કડીઓ અમર નીવડશે, એવું મહારું અધીન મત છે. અને વાંચનારને સૂચવું છું કે એક વ્યક્તિનું પોતાના પિત્રાના આત્મા આગળ પ્રાપ્તિશક્તિ, એટલો જ એ પક્ષિઓનો અર્થ નથી. સુધારા અને દેશોદ્ધારને નામે સંસ્કૃતિના પરંપરાપ્રાપ્ત સાતત્યની સાંકળ તોડી નાંખીને અનાર્થતામાં અને કાંતિમાં અંધારાવતા પશ્ચિમમોહિત અંમાનાનું પોતાના જનક પૂર્વજ અને વડીલ આર્થ અંમાનાઓની આગળ, વિનમ્ર ભાવે આંખમાં માચ નહીં એમ છલકાતાં આંસુ સાથે અને ગાલ ઉપર પોતીકા હોથે તમાચા મારનાર નવીનત્વ પુરાણના પાદપંકજે, એ

* ‘ ડોલન ’ પદ્ય નથી પદ્યનો ઉપહાસ છે, તો એ પદ્યાભાસી અગદ્ય રચના બ્યુપહાસકો માટે કહેવાય છે. ‘ બ્યુપહાસક ’ એટલે ‘ પ્રતિકાવ્ય ’ (પેરડી parody) વિકૃતચિત્ર, ઠંકુચિત્ર, (કરિકેચર caricature), વગેરે. જુવો ‘ મોટાલાલ ’, ‘ વલ્લભ ’, ‘ સુન્દરમ ’ અંદ્રજન, વગેરેની નાણીતી કૃતિઓ. ‘ વર્સ’લાઈખર વિષે સૌથી ઓછાં પ્રતિકૂલ પૃથક્કરણ અને ચર્ચા માટે જુવો J. L. Lowe ફ્રંક Con-vention and Revolt in Poetry. એ પ્રતિષ્ઠિત વિવેચક કહે છે, -હજી એ રચના પ્રયોગદર્શકમાં છે, એના વિષે નિશ્ચિત મત બંધાતાં વાર છે. અને એ તો અંગ્રેજી ભાષાની પ્રકૃતિ પ્રમાણેની વાત.

નિઆલસ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, એવો અર્થ પણ એ પંક્તિઓમાં સ્થલે સ્થલે સ્ફુરી આવે છે તો આપણે એ વિશાલતર ગભીરતર સત્યતર અર્થને વળગી, તેને જ મુખ્યાર્થ ગણવો. દલપતરામ અને ન્હાનાલાલને ગમે તેટલા મોટા માણસ ગણિયે, મોટા માણસ એટલે મોટો કણુ માત્ર; જે કોઈ પોતાને અગર પોતાનાં વિષે આથી વિશેષ દાવો કરે છે તે દરેક જાણ મારે છે ખેશક. એટલે એવા માત્ર વૈયક્તિક અર્થ કરતાં એક ઝમાનાનું પૂર્વજ ઝમાનાઓ આગળ પ્રાયશ્ચિત્ત એવો અર્થ વિશાલતર અને ગભીરતર જ ગણાય. અને આપણા પ્રાંતમાં નર્મદનો દાખલો નાણીતો છે તેવા બંગાળ પંનળ આદિ પ્રાંતોમાં પણ થયા છે, એટલે આ વધુ વ્યાપક અર્થ વધારે સાચો પણ છે, અને વાંચનાર માત્રને વધુ અસરકારક તો છે જ. વિશેષ સ્ફુટતા માટે જુદા શબ્દોમાં એને એ કહું તો આ પ્રાયશ્ચિત્ત રા. કવિનું પોતાનું વૈયક્તિક કાર્ય છે એ હકીકત સાથે આપણને સમ્બન્ધ નથી; ‘સુધારકો’માં “વૈદ્યે પ્રથમ નતે પોતાનું વૈદ્ય કરવું” (Physician heal thyself!) એ આત્મશોધક બુદ્ધિનો ઉદ્ય જે ઝમાનાએ અનુભવ્યો, તે ઝમાનાનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. રા. ન્હાનાલાલના આ કાવ્યની સાથે એમના જીવનના ખીલ કોઈ ક્ષેત્રની સક્રિય પ્રતીતિઓનો કેટલો ને કેવો મેળ છે તે તપાસવાનું કામ આપણું નથી. ભાવનાઓ વિચારણા અને જીવનચર્યામાં વિસંગતિઓ નામે નહીં, એવો માણસ અત્યંત વિરલ. વળી દરેક દેશના સુધારકોની કવિતામાં કર્તા (કવિતા કલાથી જાણ્યે અજાણ્યે દબાઈને) આચારમાં કે વિચારક લેખે પોતે હોય તે કરતાં વધારે રૂઢિરક્ષક હોવાનો જ. આટલા લંબાણ વડે પણ આવા મોટા વિષયનું અછડતું દિગ્દર્શન જ કરાવી શકું છું તેથી જ વાચકે સન્તોષ માનવા કૃપા કરવી.

‘પિતૃતર્પણ’ કાવ્યના ૧૦૧ અનુષ્ટુપોમાંથી અહીં ૩૮ જ છે લીધા છે, તેમાંથી પહેલા ૨૦ દલપતરામને કે કોઈ પણ એક વ્યક્તિને કેટલા લાગુ પડે, એ મતભેદનો વિષય બને, તે કરતાં આપણા પૂર્વજ વડીલોની આર્યતાને તે કેટલા લાગુ પડે, એ વિષે બહુ જ ઓછો મતભેદ થવાનો, એમ માનું છું. વીશ અનુષ્ટુપ પૂર્વજ પ્રશસ્તિ નવ પ્રાયશ્ચિત્ત, અને નવ પિતૃદેવો ભવ એ મહામંત્રના શ્રવણના, એમ કવિતાના ત્રણ વિભાગ ચોકખા પડી જાય છે. આ નમૂનો અહીં છાપતાં કર્તાની જોડણી અને વિરામચિહ્નોની વિચિત્રતા ત્યજ દીધી છે.

કર્તાની કલમ મોટે ભાગે રોમાન્ટિક શૈલીવિહારી છે તે આ દાખલામાં પણ દેખાઈ આવે છે.

અર્થ ૧ વસંત દલપતરામની પુણ્યતિથિ, ઇ. સ. ૧૮૯૮ ના માર્ચની ૨૫

મી, વિ. સં. ૧૬૫૪ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૩ શુક્રવાર તો હું એ સ્મરણોનો પ્રેરિત રસ-
હોરી ગાવાને ઠેકાણે પિતાની છબી જ દષ્ટિ સન્મુખ કરું. ૩ પુણ્યસ્લોક વિખ્યાત,
ખાસ કરીને વિશુદ્ધ સાત્ત્વિક ચારિત્રને માટે વિખ્યાત; નલ, યુધિષ્ઠિર, હરિશ્ચંદ્ર
જેવાને જ લાગુ પડે. ૪-૫ હિમાલય જેવા હૈયાના ગર્ભમાં આરથા આદિ જ્યોતિ-
શિખાઓની દીપમાલા દીપી રહેલી. ૭ પંકિતનો પૂર્વાર્ધ ખડખડ છે; પંક્તિ ૧૯,
૩૨, ૫૦, ૬૨ અને ૬૬ ના પૂર્વાર્ધ પણ પ્રવાહી નથી. પણ છાતરે પંક્તિ એક જ
ઢાળમાં વહે એવું કૃત્રિમ માધુર્ય પણ કોઈને જ રુચે. ૮ આત્માનો અન્તઃશક્તિ
આગળ ખુલતો મહાસાગર બાહ્ય મહાસાગરથી જરાય નહાનો નથી. એમાંનાં મોતી
જરાય ઉતરતાં મૂલ્યનાં નથી.

૭ અને ૯ સંસારથી દષ્ટિ સંકેલીલીધી, બ્રહ્માંડથી ચક્ષુ વાળી લીધાં, આ શબ્દોમાં
દલપતરામ નામે અમુક વ્યક્તિની કાયા અમુક વયે પ્રજ્ઞાચક્ષુ બનેલી, એવો પણ અર્થ
હોય પરંતુ અહીં આપણને તે સાથે નિસબત નથી. દલપતરામને જ અગર કોઈ પણ
એકવ્યક્તિને જ લાગુ પડે એવો આ પ્રથમની ચાળીશ પંક્તિઓનો અર્થ આપણે નથી
લેવો; આપણા આર્થ વડીલોના આખા વર્ગને, તેમનામાંના ઉત્તમ લાગને, લાગુ પડે
તેટલો જ અર્થ લેવો છે.

૧૨ પરમાર્નદ પરબ્રહ્મને જ સુલભ એવી શાંતિ. ૧૫ ત્હમારી સારપનો લાલ
મેળવનારાઓએ ત્હમને આશીષોનો બદલો આપ્યો. ૧૬ આ કૃતિમાં ખેતાર ઠેકાણે
ઉપનિષદોનાં અમર વાક્યોની છાયા કુદરતી રીતે આવી નય છે, દેહી કેરો
મહારથી નરનારાયણની અખંડ જોડ. ઇંદ્રિયોના અમ્મ એ ચરણ કર્કશ લાગે છે.

અલુની દિશામાં રેખા માત્ર પણ આડુંઅવળું ફંટાયા વગર. વિષયો
(૧) સામાન્ય અર્થ; (૨) પ્રદેશો.

૧૮ યોગી, કર્મયોગી, નિષ્કામ કર્મયોગી. ૧૯ સૌ ડાળીઓ અનુભવ, જ્ઞાન,
તપ, ભક્તિ ચારે. ૨૦ મૂલમાં અહીં છેલ્લો શબ્દ યે છે. યે=પણ, એ=ઉંપલી.
મૂલમાં અહીં લગીના ૫૫ અનુષ્ટુપમાંથી ૨૦ જ લીધા છે, દલપતરામને જ લાગુ
પડે એવા તો ખાસ છોડી દીધા છે. અહીંથી અંત સુધીના ૧૮, મૂલમાં પણ
૧૮ જ છે.

૨૧ પિતૃભાવ પિતા માટે આદરભાવ હોય તેના જેવાં આચરણ, કુલીન બાલક-
નાં આચરણ, છાંડી સ્વચ્છંદે અરે વિરુદ્ધ ભાવે વર્ત્યાં. ખડકું, ચ્યુત થવું. કાઠિયા-
વાડી બાલીમાં સાંધો હાડકું કે અંગ 'ખડી ગયું' કહેવાય છે.

૨૨ અવમાનના કરી, સત્કારવા લેકતા હતા. મેં તો તુચ્છકાર્યા; આદરભાવથી વર્તેલું લેકતું હતું, મેં હલકી જ વર્તેલુંક ચલાવી; કિશોર વયમાં અને ગદ્દાપચીશીમાં—કહો કે ઉછાંછળી ખેસમજ પાશ્ચાત્ય પચ્ચીશીમાં—‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ માંના ‘ ઉદ્ધત-લાલ ’ જેમ વર્ત્યો. ગારો કાદવ શબ્દ એટલો તો આકરો છે, કે મૂલમાં આ શબ્દનો પહેલો શબ્દ ને છે, ત્યાં મેં રે લખવાની છૂટ લીધી છે. આગળ “ઝેર કીધા” “પંક,” “ અળવીતરાં ” (અવળચંડાં વર્તન) વગેરે પણ એટલા જ સખ્ત છે. પશ્ચાત્તાપની તીવ્રતાની છાપ વાંચનારના મન ઉપર પૂરેપૂરી ઉપસાવે છે. ૨૪ મહારા: આત્માનું કીછરાપણું હણ્યું; મૃત્યુનો આ વા એવો વાળ્યો કેહું ઉડો થયો, મહારી દષ્ટિ આખી ચે કરી ગઈ; આર્થતા મહારામાં જન્મવા પામી, અને આ નવા તેજે હું લેઈ શકું છું, જે એ તો હાલ મહને જન્મની સાથે જ આપેલો શ્રેષ્ઠ વારસો હતી. મહારા અતીવ નિર્દુશ ઉચ્ચમાતોમાં પણ હું ઉખડી ન ગયો, તેનું ખરું કારણ, મેં આજ લગી સ્વપ્ને પણ ધારેલું નહીં એવું, અર્થાત્ આ આર્થતાનો વારસો હતું, એ પણ હું હવે જ લેઈ શકું છું. હજી પણ જ્યાં જ્યાં માટી-કાદવ-પંક હોય ત્યાં ત્યાં પંકજ (કમલ)-કે પંકજ ભગી નીકળવાનો સાંભવ-માનશો. ૨૬ સંચયું, સંચયું: મહામૂલ્ય વસ્તુને સંભાળથી ઉડી ગુપ્ત મુકવી, “ સંચ ” માં સુરક્ષિત રહે એમ. તે ને ઠેકાણે મૂલમાં ખીલે એ છે.

૩૦ હો: થાય. હો ભૂતકાલ—અદીઠ સિંધુ, તેના મહાધ્વનિ, આકાશવાણી શો, ધરા તુમુલ તોફાનના મહાધાર શો ધોરતો, સમસ્ત જીવનના સાર રૂપ, પ્રભુતા શબ્દ લેવો. ચંદ્રની જ્યોત્સ્નાધારા શો, સુધામય; કારમો પણ દિગ્વિજયી અને નિર્ણાયક: વિશ્વકોલાહલને પ્રભુનો શબ્દ શમાવે, ધાર અધકારને ચંદ્ર ઉજળે, તેમ મહારી બાલ્યકાળથી આજ લગીની સ્મૃતિઓ મુઝવણો તોફાની ભર્મિઓ ગંખી ખંડવૃત્તિઓ. સર્વને શમાવતો. ઉજળતો, જીતતો; ચારિત્રને નવે નામે ખીલવાનાર ખીજ લેવો ખીજમંત્ર, અવિરામ, અજેય શાંતિસિદ્ધિ મંત્ર. ૩૭ પુરાણો એ યુગોને ચે—એમ વાંચતાં ખે ચ સાથે ખોલવા સાંભળવા નહીં પડે.

૩૮ ઇન્દ્ર દેવો મઘ પ્રિય. હે બહાલા, તું પુત્ર, તું તર એ જ અમારી પણ અમરતા; તું રૂખ, એ તો અમારો પણ વિનાશ. અને માટે, હે તાત, સમજ, પુરાણી અને સનાતન આર્થ સંસ્કૃતિના તારને તોડનારી ક્રાંતિનો* માર્ગ તહારે માટે.

* ક્રાંતિ, વ્યુત્ક્રાંતિ: રેવોલ્યૂશન. (revolution); સમુત્ક્રાંતિ ઈવોલ્યૂશન. (evolution); સમુત્કંચયું to evolve, સમુત્કંમે છે, સમુત્કંચુ, સમુત્કંમશે.

સમુદ્ધાંતિનો નથી, ઘોર અપાય અને સત્યાનાશનો છે; આર્ય સંસ્કૃતિના તારતુ સાતત્ય સચવાય એવા માર્ગે જ આર્યબાલકો સમુદ્ધમશે, ન અન્યથા, ન અન્યથા.

આ વિવરણથી સંતોષ ના થાય એવા વાંચનારને માટે ઉમેરવું પ્રાપ્ત થાય છે કે કવિતા અને કલાની રીતિ વિચારણીનું સૂચન માત્ર કરે છે. આ સૂચનને તે મંથનોત્તર શાંતિ નિરૂપવાની પોતાની પદ્ધતિએ બનતું મનોવેષક બનાવી શકે, પરંતુ સૂચન તે સૂચન જ, કવિતાકલા પ્રતિપાદન પણ કરવા મંડી પડે ત્યાં જ તેમાંથી કલા-પરી ઉડી નયઃ શકુન્તલાનો જન્મ થતાં જ, એ નવાં બાલકનાં પોષણ ઉછેર આદિ વ્યવહારકર્તૃત્વ આવી લાગતાંજ, મેનકા ભડી ગઈ હતી, તેમ. વિચારના સંપૂર્ણ પ્રતિપાદનને માટે જિજ્ઞાસુએ ઇતિહાસ, શાસ્ત્ર અને દ્વિલસૂક્તિનું ક્ષેત્ર ખેડવાનું રહે છે જ.†

૪૬ ગરીબોનાં હૈયાં:

સાણેકે મોઘેરાં ડેરાં દેવનાં--હંસરાજ હરખજ

છન્દ પદ, યમનકલ્યાણ રાગ.

વિષય અમરેલીના હંસરાજ કવિનાં પદોની બે ત્રણ ગદાની ચોપડીઓ બહાર પડી છે તેમાં રા. રા. કરસનદાસ જગજીવનદાસ ચીતળિયાએ ઇ. સ. ૧૯૨૭ માં બહાર પાડેલા ચોપાનિયામાંથી આ નમૂનો લીધો છે. બે કડી છોડી દીધી છે. કવિનાં ઘણાંખરાં પદ ખીચડિયાં લાગે છે; વિષયનું ઐક્ય અને તેની સારી માંડણી થોડાનાં જ છે. સંગીતની મીઠાશ લગભગ દરેકમાં છે, કેટલાકમાં અસાધારણ; અને એ પદોની શોકપ્રિયતા આ ગુણને આભારી છે. આ અહીં લીધું એટલે રા. રા. લલિતનું “ધા મુણિયે” પ્રસ્થાન માસિકમાં લીધેલું તે છોડી દઈને બીજી લીધું.

† કડી ૩ નો પહેલો શબ્દ ઘોરે વાંચવો.

વગેરે. વિષ્લવ; ડેલ્યૂઝ (deluge), જલ ફરી વળે એવો પ્રલય. નાશ, વિનાશ, પ્રલય = ડિસ્ટ્રક્શન (destruction), ડિસોલ્યૂશન (dissolution). જવાબદાર લેખકો અને વક્તાઓએ આ ભારે શબ્દો તેમના અર્થ સ્પષ્ટ અને ભુદા ભુદા છે, તે ધ્યાનમાં રાખીને જ વાપરવા ઘટે. બેજવાબદાર લેખકો અને વક્તાઓના ઉત્પાત (ઉછાળા) થી ભાષા ખેડાતી પોષાતી નથી, કે શક્તિવાળી નથી થતી. ઉલટી રૂબે છે. વારુ devolution બર્ધવામાં નહીં પણ અધોગામી ક્રાંતિ માટે ગુજરાતીમાં કયા શબ્દ વાપરીશું? ઇવોલ્યૂશન માટે ક્રાંતિ ન વાપરિયે સમુદ્ધાંતિ અને ઉત્ક્રાંતિ જ વાપરિયે, તો તો ડીવોલ્યૂશન માટે ક્રાંતિ શબ્દ જ સારે --અપક્રાંતિ વાપરવાની જરૂર જ ન પડે.

(૬-૧૨)

અર્થ ૧ ડેરાં દેહેરાં (કાઠિયાવાડી ઉચ્ચારણ) ૧૦૮ નામ, એક હ
દશ હજાર નામમાં પણ સુણવામાં ન આવે એવાં નવાં. એવા એટલાં તો. એયાં
હોય. એમને ખાથમાં ધાત્રો, ભેટી પડો. ૨ અમૃતજલ દયા, આંસુ. ૩ સ્નેહી.
સમ્બન્ધીને આપવું એ તો વ્યવહાર, કેટલીકવાર એકનું દશગણું મેળવાય એવો
સોદો પણ એ હોય. દેવતા દેવ. ગરીબોને તદન નિઃસ્વાર્થે સેવનારા દેવ ક્યાં
મળશે ? સુરવર આબુક દુકાળ જલપ્રકોપ પ્લેગ આદિ, જે દરમિયાન હજારો
માણસો અણધારતી જઠરાગ્નિ-ભૂખે પીડાય છે. બીજા યજ્ઞ-ધર્મકાર્યો માયાવી
માનજો. ૫ એકડિયાં ચમલ, સડોદર. મોટાનહાના તવંગર ગરીબ એ ભેદ જૂઠા
છે, સૌ એક પિતાના સમાન ભાંડુ. એ જ સાચું છે.

૪૭ ગઝલ :

ગુજરે જે શિરે તહારે—ખાલાશીકર ઉદલાસરામ કંથારિયા.

છન્દ પદ, ગઝલ : સાત કલનો એક સન્ધિ : એ સન્ધિએ ચરણ : એ ચરણે
પંક્તિ, એ પંક્તિએ કડી. પણ આ પંદર કડીમાં આઠ ઠેકાણે તો કવિએ ચરણાન્તનો
વિરામ અવગણી કડીને (ચતુષ્પાદને બદલે) દ્વિદલ બનાવી છે.†

વિષય અને કવિ—સુખદુઃખ લાલાલાલ હારજીત રાગદ્વેષ નરમાદા આદિ
દંદોની પાર, અગમનિગમ આરે, રહેલાં, સમતા મૈત્રી અને કરુણા (એક શબ્દમાં
—સર્વાત્મભાવ)માં સંસિદ્ધ થયેલા ઓલિયાઓના બોધનો ચત્કિચિત પ્રસાદ.

આવો પ્રસાદ ઝીલવાની યોગ્યતા એમના ઝમાનાના કવિહૃદયોમાંથી બુદ્ધિપ્રધાન
અને બુદ્ધિશક્તિના અભિમાની મણિલાલ નામુભાઇની ખાસ ઓછી હતી, તો
ખાલાશીકર જેવા સરલ અને છેક ભલા માણસની ખાસ વધારે હતી. ખાલાશીકર
કેટલોક સમય તો નશાળાજ* થઇ ગયેલા, એટલી એ યોગ્યતા ખેરાક ધટી. પણ

† ગઝલમાં વૈવિધ્ય ઓછું છે એમ કહી ગયો છું (ટિપ્પણ ૫). અહીં જુવો,
૧૫ કડીમાં બધા મળીને સન્ધિ ૧૨૦; તેમાં લગા ગા ગા થી જુદા રંગોનો એક પણ
જણાય છે ખરો ? “બધાં છલબલ” લગા ગા ગા છે કે લગા લ લ લ લ ? ગો. મા.
ત્રિ. ની “દિધાં છાડી પિતામાતા” માં પણ “હવે સુકુમાર હર કાટી” અને
“કુમુદની ગન્ધ ગ્રહિ વાયે” એમાં લગા લલગા અને લલલ ગાગાએ રંગો દેખાય છે,
પણ એ લાંબી ગઝલમાં પણ બીજે ક્યાં ચ ? માટે જ કહું છું આપણે તો અકર્તા
વળવતા પ્રવાહી લયને જ વળગવું.

* જુવો રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનું ખાલાશીકર વિષે વ્યાખ્યાન,

મણિલાલ નશા કે ખીજ ઔપથી ખરડાયા નહોતા એમ કોણ કહી શકશે? વળી આપણા કોઈ પણ કવિની કવિતા ચાલતી કલમે લખાઈ હોય, લખાઈ જ ગયેલી હોય, કર્તા જતે પણ જાણવા પામે કે આ શું વખું છું ત્યાં તો ચિચ્છકિતઓએ ગોદ ગુથી લીધે હોય, તો તે ખાલાશંકરની કવિતાઓ છે. એ કાગળો સચવાય તો કૃતિ રહે, અને અનુકૂલતા પ્રમાણે કે કોઈ આસપાસનાં આગ્રહે પ્રકટ થવા પામે, નહીં તો તે જતય, ઉડી જ જતય, જાણે નહોતો પોપટ અને નહોતું પાજરું એમ નામનિશાન સ્મૃતિ કશું પણ રહેવા ન પામે. કવિ તો અભિમન્યુ ચક્રાવાના જ્ઞાન સાથે જન્મેલો તેમ કવિત્વશક્તિ સાથે જન્મે છે, અખૂટ અજળ ખજાનો સાથે લાવે છે, તેમાંથી ઝમાતો જેટલો અધિકારી તેટલું જ મેળવી શકે, બાકીનું રહે અણહથડ્યું, સ્ફુટ ચિદ્-વ્યાપાર તળેની ગુહામાં, એ વર્ણન એ ઝમાનાના કોઈને વિષે સાચું હોય, તો તે ખાલાશંકર વિષે સાચું લાગે છે.

અર્થ ૧ ધ્યારાએ, જગતના નાથે જે ત્હારે ધ્યાનું ગણવા લાયક ગણ્યું. ૨ દુઃખતું નિવાસ સ્થાન જ. જેમાંથી આપણને દુઃખજ મળે એવું. ૪ દુનિયાની નજરે જે સારું અને જે નહારું, એ જોડકું, એ દ્વંદ્વ ત્યજ. ૬ ત્હારા ચિત્તમાં જ ત્હારો જન્મવૈરી કોઈ વસે છે. મહાલક્ષ્મી મોઠામાં મોઠો લાલ.

૭ ઉન્મત્ત આ શબ્દ આ આખા વાતાવરણમાં સંવાદી નથી. રહે હુબ્બો નિવંતંદે એમ અર્થ કરવો. ૮ જો કોઈની તો પણ બદલામાં મીઠી વાણી જ કહેજે. આપણે જવાબદાર માત્ર આપણે શું બોલિયે છિયે તેના.

૯ આપણે વીનવિયે તો ઉંલટું કિસમત આધું નાસે છે; ન માગ્યે જ દોડતું આવે છે. આવે તથાપિ એનો રજ વિશ્વાસ ન કરવો. ૧૦ દુન્યવી પ્રેમ. ખેવકા સામું માણસ થશે, અને તું ખેવકા એમ ત્હારી નિંદા કરશે નફામાં, નેનંતા અને અર્થ ખેસે. નિંદાના લાલા ભોંકારો; અથવા ત્હારે માથે નિંદાના વાવઠા ઊડશે. ૧૧ એ દુન્યવી સત્ય તો કીમિયા જેવું જ અસત્ય છે. એનાથી દૂર રહેજે. તથાપિ એની મજા ભસે જો, અને જો છે, તે બોલી નાખવા ઉતાવળ શા માટે જો? કહેવાશે કરારે, ચોખ્ખ અધિકારી મળ્યો છે એવી ખાતરી કરી લઈને તેને જ. ૧૪ નામનાં પુષ્પો. ૧૮ નામ, ૧૦૮ નામ, ૧૦૦૦ નામ, અસંખ્ય નામ, એ જ પુષ્પો; કાવ્યકલાએ માલામાં પરીવીને...

વિષયની મુશ્કેલી અને વ્યાખ્યાતાનો કવિ સાથે નિકટ દુકુંબીનો સંબંધ જોતાં, ગુજરાતીમાં આવું સત્યવાદી અને સુંદર વ્યાખ્યાન બીજું લાગ્યે હોય.

૧૫ મસ્તી નિબંધ, ખુદખુમારી, ઉપર ‘ઉન્મત્ત’ શબ્દ આવ્યો તેને મળતો આ છે.

* * આ ગઝલ “હરિ પ્રેમ પંચદશી” નામે પાલીતાણા શંભુપ્રેસમાં છાપી ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં અનંતરાય માધવજી દવેએ પ્રકટ કરેલી નહાની ચોપડીમાંથી લીધી છે. ચોપડીમાં આ ૨૧ મી કવિતા છે; અને પહેલી ૨૩ કવિતા તથા અંતે કલાંત કવિ એટલી જ ખાલાશંકરની કૃતિઓ છે. પૃ. ૧૧૨ થી ૧૩૧ લગીમાં છાપેલી ખીજ કૃતિઓ મણિલાલ નલુભાઈ, મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, આદિ વિવિધ કવિઓની છે. પહેલી ૧૨ કૃતિઓમાંની દરેક ૧૫ કડીની છે; એટલે હરિપ્રેમ પંચદશી તે પંદર કૃતિઓ નહીં પંદર પંદર કડીની કૃતિઓનો સંગ્રહ એમ જણાય છે. ખાલાશંકરની કવિતાઓ, જે જળવાઈ રહી હોય. તેનો આગો સંગ્રહ રા. રા. નર્મદાશંકર મહેતા જૂલહી બહાર પાડે તો સારું.

૪૮ અન્તાશ્રુતિ:

“મહને તું ચાહે છે ? જગન્નાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી (સાગર).

વિષય: ભક્ત કે પ્રભુપ્રેમી કોણ તેની દરેક અંતઃકરણમાં સાબીત કરેાડી. આ લેખકની ગઝલો અને કેટલીક સંગીતરચનાઓ સારી છે. પણ એમના વિચાર શૈલી કે અનુભવમાં નવીનતા જણાતી નથી. કલાપી વિશે લાગણી ભરી કવિતાઓ લખનારામાંના એક લેખે તથા સૂરીવાદ અને ફારસી ઉદ્ભૂ શબ્દો ગુજરાતી કવિતામાં ઘણા વધારે દાખલ કરવા મથનારા લેખે ગુજરાતી કવિતાની વીશમીસદીના પ્રથમ પાયાના ઇતિહાસમાં એમનું નામ ટંકાયે. કાન્તના એક* કાગળ ઉપરથી જણાય છે કે એમણે “સાગર” ને અહીંની પ્રથમ પંક્તિ મોકલેલી, તે ઉપાડી લઈને સાગરે આ કવિતા લખી; છેલ્લો અનુષ્ટુપ પણ કાન્તની દબનો છે.

અર્થ: ૧ અંતઃકરણમાંથી સવાલ ઉઠ્યો તેને પ્રભુનો (અર્થાત્માનો) પ્રશ્ન, ભણકાર, આદિ ક્યો છે તે ચોગ્ય છે. શ્રુતિ-(૧) કાન (૨) પ્રભુવાચ્ય, બેદવાક્ય, ધર્મના પાળવાનો જ એવો આદેશ પ્રથમ તો એ સવાલ મહને બેહુટો જ લાગ્યો. ૩ મુજ મન સ્થિર કરીને મેં એ પ્રશ્નને વિચાર્યો અને મહારી પોતાની નાલાયકી સાથે મહારા દલના વાસ્તવિક રીતે દર્શન થતાં... આંધારી ભ્રાંતિઓ, દલો. ૬ ચાહું છું, ચાહું છું એમ શબ્દો બક્યા કરું છું. પણ પ્રેમ તો ઉરધર્મ: તે ક્યાં ? નથી જ: જગતપર મહારો પ્રેમ હોય તો જ ઈશ્વર ઉપર પ્રેમ છે એવો દાવો કરી શકું. અને હું-મહારું વિરુદ્ધ તું-હારું એ ભેદબુદ્ધિ એ અહમલિમાન એ એકલપેટાપણું જતાય નહીં, ત્યાં જગત ઉપર સમદર્શી વાસ્તવિક પ્રેમ થાય ક્યાંથી ? તો પ્રભુને ચાહું છું.

* ‘સાગર’ જણાવે છે આ પત્ર એમને તેમ ખીજ લાઇઓને મોકલેલો, ડિસેમ્બર ૧૯૦૬ માં; અને આ કવિતા લખાઈ ૧૯૦૭ ના જાન્યુવારીની તા. ૩ જાએ. વળી એમને આપ ખાતર ખુશીથી ઉમેરું છું કે અહીં કમનસીબ શબ્દ ઉપરથી જે ટીકા કરી છે, તે લાગુ નાજ પડે એવી પણ કેટલીક કૃતિઓ એમણે રચી છે ઉ. ત. બુલેટ “દિગ્જીવનની દિશા”—દિવાને સાગર, પૃ. ૬૧-૬૩.

એવો જે હું દાવો કરું છું તે દાંસ છે, અને જેમ એ દાવો વધારે વાર કરું છું તેમ હું વધારે પાતલ છું એ જ સાચી વાત છે. ૭ કમનસીબ આ આખી કૃતિમાં આ શબ્દ સૌથી વધારે નબળો અને ખોટો છે. પણ, પોતાની પતિતતા નસીબ ઉપર કે ખીલ કોઈ ઉપર દોષી દેવાની આપણી હિંદીઓની ખુરી લત સેંકડો વર્ષથી બની ગયેલી છે: ચારિત્રહીન નેધએ, કમનસીબ તહીં. પતિતતાનો એકરાર આ એક શબ્દથી પાછો અર્થ તો ભૂસાઈ જાય છે.

૪૬ નિરભિમાન:

સલે મન વિવેકહીન—હરિહર પ્રાણુશંકર લલિત,

છન્દ પૃથ્વી.

અર્થ ૧-૨ બુદ્ધિહીન જરતા તે તિમિર, કલ્પનાહીન દષ્ટિ તે કલ્પનરૂઢ દષ્ટિ.

૫ પૂર્વનાં સખલનોનાં સ્મરણથી. ૧૨ માં પણ કમ હલચલીને, તુજ કરુણાના કટાક્ષથી. ૩ મદ-નદોર, મદ અભિમાનને જેરે નદોર. આહંકારીઓ કેટલા નદોર (લાગણીહીન) હોય છે તો સૌના અનુભવની ભાગત છે. મદ-નદોર એ નવો સમાસ સુંદર અને સચોટ છે. ૬ સૂર્યના કિરણો ૧૦ બતાવવા. તે જ પ્રમાણે આગ. ગણાવવા, શિશુ એ ધનુષ નિહાળીને બાઈભાંડું બતાવવા ધસે છે, હોંસે હોંસે દેખાડે છે, સર્ગ વખાણે છે. જગત વખાણે સગાં સંબંધીઓ ખાસ સૌને દેખાડે, એવી મહારી જે કૃતિઓ વિશેષતાઓ વિવિધ રંગરંગી શક્તિઓ અને યોગ્યતાઓ બની આવે છે, તે સર્વ મહારી ગણું તો તો હું પણ પ્રસન્ન છું, એ એકે મહારી નથી જ; મેઘધનુષના રંગો મેઘના નથી તેમ: એ રંગો સૂર્યકિરણોત્પન્ન છે; મહારી જે શક્તિઓ આદિ તે તુજ કરુણાકટાક્ષોત્પન્ન છે. આ ઉપમાપ્રાણિત વિચાર જ નિરભિમાન (વિનમ્ર...) રૂપ હીરાના ગર્ભમાંનો પ્રકાશપુષ્પોરો છે. છેલ્લી કડીમાં એ જ ઉપમા આગળ આવે છે. સૂર્ય તપતાં જ મેઘધનુષ તો શું મેઘ છિન્ન સિન્ન થઈ જાય છે. મહેને જરાપણ અભિમાનનો રાધ લાગતાં કરુણાકટાક્ષને દેકાણે મહારી સામે પ્રખર કટાક્ષ ફેંકે, અને એ વર્ણુ વિખેરે. એ મેઘ સુકવી નાખ, હૃદયને પણ બલે તોડી નાખ. વિનમ્ર ભાવે જ ન જીવું, તો જીવન પણ મહેને ન ખપે. સીધાં બોધકાવ્ય (સાધરન કોટ્ટરી dactylic poetry) અને બોધગર્ભ બોધધન સાચી કવિતામાં કેટલા બધા ફેર હોય, તે આ નમૂનો દેખાડી શકે છે. રચિત હોય છે, ઉચ્ચ કવિતામાં સીધાં બોધવાક્ય નથી હોતાં, તથાપિ તે વિચારશીલ અધિકારીને

૬૫ મસ્તી નિબંધ, ખુદખુમારી, ઉપર 'ઉન્મત્ત' શબ્દ આવ્યો તેને મળતો આ છે.

* * આ ગઝલ “હરિ પ્રેમ પંચદશી” નામે પાસીતાણા શંભુપ્રેસમાં છાપી છે. સ. ૧૯૦૭ માં અનંતરાય માધવજી દવેએ પ્રકટ કરેલી ન્હાની ચોપડીમાંથી લીધી છે. ચોપડીમાં આ ૨૧ મી કવિતા છે; અને પહેલી ૨૩ કવિતા તથા અંતે કલાંત કવિ એટલી જ બાલાશંકરની કૃતિઓ છે. પૃ. ૧૧૨ થી ૧૩૧ લગીમાં છાપેલી ખાંજ કૃતિઓ મણિલાલ નભુભાઈ, મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ. આદિ વિવિધ કવિઓની છે. પહેલી ૧૨ કૃતિઓમાંની દરેક ૧૫ કડીની છે; એટલે હરિપ્રેમ પંચદશી તે પંદર કૃતિઓ નહીં પંદર પંદર કડીની કૃતિઓનો સંગ્રહ એમ જણાય છે. બાલાશંકરની કવિતાઓ, જે જળવાઈ રહી હોય. તેનો આખો સંગ્રહ રા. રા. નર્મદાશંકર મહેતા જલદી બહાર પાડે તો સારું.

૪૮ અ.ત:શ્રુતિ:

“ મહાને તું ચાહે છે ? જગજ્ઞાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી (સાગર).

વિષય: ભક્ત કે પ્રભુપ્રેમી કોણ તેની દરેક અંતઃકરણમાં સામીત કરેાડી. આ લેખકની ગઝલો અને કેટલીક સંગીતરચનાઓ સારી છે. પણ એમના વિચાર શૈલી કે અનુભવમાં નવીનતા જણાતી નથી. કલાપી વિશે લાગણી ભરી કવિતાઓ લખનારામાંના એક લેખે તથા સૂરીવાદ અને ફારસી ઉદ્ધુ શબ્દો ગુજરાતી કવિતામાં ઘણા વધારે દાખલ કરવા મથનારા લેખે ગુજરાતી કવિતાની વીશમીસદીના પ્રથમ પાયાના ઇતિહાસમાં એમનું નામ ટંકાશે. કાન્તના એક* કાગળ ઉપરથી જણાય છે કે એમણે “ સાગર ” ને અહીંની પ્રથમ પંક્તિ મોકલેલી, તે ઉપાડી લઈને સાગરે આ કવિતા લખી; છેલ્લો અનુક્રુપ પણ કાન્તની ઢળનો છે.

અર્થ: ૧ અંતઃકરણમાંથી સવાલ ઉઠ્યો તેને પ્રભુનો (અર્થમાંનો) પ્રશ્ન, ભણકાર, આદિ કહ્યો છે તે યોગ્ય છે. શ્રુતિ-(૧) કાન (૨) પ્રભુવાચ્ય, વેદવાચ્ય, ધર્મના પાળવાનો જ એવો આદેશ પ્રથમ તો એ સવાલ મહાને બેહુદો જ લાગ્યો. ૩ મુજ મન સ્થિર કરીને મેં એ પ્રશ્નને વિચાર્યો અને મહારી પોતાની નાલાયકી સાથે મહારા દલના વાસ્તવિક રીતે દર્શાવતાં... આધારી બ્રાંતિઓ, દંભો. ૬ ચાહું છું, ચાહું છું એમ શબ્દો બક્યા કરું છું. પણ પ્રેમ તો ઉરધર્મ: તે ક્યાં ? નથી જ: જગતપર મહારો પ્રેમ હોય તો જ ઈશ્વર ઉપર પ્રેમ છે એવો દાવો કરી શકું. અને હું-મહારું વિરુદ્ધ તું-હારું એ ભેદબુદ્ધિ એ અહમભિમાન એ એકલપેટાપણું જીતાય નહીં, ત્યાં જગત ઉપર સમદર્શી વાસ્તવિક પ્રેમ થાય ક્યાંથી ? તો પ્રભુને ચાહું છું.

* ‘સાગર’ જણાવે છે આ પત્ર એમને તેમ બીજા લાખઓને મોકલેલો, ડિસેમ્બર ૧૯૦૬ માં; અને આ કવિતા લખાઈ ૧૯૦૭ ના નવ્યુવારીની તા. ૩ જાએ. વળી એમને ન્યાય ખાતર ગુશીથી ઉમેરું છું કે અહીં કમનસીબ શબ્દ ઉપરથી જે ટીકા કરી છે, તે લાગુ નાજ પડે એવી પણ કેટલીક કૃતિઓ એમણે રચી છે ઉ. ત. જીવો: “દ્વિજજીવનની દિશા”—દિવાને સાગર, પૃ. ૬૧-૬૩.

એવો જે હું દાવો કરું છું તે દાવ છે, અને જેમ એ દાવો વધારે વાર કરું છું તેમ હું વધારે પાતલ છું એ જ સાચી વાત છે. ૭ કમનસીબ આ આખી કૃતિમાં આ શબ્દ સૌથી વધારે નખખો અને ખોટો છે. પણ પોતાની પતિતતા નસીબ ઉપર કે ખીબ કોઈ ઉપર ઢોળી દેવાની આપણી હિંદીઓની ખુરી લત સેંકડો વર્ષથી બની ગયેલી છે: ચારિત્રહીન જોઈએ, કમનસીબ તહીં. પતિતતાનો એકરાર આ એક શબ્દથી પાછો અર્થ તો ભૂસાઈ જાય છે.

૪૯ નિરભિમાન:

ભલે મન વિચેકહીન—હરિહર પ્રાણુશંકર ભટ્ટ,

છન્દ પૃથ્વી.

અર્થ ૧-૨ બુદ્ધિહીન જડતા તે તિમિર, કલ્પનાહીન દષ્ટિ તે દૃષ્ટમંદૂક દષ્ટિ.

૫ પૂર્વનાં સખલનોનાં સ્મરણથી. ૧૨ માં પણ કમ ઉલટાવીને, તુજ કરુણાના કટાક્ષથી. ૩ મદ-નઠોર, મદ અભિમાનને જોરે નઠોર. અહંકારીઓ ડેટલા નઠોર (લાગણીહીન) હોય છે તો સૌના અનુભવની ખાખત છે. મદ-નઠોર એ નવો સમાસ સુંદર અને સચોટ છે. ૯ સૂર્યના કિરણો ૧૦ ખતાવવા. તે જ પ્રમાણે આગ. ગણાવવા. શિશુ એ ધનુષ નિહાળીને ભાઈભાંડુને ખતાવવા ધરે છે, હોંસે હોંસે દેખાડે છે, સગર્વ વખાણે છે. જગત વખાણે સગાં સંબંધીઓ ખાસ સૌને દેખાડે, એવી મહારી જે કૃતિઓ વિશેષતાઓ વિવિધ રંગરંગી શક્તિઓ અને ચોગ્યતાઓ ખની આવે છે, તે સર્વ મહારી ગણું તો તો હું પણ ખૂલણુજી, એ એકે મહારી નથી જ; મેઘધનુષના રંગો મેઘના નથી તેમ: એ રંગો સૂર્યકિરણોત્પત્ત છે; મહારી જે શક્તિઓ આદિ તે તુજ કરુણાકટાક્ષોત્પત્ત છે. આ ઉપમાપ્રાણિત વિચાર જ નિરભિમાન (વિનમ્રતા) રૂપ હીરાના ગર્ભમાંનો પ્રકાશકુવારો છે. છેલ્લી કડીમાં એ જ ઉપમા આગળ ચાલે છે. સૂર્ય તપતાં જ મેઘધનુષ તો શું મેઘ છિન્ન ભિન્ન થઈ જાય છે. મહને જરાપણ અભિમાનનો રાધ લાગતાં કરુણાકટાક્ષને ઠેકાણે મહારી સામે પ્રખર કટાક્ષ ફેંકે, અને એ વર્ણુ વિખેરે. એ મેઘ સુકવી નાખ, હૃદયને પણ ભલે તોડી નાખ. વિનમ્ર ભાવે જ ન જીવું, તો જીવન પણ મહને ન ખપે. સીધાં બોધકાવ્ય (ડાઇડેક્ટિક પેટ્રી didactic poetry) અને બોધગર્ભ બોધધન સાચી કવિતામાં ડેટલા ખવો ફેર હોય, તે આ નમૂનો દેખાડી શકે છે. રસ્કિન દહે છે, ઉચી કવિતામાં સીધાં બોધવાક્ય નથી હોતાં, તથાપિ તે વિચારશીલ અધિકારીને માટે ઉંચામાં ઉંચા બોધસૂચનોથી સભર ભરેલી છે, એ અભિપ્રાયનું સત્ય આવા દાખલામાં જોઈ શકાય છે.

૫૦ વિશ્વસ્યુત્કાન્તિ:

સાગર કુદેનિજ તાનમાં—અરેશર ફેરામજી ખખરદાર.

છન્દ હરિગીત.

વિષય ટેનિસન કૃત “ ઇનમેમોરિયમ ” ના અન્ત ભાગનો. એ વિરહ કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિઓ જુવો—

And one far-off divine event
To which the whole creation moves.

(નરજુમો ગઝલ) અને તે દિવ્ય યોધડિયું ઘડાતું આદિથી પલ પલ,
ઘડાતું સર્ગ મંડાયો ત્યહાંથી યુગ યુગે પલ પલ,
અહો તે દિવ્ય પલમંગલ !-વધી ધીરે ખિલી સકલે
સમુત્કાન્તિ પુરેપૂરી સજે હલુદલ સૃષ્ટિ જ્યાં !

વિજ્ઞાન પ્રધાન ઓગણીશમી સદીનું યુરોપની સંસ્કૃતિ જે અનિવાર્ય પ્રગતિ (ઇનેવિટબલ પ્રોગ્રેસમાં માને છે, વા માનવામનાવવા મથે છે, તે અવશ્યભાવિ પ્રગતિમાં શ્રદ્ધા આ કાવ્યનો વિષય છે. અને અસ્પૃશ્ય વિષય માટે સમભાવી વાચકમાં અનુકૂલ વાતાવરણ સર્જી તે દ્વારા કર્તાની પ્રતીતિ અને શ્રદ્ધા તેને ઉપદેશે, તેને યાચ, એ રોમાન્ટિક કવિત્વરીતિ જે કર્તાને જાણ્યે અજાણ્યે વાપરવી પડે. સુશ્લિષ્ટતા અને મિતાક્ષરતાના કલાસિકલ ગુણ આ શૈલીમાં પણ મણિશંકર જેવા કવિને સાધ્ય છે (જુઓ કૃતિ ૫૮ મી). રા. રા. ખખરદારને સંગીતની ધુન દ્વારા શું ન સધાય વારુ ? ખંડું જે સધાય—એ વલાણ વધારે છે.

આ ખાર કડી “ સંઘ્યાકાળે સાગરકિનારે ” સંદેશિકા પૃ. ૧૪૫-૯ ની ૧૭ માંથી લીધી છે. કૃતિને ટુંકાવી છે, અને ૧૦ મી ૧૧ મી કડીની એક કરી નાખી છે, આખી કૃતિ એમ વધારે અસરકારક થતી લાગવાથી. તથાપિ આવી છૂટ લેવા માટે રા. ભાઈ ખખરદારની ક્ષમા માગી લઉં છું. ખીન્ન કાવ્યોમાં કરેલા ફેરફારો કૃતિ ટુંકાવવા માટે, પંક્તિ સુધારવા માટે, અર્થની સ્પષ્ટતા માટે, સ્પષ્ટશુદ્ધિ માટે, કવિની ખેદરકારી સમારી લેવા માટે, ગમે તે કારણે કર્યા હોય, કર્તાને જણાવવા અશક્ય કે જણાવવા રહી ગયા હોય, વળી કર્તાની સંમતિ મળી હોય તથાપિ તેના દિલમાં ખટક રહી હોય, એવા સર્વ દાખલા માટે પણ અહીં સાથે લાગી ક્ષમા માગી લઉં છું.

અર્થ ૧ ગૂઢ લેખે, અસ્પષ્ટ નિશાનીઓ વડે. ૨ કર્તાએ આખી

કૃતિમાં રેતી લખ્યું છે, તેને રેત કરી નાખવાની છૂટ લીધી છે. દિવસે બધું સૂર્યપ્રકાશમાં છુંદું છુંદું ઉપસી આવે તે નિત્યસર્ગ. રાતે અધારામાં પાછું અવ્યક્ત થઈ ન્ય તે નિત્ય પ્રલય. આ નિત્યસર્ગ તારાઓનો તો પ્રલય. ત્યારે નિત્ય પ્રલય તે તારાઓનો સર્ગ. ૩ ઉન્નતિ અવનતિ બંને રાતદિવસ કે ભરતીઓટની માફક એક નિયતિક્રમ. પણ આમ માત્ર અસ્તોદયક્રમ બેનારું નેત્ર, વિશેષ ન બેધ શકતું નેત્ર, ભાર વહેતાં પ્રાણીનું બેઅકલ નેત્ર ગણવાને પાત્ર છે. ૪ કેમકે નિત્યપ્રલયમાં પણ જેમ તારાઓનો ઉદય છે, તેમ દરિયાતળે જતો માનવ, મોટી (મોટા લાલ અદ્વિતીય સુંદરતાવાળી થીને) પણ કમાય છે; ઉન્નતિ કરતો માણસ તારા જોતો નથી ઉલટોને ખાટે છે. તથાપિ એકંદરે તો બેઅકલ નેત્રની માફક અકલવાળી આંખને પણ ઉદયાસ્તની ભરતીઓટના ક્રમ જેવો જ વિશ્વક્રમ લાગે છે. ૫ આ તે શું સત્ય કહેવાય, આ તે કંઈ શુદ્ધિ કહેવાય, એવી શંકાઓથી વિચારશીલ માણસ પણ મુક્ત થઈ શકતો નથી કેમકે માણસનું નેત્ર સમગ્ર દર્શન કરી શકતું નથી. પરિમિત દર્શન એકદેશી દર્શનનું જ તેનું ગરું છે. અને તોપણ ભાવિમાં દૂર સુદૂર ભાવિમાં એક પણ આવશે, ન્યારે બધી છુટી છુટી કડીઓનો માણસ આખી સાંકળી રૂપે-આ કેઓસ (chaos) ને કોસ્મોસ (cosmos) રૂપે આ અપૂર્ણ ને સંપૂર્ણ રૂપે, બેધ શકશે. આ ગોઠાણને વ્યવસ્થિતસર્ગ રૂપે બાણશે. કેમ કે તે પળે વિશ્વ અને તેમાંની દરેક વસ્તુ, નહાનામાં નહાની તેમ જ મોટામાં મોટી, સંપૂર્ણતાએ પહોંચેલી હશે. ૬ જે જે માણસને નેત્ર છે તે, અને નેત્ર કેને નથી વારુ એટલે, દરેકે દરેક માણસ તારાઓને પણ જોવાની શક્તિ ધરાવે છે. જડ કુદરતની બ્રહ્માંડના ખીબા સર્વ અંશોની પ્રગતિ અને ખીસવટ ચાલે છે, તેની સાથે સાથે માણસજાતિની પણ ચાલી રહી છે. માણસ જે કંઈ કર્તવ્ય કરે છે તેથી જે સંકુચિત તાત્કાલિક અર્થને કાળે એ કરતો હશે તે અર્થ સધાય છે, તેની સાથે સાથે તેની પોતાની ઉન્નતિનો પણ સધાય છે. ભેદાભેદ, ભેદો, ઉચ્ચનીચ આદિ તક્ષવતો. ૭ મંજરી ભર, થોકે થોક મંજરી. ૮ આ સમુત્ક્રાંતિમાં જડ વિશ્વમાંની કેટલીક મોટામાં મોટી વિભુમાં વિભુ જેવી દેખાતી વસ્તુઓ નાશ પણ પામે. પરંતુ માનવજાતિની ઉત્તરોત્તર સમુત્ક્રાંતિ જ થવાની નિઃસંશય. ૯ આ કડી ઉપલા વિજ્ઞાનવાદી વાતાવરણ સાથે આપણું વેદાંતિ વલણ પણ સંવાદી છે એમ આપણને સુઝાડે છે. ૧૦ આતુર નયન: (૧) આતુર એવાં નયને, (૨) આતુર નયન છે જેનાં એવો હું, એમ ગમે તે રીતે અર્થ એક જ છે. રાસ, આ સમુત્ક્રાંતિ, આ અનિવાર્ય પ્રગતિ જે ગગનમંડલે એટલે આખા વિશ્વમાં ચાલી રહેલી છે.

અર્થ પંડે પ્રહાંડ :

સૌ મુજમાં મુજમાં મુજમાં રે—ગણપતરાવ ઝોપાળરાવ બારબે.

છન્દ પદ, રાગ વસન્ત. કડીમાંની દરેક પંક્તિ ચોદ થાવાની છે, ૩ અ+ગ અથવા લલ. રહુત વડે સોળ માત્રા થઈને ત્રિતાલમાં ચાલે છે.

કવિ માત્ર સંગીતાચાર્ય નથી, બહુશ્રુત વિદ્વાન અને કવિ પણ છે. આ નમૂનો એમના ગાયનવાદન પાઠમાલા નિ. ૧૭ ૩ છન્દોગીતવિનોદમાંથી લીધો છે. આ મહાન ગ્રન્થની મુજરાતે શી કદર કરી ? એ વાત જ જવા ધો. ખીજું જુવો—મુજરાતી ભાષામાં પિંગળ ઉપર લખનારાઓમાં દલપતરામ, રણછોડભાઈ (એમના મહાગ્રન્થની પણ મુજરાતે જરા થે કદર નથી કરી), કેશવલાલ ધ્રુવ, નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, અને આ ગણપતરાવ, એ પાંચને પિંગલશાસ્ત્રીનું પદ ઘટે છે. પાંચેની કંઈ ને કંઈ વિશિષ્ટતા છે, રા. બદવેએ પિંગલમાં કેટલુંક સર્જક કામ પણ કર્યું છે.

અર્થ ૨ શ્રી શોભા. ૪ તડ તડ અવાજ, ગાંઠો ફાટે તેના. ૫ મજહબ ધર્મ. ત્રિપિટક “ ત્રણ પેઢીઓમાં સંગ્રહેલ ” બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોનું સંયુક્ત નામ છે. રહેલું સહેલું આચાર સંયમ અને ત્યાગ માટે જુદા જુદા નિયમો. ૬ અફલાતૂન ખેડો, ૬+અ=૬ ઉચ્ચારણ કરવું. નટવર શ્રી કૃષ્ણ. શિવજી શિવાજી. શુભ પ્રકટ અને એ બેની વચ્ચે એમ ત્રણે હું જ છું. સોડહમ્ વેદાન્તીનો જાણીતો મંત્ર, અહીં એનો અર્થ જરા જુદા દષ્ટિબિન્દુએ કર્યો છે. આ દરેક ચીજ મહારામાં છે, આ દરેક હું પોતે જ છું; આ દરેક એટલું જ નહીં પણ આખા બ્રહ્માંડમાંની દરેક. હું=અહં=વૈયક્તિક મનુજત્વ. હું=આત્મા=સામણિક ચૈતન્યત્વ, એ વેદાન્તી અર્થની જાતિનો પણ તેનાથી અત્યન્ત વિસમ્વાદી (કોન્ટ્રરી contrary) અર્થ, તે આ કાવ્યનો વિષય છે. આ દષ્ટિને વ્યક્તિમાંજ સમણિના અન્યારોપની દષ્ટિ કહી શકાય. આ દષ્ટિ પ્રમાણે “ પંડે તે પ્રહાંડ ” = પંડમાં જ જો ને, એમાં શું નથી, એમાં જ આખું પ્રહાંડ જો આ રહ્યું ! અને આ દષ્ટિ ખરી કે જોડી તેની ચર્ચા અહીંના હોય.

* આપણા તર્કશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કોન્ટ્રરી અને કોન્ટ્રાડિક્ટરી (contradictory) નો ભેદ મૂકેને જડતો નથી. આપણું આખું ન્યાયદર્શન પદાર્થ વિષયક છે; પદાર્થ જોને કથે છે તે બાહ્ય વસ્તુ-સૃષ્ટિને એ શાસ્ત્ર અને એ દર્શન સ્પર્શે છે પણ ખનું કે ? ન જોને ! પ્રજા હું તો પૂછીશ : પૂછું મૂકેને કેટલે. એટલે અહીં કોન્ટ્રરી માટે તેની જાતિનું અત્યન્ત વિસમ્વાદી એમ લખવું પડ્યું છે. હિન્દી ઉર્દૂની જેમ આવા અમેજી શબ્દોને જ અપનાવી લેવાથી પ્રજાનો વિચારવિકાસ ત્વરાથી અને કુદરતી રીતે

પર સાક્ષાત્કાર સીડીનાં સાત પગથિયાં :

કહોને સખી ક્યામ—અનવરમિયાં આઝમમિયાં કાણ (જ્ઞાની)

છન્દ પદ, ‘ સ્થુપતિરામ હૃદમાં રહેને રે ’ એ રાહની ગરખી.

કૃતિ મુકિતરીડી એવું ટુંકું નામ પણ આ કૃતિનું શોભે. જે રૂઢિપ્રાપ્ત કાવ્યવર્ગનો એ નમૂનો છે તે પ્રમાણે એ “ સાત વારની ગરખી ” પણ કહેવાય. આ નમૂનો ભક્તિ શંગારનો છે. અને આ ગરખીને સૂઝીમાર્ગી, ‘ વેદાન્તી, યોગમાર્ગી, ભક્તિમાર્ગી ’ જેવી ગણવી હોય તેવી ગણો; ચારેમાં જે જે વાતે એક વાક્યતા છે તે તે વાતો જ કર્તાએ આમાં છેડી છે. કર્તાએ ગરબોમાં પાતાનું તખલ્લુસ “ અનવર ” અને ખીલકૃતિઓમાં “ જ્ઞાની ” રાખ્યું હતું.

અર્થ ૧ મુસ્લિમોના સપ્તાહમાં પહેલો રાનિવાર અને છેલ્લો શુક્રવાર છે; એમનો વાર સમીસાંઝથી સમી સાંઝ લગીનો, સૂર્યોદયથી સૂર્યોદય લગીનો નહીં.

મહાસુન માયા ભ્રમણા આદિથી વિમુક્ત થયેલી બુદ્ધિ તે શૂન્ય. સુરતી (એકાશ્રતા) થી ભક્ત પોતાના ધ્યાનને (એટલે પોતાને) તાત્પર્યપૂર્ણતાથી ટોચે આવેલા બ્રહ્મરંધ્ર (બંકનાગ) થી ઉપર ખેંચે છે, ત્યારે તે માયાવિમુક્તિ પામે છે. આત્મા [એટલે પરમાત્મા - પૂર્વના સૂફી, વેદાન્તી, યોગી, ભક્ત સર્વે સર્વેશ્વરબ્રહ્મ એવી પ્રતીતિવાળા સર્વેશ્વરવાદીઓ છે—સર્વેશ્વરવાદનું અંગ્રેજી નામ પેન્ટીઈઝમ pantheism] નો કાયમ આ માયાવિમુક્ત સ્થિતિમાં છે જ. એ “ પ્રેમી ” એ નારાયણ પોતાનું ધામ જે મહાશૂન્ય (નારા) તેમાં બ્રહ્મરંધ્રથી જ પ્રવેશાય એવા અગોચર (હૃદિયાતીત, વાચાથી પર) અમરગઢમાં રહે છે. એના દર્શનથી માંડીને એના નાદ પણ તના સામીપ્ય કે સયોગની તૃષા હોય, તો એના ભક્તને (એની માણ્હે) એ પ્રેમધામમાં જવું જોઈએ, માયાથી (દુનિયાનાં પ્રેયોથી) વિરક્તિ થઈ આવી સક્રિય બુદ્ધિ ભક્તને જાગે, તે પહેલું પગથિયું.

૨ રૂખી ગુરુ, યોગ્ય ગુરુના ચેલા બનવું અને ચેલાને ઘટે એવું આજ્ઞાધીન

થાય; કે વિદ્વાનો માણું ખજવાણી ખજવાણી યોગ્ય પરિભાષા ઘટે અને દરેક શબ્દનું ઘડતર (કુદરતી રીતે) તે શબ્દ સાથે જોડે કરે, તેમાંથી પ્રજ્ઞ કેટલાક શબ્દ સ્વીકારે કેટલાકને અસ્વીકારે એ રીતે જ થવો સમ્ભવે વારુ—એ મોટા પ્રશ્ન પછાત હિન્દની દરેક પ્રજાના વિદ્વાનોએ ઉકેલવાના છે. આ વિષયમાં મહારુ વલણ બહારીતું છે; હું ખીલકૃતિને જ વર્ણવું છું. તથાપિ અંગ્રેજી શબ્દોથી અસહ્યતા પામીને પ્રજ્ઞ જાગે એવા બનાવી લે છે તેવા સર્વ પરદેશી શબ્દોને ગુજરાતી જ ગણવા રાજ છે.

વર્તન કરી દેવું, તે ખીજુ પગથિયું. ભેજે મોકલે. આ કડીમાં સૂરત એટલે સુરતત્વ, પરમાત્મા, “શ્યામળિયો.”

૩ સુખમણ સુખમણ. ડાખી ઈડા, જમણી પિંગલા, વચ્ચે સુખમણ એ ત્રણતું નાડીયક નાણીતું છે, જેને કુંડલિની પણ કહે છે. ઈડાપિંગલાને અનુક્રમે ચંદ્રસૂર્ય નાડી પણ કહે છે. એ બેનાં મૂલ નાલિકમલમાં છે. સુખમણ ઇન્દ્રિયમાંથી નાલિમાં આવે છે અને ત્યાંથી જમણીડાખી નાડીઓ કે શાખાઓની વચ્ચે થડ કે કમલદંડ જેવી અક્ષરધ્ર લગી જઈ, યોગ્ય સાધનાએ પ્રાપ્ત કરેલી નિવૃત્તદશામાં, અક્ષરધ્રમાં થઈને પર ભૂમિકામાં પણ લંબાય છે, અને અક્ષાંડના સૂક્ષ્મ તત્વો સાથે સંવાદી બની રહે છે. હઠયોગ અને પ્રાણાયામ કરો. અથવા જ્ઞાનમાર્ગે ધ્યાન અને પ્રાણાયામ કરો, ગુરુ જે શિષ્યને જેમ ફરમાવે તેમ તેણે કરવું. મન ઈડાપિંગલાને ત્યાગી એકાગ્ર ધ્યાનની દશા પ્રાપ્ત કરે, સુખમણ એજે સ્થિર રહી શકે, તો જ તેને આથી ઉપલાં પગથિયાંનાં સાચાં આકર્ષણ થવા માંડે. ઘણાઘણા સાધકો અહીં જ અટકી ન્ય છે, અથવા આ દશા સિદ્ધ કરતાં તેમનામાં કંઈ ને કંઈ વિકાર થઈ ન્ય છે, જેનો સાચો ઉપાય કરતાં ગુરુને પણ ભારે પડી ન્ય છે, કેમકે એવો વિકાર થતાંની સાથે ગુરુ ઉપરની શ્રદ્ધા પણ મૂળ-1 જેવી રહી શકતી નથી. મનને ઈડા કરતાં પિંગલાથી છૂટું પાડવું ઘણું વધારે મુશ્કેલ છે. રાજ. ભરથરીની આખ્યાયિકામાં એની સુખ્ય રાણીને ‘પિંગલા’ નામ આપેલું છે આ હકીકત સૂચવવાને: પિંગલા-પ્રેમ-વિષયાસક્તિ. ભર્તૃહરિ નામનો શબ્દાર્થ પણ પરમ ભક્ત, સ્વામીથી પૂરેપૂરો આકૃષ્ટ જીવ, એવો થઈ શકે. મત્સ્યેન્દ્ર, ગોરખ, ગોપીચંદ આદિની આખ્યાયિકાઓ પણ આવાં દષ્ટાન્તકાવ્યો છે; જીવ-શિવના અન્યોન્ય સંબંધને જુદે જુદે ખૂણેથી બેતાં અને આલેખતાં અલંકારિક સર્જનો છે. હરિશ્ચંદ્ર, પ્રહલાદ, વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્ર, ક્રુવ આદિની પુરાણકથાઓ અને અલ્પિમંયુઃ અનિરુદ્ધ જેવી કથાઓને પણ ખોધકો અને પ્રચારકોએ આવા દષ્ટાન્તો લેખે ઘટાવી લીધી છે. અને આ એકીકરણ-પ્રવૃત્તિનો સૌથી મોટો દાખલો કૃષ્ણચરિત્રના જુદા જુદા બનાવોમાં આ ખોધ અને આ દષ્ટિ છલાછલ ભરી દીધાં, એ છે. મધ્યકાલીન હિન્દની ભક્તિ કહો, એનો ભક્તિયોગ કહો, એનો જ્ઞાન ભક્તિસમન્વય કહો, એનું મહાકાવ્ય કહો, -જે કહો તે આ એક જ.

૪ અનહદ નાદ અનાહત નાદ, સ્વયંભૂ ગાન, લોકોત્તર સંવાદ, અક્ષાંડ-પ્રવૃત્તિની સાથે ચાલી રહેલો અનાદિ અનન્ત ધ્વનિ. આ અનુભવવા માંડે, આ એથે

પગથિયેથી. અને તે પછી બહુ થોડા ભક્ત પાછા પડે છે (જો કે કેટલાક છઠે પગથિયેથી પણ પાછા પડે છે;) એટલે આત્માપરમાત્માનાં લગ્ન મંગળ અહીંથી મંડાય, એમ વર્ણવે છે.

૫ બ્રહ્મરંધ્ર ભેદીને પર ભૂમિકાએ પહોંચેલો ધ્યાનલીન (સમાધિસ્થ) આત્મા અમુક સમયે નાદ સાંભળવાથી ઉપરની ભૂમિકાએ પહોંચે છે, પાંચમું પગથિયું સર કરે છે, અને શુદ્ધ નિર્મલ બની શકે છે. એને અહં—આપોપુ—રહે જ નહીં, એ આ પાંચમાં પગથિયાની સિદ્ધિનું લક્ષણ છે. સર્પ કાંચળા ઉતારે તેમ, જલાશયમ થી માણસ ખહાર નીકળે ને પાણી એના ઉપરથી ટપક ટપક નીતરી જાય, હવામાં ઉડી જાય, સુકાઈ જાય, એ તદ્દન કોરો થઈ જાય, તેમ—એ ભક્ત, એ આત્મા દેહ સાથે જોડાયલા અહંભાવથી મુક્ત બને છે, દેહીતો હજી છે તથાપિ હવે નથી, એવો બને છે. નિજ મૂર્તિ પોતાનું સાચું સ્વરૂપ, પરમાત્મા. દર્શનની પ્રેમયોગની અહીંથી જ શરુવાત થાય. આ પહેલાં કદાપિ નહીં. હડયોગ કે જ્ઞાનની સાધના પૂરેપૂરી સફલ થાય તે પછીજ ભકિતયોગ કે પ્રેમયોગના ગણેશ મંડાય. ભકિતને જ્ઞાનથી ઉંચી કહે, તે આ અર્થમાં સાચું છે. અજ્ઞ ભકિત, નામ માત્રનું રટણ, નમસ્કારો જ કર્યા કરવા, એવી એવી જ્ઞાનને તરછોડતી અને અવગણતી ભકિત પણ જ્ઞાનથી ઊંચી, એ તો જ્ઞાનને માટે અનધિકારીઓએ પોતાને ફાવતો ભ્રમ ચલાવેલો છે. જ્ઞાન પૂરેપૂરું પચાવી લઈને તેના પરિપાકમાંથી જન્મતી ભકિત એજ સાચી ભકિત છે. અને આવી સંસ્કારી સશક્ત અમર ભકિત જ્ઞાન જનેતાનીજ પુત્રી છે.

૬ દેહી તો હવે ત્યાં લગી એ રહેવાનો, પરંતુ પાંચ એટલે પાંચ તત્ત્વ (જેનાં દરેક સ્થૂલ બનેલાં છે), અને પચીસ એટલે દરેક તત્ત્વના પાંચ એમ પચીસ ગુણો, તેમનાં સુખદુઃખ તેમનાં બન્ધનો તેમની શક્તિ અશક્તિઓ એ સર્વથી આવા ભક્ત પર થવા માંડે છે, એ છહું પગથિયું. જડ સૃષ્ટિની એને પરવા ધટતી જ જાય છે. આઠ ન્હાની અને આઠ મોટી સિદ્ધિઓ એવા ભક્તને ઓછીવત્તી આ ભૂમિકાએ પ્રાપ્ત થવા માંડે છે, આ પહેલાં તો નહીં જ. અને સિદ્ધિઓ મળી ન મળીને કોઈક તે ન જેરવાયાથી પાછા પડે પણ છે, પિંગલાના દાસત્વમાં. સાચા ભક્ત હોય તે બધા જ ચમત્કારો નથી કરી શકતા. જે અતિવિરલ મહાત્મા આ ભૂમિકાએ પહોંચ્યા હોય તે જ કરી શકે. પરંતુ ચોથા પગથિયાની પછીની વાતો સામાન્ય અનુભવની નથી; તેમ એ માનવી જ જોઈએ એમ પણ નથી.

૭ સુરતી (એકાગ્રતા) મળે અહીં લગી લઈ આવી. ભાવી ભાવે,

બીજા એક જ વાર વવાતાં ખેડુત નંતે ફરી નય. એ તવા ખેડુત વૃક્ષ ઉપર નિષ્કામ કર્મોનાં જ ફલ પાડે. લોભ સિંધુ જેવો અપાર અતલ છે; તથાપિ જ્ઞાનનું ખિંદુ પણ પ્રાપ્ત થતાં લોભ માત્ર શોષાઈ નય; પ્રકાશના અણુ માત્રથી ધોરતમ અધિકાર પણ ઓસરી નય.

૪ અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ માંહમાંહ કલહ કર્યા જ કરનારી કૃતરીઓ છે. કાશી—મોક્ષાભિમુખતા- મન બુદ્ધિ ચિત્ત અને અહંકાર એ ચતુષ્પાદ યશુનો આરો સંકલ્પ, મનન, નિશ્ચય, મમત્વ આદિ છે. પણ સંકલ્પાદિ શ્રેયોમાર્ગે વળતાં તે જ (અર્થાત તેમના સાધન વડે જ) મનશ્ચતુષ્કને સુધારે છે હઠયાગ રાજયાગ સસલાં છે; પણ કામ ક્રોધ જેવા સિંહને હઠાવે હરાવે છે. નવધા ભકિત માતાની જ પ્રેમલક્ષણા ભકિત પુત્રી છે, પણ એ એક પુત્રી વડે જ ભકિત માત્ર પોષાય છે. પાપી-જન્મેલો તે સાથે પાપ વાસનાઓનો ભારો મળેલો; પણ શમદમાદિ સાધને અસદ્ વાસનાઓનો ક્ષય થતાં તે જ માણસ તીર્થ, -ન્યાં ન્યાં વિચરે ન્યાં ન્યાં દષ્ટિ પડે તે વસ્તુ તે કુદરત તે પ્રાણી તે સમૂહ માત્રના મલ ધ્રુવે છે,

૫ કાન દ્વારા મળતું જ્ઞાન આંતર દષ્ટિ (આખ) સદ્ગુરુ પ્રભાવે ઉઘડતાં જ શોધી લે છે. કાને સાંભળતાં જ પ્રત્યક્ષવત્ અનુભવી લે છે. સાંભળવામાં આવતાં જ જુદા જુદાં કર્મોની ફલ પરંપરા તેની આંખ આગળ નતે અનુભવતો હોય એમ તરી રહેવાથી તેને શાસ્ત્રપાલન સહજ થઈ નય. ન્યારે સામાન્ય માણસો સટારિયા જેવા પામર હોઈ, સદ્દાનાં દુષ્પરિણામો ફરીફરીને અનુભવવાં પડે અને તોપણ સદ્દામાં જ યડયા રહે, વૃક્ષ=મનુષ્ય શરીર. વાયુ=વાણી. સામાન્ય માણસ જે શબ્દ કાને પડે તે પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થાય છે. ગુરુવાણીથી ફરી ગયેલો વૃક્ષ સામાન્ય વાણી માત્રને હલાવી સન્માર્ગગામિની કરવા મથે છે. સામાન્ય રીતે કાજીઓ હલાલ કરીને જમે છે. અજ-અજન્મા થયેલો રૈયત કાજીના ન્યાય નિંકલોને પણ શુદ્ધતર ન્યાય ખોધીને અને પ્રવર્તાવીને ઉડાવી દે છે. કાજીનું કાર્ય સ્થાપિત કાયદા પ્રમાણે જ ચુકાદા આપવાનું છે. કાયદામાંના દોષનું શોધન કરવાનું જેનું કર્તવ્ય તે અધિકારી પુરુષ કાજીના ન્યાયને હડહડતો અન્યાય પણ—યોગ્ય પ્રસંગે— ઠરાવે છે. ધનુષ ભાયામાંના સંચિતને પુરુષાર્થે ક્રિયામાણ કર્મો સાથે સરખાવવાનું રૂપક ન્તણીતું છે. ધનુષ ભાયામાંનાં સંચિત અને પ્રારબ્ધ કર્મો જ ફેંક્યા કરે ત્યાં સુધી માણસ પામર છે. સદ્ગુરુખોધથી પુરુષાર્થમાં સ્થિર થયેલો માણસ નિષ્કામ કર્મ જ કરવા માંડે છે ત્યારથી એ હૃદયપલટાવાળાં તીર ધનુષને પણ ફેરવતાં નય છે અને

આયામાંના સંચિત પૂરાં થતાં લગી એજ પ્રવૃત્તિએ પ્રવૃત્ત રહે છે. સંસારી કુંભાર ચાકડો ફેરવ ફેરવ કર્યા કરે, વીતરાગ દશાનો સ્થિરતા બાળતો જ નથી. જ્ઞાની કુંભારની વાત જુદી છે, ઉલટી છે; પ્રયોજન પૂરતો જ બચહારચાક નિષ્કામપણે ફેરવે છે.

૬ મનને ચાર પગ: કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, તે જતાં મન સીધું નિઃશ્રેયસું માર્ગે ભેડે. મેરુ-અગ્નિમાં. અમ્હરૂંધ જેવાં અતિ સૂક્ષ્મ છિદ્રમાં આંતર દષ્ટિ વળી એટલે એ કીડીથી સૂક્ષ્મ આંતર દૃષ્ટિ મેરુ જેવા અગ્નિમાંને ઉથલાવી નાખે, જુદી જ રીતે જુલે સમજે. બાહ્ય શક્તિ સમૃદ્ધિ વગેરે ઉપાધિ માત્ર છે; એક કે વધુ ઇન્દ્રિય પણ બલે ના હોય; ઝંકારનો જપ એટલે કે તેનું અર્થભાવન યથાયોગ્ય કરી શકે તે માણસ જોખડો હોય તથાપિ તેને વેદવેદાંગ આદિ તમામ વિદ્યા અને જ્ઞાનનું પરમ તત્ત્વ મળે. બ્રહ્મમાં સમાધિસ્થ માણસ નિરક્ષર હોય તથાપિ જ્ઞાનીઓમાં જ્ઞાની અને પંડિતોના પંડિત છે. સંગીત આદિ કલાઓ આનંદ માટે ભણેને, આનંદનો આનંદ જેને સાધ્ય છે તેના આગળ કિંનરગંધર્વોના આનંદની શી વિસાત વારુ !

૭ અગ્નિ આઃજો સદાતપતો અધર્મનો પ્રતીક છે; ઠંડક એથી ઉલટો એટલે ધર્મનો પ્રતીક છે. વિષયવાસના આદિને ત્યજનાર, તેમનાથી તપ્તિ ન વાંછનાર, તેમનાથી ભૂખ્યા રહેવામાં જ આનંદનાર તેમની લાંઘણ ઉપર લાંઘણ ખેંચ્યા જ કરે. વિશ્વ ભગવાનનું ચિત્ર છે, જેનો ચિતારો ભગવાન છે. પણ આપણે ભક્તો (એનું એક અત્યંત ક્ષુદ્ર ચિત્ર માત્ર) એ ભક્તવત્સલને રંગ્યા જ કરિયે છિયે, અને એ ગમે તેવી ઘોર અન્યાય નિંદા સ્તુતિને નામે કર્યા કરતા હાથશું, તથાપિ જવાબમાં એનું તે અનિર્વચનીય ગહન સ્મિત જ વિલસ્યા કરે. થાળ=ઇન્દ્રિય વિષયો. દેવ-જીવ પ્રારબ્ધ અને સંચિત ખૂટતાં લગી નિષ્કામ પણે કર્મો થવા દેતો દેતો વિષયો વડે ધસાતો ખવાતો જ (પામર દષ્ટિએ) જણાય છે. અને ઋષિરાજ કહે છે આ સર્વ વિપરીતાભાસી ઘટનાઓ એવી અજબ છે, કે તે સાંભળતાં પથ્થર (છેક ખૂટી લાગણીવાળા) પણ ખડ ખડ ખડ હસ્યા જ કરે.

આ વિવરણ માત્ર દિશાસૂચક છે. ઉપનિષદ્, પાતંજલ, ભાગવત, યોગવાસિષ્ઠ, શિવપુરાણ આદિના ગહન રહસ્યભાગોનો વાચક જેમ વધારે સંસ્કારી તેમ તે આ કડીઓને વધારે ખૂબીથી ઘટારી શકશે. અન્ય ધર્મોના સૂક્ષ્મો અને અગમનિગમ-વાદીઓ (મિસ્ટિક્સ mystics) આ જ કડીઓને પોતપોતાને અનુકૂલ અર્થમાં ઘટારી શકશે. સંસ્કૃત એકાક્ષરી કોષ લઈ ખેસિયે, તો વળી આમાંની એકે એક

ઉક્તિમાંથી અનેક અર્થ ઘટાવાય. પણ એવી વિદ્યાતિરેકની પ્રવૃત્તિ નવરાઓને જ હાજરે. આખા પ્રબન્ધને અનુકૂલ તેજ અર્થ દરેક ઉક્તિનો લેવાનો. તો પછી એવા અનુકૂલ અર્થ શબ્દોમાંથી સીધી રીતે મળી આવે છે, એવી કૃતિને 'માટે પાંડિત્યના અજીર્ણતું પ્રદર્શન કેવલ કાલશ્લેષ છે.

૫૪ પ્રેમસય ઉપાસ્ય બ્રહ્મ:

દગ રસસર મોરે—મણિદાસ નલુભાઇ દિવેદી.

છાંદ પદ; રાગ ખમાચ.

અર્થ—દગ-સ્થાયી અભેદાનુસંધાનથી ઉપજતો પ્રેમાર્નદ સ્વરૂપાર્નદ, એ બ્રહ્મ-મયતાની દશા તે જ પરમાત્મા વા બ્રહ્મ, તે જ આ દગ. એ દગને સ્થૂલ દગથી તે કેટલી ઊંચી અને સિત્ત છે, એ પ્રેમને સ્થૂલ પ્રેમથી તે કેટલો ઊંચો અને સિત્ત છે, તે વાણીથી વર્ણવી શકાય એમ વર્ણવે છે; આ ત્રણ અર્થ સાથે જોડીને પરંપરાપ્રાપ્ત સાંકેતિક વાણીબલે તેમને સાથે હાકે છે.

૧. એ સ્થાયી શીત ગંભીર ઉલ્લાસની દશા રસસર છે. એ એક જ દશા યથાર્થ રસસર કહેવાય એવી છે. એ રસ એ ઉલ્લાસ મહારામાંથી આસપાસ છલકાઈ પણ રહ્યો છે.

૨. સ્થૂલ દષ્ટિને ઝાંખ વળે, ઝાંઝ આદિથી તે ક્ષણ મીંચાઈ જાય, નિદ્રામાં તે વધારે વખત અને વખતોવખત બંધ રહે અને એને ઝંધાપો ચ આવે. સ્થૂલ પ્રેમમાં ભરતીઓટ થાય, વિદ્રા આવે; વચ્ચે વચ્ચે તે છેક ઓસરી જાય, લાંબા કાળ લગી અનનુભૂત રહે, અને મૃત્યુથી તે તુટી પણ જાય. આ દષ્ટિ આ રતિ અવિશ્લેષ નિર્જેતર સનાતન જાગૃતિની છે, પલટ ખાય નહીં એવી તે પલટી રહે છે, અનિમેષ સ્ફુરી રહે છે. ૧લી કડીમાં મોરે, પછીની કડીઓમાં ખરસાઈ (વર્ષાવી), મચાઈ (મચાવી) એ ખડી ઓડીની છાંટ છે; ભજન અને ખીજ સંગીતમાં આવે છે એવી.

૩. સ્થૂલ દષ્ટિમાં મદ છે વિલાસવિભ્રમ છે: સ્થૂલ પ્રેમમાં પણ; જોનાથી ઝાર-વિજગત આવે છે; જોનો તહમને પણ અનુભવ હોવો જ જોઈએ. તેનો જ તાબ દે છે. આ અનુસન્ધાન મદ અને વિલાસવિભ્રમ ક્ષણક્ષણનવીન તથાપિ એટલા ઉચ્ચરસ અને એટલા તો છે કે એ તેમજ જ છે, ખાપુ; એ જ એની સુધા એટલે અમરતા દેનારી શક્તિ છે. તહમે જાણો છો તે દષ્ટિઓ અને સ્થિતિઓમાં સુધા નથી, તો તહમે વખાણો છો તે મદ વિલાસ વિભ્રમાદિ ક્ષણિક આસાસ માત્ર છે, ખાપુ.

૪. વળી એ દષ્ટિ એ દશા જ આ સ્થૂલ દષ્ટિ સ્થૂલ પ્રેમાદિ સંસારરૂપ નાટકને—
આ ભવરૂપ માથિક ઇતિહાસપઠને—એના નવે રસ અને સાતે રંગ અને સુખ દુઃખનો
નાના પ્રકારના શોર બકોરમાં ઉપજીવી રહી છે. અગર જો કે આ વચન તહમારે શ્રદ્ધા-
એ જ માનવાનું છે. એ એવું ચમત્કારિક આશ્ચર્ય છે કે તેનો પુરાવો અત્યારે આપવાનું
પાલકે નહીં, અને કવિતાનું તો એ કાર્ય જ નહીં.

સુરંગ=સુ+રંગ, એમ અર્થ કર્યો છે; રંગ=રંગભૂમિ, નાટક. કર્તાએ પોતાની
ટીકામાં આ અર્થ લીધો છે. સુરંગ=સાલુંગ, એ અર્થ સાથે ક્રિયાપદ મચાઈ રહી
બરાબર બેસે પણ નહીં. અને છેલ્લી ક્ષીમાં મણી=(૧) કર્તાની સહી; (૨) કર્તારૂપ
વ્યક્તિમાં, જેમ બીજી વ્યક્તિઓમાં છે તેમ છે તે, બ્રહ્મ; (૩) પારસમણિ; એમ
ત્રણે અર્થ લેવાના છે.

૫. માનવ સ્થૂલ દષ્ટિ અને માનવ પ્રેમ ઇતિહાસ આદિ તો શું, આ બ્રહ્માંડ
આખામાં બહારઅંદર તળેબપર કોઈ પણ દિકાલમાં જે કંઈ મૂર્ત છે, હલું, વા હરી
તે નામરૂપે આટલી બધી અસંખ્યાનંત લિન્નતાઓવાળું પણ વસ્તુતાએ એ જ છે,
આ ઉપાસ્યબ્રહ્મ જ છે. મહારી આ દષ્ટિ એ રૂપની થઈ છે તો એ જ્યાં જાય છે જ્યાં
પડે છે ત્યાં તે દરેકને તે સર્વને પોતામય મોદમય જ બનાવી લે છે, આનંદરૂપજ
જુવે છે. પારસમણી અડતાં ઢેકું, કાષ્ટ, લોહ, અસ્થિ હરકોઈ થીજ સુવર્ણ અથવા
રત્ન થઈ જાય તેમ બ્રહ્મ પારસમણિ મળેને અડતાં હું મણિ (પથરો) શાશ્વતજ્યોતિ
રત્ન (બ્રહ્મ) બન્યો, અને મહારી આ દષ્ટિ સ્થૂલ મટી, મણિમય બનેલી જ્યાં જ્યાં
પડે છે ત્યાં ત્યાં દરેકને રત્નમય મોદમય બ્રહ્મમય બનાવે છે. સર્વે સ્વાલિન્દં સચ્ચિદા-
નંદં બ્રહ્મ.

આ સંગીત* તો છે. અગદ એટલે પદ્યબંધ વા પદ્યબંધ (verse વર્સ) પણ

* ગાયન, ગાન, ગીત=સંગીતમય રચના = સારી ગમના સુરોની અમુક ગોઠ-
વણીવાળા એમનાં પુનરાવર્તનોવાળી રચના. સંગીતનું લક્ષણ આ સુરાનુપૂર્વી
છે; અને એની સાથે સાથે તાલરચના પણ હોય છે.

મધુર શબ્દના બે અર્થ:—(૧) ઉપર પ્રમાણે સંગીતમય (musical);
(૨) અક્ષરમેળ વા માત્રામેળ પદ્યરચના વડે લયમય, લયવાળું (rhythmical).
આ લયપ્રવાહ (rhythm) સાથે સાથે પણ તાલરચના હોય. તથાપિ કવિતા =
લયરચના, એ વ્યાખ્યામાં તાલરચનાના લક્ષણને સામેલ રાખવું આવશ્યક નથી.
બ્લેન્ડ વર્સ, અર્થાનુસારી લયપ્રવાહ, પદ્ય હોવો જોઈએ, અને તાલબંધ ના થે હોય
બલકે ના જ હોય.

છે. આને કવિતા કહેવાય ખરી ? ઉપર ખતતી સરલતાએ વિવૃત કર્યો છે તે અર્થપ્રવાહ જેને અનાયાસે ખેંસે અને એમાં શ્રદ્ધાને લીધે જે આનંદે, તેવા અધિકારીને એ અર્થપ્રવાહ રસિક પણ લાગે, ખૂબીથી કથેલો પણ લાગે, મતલબ કે તેવા ગ્રાહકની કસોટીએ આ કવિતા છે; અર્થપ્રવાહને માટે વાપરેલી વાણી તોતડી અગર સાંકેતિક, પણ તે તો વિષયની ગહનતાને લઇને અનિવાર્ય, એટલી ઘૂટ પણ એવો શ્રોતા ખુશીથી મુકે. વળી આવા રસથી આતપ્રોત ખીજી કવિતા તેને બહુ ઓછી મળી આવે, એટલે તેને આ જિંદગી કવિતા પણ લાગે. ઘણી વિરલ ચીજોને આપણે મૂલ્યવાન અને જિંદગી પણ ગણવાના ભ્રમમાં પડી જઈએ છીએ. તાત્પર્ય કે આ વેદાન્તી સંપ્રદાયકવિતા છે.

વેદાન્તને તે વળી માત્ર સંપ્રદાય કહેવાય વારુ ? માનવ સૃષ્ટિ અને ઇતિહાસમાં મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, મિસરી, હિંદુ, અનાર્થ, એમ ધર્મો સંપ્રદાયો પંથો અને તેમના વિવિધ રૂપોને જોતો તથા તેમાંથી કોઈ કોઈને વિશેષ સમજવા મથતો, કોઈ પણ ધર્મ પ્રતિ અતિરાગનાં ઘોર અધર્મી પરિણામોને પણ નિહાળતો અને માપતો, ધર્માધર્મના દ્વંદ્વથી પર રહેવા મથતો, કેવલ શાસ્ત્રીય વિચારક અને ફિલસૂફ પણ માણસ હોઈ શકે. આવા માણસને હિંદુ ધર્મનું હાલ ચાલતું રૂપ પણ માત્ર

સંગીતકાવ્ય = સંગીતમય અને પદ્યમય બંને રચનાનાં સાથેલાગાં લક્ષણોવાળી રચના. આવી રચના સંગીત લેખે જિંદગી હોય, કવિતા લેખે પણ જિંદગી હોય, ત્યારે દ્વંદ્વમાં સાકર લખે છે, એમ આપણે માનતા આવ્યા છીએ. સામાન્ય રીતે આપણા રસિકો સૈદ્ધાંતોથી માનતા આવ્યા છે, જે કવિતાને અને સંગીતને અર્થત નાતો છે; જે જિંદગી કવિતા સંગીત વગર લખી, જે સંગીતમય બધી જ નહીં તો ઘણીખરી રચનાઓ કવિતા; વગેરે. આ માન્યતાઓના ગુચ્છમાંથી કોઈ પણ એક વિષે જરા ચર્ચા ઉપાડીએ, ત્યાં જૂનવાણી વિવેચકો અને રસિકો લાલચોળ થઈ જાય છે, અને 'પૂર્વપક્ષ સાંભળી પણ શકતા નથી. શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ અને રાગદ્રેષને બનતું પણ નથી. પણ વસ્તુસ્થિતિ આ છે, કે ઇંગ્લિશ કવિતા તેમ મધ્યકાલ પહેલાંની સંસ્કૃત કવિતાનો પરિચયી વર્ગ વધતો જાય છે, તેમ તેમ (૧) સંગીત તે એક કલા, ત્યારે (૨) કવિતા તે બીજી જુદી કલા, સંગીત કલાના જેટલા બલકે વિશેષ મહત્વની સંગીતથી સ્વતંત્ર કલા એમ ગણવાનું વલણ જોર પકડતું આવે છે. અને આને પરંપરાપ્રાપ્ત વિદ્યા, બાળી ગયેલી રુચિઓનો રોષ, એવા એવા વિરોધ નડે તે કુદરતી છે; તથાપિ એ વિરોધોની આ નવાં વલણને અટકાવવાની કે નબળું પાડવાની મગદૂર નથી. સંગીતના માધુર્ય સૌંદર્ય અને કલામયતાને તેમ આપણી લાગણીઓમાં નાનુકમાં નાનુકથી ઉત્તરમાં ઉત્તર ઉપર એની પ્રભુતાને પૂરેપૂરી સ્વીકારવામાં પણ કવિતા કલાની સ્વતંત્રતા અને પ્રગતિના વકીલને મુદ્દલ આનાકાની નથી.

એક સંપ્રદાય લાગે. અને કમલ કરી લઈ છું જે સુશિક્ષિત હિંદુઓને આવે માણસ, વેદાન્તને કે હિંદુધર્મને સંપ્રદાયના જ વર્ગમાં મુકતો હિંદુ, નાસ્તિક નહીં તો વિચિત્ર તો લાગે. આપણે ત્યાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય હતું એટલું ઓછું વિકસ્યું છે. મતાંતરતતિક્ષ્ણ (દાવરેશન toleration) સુધરેલા (ખ્રિસ્તી) દેશોમાં બહુ ધીરે ધીરે કેળવાઈ છે, તેટલી આપણે ત્યાં પણ કેળવાતાં, ધર્મવિષયક શાસ્ત્રીય તટસ્થતાને જમાવવા આહતા વિચારકો આપણને પણ ઓછા વિચિત્ર લાગશે.

૫૫ તારનું તૂટકું—

તુટયો મહારો તરખૂરાનો તાર—કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ.

છન્દ પદ સંગીતમાં લાંબી કવિતા ન હોય, સંગીતમાં ગતિમાન વિચારણા ઓડી જ હોય કે ધણું ખૂંદુ નયે હોય. કેટલીક વખત વસ્તુનાં ઐગોપાંગ સંખ્યાબન્ધ હોઈ તેમાંના મુખ્ય ને સ્પર્શતાં કડીઓ ભરાય છે, જેને લીધે વિચાર ગતિ કરે છે એવો આભાસ થાય છે, પરંતુ “ પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી ” એના જુદા જુદા દાખલાઓ વડે કડીઓ રચી હોય તેમાં વૈવિધ્ય આવે છે, તથાપિ વિચારણાનો પ્રવાહ આવતો નથી, તેમ આવાં સંગીતકાળોનું પણ સમઝવું.

વિષય—જીવનની અપૂર્ણતા. પાંચ પંદર પચીસ જુદી જુદી વસ્તુઓ અને શક્તિઓનો સારા મેળમાં સહકાર, એવું નામ જીવન. અને તે તો એમાંથી એક પણ ખોટકાય ત્યાં ભાગી પડે છે. હ કડીની કવિતા છે, તેમાંથી ત્રીજી છાંડી દીધી છે. આ કવિ ઘણી કૃતિઓમાં છેલ્લી કડીમાં પોતાની સહી કરે છે એટલે કે પોતાનું નામ કેશવ કેશવ હરિ એ ટુંકા રૂપમાં કડીમાં વણે છે.

અર્થ—મહારે ધન જન ધામનો ખપ જ નથી, કદાપી નહોતો. હરિસપાનને જ હું જીવનસર્વસ્વ જીવનસફળતા ગણનારો: તે પણ મહારે માટે તે અશક્ય બનાવ્યું, હે હરિ, તહારી કરાણી અગમ્ય જ છે હરિને આવો શાંત ઠપકો કે આવી કરુણસૌમ્ય અર્જ આપણી ભાષામાં કેટલી હશે ? જીવાળી તારનો સ્વર બરાબર નીકળવા તેમાં રેશમી દોરા ખોસે છે તે.

ખાટું, દાર, માર્ગ (કાઠીયાવાડી ખોલીમાં—ખાર). ખૂટી જડીખૂટી, કાઠીયાવાડમાં “ તૂટીની ખૂટી નહી ” એ કહેવતમાં અને છૂટો પણ ખૂટી ઉચ્ચાર થાય છે; એટલે આ કવિઓ લે છે તેવી છટનો દાખલો નથી. ૨ જ કડીમાં જાતા (જતા) પણ કાઠીયાવાડી પ્રયોગ છે. કહું છું કામ ન મહારે રે. આ પંક્તિથી ટક્કનો

અર્થ પૂરેપૂરો આલેખાય છે. તાર તૂટેથી તેથી મળને લાગે છે હવે આ ભવમંદિ
ભગવાન ભજન સ્હારાથી નહીં થઈ શકે. ભગવાનભજન માટે જ જીવન, ભગવાન-
ભજન જ જીવન, એ હું માનનાર અને પાળનાર, તેનો તાર તૂટે છે, એ ત્હારી કરણી,
હે કેશવ હરિ (અથવા હું કેશવ હરિ કહું છું હે કેશવ, અથવા હરિસુત હું કેશવ
કહું છું ને), મનથી અને વાણીને અગમ્ય છે. ચતો વાચો નિવર્તે આદિ ઉપનિષદનાં
વાક્ય પ્રસિદ્ધ છે.

દશનિ તમ્યુરો એટલે શરીર એ પહેલો ધ્વનિ. સંસારમાં વ્યવહારનો આખો
ચરખો એ બીજો ધ્વનિ. તુંબડું, તાર, પારા, નખલી, ખૂંટી, ઘોડી, જીવાણી, નરધો
કે ઢોલક વગેરેનાં ઉપમેય શરીર પક્ષે કયાં કયાં ? સંસાર પક્ષે કયાં કયાં ? બધાં
ન કહેવાય, બે ત્રણ મુખ્ય ઉપરાંત બીજાં માત્ર સૂચિત રહે, તે આવી કવિતામાં
દોષ નથી. ભાષા આપણા વિચારોના મોટા ભાગને સ્ફુટ સ્પી શકતી જ નથી. વળી
બાકૃત (આર્ટિક્યુલેટ articulate) વિચારણામાં પણ આપણાં વલણો,
નુચિઓ આદિ પૂરાં આવી શકતાં નથી. અને સંગીત તો આપણી પ્રકૃતિશુદ્ધિમાં
ખૂબ ઉંડું ઉતરી શકે છે. એટલે સંગીતકાવ્યોમાં વૈખરી (આર્ટિક્યુલેટ સ્પીચ)
થી એના પદોમાં કથારું હોય તે ઉપરાંત ને અસ્પષ્ટ ધ્વનિ સૂચવાતા હોય તેનું
મહત્ત્વ પણ ઓછું નથી.

૫૬ સુરચાલ :

જૂલો પત્ર ભસૂં—કેશવલાલ હરગોવિન્દલાલ શેઠ.

છન્દ પદ

અર્થ આત્મા વતન જવાની સાચી વાટ માટે તલસે છે.

૩ આ કડી જરા અસ્પષ્ટ જણાય છે. સોણુલું—સ્વપ્ન કર્તા માયાના અર્થમાં
વાપરે છે કે ભાવનામય વાસ્તવની ઝાંચનાં અર્થમાં ? જોલાંખાય એટલે ? કોઈ
પણ શબ્દ જાતે નથી કવિત્વમય, અકવિત્વમય. પણ કેટલાક લેખકોને અસુક જાતના
શબ્દો ને શબ્દશુદ્ધિ તર્ક અજબ પક્ષપાત હોય છે. હું કડી આમ લઈ છું:—જે
સ્નેહ માત્ર એક દિવસના અવધિનો, પ્રભાતે પ્રકટી સંધ્યાકાળે આથમી જતો, તે
સાચો સ્નેહ નહીં સ્નેહ નામે સ્વપ્ન માત્ર છે, તેનાથી તો મ્હારી સજીવનતા મરે
મરે થઈ જાય છે. ૪ બળદને કાંધ પડે માણસને જોડા વાગી વાગી તાલ પડે એને
“ ખીઠ ખડી ” વાપરું લાગે છે. અથવા ખરડાની કરોડ ભાંગી ગઈ એ અંગ્રેજી

૩૬ પદ (back is broken) નો અનુવાદ ગણીને અર્થ કરવો. શબ્દ અસંદર્ભમાં ખામીઓ તો હોય. કવિતા જે વિચારણાપ્રવાહ, તો આપણે શબ્દોની અસંદર્ભને અવગણી ન શકીએ, શબ્દો પણ યથાયોગ્ય હોવાથી જ વિચારાલેખન ખીલી આવે, તથાપિ આપણે મુખ્ય જેવાની વસ્તુ વિચાર અને ભાવ. અને આને બંધીએ જ આ પદ ભક્તહૃદયનો સાચો અસરકારક અને હૃદયવાંહી સંગીતમાં યોજેલો હૃદયગાર છે. પ્રસ્થાનમાં આ કવિતા આપેલા પદ કરતાં આ વધારે સારું લાગવાથી તેને બદલે અહીં આ લીધું છે.

૫૭ આપની યાદી :—

ન્યાં ન્યાં નજર—સુરસિહજી તખ્તસિહજી ગોહેલ (કલાપી)

છન્દ ગઝલ ‡ વિષય ઈશ્વર જ સર્વરવ.

અર્થ માશુક જેના ઉપર ઇશ્ક તે વ્યક્તિ; આશિક ઇશ્ક કરનાર વ્યક્તિ. આશના ભાઈબંધ, દિલોબન. અમન (૧) ખાગ, છટથી ફરવાની આકર્ષક જગા; (૨) મોજમજા, આનન્દ. ખૂન લોહી. ગોદ બગલ, પાસું. દમ શ્વાસ. સિતમ જુલમ, ખલાતકાર. ખંજર જમૈયો, કટાર, છરી. ચાર દોસ્ત, આશિક. અહસાન ઉપકાર. રહમત કૃપાદષ્ટિ (રહમ કૃપા). રાહદારી વટેમાગુ. આ શબ્દમાં કવિની શરતચૂક થઈ હોય કે નકલ ઉતારનારની ભૂલ પણ હોય. અહીં જેમણે રાહદારી ભોમિયાપણું, રાહ દેખાડનાર લેખે કામગીરી, રીતભાત, રાખેતો. શરારી આપ ભક્ત વત્સલ છે, હું આપનો છું એ ખુમારી.

૧ લય અને શબ્દની ઇશ્વર જ જણાવવામાં અજબ યોગ્યતા, અસરકારકતા,

‡ રહીફ આપની છે. પંકિતનો સન્ધિ સત્ર ગણું ગાગાલગા રૂપ; ન્યાં ગાલગાયા ૧ જુવો પંકિત ૩ અને ૨૨) રૂપ આવે છે ત્યાં છેલ્લો સંધિ પગણું ગાલગા રૂપ. એટલે જે અર્ધી-લીટીઓમાં આમ બે માત્રા નિયમિત રીતે ઓછી હોય, તો આપણી પરિભાષા પ્રમાણે એવી રચનાને વિષમ ગઝલ કહી શકાય. પણ ગઝલમાં આટલું વૈવિધ્ય પણ આણવામાં વિજય મળે કે કેમ એ એક સવાલ છે. લગાગાગા (“ દિયાં છોડી ”) રૂપના સત્ર ગણ વાળી ગઝલનો સન્ધિ ફારસી-ઉર્દૂ-પિંગલમાં મ-ફ-ઈ-લુન્ કહેવાય છે; એટલે સમૃદ્ધિમાં આવી ગયેલી ત્રણે ગઝલો મફઈલુન્ ગઝલો છે. આ ગઝલમાં સન્ધિ લેખે સત્રગણ છે તે ગાગાલગા રૂપનો છે; એ સન્ધિ ફારસી-ઉર્દૂ પિંગલમાં મુસ-તફ-ઈ-લુન્ કહેવાય છે; પંકિત ૩ છ અને ૨૨ મીનો સન્ધિ (ગાલગાગા) ફા-ઈ-લા-તુન્ છે; અને એ પંકિત ઓમાંનો છેલ્લો પગણું (ગાલગા) ફા-ઈ-લુન્ કહેવાય છે. (રણપિંગળ ભાગ ૩ નંબરમાં ‘ફારસી કવિતા રચના’નો વિભાગ)

અન્યોન્ય બિચ્છપ્રતિબિચ્છભાવ, એનું નામ કાવ્યનો અસાદ. ૧લી કડીમાં ૨ શી રે શી જુવો, બીજી પંક્તિમાં સુખે કામદેવ દુઃખે રામદેવ એ વ્યાખિને કેવું સુંદર રૂપ આપ્યું છે. ગાંભીર્ય અને લીલાનો અજબ મેળ સધાયો છે. ૨ લાલીનો અર્ક અત્યંત રૂપવતી ચીજ જોતાં ઈશ્વરની પણ શી બલિહારી એવી ભર્મિ થઈ આવે છે. ૩ અહીં ત્યાં સર્વવ્યાપક. ૪ અન્તર્યામી છો. ૬ હાથ મેળવવામાં સમભાવ દોસ્તી અને સહચારનાં તમામ રૂપો સમાવેશ કર્યો છે. હાથ મેળવવાનો ચાલ યુરોપીય નકલ નથી; રાજપુત ચારણ બારોટ કાઠી આહીરમાં આગળથી ચાલ્યો આવે છે. ૯ આપની સાથે અભેદ, સર્વત્ર દરેક જાતના અનુભવમાં. આપની જુદાઈ જ દેખી દુઃખી છું. પ્રિયજન મૃત્યુનો અનુભવ. ૧૧ ઇસ્કતા રાહમાં રાહબરી આપની; તથાપિ એ રાહબરીનું એક લક્ષણ આ આપની હુંથી માણસ-મર્ચ-માત્રથી જુદાઈ આ આપનું લક્ષણ કેમ ન રેવડાવે ? ૧૨ દુઃખ રૂપે અનુભવેલું કે તારું અનુભવાય. સુખ રૂપે અનુભવેલું કે અનુભવાય, તે સર્વ.

૫૮ સાગર અને શશી:

આજ મહારાજ જલ પાર ઉદય જોધને—મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાન્ત).

છન્દ જૂલણા. ‡ તાલરચના પણ અનુકૂલ એવા હરકોઈ રાગમાં ખીલે. દીવે દીવો પ્રકટે એમ એક શબ્દમુકુલમાંથી બાણે ખીલું વધારે સુંદર ઉઘડતું હોય એવા સંગીતપ્રાસની દમક ઉપર તરણીતરલ અર્થ સેલ્લા કરે છે, અને પોતાની રચીલસૂક્ષ્મ રમણીયતા માટે અમરતા સાધે છે. જાગ્યામેએએ, પાગ્યામેએએ, રનેહધન કુમુદવન, વગેરે સંગીતના સાજ સાથે પૂરેપૂરાં ખીલે.

‡ જૂલણા માત્રામેળ છન્દ છે; સામાન્ય રીતે ચાર પંક્તિની કડી, દરેક પંક્તિ ચંચકલ ગણસાત + શુરુ એ માપની. (ખરવે, પૃ. ૭૫; રણપિંગલ પૃ. ૧૪-૬૫; ૩૮ માત્રાનો ગાલાન્ત ઉપજૂલણા; ૩૯ માત્રાનો સુજુલ્લન, ૪૦ નો અતિજુલ્લન વગેરે. એ જ તાલ રચનાનો ૩૫ માત્રાનો કાનર, એ શુરુવાળો કડખો, તેમાં વિરામ ચોખાં ગતિવરિત તે હંસાલ, જુદી રીતે વિરામ તે કરખો, વગેરે વગેરે.) આ શાસ્ત્ર એની વિગતોની વ્યવસ્થા ઠીક ન હોવાથી એ વિગતોમાં જ દરાઈ જાય છે, હુખી મરે છે, એમ નથી લાગતું ? અહીં જૂલણાની ચાર પંક્તિ નથી; સાડાત્રણ છે. એ પંક્તિ પછી ત્રીજીને હંકાણે અર્ધપંક્તિ-લગા + ત્રણ પગણ + ગા એમ ચોઠવેલી; ચાર ગણની; અને છેલ્લી પાછી જૂલણાની આખી પંક્તિ, જેમાં ઉપલી અર્ધપંક્તિની પુનરુક્તિ, તાલ સંધિ ૧, ૬, ૧૧, ૧૬,... એ પ્રમાણે.

વિષય સૃષ્ટિમાં અને કવિહૃદયમાં ચમત્કારિક હર્ષોદ્ભાસની દાણનું વર્ણનઃ જૂન ૧૯૦૨ ની પૂર્ણિમા-ગોપનાથ પામેના દરિયો. અને વર્ણન છે તથાપિ આ કૃતિ ઊર્મિકાવ્ય (લિરિક) છે, કેમકે ઉદ્ભાસની અને ઈશ્વર પ્રતિ આભારની લાગણીઓ વડે કૃતિ ઓતપ્રોત અને ઊર્મિપ્રધાન છે. સાગર ઉપર ચંદ્રોદયએ ભગ્ય વિધયના વર્ણન દ્વારા ઈશ્વરસ્તુતિ કરવામાં તેમ અનુગ્રહનું સ્તોત્ર સંગીતમાં રચવામાં ઔચિત્ય પણ પૂરેપૂરું છે. શૈલી રોમાન્ટિક છે પણ સાથે કલાસિકલ શૈલીની સ્ફુટાર્થતા ય પૂરેપૂરી છે. સમયે એક છાપ ઉપજવવી એ રોમાન્ટિક શૈલીનું નિશાન નથી. સમભાવી શ્રોતા-હૃદય પોતાના ઉભરાતા હૃદયરસે ભરી દેવું, પોતીકો ઉભરો ભોગવતાં ભોગવતાં સ્તવવો અને ઉભરાવવો, એ પ્રકારની આ શૈલી છે. એ શૈલીની ખામીઓ વિનાનો અને તેના ગુણોત્કર્ષનો આવો ખીલે દાખલો ગુજરાતી કવિતામાં ભાગ્યે મળે.

અર્થ—સ્નેહધન—સ્નેહ તે જ મેઘ ઘેરી અને અજળ જેવી રીતે નૃપ્તિ દેનાર. **પરિમલ** તે જ સ્નેહ નિજગગન—પોતાને કુદરતી ગગનમાં, સૃષ્ટિપક્ષે આકાશમાં, કવિ પક્ષે ચિદાકાશમાં. **ઉત્કર્ષ ખાસે**—ઉંચે ચડે છે. સર્વોપરિ થાય છે, સમુદ્ભવસી રહે છે; જેમ આ ક્ષણે કુદરતમાં ચંદ્ર તેમ. ચંદ્ર જ પરિમલ, મેઘ, સ્નેહ, નેત્ર, અને ઈશ્વરનો અનુગ્રહ સર્વેઃ આખું બાહ્યભ્યંતર ચંદ્રમય સ્નેહમય પરિમલમય ઉદ્ભાસમય વર્ષાઋતુના આગમન જેવા તાપશાંતિના આનંદાનુભવમાં રસસુખાર્દ્રઃ ઈશ્વરની પ્રસન્નતાએ તરખોળઃ એ પ્રમાણે વર્ણન હોવાથી જ આ કાવ્ય રોમાન્ટિક શૈલીનો નમૂનો છે. **કાંડેના—**(૧) આ પૂરી થતી ઋતુના; (૨) મહારા હૃદયમાં લાંબા સમયથી નભેલા.

નેત્ર—ચિદાકાશમાં સ્નેહ, કુદરતમાં ચંદ્ર; સૂર્યચંદ્ર પિતાનાં સ્થૂલનેત્ર, જ્ઞાનસ્નેહ પિતાનાં સૂક્ષ્મનેત્ર (સ્વીડનબોર્ગ). પરિમલ એ સ્વીડનબોર્ગી સૃષ્ટિમાં રોવું પ્રતીક, તે હું ભૂલી ગયો છું અને એ શ્રોતાં પણ હવે મહારાં પુસ્તકોમાં નથી; મુંબાઈ જઈ ત્યારે જોઈ કહાડવા વૃત્તિ પણ નથી. પણ જે જિજ્ઞાસુ શોધશે તેને સાંપડશે. સ્વીડનબોર્ગી ધૂમસ મિનારનાં અંદરનાં અંગોપાંગની ઘટનામાં એકાક્યતા અસાધારણ હોવાથી જ તાકિંક મગજને તે આખો મિનાર સંજીન લાગે છેઃ આ તો આખું ચે ધૂમસ માત્ર છે, એ ભૂલી જવાય છે.

દામિની—જેખનમત્ત. **દામિની—**મોત્તઓ ઉપર પ્રકાશબિંદુ અને પ્રકાશ-સેરોની માળા જાણે વીજળીની છટા જેવી, દેખાતાં લોપાય તો લોપાતાં પાછી દેખાય એવી, ચાંદની. **કેલિફૂજન—**ફૂજન રૂપ કેલિ. કોયલ બે હોય કે એક જ.

સામસામી કોયલો ફૂજનકેલિ કરે છે. અથવા તો એક છે તે વારે વારે ફૂજે છે, હૃદીપક કુલ્હ પંચમસ્વરને નળે તદન-શાંત પડવા નથી જ દેવો એમ રહી રહીને ફરી ગજવવાની રમત કરી રહે છે. આ કેલિફૂજન સૃષ્ટિના સમુદ્વાસનો નળે મૂર્તિ બનાવે છે.

તરણી-નહાની હોડી; વિહાર-તરી (jolly boat). ભાસતી-ચળકી રહે છે. પૂર્ણિમાની લગ્ન ભરતીમાં આખી સૃષ્ટિ નહાની શી લીલા-તરી જેવી સેલતી લાગે એ હર્ષોદ્વાસની પરિસ્થિતિ છે. ઈશ્વર કૃપાનો ઉદ્વાસ જ મુખ્ય, આખી સૃષ્ટિની ઉદ્વાસતી સુન્દરતા મુકાબલે ગૌણ, એમ પણ કવિહૃદયમાં છે તેવું અહીં વર્ણવાઈ નય છે. પ્રથમ કડીનું મુખ્ય ધ્વનિ દુ.ખ સંતાપ શમે છે એવું હોઈ આ કડી તે કરતાં એક પગથિયું ઉંચે ચડે છે. અહીં સ્વાનુભવ સર્વાનુભવમાં પીગળી નય છે એ રીતે પણ આ કડી પગથિયું ચડે છે. ઉપનિષદોમાં છેલ્લા વાક્યની દ્વિરુક્તિ જેવી આ ખંને કડીને અંતે પુનરુક્તિ, ત્યાં સુધરિત તો અહીં સુધરિત અંતે સુન્દર ખંને છે.

સંગીતકાવ્ય કવિતા સંગીતથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર છે, કવિતાનું વાહન અર્થપ્રવાહ છે, તે સમજાવવાને, વળી કવિતામાધુર્ય-અર્થપ્રવાહનો લયનું માધુર્ય-સંગીતમાધુર્ય નથી, સંગીતમાધુર્યની છાયા દાસી નહાની ખડેન કે કોઈ પ્રકારે આશ્રિત નહીં પણ સ્વતંત્ર વિભૂતિ છે, એમ એના વ્યક્તિત્વનો દાવો કરવાને, આ વિવરણમાં પ્રસંગોપાત્ત લખ્યું છે. પરંતુ એ સર્વ લખાણનો માધુર્યનો એવો નથી જે યથાર્થનામ સંગીતકાવ્ય હોય નહીં, અગર તેની મળે કિંમત નથી, કિંવા તેની સામે મહારે રસજી છે. સંગીત લેખે ઉત્તમ, કવિતા લેખે પણ ઉત્તમ, એવી ખંને કલાની ભિન્ન ભિન્ન કસોટીએ ઉંચી રચનાઓ વિરલજ હોઈ શકે: જે ખરેખર એવી હોય તે ખેવડો શું અનેકગણો આનન્દ પણ આપે. એવી સંગીત કવિતાઓને જ નીચેનું સુભાષિત પૂરેપૂરું લાગુ પડે:—

અવિદિતગુણા હિ સુકવે ભૃણિતિઃ કર્ણેષુ કિરતિ મધુધારાં ।
અનધિગતપારિમલા હિ હરતિ દશં માલતીવહ્ની ॥

(તરજુમો)

પહેલાં પણ રસ પાતાં કવિતાગાન સુધાધારા શ્રુતિમાંઃ
અતિવેલ કુલકુલ્લા દગહર મગજ ભરતાં પહેલાં

‡ આર્યા માત્રામેળ છન્દ છે. પહેલી પંકિત ૭ અગણ + ૪ = ૩૦ માત્રાની; બીજી

પદ હરિનો સંગ :

સ્વજન, મહને ચડિયા-હંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા (મલયાનિલ).

છન્દ પદ, રાગ ભૈરવી.

અર્થ ગુલાબી લોહીની તેજ અને તેને લીધે સુરખી. પ્રતિભા ચિલકણ કલ્પનામય જ્ઞાનશક્તિ ધંદ્રિયજ્ઞાનની મર્યાદાઓ વટાવી, એનંગ સૂક્ષ્મ વિષયોમાં ગતિ પામે છે. ઉપર કવિતા વિષે આવ્યું તેથી રાખ્દનો ખાસ અર્થ “ કલ્પનાની અસાધારણ શક્તિ ” લઘયે તોપણ તે અનંગ-જ છે, જ્ઞાનની સ્પૂલ મર્યાદાઓ વટાવી નય છે એજ તાત્પર્ય છે. નજી પાંચે ધંદ્રિયો લેવી, કરણ પાંચે કર્મેન્દ્રિયો, રંગ આનન્દ અને લીલા. એકદમ આ અપૂર્વ વિકાસનું કારણ ? હરિનો સંગ એ મહત્તમ લાભ મહને પ્રાપ્ત થયો, હું સાચા સ્નેહામૃતમાં અપકો-ળાયો. કર્તા આને “ સ્નેહવિલેપન ” કહે છે, “ સ્નેહાવગાહન ” કે “ સ્નેહપ્રાપ્તિ ” જેવું નામ પણ ચાલે.

આ કવિની કૃતિઓનો સંગ્રહ પ્રકટ થયેલો નજીવામાં નથી; મેં ‘સાહિત્ય’ માસિકમાં છુટીછવાઈ પ્રકટ થયેલી જ નોંધને તેમાંથી આ પસંદ કરી છે. આખો સંગ્રહ

પ અગણ+લ+અગણ+ગ=૨૭ માત્રાની; એ એનું માપ છે. ખને પંક્તિમાં ૧ લો ગણ અપવાદ ગણીને પછીનાં એકી સ્થાનમાં જગણ (જલાન=લગણ) ન હોય, અને પહેલી પંક્તિમાં છૂટો ગણ જગણ અગર ૪ લ એ રૂપનો હોય તો સારું. એ બે ભલામણો ઘણી જૂની છે. બે પંક્તિને બદલે ચાર ચરણ, તેમાં વિષમ (૧ હું, ૩ જુ) બાર બાર માત્રાનાં, અને ત્યાં આગળ પણ વિરામ, એ ભલામણો સંગીતના અમલ વધતાં અને પિંગલશાસ્ત્રમાં છન્દોની વ્યાખ્યા વર્ગીકરણ આદિમાં સમ-વિષમ ભેદ દાખલ થતાં ઉમેરાયેલી લાગે છે. ચાર પંક્તિ જેવાં જ ચાર ચરણ થયાં તથાપિ કૃતિ ગણાય બે જ પંક્તિનો શ્લોક, એ રૂઢિભણિમા અનુષ્ટુપના તેમ આર્યાના ઇતિહાસમાં પણ નોંધ શકાય છે. વજલાખાના તેમ ગુજરાતી કવિઓએ આ અતિ પ્રાચીન સુંદર છન્દને અવગણ્યો છે તે ઠીક નથી. મરાઠીની માઝક હુજરાતીમાં પણ એ સુપરિચિત થઈ લેખકવાચકને પ્રિય થઈ પડે તો સારું. પિંગલશાસ્ત્રીઓએ ગાહો, ગાથા, આર્યા, અને એમાંથી ફૂટેલા ગીતિ આદિ છન્દોના પ્રકરણમાં ખૂબ વિસ્તાર કર્યો છે. જુઓ રણપિંગલ (પૃ. ૯૫ થી ૧૧૮) બરવે (પૃ. ૯૨ થી ૯૪) અને વસન્ત માસિકમાં રા. રા. નરસિંહરાવનો આર્યાગીતિ ઉપર “ગીતિનું સ્વરૂપ” એ નામનો લાંબો અનેક પિંગલગ્રન્થોના દોહનરૂપ ત્રિકૃતા ભર્યો નિબન્ધ (વિ. સં. ૧૯૭૩ થી ૧૯૭૪ ના ફાગણ લગીના અંક;) જેને અન્તે એ ઢગલાબંધ વિગતોનો સારોદ્ધાર, ગુજરાતી કવિતાની દૃષ્ટિએ, મેં પછીના એક જ અંકમાં દર્શાવ્યો છે. (વસન્ત-ચૈત્ર ૧૯૭૪ નો અંક)

પ્રકટ થવો જોઈએ કવિતાની ગુજરાતી પ્રબલને યરવા ઓછી જ છે, એમ અનુભવીને કુંડી વાર્તાઓ વગેરે સાહિત્યનાં ખીજાં ક્ષેત્ર તર્ફ વળેલા લેખકોમાં એ ગણાય કે શી રીતે, તે પણ એમનું જીવન વગેરે પ્રકાશમાં આવે નહીં ત્યાંલગી કેમ સમજાય ?

૬૦ સિન્ધુનું આમંત્રણ—

આનન્દસિન્ધુ આમંત્રણ—રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક (શેષ)

છંદ સ્વધરા અને અનુષ્ટુપ, ખંને અત્યપ્રાસ વાળા. ૫ મી કડીના અનુષ્ટુપમાં વિષમચરણો પણ પ્રાસે સાંધ્યાં છે.

વિષય આ અન્યોક્તિ નથી. વ્યાજ્ઞેકિત નથી, પરંપરિત રૂપક નથી, કોઈપણ જાતનો માત્ર અલંકાર નથી; જો કે સિન્ધુ અને પરમાત્મા એને લાગુ પડે એવું વર્ણન (સહોક્તિ) છે, અને તદન કુદરતી રીતે કરેલું (સ્વભાવોક્તિ) છે. પરંતુ વિષયની ભવ્યતાને અત્યંત સીધી સચોટ રીતે વેધતી શૈલી, લક્ષ્મણની નિખાલસતામાં ભાષાની અલંકારસમૃદ્ધિ અને ખીજા ખૂબીઓને ગૌણ બતાવી દે છે. બાલક અને કિશોરની હીલચાલ માત્રમાં સજીવન સ્ફુર્તિ અને લીલા ખંને હોય. પણ લીલા અને નૃત્ય આપણે અમુક હીલચાલ કે તેનો અંશ ખાસ નિહાળિયે ત્યારે જુદાં વખાણિયે, સામાન્ય રીતે તો એની સજીવનતાને જ નિરખી રહિયે. તેમ વાણીમાં પણ એકંદર અને આતપ્રોત ભવ્યતા કે તલસ્પર્શિતા આવતાં તેના પૃથક અંગોમાંના અલંકારાદિ ગૌણ બની જાય છે. અર્થની પ્રથમથી ખબર નહીં અને મથાળા ઉપરથી આ પંક્તિઓ સિંધુ વિષેની એટલું જાણીને જ વાંચના માંડે, તેને આ પરમાત્મા વિષે પણ છે એમ ભાન થતાં, તે આદિથી ફરી વાંચે છે અને ખેવડા આનન્દ મેળવે છે.

૧ આનન્દ સિંધુ (૧) આનંદમય સિંધુ; (૨) પરમાત્મા, પ્રકૃતિએ જ આનંદસ્વરૂપ. ઉક્ત (૧) મોજા, (૨) કુદરતની કોઈ પણ લીલા. ઝાંચોનાં મોતીઃ ઝાંચો દેખાડતાં ટીપાં ઝાંચ-લપટી, આછેરું તેજ. ભેંસના ધીની લીલાશ અને ગાયના ધીની આછી પીળાશને ઝાંચ કહે છે. ધૂપછાય રંગી કાગડને એક બાજુથી અને એક જાતના પ્રકાશમાં જોતાં એક રંગનું તેજ દેખાય, સામી બાજુથી ખીજા રંગનું તેજ દેખાય એવાં રંગમિશ્રિત તેજવૈવિધ્યને ઝાંચ કહે છે, જે હીરા રત્નો આદિના પહોલોમાં ખાસ આન ખેંચે છે. ઝાંસ, ઝાંહ, એ ઝાંચ શબ્દનાં પ્રાંતિક ઉચ્ચારણ માત્ર છે.

૨ સિંધુ પક્ષે સ્થૂલ વાસ્તવિક અર્થ. પરમાત્મા પક્ષે એના નિઃસીમ સદાસમ વાત્સલ્યનો અર્થ. ઘરમાં જેમ બાલકોને બધી જ દ્રુષ્ટ, તેમ અહીં પણ છે.

૩ માનવો (૧) આર્ય, (૨) પીતૃણ, (૩) હૃષીકેશી; અથવા (૧) હિંદુ, (૨) મુસ્લિમ, (૩) ખ્રિસ્તી; અથવા અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, જર્મન, ઇટાલિયન એમ અનેક લોહી, ધર્મ, રાષ્ટ્રસીમા, આદિ ભેદપ્રભેદે વિભક્ત, તથાપિ એકજ દુલ છે: આખી માનવજાતિ એક જ એની છે. સિંધુને આપણે જુદા જુદા કાંડા પ્રમાણે અનેક ગણિયે છ, મહાસાગર સાગર આદિને જુદાં જુદાં નામો આપિયે છ ખરા; પરંતુ વસ્તુતાએ આખો પારાવાર એક છે. ધર્મોનાં પણ આપણે ઐતિહાસિક નામો ભેગાં કરિયે તો અનેકાનેક થાય, તથાપિ ધર્મવૃત્તિ, ધર્મતત્ત્વ, માનવધર્મના આત્મારૂપ સત્ય, એક છે. ઈશ્વર વિષેના ખ્યાલ અને વ્યાખ્યાઓ જુદે જુદે દેશકાલે જુદાં જુદાં પ્રવર્ત્યાં, તથાપિ પરમાત્મા એક છે. જમીનતંટોની જડતા સાગરના ઐક્યને છેદી ન શકે. લોહી, મત, વતન, રાષ્ટ્રવાડ, ભાષા, સમાજબંધન, આદિ જડ ઉપાધિઓ ગમે તેટલી, પણ માનવજાતિના સૂક્ષ્મ ઐક્યને વિભેદી ન શકે. ભેદભાવ પૂરેપૂરો જીતશે; સૂક્ષ્મ ઐક્ય વિકસાવશે, તેમ તેમ રહ્યે અનેરું ગૌરવ (“ ગરવા ”) સાધશે, હમારા “ સુર ” (જીવન)માં અનેરા રસ દુઃશે. મહારી સાથેનું હમારું ઐક્ય પણ તેમ તેમ જ અનુભવશે.

૪ સિંધુ પક્ષે શબ્દાર્થ છે તે વાસ્તવિક અને સાથે મનોવેધક છે. આ ક્ષીની સ્વર-વ્યંજન-લીલા પણ જુવો. આર્થ કવિતાની પડતીના સૈક્યોમાં ગીતગોવિન્દ કીચકવંધ, આદિ પ્રાકૃતસંસ્કૃત કૃતિઓમાં ખડખડતા શબ્દાલંકારો વધી ગયા. અને એ વલાણ જીત્યું; તથા હિંદી કવિતામાં તો દિગ્વિજયી થયું, —કલ્પના અને વિચારપ્રવાહ પણ કવિતામાંથી નષ્ટપ્રાય થયાં. એટલે કાલિદાસાદિ કવિઓની સૂક્ષ્મ શબ્દાલંકૃતિ વધારે સુંદર તેમ અર્થ અને ભાવને કુદરતી રીતે પોષનારી હોવાથી વધારે સચોટ છે, તે આપણે લગભગ ભૂલ્યા. હવે અંગ્રેજી કવિઓના સંપર્કથી તે આપણે આપણી ભાષામાં ખીલવવા માંડી છે. અંગ્રેજી શૈલીની ગુજરાતી કવિતા સ્પષ્ટ શબ્દાલંકારોને લગભગ વળે છે, ત્યારે કુદરતી સ્વર-વ્યંજન-લીલાની આશંક બની છે. આ ક્ષીમાં દિલસૂક્ષ્મે ડિ, પ્રોઠાનો ઓ, ંકે ને કલાકે, આ ઘેરા ઘેર ગર્તો એમાં સ્વર વ્યંજન બંને, અતલ ઉલટતા એમાં તલ ની ઉલટી પુનરુક્તિ, ઓઘો અગાધ એમાં સ્વર વ્યંજન બંને, વિ—વિ,—ખા—ખે, અગાધ—અખાધનો પ્રાસ, અને ખીજ પણ વિગતે સ્વર-વ્યંજન-લીલા આપણી રહે એની છે.

અને પરમાત્મા પક્ષે ? માનવ ચિચ્છક્રિતઓની ન્હાનીશી કુટપટ્ટીએ પરમાત્મા અતલ છે, અગાધ છે, અગમ્ય છે, આશ્ચર્યવત્ છે; નેતિ નેતિથી અટકી જવું પડે એવો છે. પ્રતિલા સામાન્ય માનવીઓને તોલે ગમે તેટલી નિઃસીમ, પણ પરમાત્માને હિસાબે ? તરંગો, બુદ્ધુદો, ગત્તો, ઓઘો, વિસ્તારોના વિશેષણોમાં જે કંઈ અસ્કુટતા, અપૂર્ણતા, અવિશદતા છે, નેતિવાચકતા છે, તે પરમાત્માની સર્વતોમુખી અગાધતાને તોતડી માનવવાણી સ્પર્શી શકે તેટલી સ્પર્શી છે, અને અવાસ્તવની અસત્યતામાં કે અતિશયોક્તિની મૂર્ખાઈમાં પડ્યા વગર કૃતકૃત્ય બને છે. ઊડામાં ઊંડી વિચારણા તેમ દરેક કલાની દરેક જાતિના રસિકને બહાલી ચમત્કૃતિ માત્રને માટે આહીં મનમાન્યો અવકાશ છે. તો પછી સામાન્ય માણસો માટે પણ હોય જ ને.

૫—૬ સહસ્ત્ર અગણિત. ઘેલી ખેલાત, ખસ બહેવું બહેવું એમ બહેવાની પ્રેરણામય જઃ ક્યાં શા માટે શી રીતે બહે છે એવા કોઈપણ સવાલના જવાબ દેવા શકિત જ નહીં એવીઃ અજ્ઞાની શૂન્યતા, અબુદ્ધિનું મૌન જ જવાબમાં મળે એવીઃ ધડી વિમલ ધડી મલીનઃ કેટલા સાદા રાખ્દોમાં કેવો ગમ્ભીર અર્થ છે ! સરખી સુરેખ, સમરેખ, મથી મથી રોને રોને માટે મથતા હોય છે વારુ ? અરે ! છેક બાલક, એમને માટે તે એવા એવા સવાલ પૂછવાના પણ હોય ! જેમાં મથે છે તેમાં કેવાં આનન્દે છે તે જુવો, ધડી પછી પીળ જ કશામાં આનન્દે છે તે જુવો, એટલે ત્હમરી પૃચ્છા આ તત્ક્ષણ માત્રમાં જીવનારી યોનિ પરવે કેટલી કેટલી અબુગતી છે, તે ત્હમે જ પામી જશો. ટુંકાં અને વ્યર્થ જેવાં પ્રેયો માટે એવાં મનુજ જન્તુઓ આ પારથી પેલે, ત્યાંથી પાછા આહીં, એમ જન્મે મરે જન્મે, લખચોરાશીમાં ભમરચક્ર ચક્રભમર ફટાચા કરે, એ જ એમને બિહાસ. તેમને સિંધુ કહે છે, જે જે નદીઓમાં ત્હમે હો તે તેના પ્રવાહ પન્થોને વળગીને તેમને અનુકૂલ રહીને જ વહી આવો, તો ત્હમે અનાયાસે અને નિઃસંશય મ્હને જ પામશો. આહીં નદી = ધર્મ, પંથ, વર્ણાશ્રમપરંપરા, એવો સંકુચિત અર્થ પણ લેવાય ખરે; જો કે આવી કૃતિઓમાં સૌથી વિશાલ અર્થ જ પૂરો સાચો અર્થ. (ધર્મ પલટો કરવા કરાવવા ઇચ્છનારને આ હિચ્ચ તર સત્યતર દૃષ્ટિ લગભગ અસાધ્ય છે.)

જીવન કેટલું તો કરુણ છે, દયા આવે એવું છે, તે છુપાવ્યું નથી, કલ્પનાકટાક્ષની સરલ ભવ્યતામાં કરુણ રસને ઓગાળી લીધે છે. આ પણ હુમર (humour) નો એક પ્રકાર છે. અને આપણી કાવ્યમીમાંસા આને પણ ધ્વનિ જ કહે છે. માણસની

વાણી તોતડી અને અશક્ત છે એટલું જ નહીં; એનાં ન્યાયશાસ્ત્ર, દર્શન, પૃથક્કરણ-
આદિ સત્યને પામવાની ક્રિયાઓ, તમામ ભેદો અને અશક્ત છે. ભવ્ય તેમ ગહન
બંને ક્ષેત્રમાંથી આપણી શક્તિઓ ઐત્તર્ય જમ પાછી વળે છે.

૭ અહીંથી (૧) સિંધુથી, (૨) પરમાત્માથી. દિનકર પણ અહીં જ પ્રથમ
કિરણ પ્રસારે છે, અસ્ત અહીં જ પામે છે. એક ચક્રે અપ્રતિરથ (પુરાણોમાં સૂર્યના
રથને એકજ ચક્રનો વર્ણવ્યો છે, એ હકીકત પણ આ પૈડિત કવિના ધ્યાનમાં હોય
તથાપિ અર્થ તો અનન્ય રાત્રિધિરાજ લેખે એ જ ઉત્તમ છે.) અકલ સલિલ સૃષ્ટિની
ઉત્પત્તિને પહેલો સર્ગ પહેલી માયા (જુવો નાસદયિ સૂકત વગેરે) નિર્ગમે છે
ઉત્પત્તિ પામે છે. ઉંચા નીચા ફરીને લખ્યોરાશી ફેરા, ઉચ્ચનીચ થોનિઓમાં.
સમય નિજ થતાં કર્મપરિપાકે, પુરુષાર્થ સંચયે.

સિંધુ પક્ષે નામ તેનો નાશ, સર્જન જે જે કંઈ તે તે વિસર્જના વિના રહે જ
નહીં, એ સ્થૂલ અર્થ.

૮ શુદ્ધ—મેલી એ દ્વંદ્વથી સિંધુ પર છે. ઉચિત-અનુચિત બેયને પોતાના
લાલ અપક્ષપણે આપતા સૂર્ય ચંદ્ર મરુત અગ્નિ એવાં એવા દ્વંદ્વોથી પર છે. પરમાત્મા
પાપ પુણ્યના દ્વંદ્વથી પર છે. પાપ કર્યાં છે, પાપી છું, અનધિકારી છું, પાપવૃત્તિઓને
પ્રભળી વિમલ બનું ત્યારે જ અધિકારી, એવા એવા ખયાલ પણ મમત છે, અહંતા
છે, આત્મા જાતે સદા અને સર્વાવસ્થામાં શુદ્ધ મુક્ત સ્વરૂપ છે જ, તો પછી એ સર્વ
ઓખલિયાવેડા શંકા અનાસ્થા વામો નાખો: આ શુદ્ધ મુક્ત પ્રવાહે શુદ્ધ મુક્ત વિહરો.

૯-૧૦-૧૧ આટલે સુધી સમજી લીધા પછી સુસ્પષ્ટ છે. કડી ૧૦ પાછી કડી
૫-૬ જેવી છે. કડી ૧૧ પરમાત્માની અગાધ ઉદારતા અને ધીરજનું કથન છે.
કોઈ ગયું નહીં એટલા તો થોડા ગયા કે સૌ પ્રમાદી વા નારિતકે, કોઈ પણ ગયું
નહીં, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. અને સિંધુ પક્ષે શું; એમ કોઈ પુછે
તો તેને જવાબ એટલો, જે ત્હમે ન સમજ્યા તેણે જ આવો અરસિક સવાલ પૂછો:
આ છેલ્લી પંક્તિઓમાં પરમાત્મા જ વિષય છે, સિંધુ તેનું પ્રતીક (ચાહું)
માત્ર છે.*

* પૃ. ૭૭ સંસ્કૃત શ્લોક — જં મયં વાંચનું.

17696

વાચનાકર દુહિતાં કામકલારશ્મિકલ્પતા દેવી,
અનન્તબલિ સૌન્દર્યો ગુંજન્તાં ખિલવતાં જીતો!

સૂચિ ૧ લી

કવિઓની કક્ષાવારી : જન્મતિથિઓ : સદ્ગતની મૃત્યુતિથિઓ.

સમૃદ્ધિ તેમ વિવરણમાં પ્રવૃત્તિઓ પાનાતળે કૃતિનો સંખ્યાક મથાળે આપેલાં છે. કૃતિ અને તેનું વિવરણ બંને આ મથાળે મુકેલા કૃતિના આંકથી તુરત જાણે. સ્થલનિર્દેશ માટે એ આંક જ આપ્યા છે. તખલ્લુસ નામ સાથે કૌંસમાં મુક્યું છે.

જન્મતિથિ. વિષ્ણુ સંવત, મહિનો, તિથિ, વાર, ઈસવી તારીખ, મહિનો, સાલ, એ અનુક્રમે નોંધ્યા છે. વિગતોની ચોક્કસાઈ માટે પૂરતી તસ્દી લીધી છે. *સંજ્ઞા અધિક માસ માટે, † કાનો અધિક પછીનાને માટેછે; દાખલા— ૫* = અધિક ફાગણ; ૫† = ખીજી ફાગણ. વદ તિથિ માટે ૧૫ ઉમેરીને આંક મુક્યો છે; દાખલા— ૧૭ = વદ ખીજી; ૧૭/૧૮ = વદ ખીજી ઉપરાંત ત્રીજી તે જ દિવસે. નામ પછીની લીટી જન્મતિથિની છે.

મૃત્યુતિથિ. સદ્ગત કવિઓના નામ તળે જન્મતિથિ પછીની લીટીમાં મૃત્યુ-તિથિ આપી છે.

અનવરમિયાં આઝમમિયાં કાઝી(જ્ઞાની) પર	કૃષ્ણલાલ જેઠાલાલ શ્રીધરાણી	૨૭
૧૮૯૯-૭-૨૧ શુક્ર ૧૯-૫-૧૮૪૩	૧૯૬૭-૧૧-૨૪ રવિ ૧૭-૯-૧૯૧૧	
૧૯૭૨-૩-૧૭ શનિ ૨૨-૧-૧૯૧૬	કેશવલાલ હરગોવિન્દલાલ શેઠ	૫૬
અરદેશર દ્રામજી ખખરદાર	૧૯૪૫-૧-૧૭ મંગળ ૨૦-૧૧-૧૮૮૮	
૧૯૩૮-૧-૧૫ રવિ ૬-૧૧-૧૮૮૧	કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ	૫૫
મંદુલાલ ફુલચંદ ગાંધી	૧૯૦૮-૨-૧૬ મંગળ ૯-૧૨-૧૮૫૧	
૧૯૬૨-૧-૧૧/૧૨ બુધ ૮-૧૧-૧૯૦૫	૧૯૫૨-૫-૧ શુક્ર ૧૪-૨-૧૮૯૬	
કાંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા (મલયાનિલ) ૫૯	કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	૩
૧૯૪૮-૯-૨ રવિ ૨૬-૬-૧૮૯૨	૧૯૧૫-૧૨-૨૧ સોમ ૧૭-૧૦-૧૮૫૯	
૧૯૭૫-૮-૨૬ મંગળ ૨૪-૬-૧૯૧૯	ગણપતરાવ ગોપાળરાવ ખરવે	૫૧
કૃષ્ણપ્રસાદ ગિરિનંદીશંકર ભટ્ટ (નૂતનશ્રી) ૪	૧૯૩૦-૩-૫ બુધ ૨૪-૧-૧૮૭૪	
૧૯૪૩-૧૨-૨૨ રવિ ૯-૧૦-૧૮૮૭		

સૂચિ-૧

ગજેન્દ્ર ગુલાબરાય ખુચ	૧૦	ઝીલાભાઈ રતનજી દેસાઈ (સ્નેહરશ્મિ) ૩૫	
૧૯૫૮-૧૧-૧૩ સોમ ૧૫-૯-૧૯૦૨		૧૯૫૯-૬-૧૯/૨૦ ગુરુ ૧૬-૪-૧૯૦૩	
૧૯૮૪-૧-૨૦ રવિ ૧૩-૧૧-૧૯૨૭		ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી	૧૬
ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી	૧૧	૧૯૧૩-૧૨-૨૪ રવિ ૧૧-૧૦-૧૮૫૭	
૧૯૧૧-૧૨-૧૦/૧૧ રવિ ૨૧-૧૦-૧૮૫૫		ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ	૯
૧૯૬૩ ૩-૨૦ શુક્ર ૪-૧-૧૯૦૭		૧૯૪૪-૭-૧૨ મંગલ ૨૨-૫-૧૮૮૮	
ચતુરભાઈ હમેદભાઈ પટેલ	૧૫	ત્રિભુવન પુરુષોત્તમ લુહાર (સુન્દરમ્)	૨૫
૧૯૫૮-૨-૫ સોમ ૧૬-૧૨-૧૯૦૧		૧૯૬૪-૫-૧૬ રવિ ૨૨-૩-૧૯૦૮	
ચંદુલાલમણિલાલદેસાઈ(વસંતવિનોદી) ૩૬		ત્રિભુવન પ્રેમશંકર	૧૨
૧૯૩૮-૧૧-૧૪ મંગળ ૨૬-૯-૧૮૮૨		૧૯૨૧-૧૨-૩ શનિ ૨૩-૯-૧૮૬૫	
ચંદ્રવદન ચિમનલાલ મહેતા	૩૮	૧૯૭૯-૯-૧૫ શુક્ર ૨૭-૭-૧૯૨૩	
૧૯૫૭-૬-૧૭ શનિ ૬-૪-૧૯૦૧		દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ	૬ : ૩૧
ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા	૧	૧૮૭૬-૪ ૧૦ સોમ ૨૪-૧-૧૮૨૦	
૧૯૪૦-૮-૨૩ સોમ ૧૬ ૬-૧૮૮૪		૧૯૫૪-૬-૩ શુક્ર ૨૫-૩-૧૮૯૮	
છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ	૨	દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર	૮
૧૯૦૬-૧૧-૧ શનિ ૭ ૯-૧૮૫૦		૧૯૨૭-૨-૫ રવિ ૨૭-૧૧-૧૮૭૭	
જગન્નાથ દામોદર ત્રિપાઠી (સાગર)	૪૮	૧૯૮૦-૧૧-૬ રવિ ૭-૯-૧૯૨૪	
૧૯૩૯-૩-૩૦ બુધ ૭-૨-૧૮૮૩		દુલેરાય લાખાભાઈ કારાણી	૨૪
જન્મશંકર મહાશંકર ખુચ (લલિત)	૧૮	૧૯૫૨-૪-૨૨/૨૩ બુધ ૫-૨-૧૮૯૬	
૧૯૩૩-૮-૨૦/૨૧ શનિ ૨-૬-૧૮૭૭		દેસળજી કાનજી પરમાર	૩૭
જીવ(ન)રામ લક્ષ્મીરામ દવે (જટિલ)	૪૦	૧૯૫૦-૩-૫ શુક્ર ૧૨-૧-૧૮૫૪	
૧૯૨૦-૫-૨૧ શનિ ૧૯-૩-૧૮૬૪		નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવડિયા	૨૧
૧૯૫૭-૬-૨૦ મંગળ ૯-૪-૧૯૦૧		૧૯૧૫-૧૧-૭ શનિ ૩-૯-૧૮૫૯	
જીવાભાઈ ગામીચંદ પટેલ	૩૨	નર્મદાશંકર લાલશંકર	૭ : ૩૦
૧૯૩૪-૯-૧૨ ગુરુ ૧૧-૭-૧૮૭૮		૧૮૮૯-૧૧-૧૦ શનિ ૨૪-૮-૧૮૩૩	
૧૯૬૪-૩-૧૩ ગુરુ ૧૬-૧-૧૯૦૮		૧૯૪૨-૪-૨૨ ગુરુ ૨૫-૨-૧૮૮૬	
જવેરચંદ કાળીદાસ મેવાણી	૩૪	નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા	૨૬
૧૯૫૩-૧૦-૨૦ મંગળ ૧૭-૮-૧૮૯૭		૧૮૯૨-૫-૨૧/૨૨ બુધ ૯-૩-૧૮૩૬	
		૧૯૪૪-૯-૩૦ મંગળ ૭-૮-૧૮૮૮	

✓ હાનાલાલ દલપતરામ કવિ ૨૨ : ૪૫ ૧૯૩૩-૬-૧ શુક્ર ૧૬-૩-૧૮૭૭	રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ (મૂસીકાર) ૨૮ ૧૯૫૪-૧૦-૮/૧૯ શુક્ર ૫-૮-૧૮૯૮
✓ અલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર ૪૩ ૧૯૨૫-૧૨-૧૮/૧૯ શનિ ૨૩ ૧૦-૧૮૬૬	રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક (શેષ) ૬૦ ૧૯૪૩-૬-૧૫ શુક્ર ૮-૪-૧૮૮૭
બાલાશંકર ઉદલાસરામ કૃત્યારિયા ૪૭ ૧૯૧૪-૮-૫ બુધ ૧૬-૬-૧૮૫૮ ૧૯૫૪-૬-૧૧ શનિ ૨-૪-૧૮૯૮	વિદુલરાય યજ્ઞેશ્વર આનંદતી ૪૪ ૧૯૩૨-૩-૧૨/૧૩ શનિ ૮-૧-૧૮૭૬
બેહરામજી મેહરવાનજી મલખારી ૧૩ ૧૯૦૯-૭-૧૦ બુધ ૧૮-૫-૧૮૫૩ ૧૯૬૮-૯-૨૭ શુક્ર ૧૧-૭-૧૯૧૨	શંભુપ્રસાદછેલશંકરજીશીપુરા(કુસુમાકર) ૩૬ ૧૯૪૮-૩-૧૧/૧૨ સોમ ૧૧-૧-૧૮૯૨
ભાનુશંકર ધીરજીરામ ભટ્ટ (ભાનુ) ૧૯ ૧૯૫૨-૬-૨૧ સોમ ૧૫-૪-૧૮૯૫	મુંદરજી ગોકળદાસ બેટાઈ ૨૬ ૧૯૬૦-૧૧-૧૨ બુધ ૨૧-૬-૧૯૦૪
મણિલાલ નમુલાઈ દિવેદી ૫૪ ૧૯૧૪-૧૧-૧૯ રવિ ૨૬-૯-૧૮૫૮ ૧૯૫૪-૧૨-૧૯ સોમ ૩-૧૦-૧૮૯૮	મુંદરજી તામ્બસિંહજી ગોહૈલ (કલાપી) ૧૭ : ૫૭ ૧૯૩૦-૫-૧૦ શુક્ર ૨૬-૨-૧૮૭૪ ૧૯૫૬-૮-૧૨ રવિ ૧૦-૬-૧૯૦૦
✓ મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ (કાન્ત) ૨૦ : ૫૮ ૧૯૨૪-૧-૧૩ રવિ ૧૦-૧૧-૧૮૬૭ ૧૯૭૯-૮-૨૨ શનિ ૧૬-૬ ૧૯૨૩	હંસરાજ હરખજી ૪૬ ૧૯૪૮-૧૨-૧૮/૧૯ શનિ ૮-૧૦-૧૮૯૨
મનસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી ૨૩ ૧૯૬૩-૧૧-૨૬/૨૭ શુક્ર ૩-૧૦-૧૯૦૭	હરગોવિન્દ પ્રેમશંકર ૫ ૧૯૨૮-૯-૨ રવિ ૭-૭-૧૮૭૨
નૈજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા (કાશ્મલન) ૧૪ ૧૯૫૨-૧૨-૨૯ બુધ ૪-૧૧-૧૮૯૬	હરજીવન કુબેરજી ત્રવાડી (ઋષિરાય) ૫૩ ૧૮૯૧-૬-૧૧ શુક્ર ૬-૪-૧૮૩૫ ૧૯૮૩-૬-૧૧ મંગળ ૧૨-૪-૧૯૨૭
રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ(મકરન્દ) ૪૨ ૧૯૨૪-૫-૨૦ શુક્ર ૧૩-૩-૧૮૬૮ ૧૯૮૪-૬-૧૫ મંગળ ૬-૩-૧૯૨૮	હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ ૩૩ ૧૯૧૨-૭-૬ શનિ ૧૦-૫-૧૮૫૬ ૧૯૫૨-૮-૧૯ સોમ ૨૬-૬-૧૮૯૬
	હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ ૪૯ ૧૯૫૧-૭-૬/૭ મંગળ ૩૦-૪-૧૮૯૫

સૂચિ ૨ જી

પ્રથમ પંક્તિઓની કક્કાવારી

સ્થલ નિર્દેશના આંક પાનાના નથી કૃતિના સંખ્યાએ છે.

કૃતિઓનાં મથાળાં ટુંકાવીને કૌંસમા.

અમરાપુરીનાં અતિથિ	૩૯	જે જે જે આ (વૃદ્ધિ સૌંદર્ય)	૧૧
અરખર ગળે રે (રસવૃદ્ધિ)	૧૨	જ્યાં જ્યાં નગર (આપની યાદી)	૫૭
અહા શા આજ (આશાગીત)	૨૦	હુંગર કેરી (મીઠી)	૪૪
આજ મહારાજ (સાગર ને રાશી)	૫૮	તિમિરાચના (વત્સલનાં નયનો)	૨૦
આ તે શા તુજ (સુરત)	૩૦	તૂટ્યો મહારો (તારો)	૫૫
આ દશા (અવળવાણી)	૫૩	ત્યારે ગદ્ય શું (૦ અને હવે)	૪૨
આનંદસિંધુ (૦નું આમંત્રણ)	૬૦	દિલના અખોલ (સ્વજનોનાં હેત)	૧૮
આવો આવો બહાલાં (નિર્મત્રણ)	૨	દુઃખિયાંનો (માની ઝુંપડી)	૩૨
આપાદી પાછલી (ક્ષણિક શ્યામિકા)	૧૯	દગ રસભર (ઉપાસ્ય બ્રહ્મ)	૫૪
ઇતિહાસની આરસી (૦માં ગુજરાત)	૨૯	ધમ ધમ ધરણી (ઝારાનું યુદ્ધ)	૨૪
હગી આજ જગ (રાસ)	૩૫	ધાગો ધાગો (હતરા ને અભિમન્યુ)	૨૧
કવણ રસિકતા (કવિની લગની)	૩	ધીમે સરી (સ્વરાજ્યરક્ષક)	૨૭
કહો ને સખી (સાક્ષાત્કાર સીડી)	૫૨	પાસે નથી તોપણ (ચમેલી)	૧
કેમ અને ક્યારે (મિત્રભાવ)	૧૩	પિતાજી યત્ર (૦ પ્રાયશ્ચિત્ત)	
કિડન્ટી કન્યાની (મૃગચર્મ)	૩૭	પુણ્યની શાન્ત (લોચનદાન)	૨૬
ક્ષિતિજમાં (ગિરનારની યાત્રા)	૧૦	પ્રલો ગદ્ય (દ્યુતિકણી)	૩
ગુલરે જે શિરે (ગઝલ)	૪૭	પહોણ નગર (અજળ તાર)	૧૫
ધુ ધૂ ધૂ ધૂ (વિકરાલ કેસરી)	૩૩	ભલે ભગ્યાં (મુદ્દનાં ચક્ષુ)	૨૫
ઘોર અતી (ગીરનાં જંગલ)	૯	ભલે મન (નિરભિમાન)	૪૬
આપણીન (અભિમન્યુનું મૃત્યુ)	૨૩	ભીંભયેલા ઉરેથી (શત્રુજય)	૮
જનની સેવનનો (પ્રાણદાન)	૩૬	બુરો ભારયો ઝાંખો (કળીર વડ)	૭

મૂલી પત્થ (સુરવાટ)	૫૬	વિચરીને વઢવાણથી (આપાની પીંપર)	૬
માણેક મોઢેરાં (ગરીબો)	૪૬	વિજળી શો (તારા મૈત્ર)	૨૭
માથે મઝ્યાહ (કલાદષ્ટિનો વર)	૨૮	શોચ્યું સંસ્કૃત (ગુજરાતી લાપા)	૩૯
મ્હને તું ગાહે છે (અન્તઃ શ્રુતિ)	૪૮	સખિ આમ્રમંજરી (કોકિલને)	૨૪
મ્હારા કેસરસીના (વીરની વિદાય)	૨૨	સખે હર થયેલ (અવત્ત મોત)	૪૩
મ્હારી માઝમ (કાંતિક્રીંખના)	૩૪	સમથું દૂરતું દૂર (કવિતું)	૪
મ્હારો હતો (ધ્રુવવિરહ)	૪૦	સાગર કુદે (વિશ્વ સમુદ્ધાંતિ)	૫૦
રતન તું (ખડેન પાછળ વિલાપ)	૪૫	સુણું ક્યાં પ્રેમ (કવિ ને જગત)	૫
સાધાશું શૃંગાર (સ્તુતિમંગલ)	૨	સૌ મુજમાં (પંડે બ્રહ્માંડ)	૫૧
લાંબા પ્હોળા (કેસરી)	૩૩	સ્વજન મ્હને (હરિનો સંગ)	૫૬
લે ચોલ આંહી (દલાસ્માર)	૩૮		

સૂચિ ૩ જી

મુખ્ય વિષયોની કક્કાવારી.

કૌંસમાંના સંખ્યાક પ્રવેશકના પેરાગ્રફોના છે; ૫ માથે મુકેલા સંખ્યાક પાનાંના છે; બીજા આગલી સૂચિઓમાં છે તેમ જ વિવરણના સંખ્યાક છે.

અધ્યારોપ, વર્તમાન ભાવોનો ભૂત- કાલમાં -૩૧	ગીતગોવિન્દ-૩-૬૦
અંકીકારો—	ગોસ(E. Gosse)-૩
અતિશયોકિત-૬ અર્થાન્તરન્યાસ-૧૭	ગો. મા. ત્રિ-(૪)-(૧૨) જ્ઞાનદેવ-(૧૨)
ઉત્પ્રેક્ષા-૭-૮-૧૦ ઉપમા-૬-૮-૧૫- ૨૬-૨૯-૩૦	જગન્નાથ પંડિત ૧૫ જોશી રામચંદ્ર -૨૭
રૂપક—૧૩-૧૫-૧૭-૧૯-૩૦	બ્રહ્મનસન (Dr.)-૪૩ ટેનિસન ૫૦
વક્રોકિત - ૧૩	શંકર-૪૩ દુલસીદાસ-(૧૨)
જાણીસગાઈ (સૂક્ષ્મ શબ્દાલંકાર)-૧૯- ૨૭-૩૩-૩૪-૪૩-૫૮-૬૦	દયારામ-(૧૬)-૬ દલપતરામ-૩૦
વિરોધ—૩૦ વ્યતિરેક—૨૫	દાન્તિ (Dante)-(૧૭)
ભેદ—૧-૧૦-૨૪-૫૮ સજ્જારોપણ— —૫-૩૦	દેવાનંદ સ્વામિ-૩૧
સહોકિત-૬૦ સ્વભાવોકિત-૯	દોલતરામ પંડ્યા-૧૪
*અવતરણો ચર્ચા સરખામણી આદિ- અંબાલાલભાઈ-(૧૬) કલાપી-(૧૧)	નરસિંહ મહેતા-૩૨
કાલિદાસ-(૧૦)-(૧૨)-૧૭-૪૫ કાવ્ય- પ્રકાશ-(૧૪)	ન. ભો. દી.-૩-૧૦-૧૮-૫ (૪૧)
કાશીશંકર દવે-૬-૩૧	નર્મદ-૩૧ નવલરામ-૩૧
*રણપિંગલ, બરવે, કે મહારી ચોપડીઓનાં અવતરણ નિર્દેશ આદિ નોંધ્યાં નથી.	નંદાનાલાલ કવિ-(૫)-(૧૨)-(૧૭)-૧૦-૩૫
	પ્રેમાનંદ-(૧૨)-૩૧ ફ્રાન્સ-૩૧
	બાબુરાવ દેસાઈ-(૧૦)
	બ્રિજિસ-૧૫ પૃ (૪૧)
	ભટ્ટહરિ-૫૨ ભવભૂતિ-૧૭
	ભીમરાવ-૩૦
	મણિશંકર-(૧૭)-૨૬ પૃ (૪૪)
	મહીપતરામ-૩૦ માધ-૨૭

સ્થળની પડતી માટે વિલાપ ૩૦
કવિતા નવખાનીમાં ચ ગુણ (૧૧)
ના ચેપે ચેપે વિનિયાત (૯-૧૦)
કવિતા પેઢીઓ, આપણી અર્વાચીન
કવિતામાં (૧ થી ૪)
કવિતા પ્રકટ થવાની અગત્ય, સુસંપાદિત
નીચેના કવિઓની તમામ-જટિલ,
ત્રિભુવન પ્રેમશંકર, આલાશંકર,
મલયાનિલ, હરિ હર્ષદ ક્રુવ ૪૦-૪૭
કવિતાના ગુણદોષ—
અતિમિતાક્ષરતા ૨૬
અતિસંસ્કૃતતા: સંસ્કૃત શૈલીની
શકિતઓ ૮-૧૦-૧૧-૨૮
અભાવ કે ભાવ, પૂરતા પ્રકાશનો; પૂરતી
સ્પષ્ટતાનો; નિર્મલતાનો ૬-૧૬-૩૦.
-૩૧-૩૮ ઉત્પ્રતિ-૧૪.
ઔચિત્ય કે અનૌચિત્ય અલંકાર, તરંગ
લય, શબ્દ, વેગ, આદિ અંગોમાંગનું—
૮-૧૦-૧૩-૧૭-૧૯-૨૨-૨૫ ૨૯-
૩૩-૫૬
કર્કશતા (કેકેકેશી) ૧-૧૧
કવિતોચિત (કે કવિતાભાસી) પદવલિ
(૮-૯-૧૦) ૫-૮-૧૦ ૩૨
ખોટા આપ-ભાષાખલિહારી (૮ થી ૧૦)
૮-૩૫-૪૪
ધનત્વ ૧૩-૩૦ સાંતુચ ૧૯-૨૯-૩૧
છળીરાગી (રીઝલિસ્ટિક) વલણ ૭-૯-
૧૫ ૩૭-૪૩
તદેવતા (મિનેટોની) ૨-૧૧-૧૫
તરંગની દૂરાકૃષ્ટતા ૧૩

નિખાલસતા ૫-૧૩-૪૨-૪૫-૪૬
પ્રસાદવા સમૃદ્ધિ ૫-૯-૧૦-૧૧-૧૩-
૧૫-૨૦-૨૨-૩૪-૫૭-૫૮-૬૦
પ્રાસાતિશય ૩૮
ફૂલણફિશિયારી (૮) ૩૨-૩૫
લબ્ધતા ૧૧-૩૩-૫૨-૬૦
મૌકિકતા ૯-૧૦-૧૧-૧૩-૨૦-૨૨-
૨૫-૨૭-૩૦-૪૭-૪૯-૫૫-૫૭-
૫૮-૬૦ રૂપકખીચડું ૩૯-૪૧-૪૫.
વાકજટા (કે વાગ્ડમ્બર) ૧૦
શબ્દ બાહુલ્ય-ભાષાદારિદ્ર-૬-૧૧-૪૦
સરલતા-૪૨-૪૭-૫૭-૬૦
સુવ્યવસ્થા પ્રકાશજાયાની, વર્ણન-
મૌનની ૧૦-૨૫ હુમર ૧૩-૪૩-૬૦
કવિતામાં રુચિભેદ, મૂલવણી ભેદ-૫
માં નવીનતા (૧૬) માં રૂઢિપુન-૨૦-૨૩
-૪૫ માં શાસ્ત્રીય તુલનાનું ક્ષેત્ર (૬)
સારી અકવિની પણ હોય (૧૦)
કાન્દુડિકટરી કાન્દૂરી-૫૧
કલાસિકલ-રોમાન્ટિક ૯-૧૦-૨૮-
૩૯-૪૫-૫૦-૫૮
ગદ્યલેખકો, આપણા ઉત્તમ (૧)
ગુજરાતી ઉચ્ચારણ અને હિન્દી-૧
ગુજરાતીઓ અને આકરા બોલ-૨૯
ગુજરાતી પ્રજા અને સંસ્કૃતિ
પચરંગી-(૧૬)
ગુજરાતી વિદ્વાનો આળસુ-૩૧
ગ્રંથપરીક્ષા મહિમા, નર્મદ પેઢીમાં-૩૧
ચિતારાનો દષ્ટાન્ત (૧૧)

છન્દોની વ્યાખ્યા,—

શ્રીજની ગીત-૪

અનુબ્રુપ, પ્રવાહી, નવો ૨૩-૪૫

અલ્લેગ; ન્હાનો, મોટો-૧૨ આર્યા-૫૮

ઈંદ્રવજ્રા-૧૦

ઈંદ્રવિજય-૩૧

ઈંદ્રવૈશા-૨૭ ઉદ્યો-૨૧

ઉપનતિ-૧૦ ઉપેંદ્રવજ્રા-૧૦

ઓધવછ-૨ ઓવી-૧૨

કટાવ, ગણમેળ માત્રામેળ-૧૧

કુંડળિયો, ન્હાનો, મોટો-૬

ગજહંદ-૧૦-૧૩

ગઝલ-૫-૨૦-૪૭-૫૭

ગીતક (મુનિશેખર)-૧૬

ગુલર્ખી-૩-૧૪

ચર્ચરી (વિષુવ્રપ્રિયા) ૧૬

જ્યોષ્ઠતગતિ (અને કુહી)-૩

જૂલણા-૫૮

તોટક, સાદો, પરમ્પરિત-૧૧-૨૦

દોહરો-૬

દ્રુતવિલંબિત-૧૩ પુષ્પિતાયા-૨૮

પૃથ્વી, જૂનો, પ્રવાહી-૧૫-૪૩

પ્રાકારબંધ-૧૩

૧૬૧૧૧૧-૩ ભુર્જગી-૪૪

મનહર (કવિત, ધનાક્ષરી)-૧

મૈદાકીતા-૧૦

માલિની-૧૭ મિથ્રોપનતિ-૧૩ ૨૭

સેળા-૩૦

વજ્રવૈશા, વૈશવજા ૨૭ વનવેલી-૩-૧૨

વૈશવ-૧૦ વૈશવતિલક-૧૬

શાદૈંકવિકીરિત-૧૭ શાલિની-(૧૩)

શિખરિણી, સાદો, અભ્યસ્ત-૭-૩૭

સવૈયા-૬

સાષી મરાઠી, ન્હાની, મોટી-૧૪

સાખી, સાદી, વિશેષ અંકોડાવાળી-૧૪

સોરઠો (દુહો)-૨૧ સન્ધરા-૮

હરિગીત, સાદો, ખંડ, મિથ્ર, વિષમ

-૧૬-૩૭ હરિણી-૧૭

જન્મતિથિ અર્વાચીન ગુજ૦ કવિતાની

ન્યન્તીના માત્ર તમાસા-૩૧ [-૬

પદ્ય, ગદ્યથી સમર્થ-૧૦-૧૧-૧૩-૨૦-

૨૫-૨૭-૨૮-૩૦

પિંગલપરિભાષા

અઝાન્દસ-૨-૩-૪૫ અર્કાન-૫

અર્ધસમ-૨૮ [૧૫-૨૦-૨૩-૪૩

કરીબંધ, પરમ્પરિતબંધ, પ્રવાહીબંધ-

કાદિયા (પ્રાસ)-૫ ગ અને લ-૧

ગ્રીક કરીયુગ્મ-૩ હંદ, પદ્ય, અને પદ-૨

છન્દ દ્વિવર્ણી ગણમેળ-જુવો સુલર્ખી

છન્દ ત્રિવર્ણી ગણમેળ, માત્રામેળ

-છન્દ ચાર્ણીસંખ્યા મેળ-જુવો છન્દોની

વ્યાખ્યાઓ,

તાલ-૫-૬-૧૪-૩૦ દૃષ્ટ-૧૧

દ્રુત સ્વર-૧-૧૬

પદ્યલય (પ્રિધમ rhythm)-૬-૧૧-

૩૩-૧૫ અને કવિતાલેખનના

વિષયનું દિગ્વિષ્ટ

પ્રાસ, ચમક અને ખીલ-૨-૧૨

૧૬૧૧ સ્વર-૨

પિંગલપરિભાષા-ચાલુ:

ફાઇલુન, ફાઇલાતુન, મફાઇલુન,
મુસ્તફાઇલુન-૫૭

માત્રા, માત્રાગણુ-૨-૧૧ રદીફ-૫-૫૦
વાણી (સિલેબલ)-૧-૩

વિરામ અને ચતિ-૧-૭-૧૭-૩૩-૪૩

સન્ધિ, સન્ધિમિશ્રણો જાત જાતના
છંદ-૨-૩-૧૬-૩૭

સમવિષમ-૨-૨૮

પિંગલશાસ્ત્રીઓ, આપણા અર્વાચીન,
પાંચ-૫૧. બનાં અર્વાચીન કર્તવ્ય-૨
-૯-૧૧-૧૬-૨૭-૨૯

પેઠી અને યુગ-(૪)-(૧૬)

પ્રતિભા અને પ્રેરણા-(૧૬)-૪૭

પ્લેન્કવર્સ અને પ્રવાહી પૃથ્વી-૧૫-૪૩
-કવિતા લેખનનું ટિપ્પણ.

લલામણો, ઉછરતા કવિઓને-(૧૬)

લલિષ્ય, વિચારપ્રધાન કવિતાનું-
(૧૬ થી ૧૮)

સાલિશ્ચકર અને ન્હાનાલાલ-(૧૭)

મધ્યકાલીન રુચિર્તન-૩-૧૬-૫૨

મહાકવિ મહાપુરુષથી વિરલ-(૧ થી ૪)
મહાકાવ્ય-(૧૬)

મંત્રદ્ધાના સિદ્ધાન્તોની વ્યવહારમાં
અધોગતિ-(૧૦)

મુક્તકો અમૂલ્ય-૨૫

લિપિ ગુજરાતી-૫ (૫૦)

લયક શબ્દની કટિમાં-(૧૦)

વલણ-૪૩

વિદેશી શબ્દો અપનાવવાનો

સવાલ-૫૧

વિવેચક ઉત્તમ તે બિનિગત-(૧૫)

વૈયાકરણ શું વાણીશ્વર ?-૩૧-૩૯

વ્યુપહાસક-૪૫

“ શીશા જૂના મઘ નવું ”-૨૦

સંક્રાન્તિકાલ-(૧૬ થી ૧૮) | પાણું-૩૦

સુરુચિ વાસ્તવિકતા અને ચોખલિયા

સુધારાનો નવાવતાર અને ક્રાન્તિ-૩૧

સોનેરી મધ્યબિન્દુ, ગદ્ય અને ક્ષીંગીત

વચ્ચેનું-૫ (૪૩)

શુદ્ધિઓ અને વધારા

પાત્રું	ઓળ	શુદ્ધ	પાત્રું	ઓળ	શુદ્ધ
(૧૫)	૧૬	poetic	(૧૬)	૬	Whitman
(૧૬)	૨૩	નતને	(૧૯)	૭	compromise
(૨૭)	૨૧	આખૂં, કાતું હૈયું	(૨૮)	૨૨	કર્તાના
(૨૯)	૨૨	ઘાંટો ચાલે	(૩૨)	૧૪	(ખેલો શબ્દ) સમીપનાં
(૩૭)	૧૬	એટલે; (૨) સદ્ગત	(૩૭)	૧૭	સમજે; (૩) મહને
(૪૦)	૧૭	હૃદ્ભાવિત; અને કૌસ તથા અર્ધવિરામ ન જોઈએ.	(૪૨)	૨૬	ગોપવન્દ

(૪૩) ૧૮ ઉમેરી લેવું:—વળી અંગ્રેજી પ્લેન્ડ વર્સ અને પ્રવાહી પૃથ્વીના ઉત્તમ નમૂનામાં તો અર્થાનુસારી અર્થપોષક અર્થસર્જક લયલહરીઓ જ મુખ્ય લય બની રહી, અંગ્રેજી પંક્તિના આચમ્બ-લય-મોબને કે ગુજરાતી પંક્તિના “પૃથુ”-લય-મોબને પોતાનું વાહન જ બતાવી લે છે. માટે જ પ્રવાહી પદ્યનો લય કલામય ગદ્યનો જે છાંટક લય, અને તાલપ્રધાન કવિતાનો અગર તાલવિના પણ પંક્તિ છેડે અર્ધ કડી છેડે અને કડી છેડે દૃઢ વિરામવાળી કવિતાનો જે અતિ-નિયંત્રિત (વિચારહનને બન્ધન રૂપ) લય,—એ બેય છેડાના લયો વચ્ચેનું સોનેરી મધ્યબિન્દુ (ગોલ્ડન મીન) છે; જેના પ્રવાહમાં જ કલાન્વિત લયમાધુર્યનાં ઉત્તમોત્તમ રૂપો ખીલી શકે છે, અને કવિતાસામર્થ્ય ગદ્ય કે સંગીત મુકાબલો જ ક્યાંથી કરી શકે એટલું વધી જાય છે. પ્લેન્ડ વર્સ=પ્રવાહી પદ્ય : નિશ્ચિત વિરામ-બન્ધ વિનાનું પદ્ય.

(૪૮)	૮	(ખેલો શબ્દ) છઠ્ઠુંદર	(૫૨)	૧	Thy
(૫૨)	૧૮	પરિમલ	(૫૪)	૨૧	ખીલે કાલમ—૧૮૯૪
૮૨	૧	રસો વૈ સ:	૮૭	૨૩	મનહર, અર્ભંગ, એવા
૯૨	૨૨	એવો એવો સ્વભાવ	૯૪	૫	સદાનન્દક ઐશ

શુદ્ધિ અને વધારા

- ૧૦૯ એળ શુદ્ધ માત્ર એળ શુદ્ધ
૬૫ ૮ આશ્વાન ચ ૬૫ ટિ ૧૮; ૧૩; ૧૯; ૧૫; અને
૬૬ ટિ ૩ ૧૩ થી ૧૬ ૧૦૪ ૨ (છેલ્લો શબ્દ) વાહન
૧૦૯ છેલી ઉમેરી લેવું:—(મરાઠી ભાષામાં લખાતા કઠાવો “યમકબદ્ધ દંડકો ”
કહેવા પડે એવા જ જણાય છે.)
- ૧૧૦ ૧૭ ભાવો અને
- ૧૧૧ છેલી ઉમેરી લેવું:—(રણછોડભાઈ; બરવે.) ૨૧. સવિતાનારાયણ આદિ
૨૨ વર્ણીને જ એવીની એક કરી ગણે છે; અને ચાર એવી તે ચાર.
યંત્રિની કરીને ગણે કહે છે.
- ૧૧૫ ૨૭ કે કકલ ગણતું બીજું ૧૧૭ ૨ એની જ યંત્રિમાં
- ૧૧૭ બીજા પરા પછી નવો ઉમેરી લેવો:—સરખાવો R. Bridges કૃત:
Milton's Prosody પૃ. ૪૩-૪૫ એનું એક વાક્ય caesura
શબ્દને પણ તજ break જેવો વાપરવાની જરૂર દર્શાવે છે; હું,
“યતિ” તજને વિરમ શબ્દજ વાપરું છું, એવા જ કારણથી. અને
આ સુપ્રતિષ્ઠિત કવિ મિલ્ટનની ૧૦-વર્ણી યંત્રિઓમાં વિરામ ૧ લી.
વર્ણીએ, ૨ જીએ,૯ મીએ આવે છે એવા દાખલા તપાસી પછી
એકથી વધારે વિરામવાળા યંત્રિઓને, અને છેવટે પાંચપદર યંત્રિ-
ઓનાં જુથોને પણ તપાસીને, વિરામવૈવિધ્યની અર્થાનુસારી કુદરતી
ગોઠવણીને યોગે આ ભતના પદ્યમાં લયવૈવિધ્યની અનંત રચના શક્ય
છે, તે દેખાડી આપે છે.—મ્હારો જ પ્રમાદ કે મેં બિનિસ જેવા.
કવિની કવિતા અને પદ્યચર્યા હજી હમણાં જ વાંચી.
- ૧૨૫ ૧૧ લાવનાઅલ ૧૨૮ ૪ શબ્દલાઘવે
૧૩૩ ૨ નન્દનવનનાં ૧૩૩ ઉપાંત્ય નાગ જેવા
૧૩૪ ૫ માટે કે કોઈ [કલમ ૨૬૧]
- ૧૩૮ ૧૩ ઉમેરી લેવું:—જુવો રા. ભિ. જોશી કૃત “મરાઠી ભાષેથી ઘટના ”
૧૪૩ ૨૨ ઉમેરી લેવું:—જિજ્ઞાસુએ આ વિષય ઉપર રા. રા. શંકરપ્રસાદ હ.
દેસાઈનાં “ગુજરાતનું પાટનગર” એ ચોપડી ઉપરનાં ચર્ચાપત્રો વસન્ત
માસિકમાં આવ્યાં છે અને આવવામાં છે તે જોવાં.

શુદ્ધિ અને વધારા

- ૧૪૬ ૧૬ લેસિંગે
- ૧૬૦ વિવરણ છેડે ઉમેરવું:—૨ જ કડીમાં એવી સુંવાળી પાઠનો અર્થ હપર મુજબ; (સમૃદ્ધિમાં છાપ્યા પ્રમાણે) એની પાઠથી વાક્ય સરલ અને છે, પણ એ પાઠમાં સુંવાળી શબ્દને ગુણવાચક નામ ગણવાનો છે.
- ૧૭૩ છેલ્લી પ્રકૃતિ અને અંગ્રેજી ગદ્યપદની ઇતિહાસ—સમુત્કાંત રૂઢિ પ્રમાણેની વાત.
- ૧૭૪ ૨૦ ૩૮ જ લીધા છે ૧૭૯ ૫ આસપાસનાંના
- ૧૮૧ ૧૩ હોય છે તે ૧૮૯ ૧૧ આન્તર દષ્ટિ
- ૧૯૨ ૨૫ અતુસન્ધાનોત્થ ૧૯૨ ૨૬ એ અતુસન્ધાન તેમય
- ૨૦૩ ૧૬ ઉમેરવું:—મિલ્લાવી મેળવતાં શીખી; જો નતે પોતાના સુર સિન્ધુના મહાસુર સાથે મેળવતા નય તેમ તેમ તેમનાં સુરનાં રસવતા અને ગૌરવ ખીલે; એવો સીધો અર્થ પણ લેવાય. ઇતિશ્રી સવિવરણા સમૃદ્ધિરિયં કાવ્યલક્ષતાનુ ગુર્જરાન્ રંજયતુ.

17696

